

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI



SOTSIOLOGIYA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

SOTSILOGIYA KAFEDRASI

R.Ubaydullayeva, K.Kalanov

SOTSILOGIYA

60311000 - Sotsiologiya ta'lim yo'nalishi talabalari uchun

DARSLIK

TOSHKENT
«Vneshinvestprom»
2023

1.
2.
3.
4.
5.

6.

7.
8.
9.

10.
11.

12.

UO'K 81(30+24)

KBK 60.5ya73

O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti.
"Sotsiologiya" kafedrası "Sotsiologiya" nomli darslik. Toshkent:
"VNESHINVESTPROM". 2023. - 476 b.

Annotatsiya

Ushbu darslik - sotsiolog mutaxassislar va sotsiologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar va boshqa soha mutaxassislari uchun sotsiologiya fanini yaxlit fan sifatida o'rganish uchun zarur bo'lgan o'zbek tilidagi birinchi darslikdir. Unda sotsiologiyaning nazariy, metodologik va amaliy yo'nalishlari, sotsiologik tadqiqotlar metodikasi va texnikasi borasida bilim va ko'nikmalar beriladi. Darslikda O'zbekiston Respublikasining taraqqiyot strategiyasida ko'zda tutilgan ijtimoiy sohani rivojlantirish yo'nalishidagi vazifalarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Данный учебник - на узбекском языке в целостности представляющий социологию, ее направления и практику социологических исследований, предназначен для студентов и преподавателей не только социологии, но и для специалистов других наук. В нем дается знание теории, методологии, прикладных направлений в социологии, методики и техники социологических исследований. В учебнике раскрывается значение социологического знания в реализации принятой в Узбекистане Стратегии развития.

This textbook - in the Uzbek language in its entirety representing sociology as a science, is intended for students and teachers not only of sociology, but also for specialists in other Spheres. It provides knowledge of the theory, methodology, applied areas in sociology and methods of sociological research. Attention is paid to the importance of sociology in the implementation of the adopted strategy of action in Uzbekistan.

Mas'ul muharrirlar:

R.Ubaydullayeva	sotsiologiya fanlari doktori, professor
K.Kalanov	sotsiologiya fanlari nomzodi, professor

Taqrizchilar:

A.Umarov	sotsiologiya fanlari doktori, professor
T.Matibayev	sotsiologiya fanlari doktori, professor

Muharrirlar:

A.Xaydarov	dotsent
A.Alikariyeva	dotsent
G.Jiyanmuratova	dotsent
X.Xusanova	Dotsent

Texnik muharrir: X.Toshkulov

Mualliflar: K.Kalanov, N.Aliqoriyev, M.Ganiyeva, R.Ubaydullayeva, A.Xolbekov, A.Xaydarov, B.Farfiyev, N.Latipova, A.Scitov, F.Parmanov, S.Otamuradov, U.Sabirova, A.Alikariyeva, G.Jiyanmuratova, X.Xusanova, S.Kalanova, S.Xodjayev, F.Axmedova, R.Umurzakova, E.Zaitov, X.Akramov, N.Ahmedov, Q.Qayumov, I.Reshetnikov, N.Abdikadirova, F.Olimov, Sh.Rashidova, B.Ernazarov, M.Isropilov, X.Toshkulov

Darslik O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy-uslubiy Kengashi yig'ilishining 2019-yil 30-martdagi 9-sonli bayonnomasi bilan tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 20-iyuldagi "654"-sonli buyrug'iga asosan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr etishga ruxsat berildi. Ro'yxatga olish raqami 654-003.

ISBN 978-9943-9471-1-5

©«Vneshinvestprom» nashriyoti
Toshkent-2023



MUNDARIJA

I-BOB. SOTSIOLOGIYA FAN SIFATIDA.....	10	4.2. Siyosat sotsiologiyasi.....	232
1.1. Sotsiologiyaning fan sifatida vujudga kelishi va taraqqiyoti asosiy bosqichlari.....	10	4.3. Madaniyat sotsiologiyasi.....	250
1.2. Sotsiologiyaning obyekti va predmeti.....	24	4.4. Din sotsiologiyasi.....	267
1.3. Sotsiologiya fanlar tizimida.....	32	4.5. Sotsial gerontologiya.....	291
1.4. Sotsiologiyaning strukturasi.....	45	4.6. Sotsial konfliktlar.....	303
1.5. Asosiy sotsiologik tushunchalar.....	61	4.7. Bandlik sotsiologiyasi.....	313
1.6. Sotsiologik qonun va ijtimoiy mexanizm.....	76	4.8. Imnosotsiologiya.....	328
II-BOB. SOTSIOLOGIYANING MAXSUS YO'NALISHLARI.....	82	V-BOB. JAMIYAT TIZIMI VA STRUKTURASI.....	346
2.1. Shaxs sotsial munosabatlar mahvuli sifatida.....	82	5.1. Jamiyat ijtimoiy-madaniy tizim sifatida.....	346
2.2. Shaxs ijtimoiylashuvi.....	90	5.2. Stratifikatsiya.....	353
2.3. Sotsial guruhlar.....	104	5.3. Sotsial kommunikatsiya.....	360
2.4. Ijtimoiy harakatlar va ijtimoiy o'zaro harakatlar.....	120	5.4. Ijtimoiy status va rollar.....	376
2.5. Ijtimoiy munosabatlari.....	129	5.5. Destruktivlik va deviant (og'ma) xulq-atvor sotsiologiyasi.....	386
2.6. Ijtimoiy institutlar.....	141	5.6. Sotsial mobillik.....	399
2.7. Tashkilot sotsiologiyasi.....	155	VI-BOB. GLOBALLASHUV VA IJTIMOIY TARAQQIYOT.....	415
III-BOB. SOTSIOLOGIYA METODOLOGIYASI VA METODLAR.....	167	6.1. Rivojlanish sotsiologiyasi.....	415
3.1. Sotsiologiya metodologiyalari va paradigmatlari.....	167	6.2. Politsentrik dunyo tizimining paydo bo'lishi.....	429
3.2. Amaliy sotsiologiya.....	181	6.3. BMT ijtimoiy indekslari, Huquq va erkinliklar, bandlik, qashshoqlik va boshqa hozirgi zamon muammolari.....	435
3.3. Empirik sotsiologik tadqiqotlar.....	189	6.4. Ijtimoiy rivojlanishning zamonaviy muammolari.....	439
3.4. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish usullari.....	211	6.5. Axborot jamiyati shakllanishi.....	444
3.5. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish usullari.....	216		
IV-BOB. SOTSIOLOGIYANING SOHA YO'NALISHLARI.....	221		
4.1. Iqtisod sotsiologiyasi.....	221		

СОДЕРЖАНИЕ

Глава I. Социология как наука.....	10	5.2. Социальная стратификация.....	350
1.1. Возникновение социологии и основные этапы ее развития.....	10	5.3. Социальные коммуникации.....	360
1.2. Объект и предмет социологии.....	34	5.4. Социальные статусы и роли.....	376
1.3. Социология в системе наук.....	32	5.5. Деструктивность и девиантное поведение.....	386
1.4. Структура социологии.....	45	5.6. Социальная мобильность.....	399
1.5. Основные понятия социологии.....	63	Глава VI. Глобализация и социальность развития.....	413
1.6. Социальные законы и социальные механизмы.....	76	6.1. Социология развития.....	413
Глава II. Специальные направления социологии.....	82	6.2. Формирование полицентрической мировой системы.....	429
2.1. Личность как продукт социальных отношений.....	82	6.3. Социальные индексы ООН, проблемы занятости, права и свобод др.....	435
2.2. Социализация личности.....	90	6.4. Общечеловеческие и национально-культурные проблемы цивилизации.....	439
2.3. Социальные группы.....	104	6.5. Стандартизация информационного общества.....	444
2.4. Социальные действия и социальное взаимодействие.....	120		
2.5. Социальные отношения.....	129		
2.6. Социальные институты.....	141		
2.7. Социальные организации.....	155		
Глава III. Методология и методы социологии.....	167		
3.1. Методология социологии.....	167		
3.2. Прикладная социология.....	181		
3.3. Эмпирическое социологическое исследование.....	189		
3.4. Методы сбора социологической информации.....	211		
3.5. Методы обработки и анализа информации.....	216		
Глава IV. Отраслевые направления социологии.....	221		
4.1. Экономическая социология.....	211		
4.2. Социология политики.....	232		
4.3. Социология культуры.....	250		
4.4. Социология религии.....	267		
4.5. Социальная геронтология.....	291		
4.6. Этносоциология.....	303		
4.7. Социальные конфликты.....	313		
4.8. Социология занятости.....	328		
Глава V. Социальная система и социальная структура.....	346		
5.1. Общество как социокультурная система.....	346		

CONTENTS

Chapter I. Sociology as a science	10
1.1. The main stages of the emergence and development of sociology.....	10
1.2. The object and subject of sociology.....	24
1.3. Sociology in systems of sciences.....	32
1.4. Sociology science structure.....	45
1.5. The basic concepts of sociology.....	61
1.6. Social laws and social mechanism.....	76
Chapter II. Special branches of Sociology	82
2.1. Personality as a product of social relations.....	82
2.2. The personality socialization.....	90
2.3. Social groups.....	104
2.4. Social actions and social interaction.....	120
2.5. Social relations.....	129
2.6. Social institutions.....	141
2.7. Social organizations.....	155
Chapter III. Methodology and methods of sociology	167
3.1. Sociological methodologies.....	167
3.2. Applied sociology.....	181
3.3. Empirical sociological survey.....	189
3.4. Sociological collecting data methods.....	211
3.5. Processing and data analysis methods.....	216
Chapter IV. Sociology of social spheres	221
4.1. The economy sociology.....	211
4.2. The political sociology.....	232
4.3. The culture sociology.....	250
4.4. The sociology of religion.....	267
4.5. Gerontology.....	291
4.6. Ethnology.....	303
4.7. Social conflicts.....	313
4.8. Sociology of employment.....	328
Chapter V. Social system and social structure	346
5.1. Society as a socio-cultural system.....	346
5.2. Social stratification.....	353

5.3. Social communications.....	360
5.4. Social statuses and roles.....	376
5.5. Destructivity and deviant behavior.....	386
5.6. Social mobility.....	399
Chapter VI. Globalization and social development	415
6.1. Sociology of Development.....	415
6.2. The formation of the polisentric world system.....	429
6.3. Social indexes UNO.....	435
6.4. Common human and national - culture problems of civilization... ..	439
6.5. The formation of information society.....	444

I-BOB. SOTSIOLOGIYA FAN SIFATIDA

1.1. Sotsiologiyaning fan sifatida vujudga kelishi va taraqqiyoti asosiy bosqichlari

Reja:

1. Sotsiologiya fanining fan sifatida vujudga kelishida diniy, iqtisodiy, ilmiy va siyosiy omillar
2. O.Kont - pozitiv sotsiologiyaning asoschisi, uning sotsiologiyani mustaqil fan sifatida yaratishdagi dastlabki rejalari
3. Sotsiologiya rivojlanishining klassik va neopozitiv bosqichlari
4. Sotsiologiyaning zamonaviy rivojlanish bosqichi

Sotsiologiya (lotincha *societas* - jamiyat va yunoncha *logos* - ta'limot) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, jamiyat haqidagi fan ma'nosini anglatadi. Yaxlit tizim sifatidagi jamiyat va alohida institutlar, ijtimoiy guruhlar, jamiyat tuzilmalari va ularda yuz beradigan ijtimoiy jarayonlarni o'rganuvchi fan. Jamiyatni tushunish, anglash, unga nisbatan o'z muvohabatini bildirishga feng bo'lib insoniyatning barcha tarixiy davrlari uchun xos bo'lgan. XVIII asrda fuqarolik jamiyati, uning qonuniyatlarini o'rganuvchi mustaqil fan sifatida shakllana boshiladi. Ijtimoiy hayotning murakkablashuvi va ilmiy bilimlarning tabaqalanishi sotsiologiyaning falsafasidan ajralib, mustaqil fanga aylanishini muqarrar qilib qo'ydi. Uning tushunishicha sotsiologiya jamiyatga taalluqli bo'lgan barcha jihatlarini o'z ichiga olgan jamiyatshunoslik bilan bir qatneda turgan. Sotsiologiya - insoniyatning bir necha yillik tarixiy taraqqiyoti davomida yaratilgan madaniyatning ajratilmas tarkibiy qismidir.

Agar yangi davrda falsafadan ko'plab fanlar ajralib chiqqan bo'lsa, sotsiologiya XIX asrning 30-yillarida fransuz olimi O.Kontning "Pozitiv falsafa kursi" asari nashr etilishi munosabati bilan mustaqil fan sifatida vujudga keldi. "Sotsiologiya" haqidagi tushuncha birinchi marotaba O.Kont tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Sotsiologiyaning asoschisi O.Kont yangi ijtimoiy fan yaratish zaruratini asoslab berdi va uning asosiy tamoyillarini shakllantirdi:

1. abstrakt bilimdan konkret bilimga o'tish;
2. mutlaq bilim (falsafa) dan nisbiyga o'tish;
3. kuzatish, tajriba usullari bilan olingan faktlarga tayanish;

4. inson va jamiyat manfaatli uchun konstruktiv bilimlarni ishlab chiqish.

Har qanday bilimning asosida nisbiylik tamoyili mavjud bo'lishi ilk marotaba O.Kont tomonidan e'lon qilingan. Keyinchalik esa, fizika sohasida XX asrga kelib A.Eynshteyn o'zining nisbiylik nazariyasini yaratishida nazkur konsepsiyaga ham murojaat etadi. Sotsiologiyaning vujudga kelishi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy, mafkuraviy, nazariy va ilmiy shartlarga ega. XIX asr o'rtalari Yevropasidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yomonlashuvi, iqtisodiyotdagi inqiroz, Germaniya va Fransiya'dagi inqiloblar to'ldini bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy voqelikning o'zi mutalakkiklar oldiga inqirozli vaziyatdan chiqish, jamiyat taraqqiyoti yo'llarini belgilash masulalarini qo'yadi. Mafkuraviy va boshqa nazariy ahamiyatga ega shart-sharoitlar fransuz ma'rifatparvarligi g'oyalarining asosini tashkil etadi. Tyurgo, Sen-Simon, Didro va boshqalar ta'limotida jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlari, ularni bilish va bashorat qilish usullari, jamiyatni chuqur o'rganish va uni takomillashtirishning amaliy choratadbirlarini ishlab chiqish zarurati muammolari qo'yilgan. O.Kont ana shu g'oyalar usosida o'zining pozitiv sotsiologiya ta'limotini yaratgan.

Sotsiologiyani fan sifatida davrlashtirish va institutsionallashtirish shakllarida fandan oldingi bosqich sikllari ajratiladi. U Platon va Aristotelning sotsiologik ta'limotlarini o'z ichiga oladi. Ilmiy bosqich O.Kont nomi bilan bog'liq. Ushbu bosqich quyidagilarni o'z ichiga oladi: klassik; neopozitivistik; gumanistik; realistik; zamonaviy.

Sotsiologiyaning klassik bosqichi yangi ijtimoiy faning nazariy, metodologik va empirik asoslarini yaratgan O.Kont, K.Marks, E.Dyurkgeym, M.Veber ta'limotlari bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy jarayonlarni tushunishda qonun ustuvorligini ma'qullar ekan, sotsiologiyaning obyekti va predmetini tushunishning muayyan tamoyillarini belgilab berdi. Bu faning keyingi rivojlanishida keng rezonansga olib keldi. O.Kont "pozitiv" atamasini bilimlarning konstruktivligi, dalillarga asoslanganligi va ilmiy xarakterining sinonimi sifatida turli ma'nolarda qo'llaydi. Sotsiologiya ijobiy faktlar haqidagi fanga aylanishi va shuning uchun eksperimentlar bazosini yaratgan va empirik usullarni ishlab chiqqan tabiiy fanlar qiyofasida o'zaro o'xshashlikda rivojlanishi kerak edi. O'tmishdagi ijtimoiy ta'limotlar

o'zining mavhumligi, inson va jamiyatning real muammolaridan ajralganligi sababli, fransuz mutafakkirining fikriga ko'ra, ijtimoiy muammolarni hal qilishga qodir emasdi. Sotsiologiya, O.Kontning fikricha, inson tabiatining ijtimoiy tuyg'ularda va ruhiy evolyutsiyada ifodalangan o'zgarmas, tabiiy qonuniyatlarini o'rganadi. Ijtimoiy - bu qaramlik, hamkorlik va birlamlik hissi. Bu tabiiy qonunturidan kelib chiqadigan tartibning natijasidir, deb yozadi O.Kont. Ijtimoiy birlik - bu oilada o'z ifodasini topgan, uning rivojlanishi shahar-sharoidlarida ijtimoiy hayotning asosiy bosqichlarini takrorlaydi. Sotsiologiyani o'zining obyekti tushunishga muvofiq predmet ham izohlanadi. Bular ijtimoiy hayotning uyg'unligi, tashkil etilishi va evolyutsiyasi qonuniyatlari, yoki dunyoni boshqaradigan tafakkur qonunlari, ratsional vositalardir.

O.Kont ijodi bilan bir vaqtda Evropada K.Marks (1818-1883) va F.Engelsning (1820-1895) "Falsafiy va iqtisodiy qo'lyozmalar" nomli usuri nashr etiladi. Ularning qarashlarida ishlab chiqarish usulining jamiyatdagi hal qiluvchi roli isbotlanadi. Har qanday moddiy ne'matlar, shu jumladan ishlab chiqaruvchi kuchlar (odamlar, mehnat qurollari va obyekti, resurslar) va ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol, mulkiy ishlab chiqarish munosabatlardir. K.Marks va F.Engelsning jamiyat to'g'risidagi materialistik ta'limoti sotsiologiyani klassik tiplarida o'ziga xos simoz sifatida vujudga keladi. Marksizm sotsiologiya predmeti jamiyatning asosiy rivojlanish qonuniyatlarini, uning ijtimoiy birliklari va institutlarini o'z ichiga oladi.

K.Marks va F.Engels jamiyat hayotida amal qiladigan xilma-xil, ko'plab ijtimoiy munosabatlarni jamiyatning ratsional xususiyatlarini belgilovchi deb bildilar. Bu ijtimoiy munosabatlar moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli bo'lib, u ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlardan iborat. "Kishilar o'z turmush tarzini ijtimoiy ishlab chiqarishda ularning imodasiga bog'liq bo'lmagan, muayyan, zurur munosabatlarda ishlab chiqarish munosabatlarga kirishadilar. Bu munosabatlar ularning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojining muayyan bosqichiga muvofiq bo'ladi. Moddiy hayotning ishlab chiqarish usuli umuman sotsial, siyosiy va ma'naviy hayot jarayonlarini belgilaydi. Kishilarning ongi ularning borlig'ini belgilamaydi, balki aksincha, ularning ijtimoiy borlig'i ularning ongini belgilaydi". K.Marks va F.Engelslar ana

shu pozitsiyadan kelib chiqib, insoniyat o'z taraqqiyotida quyidagi bosqichlarni bosib o'tishidan iborat bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar nazariyasini yaratdilar: ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal, kapitalistik va kommunistik (birinchi bosqich - sotsialistik) formatsiyalari tiplarini ishlab chiqardilar. Har bir bosqich moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishning muassus usuliga asoslanadi va tuzumini ifodalaydi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning (odamlar, mehnat qurollari va mehnat obyekti, resurslar) rivojlanishi ishlab chiqarishning ijtimoiy tabiati bilan o'zlashtirishning xususiy shakli o'rtasidagi antagonistik qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishiga olib keladi va inqiloblar, islohotlar davri va ularni hal qilish zarurati ro'yob bo'ladi. Ijtimoiy formatsiyalarda qarama-qarshiliklar boshlanadi. Sotsializm tenglik, adolat va farovon turmush jamiyatini qurishning birinchi bosqichi, degan g'oya orqali o'z qarashlarini ilgari suradilar.

Jamiyat to'g'risidagi materialistik ta'limotning yana bir mutim tanoyili jamiyat hayotining progressiv rivojlanib borish xarakteriga ega ekanligi bilan izohlanadi. Shu tanoyil asosida K.Marks va F.Engelslar ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya to'g'risidagi qonuniyatni ochdilar.

Tabiiy-tarixiy jarayonlar tabiatda ro'y beradigan jarayonlar singari qonuniyatli, zaruriyat orqali sodir bo'lib, o'z mohiyatiga ko'ra obyektiv xarakterga ega. Ammo tabiat hodisalaridan farq qilib, jamiyat hodisalari stixiyali tarzda emas, balki unda yashovchi kishilarning ongli faoliyati natijasidan iboratdir. Jamiyat hayotida hech bir hodisa kishilar ongida aks etmay turib sodir bo'lmaydi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridagi sotsiologik pozitivizmning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri, fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeym hisoblanadi (1858-1917). U bir necha marotaba O.Kont va G.Spenserlarning sotsiologik qarashlaridagi ahamiyatli jihatlarni ta'kidlab, ularni tanqidiy jihatdan angelaydi. U o'z qarashlarida bir butun sotsial organizm bo'lgan jamiyat haqidagi nazariyani ishlab chiqib, rivojlantirgan. U sotsial realizm nazariyasida sotsial voqelik tabiatini sotsial voqealar orqali tushuntirish lozimligi, odamlarning fa'latyorini tahlil etishning boshlang'ichi sifatida individlar, ijtimoiy guruhlar va tegishli sotsial institutlarning o'zaro munosabat tizimini tashkil etgan hodisa sifatida jamiyat hisoblanishini yoritadi. Emil Dyurkgeym pozitivizm g'oyalarini

yangi bosqichda rivojlantiradi. Uning nomi fransuz sotsiologiya maktabining shakllanishi bilan bog'liq. Sotsiologiyaga oid konseptsiyasida u sotsial fakt haqidagi ta'limotni yaratdi. Sotsial faktlar deganda odamlarning xulq-atvorini majburlaydigan diniy, huquqiy, axloqiy va boshqa jamoaviy g'oyalar tushuniladi. E.Dyurkgeym tushuntirish metodologiyasini asoslaydi va uni o'z joniga qasd qilishni o'rganishga tatbiq etadi. Bu keyinchalik sotsiologiyaning fan tizimi sifatida rivojlanishida katta ahamiyat kash etadi. U sotsiologiyani umumiy sotsiologik nazariyalar, maxsus sohalar va empirik tadqiqotlarni o'z ichiga olgan tizim sifatida taqdim etdi. U din sotsiologiyasi, madaniyat va deviant xulq-atvor kabi sohalarga asos soldi.

E.Dyurkgeym "Sotsiologiya ushbi" nomli asarida sotsiologiya sohasidagi jamiyat rivojlanishi nazariyalarini ishlab chiqishga e'tiborini qaratib, sotsial omillarni ilmiy tahlil etishga qaratilgan tafsilotlarni yaratish ustida shug'ullangan.

Sotsiologiya - sotsial faktlar haqidagi fan bo'lib, uning ostida siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy va boshqa g'oyalar, qoida va qadriyatlar yotadi, deb yozadi E.Dyurkgeym. Uning fikricha, sotsial voqealikning yakuniy sabablari bo'lib, odamlarning amaliy faoliyatda to'yolga oshiriladigan g'oya va madaniy qadriyatlari hisoblanadi. Aynan ana shunda, u har qanday sotsial evolyutsiyaning manbai mavjudligini ko'radi. Bunda so'z jamoaviy ongning namoyon bo'lishi sifatidagi g'oyalar va ma'naviy qadriyatlar ustida boradi.

Ayrim shaxslarga nisbatan sotsial qoidalar, qadriyatlar va boshqa ijtimoiy ong tasavvurlarining namoyon bo'lish xususiyatlari obyektiv tarzda amal qiladi. Sotsial nazariya va uslub munimolarini ishlab chiqishda, E.Dyurkgeym sotsiologiya va falsafaning o'zaro ta'siri munimolariga ham e'tibor qaratgan.

U sotsiologiya yuksak falsafiy ta'limotlardan yuzaga kelganligini e'tirof etadi va dolmo qandaydir falsafiy yondashuvlarga suyanganligini ta'kidlaydi. Sotsiologiya, - deb yozadi, E.Dyurkgeym, allaqachon mustaqil fan bo'lib shakllangan, o'z predmetiga ega bo'lib, shu usayli ham u o'z sohasi bilan shug'ullanishi kerak. E.Dyurkgeym asarlari sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida qaror topishida muhim rol o'ynaydi.

G'arbiy Yevropa sotsiologiyasining yana bir klassik vakili Maks

Veber hisoblanadi. U birinchi bo'lib pozitivizm nazariyasiga qarshi o'z ta'limotini taqdim etadi. M.Veberning fikricha, sotsiologiya tabiat haqidagi fan emas, balki madaniyat haqidagi fandır. Uning predmeti har xil turlarga ega bo'lgan maqsadli-ratsional harakatdir. U ijtimoiy jarayonlarni tushuntirishda me'yorlar, qadriyatlar, an'analarning muhimligini, ijtimoiy harakatlarning subyektiv ma'nosiga kirib borish zarurligini tasdiqlaydi. M.Veber tufayli sotsiologiya mustaqil fan sifatida ajralib turadi. Sotsiologiya psixologiya yo'nalishiga va yoki tabiatshunoslik munosabatlarga mos emas. Maks Veber (1864-1920-yillar) buyuk nemis sotsiologi. Uning ijtimoiy-siyosiy qarashlari va nazariy yondashuvlari ko'p jihatdan XIX asrning so'ngi choragida Germaniyadagi ijtimoiy-siyosiy holat va vaziyatlar bilan bevosita bog'liq. Uning asarlari: "O'rta asrlardagi savdo jamiyatlari tarixiga oid" (1889), "Rim agrar tarixi va uni davlat xususiy huquq uchun ahamiyati" (1891), "Protestant axloqi va kapitalizm ruhi" (1903), "Dunyo dinlarining xo'jalik etikasi" (1919), "Xo'jalik va jamiyat" (1920) kabi asarlarida sotsiologik ta'limotlar sifatida e'tirof qilingan. M.Veber V.Dilteymning antinaturalizmini yoqlaydi. U insonning ongli mavjudot ekanligini hech bir tarixchi sotsiolog, yoki iqtisodchi inkor eta olmasligini ta'kidlaydi.

M.Veber fikricha, madaniyat, jamiyat va tarix haqidagi fanlar xuddi tabiiy fanlarga o'xshab tubholash fikrlaridan xoli bo'lishi kerak. Lekin bu munafakkimning atrofga nisbatan o'zi bergan bahosi va qiziqishlaridan voz kechishi kerak, degan fikmi tug'dirmasligi kerak. Faqatgina ushbu qiziqishlar va berilgan baholar olarning ilmiy xulosalari doirasiga bosim o'tkazishi joiz emas. Bu doiradan tashqarida u qanchalik o'z mulohazalarini bayon qilishni o'zi belgilaydi, lekin endi olim sifatida emas, balki xususiy shaxs sifatida. M.Veber qadriyatni u yoki bu tarixiy davrning ko'rsatmasi sifatida davrga xos bo'lgan manfaatning yo'nalishi, deb talqin qiladi. Shunday qilib, qadriyatlar tarixiy ustuvorlikdan xolia, alohida tarixiylikka o'tadi. M.Veber qadriyatli hukmlar doim shaxsiy va subyektiv xususiyatga ega deb bilgan. Ular axloqiy, siyosiy yoki boshqa qarashlar bilan bog'liq, deb hisoblaydi.

M.Veberda sotsial bilishning asosiy qurolli "ideal tip" hisoblanadi. Ideal tiplar - bu sotsial tarixiy reallikni taqqoslash orqali bilish to'g'risidagi tushuncha. Uningda, harcha sotsial-ma'lumot sotsial tip bilan

tushuntirilmog'i lozim. Veber davlat tiplari va ratsionallik tiplari kabi sotsial faoliyat tipologiyasini ilgari suradi. "Kapitalizm", "byurokratizm", "din" va shu kabi ideal tiplarga asoslanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ideal tip tushunchasi yordamida Veber tarix va sotsiologiyaning o'rtasidagi masofani qat'iy qisqartirib, ularning ikkovining rolini aniq belgilab beradi¹.

Umuman G.Zimmel va M.Veberlar sotsiologik bilimlar predmeti sifatidagi "jamiyat", "xalq", "insoniyat", "jamoatchilik" kabi tushunchalarni rad etadilar. Ular sotsiologik tadqiqot predmeti faqat individ bo'lmog'i kerak, deb hisoblaydilar.

Rivojlanishning navbatdagi bosqichi - neopozitivistik - sotsiologik tadqiqotlar amaliyotining kengayishi, tadqiqotning amaliy yo'nalishi, nazariy bilimlarning rolini inkor etishi bilan tavsiflanadi. Sotsiologiyani rivojlantirish markazi Yevropadagi vaziyatning yomonlashuvi. Birinchi jahon urushining, keyin esa Ikkinchi Jahon urushining boshlanishi munosabati bilan Amerikaga ko'chib o'tadi. Ko'pgina taniqli olimlar: E.Fromm, F.Znanetskiy, P.Lazarsfeld Frankfurt sotsiologiya maktabi Amerikaga ko'chib o'tdilar va u erda o'sha paytda sotsiologiyaning rivojlanishi uchun qulay zamin yaratilganedi. Bu vaqtda AQSHda sanoat, transport, shaharlar jadal sur'atlar bilan o'sib bormoqda edi. Mehnat unumdorligini oshirish, jamoalar ishini tashkil etish, boshqaruv samaradorligi haqidagi sotsiologik bilimlar talabga aylanib bordi. Shuning uchun sotsiologiya amaliy maqsadlarda qo'llaniladigan sof amaliy fanga aylanadi. Yigirmanchi asrning birinchi uchdan birida neopozitivistik yo'nalishning bir qator yo'nalishlari paydo bo'ladi. Bular empirizm, bixeviorizm, ramziy interaktsionizm, strukturaviy funksionalizmdir. Bu yo'nalishlar empirik tadqiqotlar uchun metodologik asos yaratishga intiladi va jamiyat taraqqiyoti nazariyalaridan boshlashni zarur, deb hisoblamaydi. Sotsiologiya deganda psixologik, ramziy va boshqa ifoda shakllariga ega bo'lgan xulq-atvor haqidagi fan tushuniladi. Ammo XX asrning o'rtalarida bu yondashuvning cheklovlari aniq bo'ldi. Bu sotsiologiyaning yaxlitligini yo'qotishda, uning bir-biri bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan yo'nalishlar konglomeratiga aylanishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun sotsiologiyaning barcha yutuqlarini sintez qiluvchi va ko'plab amaliy

tadqiqotlar yo'nalishlarini birlashtirgan umumiy sotsiologik nazariyani yaratish zarurati tug'iladi. Empirik sotsiologiyaning vujudga kelishi "sotsial obrazlar" yoki "dalillarni tadqiq qilish" deb atalgan narsalarni e'lon qilishdan boshlangan edi. Bu o'rinda gap muayyan sotsial dalil va hodisalarni batafsil bayon qilish va ishlab chiqarish to'g'risida boradi. Sotsiologik muammolarni hal qilishning bunday usuli tez orada birinchi bo'lib AQSHda, ayniqsa, keng tarqaldi. Empirik sotsiologiya shakllanishining markazi Chikago universiteti bo'ldi (uni Chikago "hayot markazi" deb ham atashgan). Bu erda o'tgan asrning 20-30 - yillarida empirik sotsiologiyaning yaqqol rivojlanishini ifodalovchi ko'p qirrali amaliy tadqiqotlar keng sur'atda amalga oshirildi. Bu yo'nalishlar aniq holatlarda kishilar hayot faoliyatlarini mukammal tadqiq etishga qaratilgan edi. Masalan, empirik sotsiologiyaning asoschilari deb hisoblanuvchi U.Tomas va F.Znanetskiy besh tomli "Polyak dehqoni Yevropada va Amerikada" (1918-1920-yillar) nomli asarida AQSHga ko'chib kelgan polyak dehqonlarining hayotini batafsil tahlil qildilar. Bunda ular ashyoviy dalillardan, shaxsiy hujjatlardan 28 polyak oilasining shaxsiy yozishmasi, ayrim kishilarning tarjimai holi, anketalar va shu kabi bir qancha materiallardan keng foydalandilar.

Bu sotsiologiyada tadqiqotlar o'tkazishning yangi turi bo'lib, unda zamon va makon bilan cheklangan juda ko'p dalillar o'rganilar, ammo, odatda jamiyat hayotining muhim tomonlari qonuniyatlariga oid umumlashtiruvchi xulosalar chiqarilmas edi. Shunga ko'ra, tadqiqotlar o'tkazishda tekshirishning maxsus tartibi va texnikasi ham qo'llanila boshlandi: kuzatish, intervyu, anketa tarqatish, hujjatlarni o'rganib chiqish, tajriba o'tkazish va modellastirish, to'plangan materiallarni statistik jihatdan ishlash, diagramma, grafiklar tuzish kabilar.

Ommaviy so'rovlar usuli va texnikasi rivojiga J.G.Gellapning "Jamoatchilik fikrini o'rganish Amerika instituti" faoliyati katta rol o'ynaydi. U XX asr 30-yillarida 10 kunlab davom etadigan umummilliy so'rovlarni o'tkazdi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab AQSH jahon sotsiologiyasi rivojida etakchi mavqeini egalladi. AQSHda sotsiologiyaning fan sifatida jadal rivojlanishida quyidagi omil muhim rol o'ynadi. Kapitalizmning umumiy bosqichga ko'tarilishi, Yevropada sinfiy kurashning kuchayishi, jamiyatda

¹ Sotsiologiya tarixi - Toshkent: ToshDU, 1999. - B. 29-33.

mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlarni hal etishga qaratilgan empirik tadqiqotlarning katta hajmda to'planganligi AQSHda sotsiologiyaning fan sifatida jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Bu erda sotsiologiya dastlab universitet fani sifatida shakillandi. 1892-yilda jahonda birinchi marta Chikago universitetida sotsiologiya kafedrası va fakulteti ochildi. 1901-yilda sotsiologiya 169 ta universitet va kollejlarda fan sifatida o'qitilgan bo'lsa, XX asr 80-yillarining oxirlariga kelib bu raqam 250 uni tashkil qildi.

AQSHda sotsiologiya o'zining ilk davridayoq amaliy-empirik fan sifatida shakillandi. 1910-yilda mamlakatda 3000 dan oshiq empirik tadqiqotlar o'tkazilgan edi. Hozir bu ko'rsatkich ikki baravardan oshib ketgan. Sotsiologik tadqiqotlar o'zining juda katta moliyaviy asosiga ega. Sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish uchun yiliga 2 milliard dollar ajratiladi. Bu xarajalarning yarmini AQSH hukumati, qolgan yarmini xususiy biznes o'z zimmasiga olgan. AQSHda hozirga kelib 100 ming sotsiolog mutaxassislar faoliyat ko'rsatmoqda. Hukumat va mulk egalari sotsiologiyaga sotsial ziddiyatlarni hal etish quroli sifatida, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash vositasi, ijtimoiy nazorat va boshqaruv omili, mehnat umumdorligini oshiruvchi kishilarning moddiy va ma'naviy munosabatlarni tartibga solib turishning ilmiy asosi sifatida jiddiy e'tibor berib kelinmoqdalar. Empirik tadqiqotlar muntazam ravishda olib borilishi fundamental metodologik va nazariy asosning ishlab chiqarilganligi, uning matematik statistik, kompyuter texnologiyasi yuqori darajadaliqi, modellashirish va sotsial eksperimentlarning yuqori saviyada olib borilishi oqibatida hozirga kelib AQSHda sotsiologiya aniq prognozlar beruvchi fanga aylangan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab, AQSH sotsiologiyasida mehnat munosabatlari, insoniy munosabatlarni o'rganish yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga o'tish jarayonlarini tizlashtirdi. Masalan, 1927-1932 yillarda E.Meyo rahbarligida mehnat va boshqaruv munosabatlarni o'rganishga qaratilgan va "Xolom tajribalari" nomi bilan mashhur bo'lgan sotsiologik tadqiqotlar (bu tadqiqotlar O'arbiy Yevropani larzaga solgan kuchli iqtisodiy tarazzul davrida o'tkazilgan bo'lib, uning o'z oldiga qo'ygan maqsadi - ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning qo'shimcha omillarini qidirib topishdan iborat edi). Shu asosda 1943-yili

Abraxnam Maslou tomonidan ishlab chiqarilgan "ishe'molning iyerarxik nazariyasi" yaratildi va amaliyotida qo'llanildi. Keyinchalik, shu nazariya asosida, 1950-yili F.Xertsberg tomonidan «motivatsiya nazariyasi» (mehnat sharoitlarining ichki va tashqi omillari haqidagi nazariya) va 1957-yili D.Makgregor tomonidan «boshqaruv usullari nazariyasi» yaratildi (bunda boshqarishning uch asosiy usullari - avtoritar, demokratik va aralash tip haqida fikr yuritiladi). F.Xertsberg nazariyasiga ko'ra, faqat ichki omillar mehnat mazmunini, mehnatdan qoniqishni oshiradi. Mehnat sharoitlari: ish haqi, shaxslararo munosabatlar, korxona rahbariyatining tutgan siyosati, boshqaruv usuli va boshqa shu kabilarga u tashqi omillar sifatida qaraydi.

Bu omillar mehnatdan qoniqmaslik darajasini pasaytirib, kadrlarni, mutaxassislarning korxonaga bog'lanishini mustahkamlaydi. Ammo, bu omillar mehnat umumdorligining oshishiga hat qituvchi ta'sir ko'rsatmaydi, bu bilan F.Xertsberg quyidagi o'zaro bog'liqlikni asoslaydi: mehnatdan qoniqish hosil qilish mehnat mazmunining funksiyasidir. Qoniqmaslik esa mehnat sharoitining funksiyasidir.

Zamonaviy bosqich sotsiologiyaning nazariy, fundamental muammolariga qaytish, falsafaga tayanish va inson muammolariga qiziqish bilan tavsiflanadi. Sotsiologiyaning ekzistensial, fenomenologik, dialektik, realistik yo'nalishlari shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, harliqning mazmuni, inson intilishlarini to'yolga chiqarish, ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish va hayot sifatini yaxshilash muammolarini qo'yadi. Shu munosabat bilan sotsiologiyada tarimqlararo, fanlararo tendensiyalar rivojlanib, yaxlit sotsiologiyani yaratishga harakat qilinmoqda. XX asrning 60-yillariga kelib AQSH nazariy sotsiologiyasi fenomenologik yo'nalishning kuchayganligi bilan xarakterlanadi. Fenomenologik sotsiologiyaning shakllanishi A.Shyuts nomi bilan bog'liq. O'z mohiyatiga ko'ra, fenomenologik sotsiologiya antipozitiv yo'nalishda bo'ldi. AQSHda yana bir antipozitiv sotsiologik yo'nalish - ramziy interaksionizm bo'lib, unga G.Blumer asos solgan. "Yangi sotsiologiya" nomi bilan atalgan uchinchi antipozitiv sotsiologik yo'nalish Ch.R.Mills nomi bilan ham bog'liq. Ramziy interaksionizm, fenomenologik sotsiologiya, «yangi sotsiologiya», konflikt sotsiologiyasi, ijtimoiy ayirboshlash nazariyasi, neofunksionalizm va boshqa shu kabi nazariyalar -

hozirgi zamon sotsiologiyasining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

XX asr sotsiologiyasi rivojida "industrial jamiyat", konvergenstsiya, sotsial stratifikatsiya nazariyalari, "onamaviy jamiyat" doktrinaasi, strukturali-funksional yo'nalishi, tanqidiy sotsiologiya kabi g'oyalar ham sezilarli ahamiyatga ega bo'ldi. Ularning ayrimlari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Yagona industrial jamiyatning asosiy tamoyillari quyidagilardir:

- 1) xususiy mulkchilik, iqtisodiy o'sish, shaxs erkinligi va sotsial tartibi himoya qilish asosidir;
- 2) biznes sotsial taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi (ishlabchilik markaziy figura);
- 3) menejment boshqarish shakli sifatida (ma'lumotli administrator markaziy figura);
- 4) siyosiy yakdillikka olib boruvchi demokratiyaning xilma-xilligi;
- 5) sotsial ziddiyatlar qarama-qarshiligini bartaraf etuvchi ijtimoiy hayotning hukmon g'oyadan xoli bo'lishi;
- 6) korporatsiyaning rivojlanishi (masalan transmilliy korporatsiya yoki "umumyevropa bozori" kabilar);
- 7) industrial jamiyat inson faoliyati, ishlab chiqarishni tashkil etish.

muomalani yo'lga qo'yish (masalan bozor xo'jaligi bo'yicha), siyosat, demokratiya, davlatchilik, sotsial struktura, iste'mol, xalqlar va madaniyatlarning munosabatlari sohalarida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Sotsial stratifikatsiya - sotsiologlar sotsial mobillikni stratikalarga (qatlamlarga) bo'lingan jamiyatning o'ziga xos xususiyati deb biladilar va uni gorizontal hamda vertikal mobillikka ajratadilar. Kishilarning aynan bir tobaqa ichidagi harakati, masalan, ish joyini yoki turar joyini o'zgartirishi gorizontal mobillikni anglatadi. Vertikal mobillik esa quyi tabaqalardan yuqori tabaqalar tomon va aksincha qilingan harakatni bildiradi. Amerikalik sotsiolog Seymour Lipsetning fikricha, jamiyada stratifikatsiya tizimi sotsial zibaning quyi pog'onasida turganlarga norozilik manbai sifatida ta'sir qiladi, shuning uchun ham stratifikatsiya tizimi ajratilishning manbaidir, ammo shu bilan birga u kishilarni turli lavozimlarga tayinlashning va ularni o'z vazifalarini ado etishga rag'batlantirishning asosiy mexanizmidir. Amerika sotsiologiyasida U. Uorner Amerika jamiyatining sotsial tabaqalanish modelini ishlab chiqdi. Bu modelda oltita

sotsial sinfning tabaqalanish tartibi berilgan. Unga o'zlashgan holda K. Devis, U. Mur, J. Koulman, L. Reynoter, E. Shoyx, T. Gayger, R. Darendorf kabi olimlar o'zlarining stratifikatsiya sxemalarini ishlab chiqdilar.

G'arbiy Yevropa va Amerika sotsiologlari orasida elitalar nazariyasi va jamiyatdagi elita munosabatlari nazariyasi keng tarqalgan. Bu sotsiologlar biron-bir sohada - siyosiy, ma'muriy, harbiy, ilmiy, texnik, xo'jalik va madaniyat sohalarida yuksak vazifalarni ado etayotgan kishilarni ijtimoiy elitaqa kiradilar. Shundan kelib chiqqan holda, ular siyosiy, harbiy, ilmiy va boshqa shunga o'xshash elitalar haqida gapiradilar hamda elitani "jamiyatning qaynag'i" deb ataydilar.

Xulosa qilib aytganda, AQSH va G'arbiy Yevropadagi turli sotsiologik nazariyalar, ta'limotlar sotsiologiyani yuqori darajada taraqqiy etgan industrial jamiyat sharoitida rivojlantirib, uni julkon miqyosida keng tarqalishda katta rol o'ynaydi. Rossiyada sotsiologik g'oyalar umumijohon sotsiologik fanining bir qismi sifatida rivojlangan. Tadqiqotchilar Rossiyada sotsiologik g'oyalar rivojlanishining 3 bosqichini ajratib ko'rsatadilar: birinchi bosqich - XIX asr o'rtalaridan to 1918-yilgacha; ikkinchi bosqich - XX asr 20-yillari boshidan to 50- yillar oxirigacha; uchinchi bosqich esa XX asr 60-yillar boshidan to bizning kunimizgacha bo'lgan davr.

Birinchi bosqich, avvalo P. Lavrov (1828-1900-yillar) va N. Mixaylovskiy (1822-1904-yillar) kabi yirik mulafakkirlar faoliyati bilan bog'liq. Ular tomonidan rivojlanirilgan sotsial g'oyalar "subyektiv sotsiologiya" nomini olgan. Bunday yo'nalishdagi g'oya P. Lavrovning 1870-yildagi mashhur tarixiy xatida birinchi marta tu'rifiab berilgan. "Subyektiv sotsiologiya" nomiyondalari ijtimoiy taraqqiyot nazariyasini ishlab chiqishga e'tibor berdilar. Lavrovning fikricha, ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati - madaniyatni qayta tashkil etish: shaxsan an'anaviy tur, qotib qolgan ijtimoiy shakllarni o'zgaruvchan, jo'shqinlikni ifodalovchi tuzumlar va munosabatlarni almashtirish zarur. Subyektiv sotsiologlar andozalarida shaxs, asosan harakatga keltiruvchi kuch sifatidagina emas, shuningdek ijtimoiy hayotning o'lovchi hamidir. Ijtimoiy taraqqiyotning oliy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun xizmat qiladigan munosabatlarni yaratishdan iborat.

Subyektiv sotsiologiya bilan bir qatorda, o'sha davr sotsial fanida

sezilarli rolni M.Kovalevskiyning (1857-1916-yillar) asarlari o'ynadi. Kovalevskiy sotsiologik nazariyasining mohiyati sotsial guruhlari, sinflar va xalqlar o'rtasidagi birlamlikdir. Rossiyada sotsial fikrni rivojlantirishda sezilarli rolni V.Yasonning "Rossiya va G'arbiy Yevropa davlatlarining siyosiy statistikasi" asari o'ynadi. Sotsiologiyani tavsiflash, sinflar haqida nazariyalarga bag'ishlab Rossiya sotsiologlari A.Bogdanov, V.Shumyarnikov, P.Sorokin, K.Taxraev asarlari yuzaga keldi. 1918-1919-yillarda Peterburg va Yaroslavl universitetlarida sotsiologiya kafedralari tashkil etildi. P.A.Sorokin (1889-1969-yillar) yirik olim va jamoat arbobi bo'lib, Rossiya sotsiologiyasi rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Ikkinchi bosqichda nazariy sotsiologiyaning rivojlanishi davom etdi. 1920-yillarda P.A.Sorokin "Sotsiologiya asoslari", 1922-yili M.Solinskiyning "Insonlarning sotsial hayoti", 1922-yili M.Xvestovning "Sotsiologiya asoslari" asarlari, 1928-yilda N.A.Duxarinning "Tarixiy materializm nazariyasi" asarlari chop etildi. 1974-yildan boshlab ixtisoslashgan maxsus "Sotsiologik tadqiqotlar" jurnali chiqarib boshladi.

1988-yildan boshlab Moskva, Leningrad, Sverdlovsk, Kiev universitetlarida sotsiologiya fakultetlari faoliyat ko'rsata boshladi. Shunday qilib, o'sha davr ijtimoiy fanlari uchun metodologik asos qilib olingan tarixni materialistik tushunishdan chetlashildi. Ijtimoiy ong ijtimoiy hayotni emmas, balki ijtimoiy borliq ijtimoiy ongni belgilaydi. degan materialistik mohiyatga ega bo'lgan umumisotsiologik qonuniyatga xilof ravishda ish yuritildi.

Sobiq ittifoq davrida sotsiologiyaning fan sifatida rivojlanishi uchun to'la imkoniyat bo'lmadi. Buning asosiy sababi - demokratiyaning yo'qligi, ijtimoiy munosabatlarga faqat sinfiylik, partiyaviylik nuqtai nazaridan qaratilganligi edi. Sotsiologiya esa faqat to'laqonli demokratiya bo'lgandagina fan darajasida amal qiladi, chunki sotsiologiya mohiyatan jamiyat hayotining o'zaro bog'liq bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy turmush sohalari rivojlanishi va funksional qonunlarini obyektiv jihatdan umumiy tahlil qiladi. Bino-barin, empirik tadqiqot darajasida olingan ma'lumotlar o'rganilganda obyektning salbiy jihatlarini ham ifodalash mumkin. Kishilarning davlat siyosatiga, mavjud siyosiy rejimga munosabatini, moddiy turmush darajasini, kayfiyatli intilishlari va shu kabi munosabatlarini sotsiologik tadqiq qilish orqali mavjud ijtimoiy siyosiy

holat yuzaga chiqiriladi. Faqat to'laqonli demokratik tuzumdagina mavjud siyosiy kuchlarning fikrlar xilma-xilligiga yo'l qo'yiladi. Sotsiologiyada tadqiqot natijasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar ilmiy asoslangan va obyektiv xarakterda bo'lishi talab qilinadi. Agar davlat demokratik asosda hoshqarilmasa hokimiyat tepasidagi siyosiy kuchlar manfaatiga xizmat qilmaydigan har qanday ilmiy sotsiologik tadqiqotdan voz kechiladi va u laqirlanadi. Siyosiy ideologiyaga bo'ysundirilgan sotsiologiya o'zining ilmiyligini yo'qotib subyektiv, sun'iy va soxta xususiyatga ega bo'lib qoladi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi bag'rda bo'lishiga qaramay O'zbekistonda XX asr 60-90-yillari sotsiologiya fanining bir qancha sohalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi. Jumladan, sotsial sinfiy struktura (S.Taxvanumukhammadov, A.Valiyev), boshqaruv sotsiologiyasi (A.S.Chunkin), oila sotsiologiyasi (U.Toshdemirov, G.Hamidova, B.Umarov, M.Sangilov) sohalarda e'tiborga molik ishlab amalga oshirildi. 1989-yilda Moskvada tashkil qilingan Umumillifog' jurnatchilik fikrini o'rganish markazining O'zbekiston bo'limi ish boshladi. Bo'lim sotsiologlari respublikamiz viloyatlari va tumanlarida xilma-xil mavzular bo'yicha sotsiologik tadqiqotlar o'tkazib, ular asosida kishilarning ruhiyoti va kayfiyatidagi o'zgarishlarni uniqlashga muvaffaq bo'ldilar. Ma'lum ma'noda, bu holat respublikamizda milliy ongning o'sishiga va shuning natijasida milliy mustaqillikka erishishning tezlashuviga turki bo'ldi.

O'zbekistonda dastlab 1989-yili Toshkent Davlat universiteti "Falsafa va iqtisod" fakulteti tarkibida "Sotsiologiya" bo'limi va kafedasi tashkil qilindi. Shu yildan boshlab sotsiologlar tayyorlana boshlandi.

Nazorat savollari:

1. Sotsiologiya fanining vujudga kelishi va fan sifatida tashkil topishi.
2. XIX asr birinchi yarmi va o'rtalarida amalga oshirilgan buyuk kasfiyotlarning sotsiologiyani rivojiga ta'siri.
3. Zamonaviy sotsiologiyaning rivojlanish bosqichlari.
4. Sotsiologiyaning taraqqiyotida amaliyotning o'rnini va roli.
5. Sotsiologiyada nazariya va amaliyot uyg'unligi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. История теоретической социологии. Социология XIX в: от появления новой науки до представления ее первого кризиса.

Пособие для вузов. - М.: Гайдсамус, 2010.

2. Кравченко А.И. Социология. Классическая теория сквозь призму социологического воображения: учебник для бакалавров. - М.: Юрайт, 2014.

3. Хоффман А.Б. Семь лекций по истории социологии. Учебное пособие. - М.: КГУ, 2008.

4. Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап. Учебник для вузов, СурГУ, 2014.

1.2. Sotsiologiyaning obyekti va predmeti

Reja:

1. Fanning obyekti va predmeti tushunchasi, sotsiologiya fanining o'ziga xos xususiyati
2. Sotsiologiya fanining mumloz vakillari asarlarida fanning obyekti va predmeti masalasi
3. XX asrning birinchi yarmida sotsiologiya fanidagi tarmoqlashuv
4. Fanning obyekti va predmeti muammosini hal qilishda zamonaviy tendentsiyalar

O'Kunning asari chop etilishidan boshlab sotsiologiya o'z obyekti va predmetini aniqlashtirib olishga intilib kelmoqda. Har bir fanning o'z obyekti va predmeti mavjud bo'ladi. G'arbiy Yevropa sotsiologiyasining mumloz vakillaridan E.Dyurkgeym aytoladi ravishda ta'kidlaganidek, "Fan qachonki uni hoshqa fanlardan ajratib turuvchi faktlarga ega bo'lsa, o'shanda mavjud bo'lish huquqiga ega bo'ladi". Fanning obyekti va predmetini belgilab olish bu uning o'ziga xos xususiyatlarini, amal qilish doirasini, muammolari, doirasini, nazariyalari hamda o'quv metodlarini aniqlab olishni anglatadi. Fanning obyekti va predmetining shakllanishi uning tarixiy rivojlanishi jarayonida, shuningdek, o'sha fanga oid bilimlarning muayyan darajada mustaqillikka erishuvi natijasida yuzaga keladi. Bugungi kunda ba'zi tadqiqotchilar sotsiologiyaning predmetiga nisbatan yuzdan ortiq ta'riflar mavjudligini yozishmoqda. Mazkur masalaning murakkabligiga sabab bo'layotgan jihati - bu shuningdek, sotsiologiya fani strukturasiining murakkabligidan, uning bir necha bilim darajalariga, nazariy-metodologik tamoyillarga, tadqiqot yo'nalishlari va empirik metodlariga ega bo'lganidan kelib chiqadi.

Obyekt va predmet muammosi - sotsiologiyadagi ustuvor nazariy masala. Fan rivojlanishi davomida bu muammoga turli nazariy konsepsiyalar doirasida echim topishga harakat qilingan va bu konsepsiyalar qatoriga pozitivistik (O'Kunning *sosial ta'limotidan hashlanarcho*) hamda M.Veber hamda F.Znanetskiy sotsiologiyasiga asoslanuvchi gumanistik konsepsiyalarni misol qilib keltirish mumkin. Pozitivizm tomonidan belgilangan chegaradan chetga chiqishga intilgan mutafakkirlardan biri - Sorbonna universitetida sotsiologiya kafedrasining tashkil etilishiga sababchi bo'lgan fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym hisoblanadi. U sotsiologiyani ta'riflashda insondagi tabiiy-biologik hamda psixologik jihatlaridan mustaqil va alohida bo'lgan sotsial jihatning tahliliga e'tibor qaratadi. "Qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan har qanday ijtimoiy jarayonning hoshlanishi ichki ijtimoiy muhitdagi vaziyatdan, uning ushki qonuniyatlaridan izlanishi kerak." deb yozadi u. O'limning fikricha, sotsiologiya tadqiqot sohasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan faktlardan iborat bo'lib, ular "individdan tushqarida joylashgan va o'zidagi majburlovchi kuch hisobiga individa o'ziga bo'ysundirish qobiliyatiga ega bo'lgan fikrlash tarzleri, harakatlari va kechinmalardir". Ijtimoiy sifat - umumiylik va yaxlitlik xususiyati bo'lib, u individlar uchun obyektiv xarakterga ega bo'ladi. Bir qancha umumiy tashqi belgilarga ega bo'lgan shunday hodisalar guruhi sotsiologiyuning obyekti hisoblanadi va bu hodisalarni E.Dyurkgeym "kollektiv tasavvurlar" deb ataydi. Fanning predmetini esa kollektiv, ya'ni jumxaviy tasavvurlarning kelib chiqish, amal qilish va rivojlanish qonuniyalari tashkil qiladi. Garchi E.Dyurkgeym ijtimoiy hodisalarning mohiyatini aniqlash bo'yicha fanga ancha yangiliklar kiritgan bo'lsada, umumiy hisobda u sotsiologiyada pozitivistik maqomda qolaveradi.

Neopozitivistik yo'nalishlar ham sotsiologiya fanini ta'riflashda o'zlarining hissalarini qo'shgan. O'zlaridan oldingi yo'nalishlardan farqli o'laroq, neopozitivistik maktablar sotsiologiya fanini empirik tadqiqotlar asosida yangidan qurishni maqsud qiladi. Sotsiologiya inson xulq-atvori haqidagi empirik fan sifatida ko'riladi, sotsiolog esa olim emas, balki ijtimoiy muhandis, jamiyat bunyodkori sifatida ko'riladi. Bunda agar fanning obyekti turli vaziyatlardagi inson xulq-atvori bo'lsa, fanning predmeti - jamiyatning mehnat, siyosiy va boshqa soxalaridagi xulq-atvor

mechanizmlari hisoblanadi. Sotsiologiyadagi bunday qarashlar birxetorizm, nazariy interaksionizm va empirizmga hukmronlik qiladi.

Har qanday faning obyekti - maxsus voqelik, o'ziga xos aloqalar, munosabat yoki hodisalar hisoblanib, tadqiqot jarayoni ularni o'rganishga yo'naltirilgan bo'ladi. Agar tabiiy fanlarda fanning obyekti masalasi nisbatan osonlik bilan hal etiladigan bo'lsa, o'z ichiga ruhiy-ma'naviy omillarni ham oluvchi, turli-tuman hodisalar orasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etuvchi ijtimoiy fanlarda fan obyekti masalasi o'ta murakkabdir. Sotsiologiya ijtimoiy voqelikning boshqa fanlar tomonidan o'rganilmaydigan muayyan tomonini yoritib olishi kerak. Lekin sotsiologiyada huquq sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi, siyosat sotsiologiyasi kabi integral sohalar ham shakllanib, rivojlanib bormoqda. Mazkur bilim sohalarini bog'liq masalani qanday hal etish mumkin? Tadqiqotchilar orasida o'ziga xos qarash shakllangan bo'lib, unga ko'ra mehnat, turmush tarzi, oila kabi obyektiy voqelikning sohalarini turli ijtimoiy fanlarning obyekti sifatida kelishi mumkin.

Agar obyekti voqelikning bir qismi bo'lsa, uning predmeti - fanning mazmunini o'zida aks ettiruvchi, obyektning ichiga kiruvchi, nazariy boshlang'ich nuqtasi sifatida xizmat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan masala yoki fundamental muammo hisoblanadi. Predmet obyekti bilan aynan emas. Ishtalgan fanning predmeti - bu shunchaki obyektiy olam hodisasi yoki jarayoni emas, balki nazariy mavhumlashirish oqibati bo'lib, u "faqatgina mazkur fangagina xos bo'lgan o'rganish obyekti"ning rivojlanish va anal qilib qonuniyliklarini o'rganishi" imkonini beradi. Aynan shuning uchun fanlarning o'ziga xos xususiyatlari faqat predmetga ko'ra farqlanadi, ularning obyekti esa umumiy bo'lishi mumkin, degan fikrga qo'shilishning imkoniyati yo'q. Fanning obyekti sifatida keladigan maxsus sohalariga maxsus qonuniyalarga ega bo'lishi mumkin. Fanlar bir xil obyektlarga ega bo'lishi mumkin emas. Yuqorida tilga olingan sohalar turli ijtimoiy fanlarning obyekti bo'la olmaydi. Psixologiyaning obyekti mehnat, xo'jalik faoliyati yoki oila bo'lishi mumkin emas. aksincha, psixologiya obyekti mazkur sohalarida, misol uchun oilada sodir bo'luvchi hissiy-emotsional olam va ruhiy jarayonlardir; iqtisodiyot obyekti - oilaning moddiy ta'minlanganlik darajasi, hayot darajasi, ya'ni oiladagi xo'jalik va boshqa munosabatlarning iqtisodiy jihatlarini o'z ichiga oladi.

Shunday ekan, fanlar orasidagi chegaralar nafaqat ularning predmetlarini, balki ularning obyektlarini ham bir-biridan ajratib turadi. Bu ustuvor masalalardan biri bo'lib, fanning maqomi, uning boshqa fan sohalarini bilan aloqalari mazkur masalaning hal etilishiga bog'liqdir.

Sotsiologiya rivojlanar ekan, fanning obyekti va predmeti tushunchalari ham o'zgarishlarga uchramoqda. Obyekt va predmet konseptual jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog'liq, zero obyektning mohiyati fandagi eng dolzarb muammolarni aniqlash va ilgari surish imkonini beradi. Aynan shuning uchun sotsiologiya fanning predmeti muammosining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda aks etadi. Fanlarning mustaqil sohalariga aylanish jarayoni hali tugallanmagan, shu sababli ham fanlarning o'zlarida keltirilgan ta'riflarni yakuniy deb hisoblash yaramaydi.

Obyekt va predmet muammosini hal qilishda AQSH sotsiologiyasining munozir vakillaridan bo'lmish F.Znanetskiy muhimi o'rin tutadi. Uning U.Tomas bilan hammualliflikda yozgan "Polyak dehqoni Yevropada va Amerikada" asari sotsiologiyada yangi yo'nalish - empirizmning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Aynan shuning uchun u empirizmning, ya'ni nazariy bilimlarning ahamiyatini inkor qiluvchi yo'nalish vakili sifatida e'tirof etilgan. Lekin F.Znanetskiy shunchaki "predmetsiz" nazariyotchilikdan ham, "tartibsiz" empirizmdan ham saqlanishga chaqiradi va sotsiologiyaning obyektini aniqlashtirishga intiladi. U jismoniy va ijtimoiy voqeliklarni bir-biridan ajratadi va buning uchun "inson koeffitsienti" tushunchasini qo'llaydi va aynan shu tushuncha sotsiologiyaning o'ziga xos jihatlari o'chib berishiga ishonadi. Gap shundaki, tabiiy tizimlar obyektiydir va u insonning tajribasi yoki faoliyatidan mustaqil holda mavjud bo'ladi. Madaniyat tabiiy ibridodan iborat epifenomen hisoblanmaydigan, o'ziga xos voqelikni vujudga keltiradi, chunki uning yuzaga kelishida inson ishtirok etadi. Uning fikricha, maxsus fan sifatidagi sotsiologiya to'rt asosiy qismdan iborat bo'lishi kerak. Bular: ijtimoiy shaxslar nazariyasi, ijtimoiy guruhlar nazariyasi, ijtimoiy harakat nazariyasi, ijtimoiy munosabatlar nazariyasi. Sotsiologiya jamiyatda sodir bo'luvchi barcha hodisalar, ongli individlar va jamiyat orasidagi aloqalar, munosabatlar, institutlar, tashkilotlar va umuman, yaxlit olingandagi jamiyat ustida ish olib boradi. F.Znanetskiy

mexanizmlari hisoblanadi. Sotsiologiyadagi bunday qarashlar bixeviorizm, ramziy interaksionizm va empirizmga hukmronlik qiladi.

Har qanday fanning obyekti - maxsus voqelik, o'ziga xos aloqalar, munosabat yoki hodisalar hisoblanib, tadqiqot jarayoni ularni o'rganishga yo'naltirilgan bo'ladi. Agar tabiiy fanlarda fanning obyekti masalasi nisbatan osonlik bilan hal etiladigan bo'lsa, o'z ichiga ruhiy-ma'naviy omillarni ham oluvchi, turli-tuman hodisalar orasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etuvchi ijtimoiy fanlarda fan obyekti masalasi o'ta murakkabdir. Sotsiologiya ijtimoiy voqelikning boshqa fanlar tomonidan o'rganilmaydigan muayyan tomonini yoritish kerak. Lekin sotsiologiyada huquq sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi, siyosat sotsiologiyasi kabi integral sohalar ham shakllanib, rivojlanib bormoqda. Mazkur bilim sohalarini bog'liq masalani qanday hal etish mumkin? Tadqiqotchilar orasida o'ziga xos qarash shakllangan bo'lib, unga ko'ra mehnat, turmush tarzi, oila kabi obyekti voqelikning sohalarini turli ijtimoiy fanlarning obyekti sifatida kelishi mumkin.

Agar obyekt voqelikning bir qismi bo'lsa, uning predmeti - fanning mazmunini o'zida aks ettiruvchi, obyektning ichiga kiruvchi, nazariy boshlang'ich nuqtasi sifatida xizmat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan masala yoki fundamental muammo hisoblanadi. Predmet obyekt bilan aynan emas. Istalgan fanning predmeti - bu shunchaki obyekti olam hodisasi yoki jarayoni emas, balki nazariy mavhumlashtirish oqibati bo'lib, u "faqatgina mazkur fangagina xos bo'lgan o'rganish obyektining rivojlanish va amal qilish qonuniyatlarini o'rganish" imkonini beradi. Aynan shuning uchun fanlarning o'ziga xos xususiyatlari faqat predmetga ko'ra farqlanadi, ularning obyekti esa umumiy bo'lishi mumkin, degan fikrga qo'shilishning imkoni yo'q. Fanning obyekti sifatida keladigan maxsus sohalariga maxsus qonuniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Fanlar bir xil obyektga ega bo'lishi mumkin emas. Yuqorida tilga olingan sohalar turli ijtimoiy fanlarning obyekti bo'la olmaydi. Psixologiyaning obyekti mehnat, xo'jalik faoliyati yoki oila bo'lishi mumkin emas, aksincha, psixologiya obyekti mazkur sohalarida, misol uchun oilada sodir bo'luvchi hissiy-emotsional olam va ruhiy jarayonlardir; iqtisodiyot obyekti - oilaning moddiy ta'minlanganlik darajasi, hayot darajasi, ya'ni oiladagi xo'jalik va boshqa munosabatlarning iqtisodiy jihatlari bo'lib keladi.

Shunday ekan, fanlar orasidagi chegaralar nafaqat ularning predmetlarini, balki ularning obyektlarini ham bir-biridan ajratib turadi. Bu ustuvor masalalardan biri bo'lib, fanning maqomi, uning boshqa fan sohalarini bilan aloqalari mazkur masalaning hal etilishiga bog'liqdir.

Sotsiologiya rivojlanar ekan, fanning obyekti va predmeti tushunchalari ham o'zgarishlarga uchramoqda. Obyekt va predmet konseptual jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog'liq, zero obyektning mohiyati fandagi eng dolzarb muammolarni aniqlash va ilgari surish imkonini beradi. Aynan shuning uchun sotsiologiya fanining predmeti muammosining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda aks etadi. Fanlarning mustaqil sohalariga aylanish jarayoni hali tugallanmagan, shu sababli ham fanlarning o'zlarida keltirilgan ta'riflarni yakuniy deb hisoblash yaramaydi.

Obyekt va predmet muammosini hal qilishda AQSH sotsiologiyasining mumtoz vakillaridan bo'lmish F.Znanetskiy muhim o'rin tutadi. Uning U.Tomas bilan hammualliflikda yozgan "Polyak dehqoni Yevropada va Amerikada" asari sotsiologiyada yangi yo'nalish - empirizmning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Aynan shuning uchun u empirizmning, ya'ni nazariy bilimlarning ahamiyatini inkor qiluvchi yo'nalish vakili sifatida e'tirof etilgan. Lekin F.Znanetskiy shunchaki "predmetsiz" nazariyotchilikdan ham, "tartibsiz" empirizmdan ham saqlanishga chaqiradi va sotsiologiyaning obyektini aniqlashtirishga intiladi. U jismoniy va ijtimoiy voqealarni bir-biridan ajratadi va buning uchun "inson koeffitsienti" tushunchasini qo'llaydi va aynan shu tushuncha sotsiologiyaning o'ziga xos jihatlari ochib berishiga ishonadi. Gap shundaki, tabiiy tizimlar obyektiydir va u insonning tajribasi yoki faoliyatidan mustaqil holda mavjud bo'ladi. Madaniyat tabiiy ibtidodan iborat epifenomen hisoblanmaydigan, o'ziga xos voqelikni vujudga keltiradi, chunki uning yuzaga kelishida inson ishtirok etadi. Uning fikricha, maxsus fan sifatidagi sotsiologiya to'rt asosiy qismdan iborat bo'lishi kerak. Bular: ijtimoiy shaxslar nazariyasi, ijtimoiy guruhlar nazariyasi, ijtimoiy harakat nazariyasi, ijtimoiy munosabatlar nazariyasi. Sotsiologiya jamiyatda sodir bo'luvchi barcha hodisalar, ongli individlar va jamiyat orasidagi aloqalar, munosabatlar, institutlar, tashkilotlar va umuman, yaxlit olingandagi jamiyat ustida ish olib boradi. F.Znanetskiy

tomonidan ajratib ko'rsatilgan sotsiologiyadagi tadqiqotlar yo'nalishlari rivojlantirilgan va hozirda fanni o'rganishning maxsus sohalarini, ya'ni sotsiologiyaning obyektini tashkil qiladi.

Gumanistik yo'nalish diqqat markazida insonning ma'naviy-ruhiy olami, uning ong holati turadi. Bu yo'nalish sotsiologiyaning kelib chiqish manbalarini boshqa joydan qidiradi va sotsiologiyaning nazariy-metodologik asoslarini belgilash uchun boshqa yo'nalishdan ketadi. M.Veber sotsiologiya fanini aniq belgilashda yaxlit olingandagi jamiyatdan emas, balki alohida individdan kelib chiqadi hamda bu bilan Yevropa gumanistik an'analarini davom ettiradi va rivojlantiradi. O'zining mazkur fan haqidagi konsepsiyasida M.Veber mantiqiy xulosalash, faktlarni sof empirik aniqlash hamda amaliy baholash kabilarni ajratib ko'rsatadi va bu muhim metodologik ahamiyat kasb etgan.

M.Veberning g'oyalari fenomenologik sotsiologiyada rivojlantirilgan bo'lib, uning asoschisi A.Shyuts ham sotsiologiya predmetini xuddi shu yo'nalishdan izlaydi va ong hayotini o'rganish borasidagi tadqiqotlarni yanada ilgarilashiga xizmat qiladi. Shyuts sotsiologiya objekti sifatidagi ijtimoiy harakatni insonning tajribasi, hayotiy jarayonlari bilan bog'lashga intiladi. U naturalistik maktablarni ijtimoiy harakatni o'ta reaktiv talqin qilishda, M.Veberni esa idealizmga ayblaydi. Shyutsning sotsiologiya fani to'g'risidagi konsepsiyasi shunisi bilan qiziq-ki, unda kundalik hissiy tajribalar va tafakkurga ko'proq urg'u beriladi. U ilmiy va kundalik tafakkur orasida aytarli farq mavjud emas, shunday ekan, sotsiologiya fanini barpo etish ishi ijtimoiy strukturalarni o'zaro munosabatlar jarayonida yuzaga keluvchi kundalik ahamiyatga ega bo'lgan voqealar strukturalari sifatida o'rganish kerak, degan fikrni ilgari suradi. Shyuts fikricha, sotsiologiya objekti - real hodisalar, kuzatilayotgan voqealar emas, balki ularning mohiyatini aks ettiruvchi narsalar: sabablar, aloqalar, munosabatlar, tafakkur tarzi va harakatlardir. Sotsiologiya predmeti - hayotiy olamning talqini sifatidagi xatti-harakatlarning subyektiv mazmunidir. Ular belgilar shaklida: imo-ishoralarda, madaniyatda, so'zlar va tilda aks etadi. Sotsiologiyaning vazifasi ham belgilar orqali subyektiv mazmunni aniqlab olishdir. Sotsiologiyaning objekti va predmetini o'rganish borasidagi mazkur yo'nalish inson subyektivligi va hayotiy olamni anglash borasida ancha yutuqlarga erishgan bo'lib, bu yutuqlar

nafaqat sotsiologiya nazariyasini yaratishda, balki sotsiologik metodologiya va empirik metodlarni ishlab chiqishda ham aks etgan.

XX asrning 60-yillariga kelib sobiq Sovet ittifoqi matbuoti sahifalarida ham sotsiologiyaning predmeti masalasida bahs-munozaralar bo'lib o'tgan. Lekin bu muhokamalar asosan mafkuraviy yo'g'rilgan bo'lib, ularda sotsiologiyaning fundamental masalalari ko'tarilmagan. Muhokamalar uchun xulosa sovet sotsiologlari V.Rojin, G.Andreyeva, V.Yadov va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan pozitsiya bo'lib, bu pozitsiya yaqin yillargacha yakuniy pozitsiya bo'lib kelgan. Tarixiy materializmning o'zi bir paytning o'zida ham falsafa, ham sotsiologiyadir. Lekin jamiyatni yaxlit holda umumnazariy tadqiq etish bilan bir qatorda alohida ijtimoiy sohalar, masalan siyosiy, ma'naviy, iqtisodiy sohalar, shuningdek ijtimoiy guruhlar orasidagi o'ziga xos munosabatlarni, ularning tafakkur tarzlarini, xulq-atvor strukturalarini, o'rganish ham muhimdir, chunki umumsotsiologik qonunlar ma'muriyat, shaxs shakllanishi, ijtimoiy strukturani takomillashtirish va boshqa konkret masalalarga javob bera olmaydi.

Bu vaqtda R.Merton "o'rtacha maqom nazariyasi" tushunchasini muomalaga kiritadi. Sovet tadqiqotchilaridan farqli ravishda, R.Merton o'rtacha maqomdagi nazariyalar empirik tadqiqotlar bazasida shakllantirilishi kerak va u mavjud bo'lmagan umumsotsiologik nazariyaning o'rmini to'ldirishga xizmat qilishi kerak. Bu bilan bir qatorda voqelik bilan bevosita aloqani ta'minlab turuvchi, ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ib, umumlashtiruvchi empirik sotsiologiyani ham rivojlantirish talab qilinadi. Shu yo'sinda, sotsiologiyaning uch darajada bo'lishi ta'kidlandi. Bularning har bir fanda o'ziga xos xususiyatga va ahamiyatga ega bo'lib, sotsiologiyaning predmeti quyidagicha belgilanadigan bo'ldi: "Umuman olganda, sotsiologiya - ijtimoiy-iqtisodiy formatzialarning funktsiya bajarishi va rivojlanishining umumiy va xususiy qonunlari, shuningdek, mazkur qonunlarning shaxslar, ijtimoiy guruhlar, sinflar va xalqlar faoliyatida amal qilish mexanizmlari va namoyon bo'lish shakllarini o'rganuvchi fandir". Shunday qilib, sotsiologiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida bilimlarning ko'p darajali tabiati olindi, lekin bu noto'g'ri edi, zero har qanday fanda turli darajadagi va maqomdagi bilimlar bo'lishi mumkin. Lekin bunday yondashuv sotsiologiyaga

mafkuraviy jihatdan umidvorlik baxsh etdi va uning ijtimoiy maqomiga ega bo'lishiga olib keldi.

O.Kont yangi ijtimoiy fan dasturini ishlab chiqqanidan beri bugungi kunga etib kelguncha sotsiologiya juda uzoq yo'lni bosib o'tdi. Bugungi kunda u turli yo'llar bilan uzimlashtirilgan bilimlar, ko'plab nazariy konsepsiyalar va metodologik tamoyillar, amaliy sohalar va rivojlangan sotsiologik tadqiqotlar kabi elementlarni o'zida birlashtiradi. Ilar bir qadamda u o'zining obyekti va predmeti to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlashtirib, muayyanlashtirib bormoqda va mazkur faning jamiyat taraqqiyotidagi rolini aniqlashtirmoqda.

Neopozitivistik yo'nalishlar ham sotsiologiyaning fan sifatida ta'riflanishiga o'z hissasini qo'shganlar. O'zidan oldingi yo'nalishlardan farqli o'laroq, neopozitivistik maktablar sotsiologiya fanini mustahkam empirik asosda barpo etish tarafdori hisoblanadi. Sotsiologiya inson xulq-atvori haqidagi empirik fan sifatida ko'riladi, sotsiolog esa olim emas, balki muhandis, jamiyat quruvchisidir. Agar sotsiologiya obyekti insonning turli vaziyatlardagi xulq-atvori bo'ladigan bo'lsa, sotsiologiyaning predmeti - jamiyat hayotining mehnat, siyosiy va boshqalar bilan bog'liq sohalaridagi xulq-atvor mexanizmlari hisoblanadi. Sotsiologiya haqidagi bunday tasavvurlar biseviyizm, ramziy interaksionizm yoki empirizmning hukmron ahamiyatga ega.

Shunday qilib, sotsiologiya fanining obyekti va predmeti muammosini hal qilinishi quyidagicha amalga oshirilishi mumkin. Fanlarning bir-biridan ajratib, mustaqillashuvi jarayoni hali-hanuz yakunlanmagan, shuning uchun fanlar shakllanishi jarayonini hali ham davom etmoqda, deyish mumkin. Sotsiologiya strukturasi murakkabligi bizdan muammoni hal qilishda bilimlarning bugungi kundagi holatini, ularning ko'p darajali ahamiyatini, undagi nazariy konsepsiyalarning ziddiyatli xususiyatlarini, va undagi empirik tadqiqotlarning o'ziga xos jihatlari hisobga olinishi talab qiladi. Sotsiologiyaning obyekti va predmetini aniqlashtirish faning bugungi kundagi holatini yaxlit aks ettira olishi kerak. Siyosat sotsiologiyasi, huquq sotsiologiyasi, iqtisodiyot sotsiologiyasi kabi fan sohalarining rivojlanishi jamiyat hayotining muayyan sohalarida faning obyekti va predmetini aniq ko'rsatishni talab qiladi. Aynan shu darajada sotsiologik yondashuvning boshqa ijtimoiy fanlar bilan qiyoslagandagi

o'ziga xos xususiyatlari nisbatan yaqqol namoyon bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga xulosa yasab, shuningdek sotsiologiyaga nisbatan nisbatan muhim ta'riflarga tayanib, faning obyekti va predmetini ta'riflaymiz. Sotsiologiya umumiy emas, balki xususiy fanlararo fandır. Uning boshqa fanlar tomonidan o'rganilmaydigan o'z sohasi, obyekti mavjud. Uning o'ziga xos obyekti - inson va jamiyat orasidagi munosabatlar natijasida kelib chiquvchi ijtimoiy-madaniy voqelik. Mazkur obyekt sotsiologiyadan boshqa hech bir fanda o'rganilmaydi, biroq sotsiologiyaning ham falsafa, iqtisodiyot, siyosatshunoslik va boshqa ijtimoiy fanlar bilan umumiy jihatlari ham kuzatish mumkin.

Maxsus darajada sotsiologiya o'z sohasini tahlil orqali, ya'ni shaxslar, guruhlar, ijtimoiy institutlar, ijtimoiy munosabatlar, tafakkur tarzleri va insonlar hatti-harakatlari, yaxlit holda olingan jamiyanning tahlili asosida ujrati oladi. Ijtimoiy hayotning nisbatan muhim tomonlarini yoritishga xizmat qilish bilan sotsiologiya boshqa fanlar uchun ham nazariy-metodologik asos yaratadi. Sotsiologiya ularga jamiyat va insonga yaxlit nazar tushlashga imkon beradi, ularda ijtimoiy taraqqiyotning qonun va tendensiyalarini kashf etadi. Sotsiologiya obyekti sifatida shaxslar, guruhlar, ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy xatti-harakatlar, tafakkur tarzleri, yaxlit olgandagi jamiyat faoliyati kabi kuzatiladi va fanda mazkur sohalar tadqiq etiladi. Fikrimizcha, sotsiologiyaning predmetini jamiyatda inson mahiyati umumiy xususiyatlarining rivojlanish qonunlari tashkil qiladi. Agar obyekt - faning nimanisi tadqiq etishi bo'lsa, predmet - o'sha tadqiq etilish qanday amalga oshirilishi, kun uchun amalga oshirilishidir. Ma'lumki, inson va jamiyat o'z qonunlariga ko'ra rivojlanadi. Yuzaga kelayotgan ijtimoiy strukturalar nafaqat inson mahfiatlariga zid kelishi, balki butkul g'ayriinsoniy xususiyat kasb etishi ham mumkin. Inson va jamiyat orasidagi o'zaro aloqatarni tadqiq eta turib sotsiologiya jamiyatning rivojlanishi va hayot tarzining aynan muayyan darajasi uchun eng optimal xarakterga ega bo'lgan, insonning jismoniy, hissiy-ruhiy va ma'naviy salohiyatini maksimal darajada ro'yohga chiqarish imkonini beruvchi ijtimoiy tashkilotshuv vositalarini ishlab chiqadi. Sotsiologiyada mazkur vazifa ham umumiy va yaxlit holda, ham alohida sohalar darajasida amalga oshiriladi.

Nazorat savollari:

1. Faning obyekti nima va nega sotsiologiyada fan obyekti aniq ko'rsatish muhim ahamiyatga ega?
2. XX asrda sotsiologiya fanining predmeti tushunchasi qanday o'zgarishlarni boshidan kechirdi?
3. XX asrda AQSHda sotsiologiyani predmetidan xalos qilish jarayoni qanday jarayon?
4. Sotsiologiyadagi qanday tadqiqot yo'nalishlarini sanab o'ta olasiz?

Tavsiya etiluvchi adabiyotlar:

1. Социология. Основы общей теории. - М., 1998.
2. Харчева В. Общая социология. - М., 1999.
3. Осипов Т.В. Социология. Энциклопедический словарь. - М., 1998.
4. Волков Г. Социология. - М., 1998.
5. Российская социологическая энциклопедия. - М., 1998.

1.3. Sotsiologiya fanlar tizimida

Reja:

1. Sotsiologiya va falsafa
2. Sotsiologiya va tabiiy fanlar
3. Sotsiologiya va ijtimoiy fanlar
4. Sotsiologiya fanlararo fan sifatida

Sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi boshqa fanlar asosida va ular bilan o'zaro chambarchas bog'liqlikda sodir bo'ldi. Sotsiologiyaning shakllanish jarayonida alohida o'rin tutgan falsafa bilan nisbatini o'rganishdan boshlaymiz. Sotsiologiyaning fanni zamonaviy tushunish tizimida vujudga kelishini O.Kontning nomi va XIX asr bilmog'laydilar, biroq ko'plab muammolar nisbatan avvalroq, eramizdan avvalgi VI asrda ilmiy bilim, falsafaning paydo bo'lish davrida qo'yilgan va hal etilishga intilgan.

Biroq, ijtimoiy muammolarni falsafiy qurilmasi XIX asr o'rtalaridagi jamiyati, ya'ni ijtimoiy to'ntarishlarni: inqirozlar, inqiloblar, urushlarni boshidan kechirayotgan jamiyat rivojlanishining ehtiyojlarini qondirmagan. Sanoat, ushkiyor va korxonalarining gullab-yashnashi uchun ijtimoiy rivojlanishning aniq, konstruktiv yo'llarini bilish talab etilgan. Falsafiy

ta'limotlar barqarorlikni saqlash, aholi guruhlari manfaatlarining uyg'unligiga erishish, muayyan jamiyatda, u sodir bo'layotgan muayyan tarixiy davrda ijtimoiy hayotning turli sohalarida faktiyul samaradorligini oshirish yo'llarini topish kabi muhim savollarga javob berish imkoniga ega bo'lmagan. O'sha davrning muhim savollariga javob topish uchun mavhum xulosalarga asoslangan bilim emas, balki empirik kuzatuv usullari, tajriba yordamida olingan real ijtimoiy jarayonlar haqidagi obyektiv ma'lumotlar asosida bilimlarni qurish imkoniga ega bo'lgan fan talab etilgan. Shu sababli yangi faning - sotsiologiyaning yaratilishini O.Kont falsafani mahsulsiz metafizika sifatida inkor qilishdan boshlaydi. Bu esa o'z navbatida sotsiologiyaning kelgusidagi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. XX asrning birinchi choragida, sotsiologiya fanining rivojlanish markazi Amerikaga ko'chgan davrda sotsiologiya tadbiqiy fan sifatida rivojlanadi. Sotsiologik tadqiqotlar amaliyotining kengayib borishi bilan sotsiologiya empirik fan deb e'lon qilinadi va nafaqat falsafa, balki har qanday nazariya inkor qilinadi. Biroq, E.Dyurkgeym sotsiologiya mustaqil fan bo'lishiga va falsafadan ajratib chiqishi lozim bo'lishiga qaramasdan, u falsafa bilim barcha aloqalarni uzib yubormasligi zarur, deb hisoblagan¹. Sotsiologiyaning ajratib olinishi sotsiologiya kabi, falsafa uchun ham muhim ahamiyatga ega, chunki sotsiologiya yangi dalillarni o'rgangan hamda ularni umumlashtirgan holda inson va jamiyat falsafasini boyitib boradi.

XX asrning o'rtalariga kelib sotsiologiya o'z rivojlanishining umumnazariy asoslarini izlash maqsadida yana falsafaga murojaat qiladi. Amerikalik sotsiolog Edvard Tirikyan falsafa va sotsiologiyaning ajratilishining salbiy oqibatlarini ta'kidlab o'tgan. Falsafa va sotsiologiyaning rivojlanish yo'llarini ifodalay ekan, u falsafa umumlashtirishning yuqori darajasidagi umumiy bilimni yaratishga intiladi, deb yozadi². Sotsiologiya ijtimoiy dalillarni o'rganadi. Tirikyanning fikriga ko'ra, falsafa va sotsiologiya o'rtasidagi aloqalarning tiklanishi nazariy va amaliy bilimni yaratishning yangi istiqbollari uchib beradi. Sotsiologiya falsafani to'liq inkor qilishdan uning muhim ahamiyatga ega ekanligini tan olishga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tar

¹ Дюркгейм Э. Метод социологии. - СПб., 1894.

² Тирский Е. А. Социология и Психология. Two perspectives on the individual and society. Prentice Hall, N.Y., 1962.

vositasidir. Hodisaning tarqalish darajasi, uning jihatlari, rivojlanish yo'nalishlarining o'nacha statistik xususiyatlarini aniqlash uchun tipologik tahlil qo'llaniladi. Matematika yordamida hat etiluvchi vazifalarning ikkinchi turi - hodisa sabablarini, bifvosita va asosiy aloqalarini, yondash aloqalarni, omillarning jarayonga ta'sir ko'rsatish tahilini tahlildir. Sotsiologiyada matematikaning qo'llanilishidagi asosiy narsa - ijtimoiy hodisalarni modeldashirishdir. Bunda etarli darajadagi tajriba mavjud. Tadqiqotchilar modelning turli ko'rinishlarini ajratib ko'rsatadilar:

- a) alohida jihatlar differentsiatsiyasi xususiyatlarini umumlashtirish uchun qo'llaniladigan taqsimlash modellari;
- b) ular yordamida hodisalarning o'zaro aloqalari aniqlanuvchi korrelyatsion, dispersion, omilli va boshqa modellar;
- d) alohida ijtimoiy hodisalarni shakllantirishning statistik modellari (masalan, o'ila daromadini shakllantirish modeli);
- e) adolati ravishda sotsiologik tadqiqotlarda tobora kengroq qo'llanilayotgan aniqlash namunalatining statistik modellari.

Modeldashirishning eng yangi texnologiyalari - ma'lumotlarni kompyuter dasturlari ko'rinishida amalga oshirilgan sun'iy neyron tarmoqlari bazasida intellektual tahlil qilish, shaxslararo kommunikatsiya jarayonida qanday qilib intersubektivlikka erishiladi va inson faoliyatining obyektiv-ideal, ma'naviy, invariant tuzilmalari shakllanishini o'rganishning qudrati vositasini aks ettiradi¹.

Sotsiologiyaning boshqa ijtimoiy fanlar: iqtisodiyot, psixologiya, huquq, demografiya kabi fanlar bilan o'zaro munosabati masalasi eng murakkab masala hisoblanadi. Murakkablik shundan iboratki, ko'plab ijtimoiy fanlar umumiy tushunchalardan foydalanadilar: "ijtimoiy instiut", "ijtimoiy munosabatlari", "shaxs" tadqiqotlarida sotsiologik usullardan foydalanadilar. Boshqa bir murakkablik shundan iboratki, ko'pturli integral sohalar shakllangan va muvaffaqiyatli tarzda rivojlanmoqda: huquq sotsiologiyasi, iqtisodiy sotsiologiya, siyosat, madaniyat sotsiologiyasi, ijtimoiy psixologiya va hokazo. Shu sababli mumtoz sotsiologlar O.Kont, G.Spenser sotsiologiya maxsus ijtimoiy fan emas, balki umumiy fandir, deb hisoblaganlar. Biroq XX asming boshlaridayoq sotsiologik tadqiqotlar

amaliyotining kengayib borishi asosida ijtimoiy fanlarning differentsiatsiyasi (chegaralanishi) boshlandi. sotsiologiyaning ixtisoslashtirilishi chuqurlashib bordi.

E.Dyurkgeym birinчилardan bo'lib sotsiologiyaning yaxli konsepsiyasini na biologiyyaga, na psixologiyaga bog'liq bo'lmagan mustaqil fan sifatida ishlab chiqishga harakat qiladi. U ijtimoiy hodisalarning sifatga oid o'ziga xosligi g'oyasini himoya qilgan. E.Dyurkgeymning ta'kidlashicha, sotsiologiyaning o'ziga xosligi shundaki, u barcha ijtimoiy fanlar orasida markuziy o'ringa ega. U turli ko'rinishdagi hodisalarni qamrab oladi, mazkur hodisalarga xos bo'lgan yaxlitlikni, ularning jumoga oid, ijtimoiy tabiatini qamrab oladi².

F.Znanetskiy sotsiologiyaning maxsus fan sifatida tushunilishini chuqurlashtiradi. U sotsiologiya maxsus fan sifatida o'z o'rganish predmetiga, o'zining boshqa fanlardan farq qiluvchi toifaga oid ilmiy apparatiga ega ekanligini yozgan. Sotsiologiyani boshqa fanlardan ajratish uchun F.Znanetskiy turixiy subyektlarda, ularning tajribasida, qadriyatiga oid me'yoriy ichki dunyosida mavjud bo'lgan madaniy voqelikni anglatuvchi "inson ko'effitsienti" tushunchasidan foydalanadi. U "Agar inson ko'effitsienti o'tiborga olinmasa va tadqiqotchi madaniyat tizimini tabiiy, ya'ni inson tajribasi va faoliyatidan alohida o'rgansa, u holda tizim yo'qoladi va uning o'rniga u o'zi o'rganayotgan voqelikka bog'liq bo'lmagan jarayonlarning o'zaro heturib joylashgan ommasiga duch keladi", - deb yozadi³.

Shunday qilib u sotsiologik voqelikni jismoniy kabi psixologik voqelikdan ham ajratib oladi. XX asming 60-70-yillarida, ijtimoiy voqelikdan ham ajratib oladi. XX asming 60-70-yillarida, ijtimoiy fanlarning o'ziga xos xususiyatlari faqatgina uning predmetiga ko'ra belgilanadi, obyektini esa umumiy sifatida o'rganish mumkin, degan qarash keng tarqaldi. Barcha ijtimoiy fanlar mehnatni, ishni, oilani, guruhlardagi munosabatlarni o'zining ixtisoslik sohasidan kelib chiqib o'rganadi. Xususan, psixologiya - mazkur sohalarida yuz berayotgan psixologik jarayonlarni, iqtisodiyot - moddiy farovonlikni, moddiy munosabatlarni, mehnat faoliyatida mehnatning etarlicligini va boshqalarni o'rgansa, sotsiologiya bu sohalarini yaxlitligicha, ijtimoiy sifat,

¹ Kuznetsov I.A. Psixologiya o'qituvchilari uchun. - M.: Psixologiya, 1999. - 40-41.
² Dyurkgeym E. O'qituvchilari uchun. - M.: Psixologiya, 1999. - 40-41.
³ Znanetskiy F. O'qituvchilari uchun. - M.: Psixologiya, 1999. - 40-41.

¹ Dyurkgeym E. O'qituvchilari uchun. - M.: Psixologiya, 1999. - 40-41.
² Znanetskiy F. O'qituvchilari uchun. - M.: Psixologiya, 1999. - 40-41.

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarining o'zaro ijtimoiy-madaniy munosabati sifatida o'rganadi.

Sotsiologiyaning solusi faoliyatining o'z mohiyatiga ko'ra kompleks turlari, ijtimoiy hayotning shu kabi hodisalari va jarayonlari hisoblanadi. Buning natijasida sotsiologiya ijtimoiy hayotning alohida tomonlarini *iqtsodiyotni, san'atni, huquqni* o'rganuvchi fan emas, balki sharoitlarda, munosabatlarda, individlarning, ijtimoiy guruhlar va jamiyatning tafakkur tarzi va faoliyatida namoyon bo'luvchi iqtisodiy, ijtimoiy va boshqalarning o'zaro bog'liqliklarini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Uning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, uning diqqat markazida tarix subyekti sifatida inson, uning yaxlit o'zaro munosabatlari turadi. Aynan yaxlit yondashuv sotsiologiyaga jamiyat hayotining barcha jabbularida faoliyatni boshqarish va tashkillashtirish bo'yicha to'g'ri qarorlar qabul qilish, kelajakni avvaldan aytib berish va ijtimoiy loyihalarni tayyorlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, turli integral yo'nalishlar vujudga keldi va rivojlanmoqda: sotsiologiyatika, huquq sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi, iqtisodiy sotsiologiya va boshqalar. Sotsiologiya yordamida jamiyatning o'z sohasini o'rganuvchi har bir ijtimoiy fan, real ijtimoiy jarayonlarni o'rganish asosida o'z faoliyatini takomillashtiradi, ijtimoiy hayot sohalaridagi bilimlarni chuqurlashtiradi. Sotsiologiya ijtimoiy psixologiya bilan chuqur aloqalarga ega. Biroq ijtimoiyni psixik hodisaga tenglashtirishi to'g'rida uchradi. O.Kontning o'zi ijtimoiy hissiyotlarni va ijtimoiy tafakkurni chegaralagan. Mazkur muammoni I.Dyurkgeym va P.Sorokinlar chuqur o'rganishgan, biroq psixologizmini engib o'ta olishmagan.

M.Veber esa quyidagicha yozadi: Sotsiologiya shaxs xulqini faqatgina shaxs o'z harakatlariga muayyan ma'no joylashtirgani uchunгина o'rganadi. Faqat shu kabi xulq sotsiologni qiziqtirishi mumkin; psixologiyaga keladigan bo'lsak, uning uchun bu holat belgilovchi emas. Biroq sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyaning nisbati masalasi zaruri darajada murakkab masala, chunki insonlar hayot faoliyatida hissiy qaylarda tugashi va oqillik qaylarda boshlanishi tushunarsizdir.

Sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishi ayrim farqlarni izohlash imkonini beradi. Ijtimoiy psixologiya individlarning, guruhlarining, bevosita shaklda namoyon bo'luvchi *(simpatiya, antipatiya,*

bir-birini qabul qilish) tafakkurining dastlabki bosqichini o'rganadi, sotsiologiya esa nisbatan kengroq ko'lamda jamiyatda mavjud ijtimoiy qonunlar, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, maduniy omillar va sharoitlar nuqtai nazaridan yondashadi.

Sotsiologik yondashuv nisbatan bilvosita tabiatga ega, ya'ni tafakkurning hayot faoliyatining yo'naltiruvchi asosini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan nisbatan yuqori qadriyatga ega me'yoriy darajasini o'rganadi. Psixologiya muhitni o'ziga xos shaklda *(hissiyotlar, kechirimlar, g'azab, shodlik, narozilik hissi)* bevosita aks ettirish jarayonlarini o'rganadi. U shaxslarning, guruhlarining, jamiyatning psixik holatini o'rganadi. Ijtimoiy psixologiya aynan shu obyektga ega bo'lgan holda uning muloqot muammolari, shaxslararo munosabatlar va xalqlar, etnoslar va millatlarning ruhiiy qonimatlari bilan bog'lagan holda o'rganadi.

Yuqorida keltirilganlar sotsiologiya fani va uning fanlar tizimidagi o'rni haqida ayrim xulosalar qilish imkonini beradi: bu - muxsus, fanlararo fan. U ijtimoiy psixologiyaga teng emas. Sotsiologiya odamlarning ongii faoliyati bilan shug'ullansa-da, psixologik omillarni e'tibordan chetda qoldira olmaydi. Shu bilan birga u o'z tadqiqot predmetini yo'qotmasligi zarur. Sotsiologiya predmeti - shaxslarning, ijtimoiy tizimlardagi guruhlar faoliyatining qonuniyatlari.

Sotsiologiya taraqqiyoti jarayonida maxsus va tarmoq yo'nalishlari asta-sekin shakllana boshladi. Sotsiologiya fanining alohida obyekti ajratilganligi sababli maxsus yo'nalishlar shakllanadi, chunki bu jarayon faning differentsiatsiyasi va uning o'zini o'zi belgilashi bilan chambarchas bog'liqdir. Bularga institutsional sotsiologiya, guruh sotsiologiyasi, ijtimoiy harakatlar va ijtimoiy munosabatlar, tabaqalanish va ijtimoiy harakatlar nazariyalari kiradi. Belgilanganlar bilan bir qatorda maxsus sohalar rivojlanish sotsiologiyasi, o'zaro ta'sir nazariyasi, ijtimoiy tuzilish nazariyasi va boshqalar kiradi. Institutsional sotsiologiya ijtimoiy o'zaro ta'sirning barqaror shakllari bilan shug'ullanadi, rivojlanish sotsiologiyasi jamiyat va uning tarkibiy qismlari manbalarini, shakllarini va rivojlanish yo'llarini o'rganadi, ijtimoiy harakatlar nazariyasi inson va ijtimoiy faoliyatining ahamiyatini aniqlashga harakat qiladi. Sotsiologiyada maxsus yo'nalishlar sotsiologiya obyekti sifatida ijtimoiy voqealarning asosiy elementlarini nazariy anglash va aniqlash asosida shakllanadi.

Maxsus nazariyalar sotsiologiya klassiklari tomonidan ishlab chiqilgan. ammo tadqiqot yo'nalishi sifatida ular XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllangan.

Maxsus yo'nalishlar sotsiologiyaning deyarli bir asrlik rivojlanishi natijasi edi. Ular neopozitivizm asosida shakllangan. Ular boshqa nazariy yo'nalishlar doirasida yanada rivojlanadi. Nima uchun bu sohalar alohida ahamiyatga ega, chunki ijtimoiy institutlar, shaxslar va guruhlar, ijtimoiy munosabatlar va harakatlar boshqa fanlar tomonidan o'rganiladimi? Haqiqat shundaki, boshqa ijtimoiy fanlar o'z sohasidagi institutlarni, munosabatlarni, guruhlarni *(siyosatshunoslik siyosatdagi, psixologiya hissiy-erotsional sohadagi, huquqiy fanlar harqqa sohalaridagi)* tekshirayotgan bir paytda sotsiologiya hodisalarini yaxlit ijtimoiy tuzilma elementi sifatida tadqiq etadi. Sotsiologiyaniing vazifasi ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy institutlar va ijtimoiy harakatlarning umumiy nazariyalarni yaratishdir. Shu bilan birga, sotsiologiya boshqa fanlardagi tadqiqotlarga ham tayanadi. Shuning uchun sotsiologiya maxsus fanlararo fan hisoblanadi. Fanlararo bog'liqlik shundan iboratki, sotsiologiya maxsus fan sifatida o'zaro ta'sirning universal, harqator shakllarini, ijtimoiy hayotning barcha sohalariga kirib boradigan ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlarni o'rganadi.

XX asrning birinchi 30-yilligida sotsiologiyada maxsus yo'nalishlardan tashqari, jamoatchilik fikri sotsiologiyasi, shaharlar, qishloqlar sotsiologiyasi, oila, sanoat sotsiologiyasi, deviant yoki deviant xatti-harakatlar va boshqalar kabi sohavly yo'nalishlar shakllandi. Bu yo'nalishlar mohiyatan empirik tadqiqotlarning umumlashtirilishi bo'lib, R. Merton qayd etgan va empirik ma'lumotlarni umumiy sotsiologik nazariyalar bilan birlashtirgan o'rta daraja nazariyani shakllantiradi. Ijtimoiy hayotning alohida sohalarini o'rganadigan tarmoq yo'nalishlari, jamiyatning turli quyi tizimlarini rivojlantirishning umumiy strategiyasini ishlab chiqadi, faoliyat sohalarini takomillashtirish yo'llarini belgilaydi. Amaliy sotsiologiyadan farqli o'laroq, tarmoq sohalar ijtimoiy hayotning turli sohalar faoliyatining umumiy ilmiy ko'rinishini beradi.

Ushbu yo'nalishlar ijtimoiy hayotning ma'lum sohalarini, turli xil quyi tizimlarini, fikrlashning ayrim shakllarini o'rganish asosida vujudga keldi. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi, sanoat sotsiologiyasi, jamoatchilik

fikri sotsiologiyasi eng rivojlangan tarmoq yo'nalishlari hisoblanadi. Ular XIX asrning oxirida paydo bo'lgan. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasining asoschisi sifatida E. Dyurkgeymni olish mumkin. U birinchi bo'lib deviant xulq-atvor turi sifatida o'z joniga qasd qilish munosabotini o'rgangan. Shu bilan birga uni psixologik patologiya emas, balki ijtimoiy hodisa deb bilgani. Ammo aksariyat tarmoq tendentsiyalari XX asrning birinchi 30 yilligida AQSHda jamoatchilik fikri va sanoat sotsiologiyasi markazlari paydo bo'layotgan empirik tadqiqotlar asosida shakllana boshladi. Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi hayot sohalarini va boshqa faoliyat sohalarini va umuman jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishdir. Sotsiologiyaniing eng qadimgi sohalarini din, madaniyat, deviant xulq-atvor, jamoatchilik fikri, oila, sanoat sotsiologiyasidir. Keyinchalik boshqaruv va ta'lim sotsiologiyasi, iqtisodiy sotsiologiya va boshqalar shakllandi. Hozirgi vaqtda marketing, mahsulotlar ishlab chiqarish va ayirboshlash bilan bog'liq sotsiologiya sohalarini mavjud.

Tarmoqli yo'nalishlar jamiyatning mu'tum bir sohasidagi empirik tadqiqotlarning keng amaliyoti asosida shakllanadi, ammo ular tadqiqotlarning keng amaliyoti asosida shakllanadi, ammo ular sotsiologiyaniing boshqa sohalarini bilan ham bog'liqdir. Tarmoqli sotsiologiya amaliy tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi, chunki olingan ma'lumotlar asosida tashkilotlar, korxonalar va muassasalar faoliyati yaxshilanadi. Tarmoqli yo'nalishlar xususiy va maxsus nazariyalarning rivojlanishiga hissa qo'shadi. fundamental sotsiologiyaniing rivojlanishiga ta'sir qiladi, nazariy sotsiologiyaga jamiyatning ajratmas tarkibidagi o'rni, turli xil ijtimoiy tizimlar, ularning o'zaro ta'siri yo'llari va rivojlanish asoslari to'g'risida savollar beradi.

Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi - individual ijtimoiy tuzilmalar faoliyati va rivojlanish qonuniyatlari to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilish: ma'ddiy, ma'naviy: mehnat samaradorligi, ishlab chiqarish, oilaviy munosabatlar, buzg'unchi xatti-harakatlar, ma'naviy o'zaro ta'sir va hokazolarning nazariyalarni yaratish. Tarmoq sotsiologiyasining rivojlanishi jamiyatning turli quyi tizimlarini rivojlantirish bilan, tarixning turli davrlarida ularning ahamiyati kuchayishi, yangi tuzilmalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Jamiyada deimo muhim ijtimoiy funksiyalarni bajaradigan abadiy tuzilmalar mavjud: oila, ishlab chiqarish, mehnat, axloqiy, estetik, huquqiy

Muayyan nazariyalar sotsiologiya klassiklari tomonidan ishlab chiqilgan, ammo tadqiqot yo'nalishi sifatida ular XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllangan.

Maxsus yo'nalishlar sotsiologiyaning deyarli bir asrlik rivojlanishi natijasi edi. Ular neopozitivizm asosida shakllangan. Ular boshqa nazariy yo'nalishlar doirasida yanada rivojlanadi. Nima uchun bu sohalar alohida ahamiyatga ega, chunki ijtimoiy institutlar, shaxslar va guruhlar, ijtimoiy munosabatlar va harakatlar boshqa fanlar tomonidan o'rganiladimi? Haqiqat shundaki, boshqa ijtimoiy fanlar o'z sohasidagi institutlarni, munosabatlarni, guruhlarini (*siyosatshunoslik siyosatdagi, psixologiya hissiy-emotsional sohadagi, huquqiy fanlar huquq sohasidagi*) tekshirayotgan bir paytda sotsiologiya hodisalarini yaxlit ijtimoiy tuzilma elementi sifatida tadqiq etadi. Sotsiologiyaning vazifasi ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy institutlar va ijtimoiy harakatlarning umumiy nazariyalarini yaratishdir. Shu bilan birga, sotsiologiya boshqa fanlardagi tadqiqotlarga ham tayanadi. Shuning uchun sotsiologiya maxsus fanlararo fan hisoblanadi. Fanlararo bog'liqlik shundan iboratki, sotsiologiya maxsus fan sifatida o'zaro ta'sirning universal, barqaror shakllarini, ijtimoiy hayotning barcha sohalariga kirib boradigan ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlarni o'rganadi.

XX asrning birinchi 30-yilligida sotsiologiyada maxsus yo'nalishlardan tashqari, jamoatchilik fikri sotsiologiyasi, shaharlar, qishloqlar sotsiologiyasi, oila, sanoat sotsiologiyasi, deviant yoki deviant xatti-harakatlar va boshqalar kabi sohaviy yo'nalishlar shakllandi. Bu yo'nalishlar mohiyatan empirik tadqiqotlarning umumlantirilishi bo'lib, R.Merton qayd etgan va empirik ma'lumotlarni umumiy sotsiologik nazariyalar bilan birlashtirgan o'rta daraja nazariyani shakllantiradi. Ijtimoiy hayotning alohida sohalarini o'rganadigan tarmoq yo'nalishlari, jamiyatning turli quyi tizimlarini rivojlantirishning umumiy strategiyasini ishlab chiqadi, faoliyat sohalarini takomillashtirish yo'llarini belgilaydi. Amaliy sotsiologiyadan farqli o'laroq, tarmoq sohalarini ijtimoiy hayotning turli sohalarini faoliyatining umumiy ilmiy ko'rinishini beradi.

Ushbu yo'nalishlar ijtimoiy hayotning ma'lum sohalarini, turli xil quyi tizimlarini, fikrlashning ayrim shakllarini o'rganish asosida vujudga keldi. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi, sanoat sotsiologiyasi, jamoatchilik

fikri sotsiologiyasi eng rivojlangan tarmoq yo'nalishlari hisoblanadi. Ular XIX asrning oxirida paydo bo'lgan. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasining asoschisi sifatida E.Dyurkgeymni olish mumkin. U birinchi bo'lib deviant xulq-atvor turi sifatida o'z joniga qasd qilish muammosini o'rgangan, shu bilan birga uni psixologik patologiya emas, balki ijtimoiy hodisa deb bilgan. Ammo aksariyat tarmoq tendentsiyalari XX asrning birinchi 30 yilligida AQSHda jamoatchilik fikri va sanoat sotsiologiyasi markazlari paydo bo'layotgan empirik tadqiqotlar asosida shakllana boshladi. Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi hayot sohalarini va boshqa faoliyat sohalarini va umuman jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishdir. Sotsiologiyaning eng qadimgi sohalarini din, madaniyat, deviant xulq-atvor, jamoatchilik fikri, oila, sanoat sotsiologiyasidir. Keyinchalik boshqaruv va ta'lim sotsiologiyasi, iqtisodiy sotsiologiya va boshqalar shakllandi. Hozirgi vaqtda marketing, mahsulotlar ishlab chiqarish va ayirboshlash bilan bog'liq sotsiologiya sohalarini mavjud.

Tarmoqli yo'nalishlar jamiyatning ma'lum bir sohasidagi empirik tadqiqotlarning keng amaliyoti asosida shakllanadi, ammo ular sotsiologiyaning boshqa sohalarini bilan ham bog'liqdir. Tarmoqli sotsiologiya amaliy tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi, chunki olingan ma'lumotlar asosida tashkilotlar, korxonalar va muassasalar faoliyati yaxshilanadi. Tarmoqli yo'nalishlar xususiy va maxsus nazariyalarning rivojlanishiga hissa qo'shadi, fundamental sotsiologiyaning rivojlanishiga ta'sir qiladi, nazariy sotsiologiyaga jamiyatning ajralmas tarkibidagi o'rni, turli xil ijtimoiy tizimlar, ularning o'zaro ta'siri yo'llari va rivojlanish asoslari to'g'risida savollar beradi.

Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi - individual ijtimoiy tuzilmalar faoliyati va rivojlanish qonuniyatlari to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilish: moddiy, ma'naviy; mehnat samaradorligi, ishlab chiqarish, oilaviy munosabatlar, buzg'unchi xatti-harakatlar, ma'naviy o'zaro ta'sir va hokazolarning nazariyalarini yaratish. Tarmoq sotsiologiyasining rivojlanishi jamiyatning turli quyi tizimlarini rivojlanishi bilan, tarixning turli davrlarida ularning ahamiyati kuchayishi, yangi tuzilmalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Jamiyatda doimo muhim ijtimoiy funksiyalarni bajaradigan abadiy tuzilmalar mavjud: oila, ishlab chiqarish, mehnat, axloqiy, estetik, huquqiy

normalar va qadriyatlar. Shu bilan birga vaqtincha tuzilmalar paydo bo'ladi, ularning funksiyalari jamiyat rivojlanishining ma'lum bir davri bilan bog'liq. Tarmoq sotsiologiyasi ikkala tuzilmani ham tekshiradi. Maxsus sotsiologiyadan farqli o'laroq, u mavhum, nazariy tushunchalarni ta'kidlash asosida emas, balki ijtimoiy hayotning tabiiy ravishda mavjud, rivojlanib va doimiy ravishda ko'payib boruvchi tartibiy qismlarini ajratib ko'rsatish asosida shakllanadi. U umuman institutlarni emas, balki ularni institutlarni, umuman munosabatlarni emas, balki aniq munosabatlarni va boshqalarni o'rganadi. Shunga ko'ra, ma'lum bir aniq sohani o'rganishga qaratilgan metodologiya ishlab chiqilgan, masalan, jamoatchilik fikrini o'rganish mehnat samaradorligini o'rganish tamoyillaridan farq qiladi. Demokratik tuzum, madaniy rivojlanish, samarali iqtisodiyot va boshqalar muammolari hozirgi bosqichning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Sotsiologiya rivojlanishining zamonaviy bosqichi tabiiy va gumanitar sohalar va jamiyat manfaatlarini uchun funksiyalarni o'z ichiga olgan ilmiy tizimni shakllantirish bilan bog'liq. Sotsiologiya zamonaviy rivojlanishining asosiy tamoyillaridan biri - fanlararo bog'liqlik, sotsiologiyaviy, ijtimoiy informatika, biosotsiologiya va boshqalar kabi sohalarining paydo bo'lishi hamda rivojlanishi. Hozirgi kunda yuqori malakali sotsiolog ijtimoiy amaliyotning yuqori texnologiyalarini yaratish uchun bilimlarning turli sohalarini birlashtira oladigan shaxs bo'lishi mumkin. 10-20 yilliklarda dunyo tubdan o'zgaradi. 170 yil davomida sotsiologiya juda uzoq masofani bosib o'tdi, ijtimoiy o'lamning tuzilishini tahlil qilish yo'li bilan ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini ishlab chiqdi va o'rgandi, maxsus sotsiologik tadqiqot yo'nalishlarini ta'kidladi. Bu fan rivojlanishining analitik, ya'ni ijtimoiy jarayonlar va sohalar differentsiatsiyasini taqazo etuvchi tabiiy usulidir.

Ilmiy rivojlanishning zamonaviy bosqichi tabiiy va gumanitar sohalarini birlashtirgan, inson hayoti va jamiyat uchun konstruktiv ahamiyatga ega bo'lgan sintetik amaliy bilimlarni rivojlantiradigan ilmiy tizimni shakllantirish bilan bog'liq. XX asr davomida ilm-fan juda uzoq masofani bosib o'tdi, tahlil yo'lidagi dunyoning tuzilishini rivojlantirdi va bilib oldi, individual fanlarni ajratib oldi, so'ngra ilmiy mavzuning ixtisoslashuvini chuqurlashtirdi. Analitik usullar ulayli tadqiqotchilar moddaning atom tuzilishini va kashf etilgan elementlar

zamalarni tushunishga kirishdilar. Biroq, XX asrning o'rtalaridan boshlab fan shaxslik ish uslublariga o'tdi. Muhim kashfiyotlar aniq fanlar chomabasida amalga oshirildi. Zamonaviy ilm-fan, xuddi go'yoki asl holiga qaytadi - u bilimlarning turli sohalarini birlashtirish orqali tabiatshunoslik asosida rivojlanadi.

Tadqiqotning yangi yo'nalishlari paydo bo'ldi, ular nafaqat faoliyatning shakllari, turlari, faoliyat yo'nalishlari, balki faoliyat ma'nosi sohasiga kirib borishni ham talab qiladi. Buning uchun madaniyatshunoslik, psixologiya, mantiq va boshqa bilim sohalarini birlashtirish zarur. Ilmiy taraqqiyot nima? Ma'rifatchilar asosiy narsa ilmiy bilimlarning mavjudligi, ulqani yaxshilash va odamlarning fikrlash tarzini yaxshilash, deb hisoblashadi. Ammo hamma narsa shunchaki oddiy emas edi. Inson, ijtimoiy muhit, tabiiy va ishlab chiqarish faoliyati - ularning barchasi inson bilan bog'liq bo'lgan ajratmas tizimdir.

O'zbekistondagi zamonaviy islohotlarning afzalligi shundaki, islohotlar bu avvalo ularning asl mohiyatini, tarixiy funksiyasini, yangi dunyoda o'z o'rnini va davlat tartibini anglash yo'nalishidagi fikrlashning o'zgarishini taqazo etadi. G'oyalar va qadriyatlar, xulq-atvor va mulohazadagi farqlarni, shaxslarning hayotiy tajribasini o'rganish sizga o'zaro ta'sirning o'ziga xos g'oyasini, huquqiy, iqtisodiy, siyosiy sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun individual formulalarni aniqlashga, biznes va madaniyatni, axloqni maqsad bilan, erkinlikni mas'uliyat bilan birlashtirish usullarini topishga imkon beradi.

Shu munosabat bilan sotsiologiya oldida jamiyat hayotida dolzarb bo'lib kelayotgan faoliyat shakllari, darajalari, usullarining xilma-xilligini tushuntirish uchun integral-differensial nazariy va uslubiy asoslarni ishlab chiqish vazifasi turibdi. Bunday sotsiologiya O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli Farmoni bilan qabul qilingan vazifalarni hal qilishga xizmat qiladi. Harakatlar strategiyasining g'oyasi ichki ma'naviy kuchlarni ichki uyg'unlik va semantik yo'nalishga safarbar etadi. Bu hayotning amaliy samarali yo'llari va tamoyillarini ochib beradi, har bir insonning jamiyatning umumiy rivojlanish strategiyasiga qo'shgan hissasini oshirish uchun sharoit yaratadi.

Shu bilan birga, sotsiologiyaning ilmiy vazifasi jamiyatni rivojlantirish uchun o'zini o'zi tashkil etish va turli xil ijtimoiy kuchlarni birlashtirish usuli sifatida nafaqat taqabulashirilgan yondashuvni, balki rivojlanishning sinergetik konsepsiyasini shakllantirishdir. Refleksiv sotsiologiya - differentsiatsiyani integratsiya bilan birlashtirgan shunday tushuncha, ilmiy aks ettirish - bilim vazifalarini hal etish samaradorligi nuqtai nazaridan faning konsepsiyalarini, usullarini, vositalarini anglash.

Refleksiv sotsiologiyada obyekt amaliyotning subyektli bo'lib, u amaliy faoliyat algoritmilarini o'rganish asosida ishlab chiqilgan protsedura va vositalar bilan shug'ullanadi. Yangi bilimlarni yaratish funksiyasi to'rtta tahlil darajasini farqlash orqali amalga oshiriladi:

- 1) individual va shaxsiy;
- 2) subyektiv va xalqaro;
- 3) subyektiv-transsendental
- 4) obyektiv-ijtimoiy.

Dastlabki prinsip ijtimoiy hayotning real dixotomiyalarini ko'paytirishdan iborat bo'lib, unda amaliyot va fikrlash subyektlari faoliyati quyidagilar bo'yicha amalga oshiriladi: shaxsiyat, loyiha, tanlab olish, baholash, jorjizatsiya, cheklovlar, vazifa, echish vositalari, ijro etish natijalari. Birinchi obyekt - shaxsning ichki tuzilishi turli darajadagi tartibga soluvchi ma'noga ega bo'lgan adolat, nonus, vijdonning maxsus tushunchalarini tahlil qilishda oshib beriladi. Niyatlarni amalga oshirish usullariga qarab, faoliyat turlarini farqlash mumkin. Masalan, obro'li maqomga qonuniy va yuridik bo'lmagan usullar bilan ham erishish mumkin; axloq normalarini buzish yoki ularga rioya qilish bilan. Operativlik tufayli faoliyat transsendental (*cheqarudan oshib ketgan*) o'zaro ta'sir darajasiga o'tadi va subyektlar oldida quyidagi vazifa - faoliyatning instrumental (*shu jumladan aqliy*) vositalarini o'zlashtirish, o'lkazish va loyihalash vazifasi turadi. Refleksiv sotsiologiya metaparadigmatik, fundamental nazariyani nazarda tutadi. U zamonaviy strukturalistik-konstruktivistik paradigmatlarni birlashtiradi va nafaqat nazariya, balki ijtimoiy amaliyot uchun moslashuvchan metodologiya sifatida ham xizmat qilishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Sotsiologiya va falsafaning munosibligi nimada?
2. Sotsiologiya va tabiiy fanlarning munosibligi nimada?
3. IX-X asrlarda O'rta Osiyoda axloqiy-ijtimoiy ta'limotlar yaratgan taraqqiyparvar mutafakkirlarni sanab o'ting.
4. Neopozitivizm yonalishining asosiy masalasi nimadan iborat?
5. Sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyaning aloqadorligini qaysi muhim sotsiologlar chuqur o'rgangan?
6. "Inson ko'effitsienti" deganda nima tushuniladi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Чернышова Л.П. Плюрализм в социально-гуманитарном познании // Общественные науки и современность. 2002. №2.
2. Батыгин Г.С. Социология Интернет: Наука и образование в виртуальном пространстве // Социологический журнал. 2001. №1.
3. Сорокин П.А. Социология вчера, сегодня и завтра // Социологические исследования. 1999. №7.
4. Гидденс Э. Десять тезисов о будущем социологии // Альманах THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. № 1.
5. Социология сегодня: проблемы и перспективы. - М: Интеллект, 1998.
6. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyoti va yangilanish sur'i. - Toshkent: Grafur O'zbekiston nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2017.

1.4. Sotsiologiyaning strukturasi

Reja:

1. Sotsiologiya fani strukturasi va tarkibiy qismlari
2. Fundamental va amaliy sotsiologiya. Nazariy va empirik tadqiqotlar
3. Maxsus va soha (*tarang*) yonalishlari
4. Makrosotsiologiya, o'rta darajadagi sotsiologiya va mikrosotsiologiya

Sotsiologiya fanl boshqa fanlar kabi o'zining struktura¹ siga, ya'ni ichki tuzilishiga ega. Fanining strukturasini deyilganida, fandagi asosiy elementlarning o'zaro aloqadorlikda joylashishi, munosabati va tartibi tushuniladi. Fanining rivojlanganlik darajasi uning strukturasini holatini hamda mukammalligini belgilab beradi. Fan o'zining umumiy asoslari, kategoriya va tushunchalari, bilishning turli darajalari va shakllarini ishlab chiqib, ularning o'rtasida qat'iy mantiqiy bog'lanish va muvofiqlikka erishsa, bir yaxlit sistem² sifatida qaror topgan va o'z strukturasiga ega bo'lgan hisoblanadi. Sotsiologiya fani boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan ko'ch yuzaga kelgani uchun bugungi kunda hali o'zining tugil va mukammal strukturasiga ega emas. U yosh fan sifatida turli xil rivojlanish yo'nalishlari va ilmiy tizimlarning to'plami sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda sotsiologiya fanining o'rganish predmeti va mazkur predmet asoslangan ilmiy konsepsiyalar sotsiologik bilimning strukturasini belgilab bermoqda. Shuning asosida sotsiologiya o'zining bilim darajasiga ko'ra, nazariy va empirik sotsiologiya; tashkil etuvchi sotsiologik bilim vazifalariga ko'ra, fundamental va amaliy sotsiologiya; tadqiqot obyekti *(butun jamiyat yoki jamiyatning ma'lum qismini)*ga ko'ra, umumiy va tarmoq sotsiologiyasi (*makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya*); tuzilish sohasiga ko'ra, maxsus va sohaviy yo'nalishlar sotsiologiyasiga bo'linadi. Sotsiologiya fanining mazkur tarkibiy qismlari o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'lib, ayrim hollarda bir-birlariga qo'shilib ketadi, boshqa hollarda esa bir-biri inkor qitadi.

Biz sotsiologiya nimani o'rganishini juda umumiy tarzda aniqladik. Ammo bu aniqroq tushunish uchun sotsiologiya va unga aloqador fanlarning jamiyat, ijtimoiy jamoalar va shaxslar haqidagi aloqalarini ko'rib chiqish zarur. Va bu erda, birinchi navbada, o'rganish obyekti tasodifining juda keng doirasiga ega bo'lgan sotsiologiya va ijtimoiy falsafani taqqoslash kerak. Ularning farqi tadqiqot mavzusida aniqroq namoyon bo'ladi. Falsafa ijtimoiy muammolarni mantiqiy fikrlash zanjiri asosida rivojlanib boradigan muayyan munosabatlarga asoslangan holda umumnazariy tarzda hal qiladi. Sotsiologiya ijtimoiy hayotni aniq - tarixiy

nazariy tarzda va empirik (*eksperimental*) fan metodlari asosida o'rganish kerakligini ta'kidlaydi.

Jahon sotsiologik bilimining rivojlanish xarakterini sotsiologiyada uning rivojlanishining o'ziga xos bosqichlarini obyektiv ravishda ajratib ko'rsatdi, ularning har biri ma'lum bir yaxlitlik va konkretlik darajasiga ega hamda uning strukturasini elementi deb hisoblash mumkin. Sotsiologiya fundamental va amaliy yo'nalishlarni, nazariyalar va empirik tadqiqotlarni, rivojlantirishning maxsus sohalarini, metodologiyasi va usullarini o'z ichiga oladi. Tarixiy rivojlanish jarayonida fan birinchi navbada fundamental bilim sifatida shakllandi. XX asrning birinchi 30 yilligiga kelib empirik tadqiqotlar keng tarqaldi, ular asosida amaliy va maxsus yo'nalishlar shakllandi. Fundamental sotsiologiya boshqa elementlardan hal qilinadigan muammolarning darajasi, ko'lami va ahamiyati bilan farq qiladi. U jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari va mavjudlik shakllari to'g'risida umumiy tushunchalarni yaratish maqsadida abstraksiyaning eng yuqori darajasidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni hal qilish bilimi shug'ullanadi. Ijtimoiy hayotning yaxlit manzarasini yaratish, uning rivojlanish manbalari va shakllarini aniqlash fundamental sotsiologiyaning maqsadi hisoblanadi. Fan-fan rivojlanishi jarayonida tadqiq qilinmayotgan muammolar doirasi, tadqiqotlar yo'nalishlari o'zgarib bormoqda. Biroq shu bilan birga fan uchun umumiy prinsiplar ahamiyatiga ega bo'lgan tub, fundamental muammolar saqlanib qolmoqda.

Fundamental sotsiologiya o'z doirasida o'rganayotgan muammolarning ko'lami kengligi bilan ajralib turadi. U sotsial olamning mavjudligi va taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan umumiy sotsial qonun va qonuniyalarni izlash asosida shakllangan. Fundamental va amaliy sotsiologiya nazariy va empirik sotsiologik bilimlarni qabul qilish va jamiyatni tahlil qilish darajasi bilan bir-biridan farq qiladi. Amerikalik sotsiolog J.Terner fundamental sotsiologiyaga nisbatan shunday fikr bildirgan: "nazariylashtirish orqali fan o'zining uchta asosiy maqsadini amalga oshiradi: olamda shakllanayotgan voqea va hodisalarni o'rganish natijasida ularni tasvirlash orqali ularning istiqbolidagi holatini bashorat qila bilish; bo'lib o'tgan voqealarning sabablarini aniqlash va tushuntirish orqali kelajakda bo'ladigan voqealarni oldindan ko'ra bilish; voqealarning nima uchun va qay tarzda bo'lib o'tishini intuitiv ravishda ta'kid qilish.

¹ Sistem (lat. *sistema*) - tuzilish, joylashuv. Fanl obyekti tarkibiy elementlarning o'zaro joylashuvi va aloqalarining yig'indisi deb ta'kid qitiladi. Obyektning strukturasini uning elementlari o'zaro aloqalaridagi muvofiqlik va bog'liqlik asosida aniqlash kerak.

² Sistem (lat. *sistema*) - tuzilish, joylashuv. Fanl obyekti tarkibiy elementlarning o'zaro joylashuvi va aloqalarining yig'indisi deb ta'kid qitiladi.

sotsiologiyadagi metanazariyasini, ya'ni asosini yaratishga harakat qilishgan. Hozirgi kunda mazkur yo'nalishdagi harakatlar kuchaymoqda.

Fundamental sotsiologiya fanining asoslarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, bunda nazariya obyektli turli xil ijtimoiy tizimlarda, hayotning turli sohalar va sharoitlaridagi odamlar faoliyatini tashkil etadi. Amerikalik tanikli sotsiolog R.Mertonning fikriga ko'ra, umumiy sotsiologik nazariyalarni yaratishdan oldin, inson faoliyatining turli jihatlariga oid muhozi munosabatlari, shaxsiyat, shaxsning harakat uslubi va tafakkuri, boshqaruv, jinoyatchilikning oldini olish va boshqalar kabi o'rtin darajadagi nazariyalarni ishlab chiqish kerak. Tarixiy jihatdan sotsiologiya ijtimoiy falsafa doirasida shakllanib keldi. Birinchi bosqich uning ijtimoiy muhandislik, ikkinchisi - ilmiy va amaliy faoliyat sifatida rivojlanishi bilan bog'liq. Demak, kelajakda sotsiologiyaning o'ziga xos uch darajali tuzilishi g'oyasi shakllandi:

- eng yuqori daraja - umumiy sotsiologiya (nazariy sotsiologiya, makrosotsiologiya);
- o'rtin daraja - sanoat yo'nalishlari (xususiy sotsiologik nazariyalar, o'rtin darajadagi nazariyalar);
- eng quyi daraja - empirik, amaliy sotsiologiya (mikrosotsiologiya, o'ziga xos sotsiologik tadqiqotlar).

Jamiyada paydo bo'layotgan ijtimoiy muammolar tabiatidan kelib chiqib sotsiologiya umumiy prinsiplardan, xususiy prinsiplar tomon va aksincha rivojlanib kelgan. Hozirgi kunda sotsiologiya yana fundamental muammolar, ijtimoiy hayotni yaxlit tahlil qilish, bilishning umumiy tamoyillari kabi bitimlarni o'rganishga qaytmoqda. Nazariy yondashuvlardagi plyuralizm, boshlang'ich asoslar, uslubiy prinsiplarning farq qilishi nafaqat nazariy qiyinchiliklar, balki empirik tadqiqotlar amaliyotida ham qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, izlanish yo'nalishlarining ko'p qirraliligi va xilma-xilligi umumiy asoslarga, umumiy kategoriya va tushunchalarga, mantiqiy bog'liqlikka, elementlarning bo'ysunishiga, umumiy tamoyil va uslublarga ega bo'lgan sotsiologiya tizimining yaratilishini ta'minlaydi. Shunday qilib, fundamental sotsiologiya - bu nazariya, u fanning strukturasi, mazmuni, kategoriya va tushunchalari, metodlarini o'rganadigan umumsotsiologik muammoni tadqiq qiladi. Shuning uchun fundamental sotsiologiya

tadqiqotlarining roli beqiyos, bajaruvchi funksiyalari esa xilma-xil. Uning quyidagi funksiyalarini alohida ko'rsatish mumkin: dunyoqarash, metodologik, integratsiyalashtiruvchi, evristik va h.k.

Fundamental sotsiologiya dunyoqarash funksiyasi orqali bevosita haroliq va ong, insonning mohiyati kabi dolzarb muammolarning echimini topishga harakat qiladi, chunki bu muammolar sotsiologiyaning obyekti va predmeti mohiyatini o'chib beradi. Bu muammolarni hal qilish barobarida sotsiologiya falsafa bilan uzviy aloqada ish olib borib, sotsial olam haqida ilmiy tasavvur yaratiladi. Umumsotsiologik nazariya negizida sotsiologiyaning umumiy metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Integratsiyalashtiruvchi funksiya fundamental sotsiologiya nazariyasini boshqa fanlar bilan bog'laydi. Mazkur yaxlit yondashuv natijasida yangi sotsial muammolarni hal qilish, ijtimoiy hayotning hali yaxshi o'rganilmagan tomonlarini chuqur ilmiy tahlil qilishga imkon yaratiladi.

Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyadan o'zining strukturasi, mazmuni, maqsadi va metodlari bilan farqlanadi. U nazariy va amaliy vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqadi. Amaliy sotsiologiya jamiyat hayotida bevosita sodir bo'layotgan dolzarb sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi. U XX asr boshlarida empirik tadqiqotlar asosida shakllandi. Bu davrda empirik tadqiqotlar sotsial amaliyotga olib chiqadigan vosita hisoblangan. Ammo amaliy sotsiologiyani bu yo'sinda tushuntirish u qadar to'g'ri emas. Empirik tadqiqotlar jamii faoliyatning bevosita shakllanishini o'rgansada, u o'rganiruvchanlik faoliyati emas. Amaliy sotsiologiya tizimida ham nazariy, ham empirik bilimlar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy hayotning turli sohalar faoliyatini takomillashdirish maqsadida amaliy tadqiqotlarning natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi. Boshqaruv tizimining elementi sifatida amaliy tadqiqotlar fanning ijtimoiy funksiyalarini bajarib, uning natija va yutuqlarini amaliy faoliyatga aylantiradi. O'zining amaliy yo'nalishiga qarab ayrim hollarda amaliy tadqiqotlar ilmiy tadqiqotlar bilan qarama-qarshilikka boradi.

Mashhur sotsiolog olim M.Veberga ko'ra, fanda ilmiylik va foydalilik

bir-biri bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun tadqiqatchi olimlar haqiqatni ochishga intilishi zarur, ya'ni ilmiy bilimlardan to'g'ri foydalanish uchun jamiyadagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy elementlarning tizimi mavjud bo'lishi lozim. Amaliy sotsiologiya "nima uchun o'rganilayapti?" degan savolga javob beradi. M.Veber tomonidan amaliy sotsiologiyaning vazifalari aniq ko'rsatib berilgan. Uning fikricha, amaliy sotsiologiya quyidagi holatlarni aniq olib, ko'rsatib berishi kerak:

- amaliyot uchun zarur bo'lgan vositalarni;
- amalga oshirilgan harakatlarning aniq salbiy oqibatlarini;
- tahlil natijasida o'rganilayotgan hodisa yuzasidan uning bir necha xil rivojlanish variantini ko'rsatib, ularga mos ravishda takliflar ishlab chiqish.

P.Sorokin amaliy tadqiqotlarni amaliy meditsina faoliyatiga qiyoslagan. Uning fikricha, sotsiologiyaning mazkur qismida "sotsial kasalliklarni engish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ko'rsatuvchi yo'llar" ishlab chiqiladi. Olim ko'rsatkichlar, statistik ma'lumotlar, anketa javoblari va so'rov natijalari amaliy hamda empirik sotsiologiyaning vositalari bo'lib, ular asosidagina o'rganilayotgan muammo borasida fikr bildirish to'g'ri, deb hisoblaydi. Tadqiqot tugat bo'lishi uchun nazariy asosga ega bo'lishi lozim. Shu o'rinda fundamental va amaliy sotsiologiyaning o'zaro aloqadorligi va ko'magi sotsiologiya fanining rivojlanish istiqbolini belgilaydi.

Shunday qilib, amaliy sotsiologiya nafaqat tayyor bilimlarni ishlatadi, balki yangi nazariy, metodologik bilimlarni shakllantiradi. Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyaning amaliy samaradorligi masalalarini hal qilish, yangi muammolarni o'rta qo'yish orqali fundamental tadqiqotlarning rivojiga turtki beradi. Amaliy sotsiologiya doirasida nazariy va metodologik muammolar bilan birgalikda, protsedura va metodika muammolari o'rganiladi. Bugungi kunda metodologiya va metodika muammolari orasida konseptualizatsiya, formalizatsiya va opsionalizatsiya masalalari dolzarb sanaladi. Bu muammolar sotsial konstruksiyalash va sotsial muhandislikning muammolarini hal etishda muhim o'rin tutadi.

Sotsial muhandislik amaliy tadqiqotlarning negizida shakllangan faoliyatning bir turi. U sotsial strukturani *figuralizatsiya, siyosat, madaniy, ma'naviy* ma'lum maqsadga yo'naltirish yoki tubdan o'zgartirish

vositasida eng samarador holatga keltirishni nazarda tutadi. Amaliy sotsiologiyaning sotsial muhandislikdan tashqari sotsial texnologiya qismi ham mavjud. U maqsadga erishishni ta'minlaydigan metodlar va vositalarning yig'indisidan iborat. Amaliy sotsiologiyaning taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omil jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy holat. Chunki amaliy sotsiologiyaning muammolarini aniqlab, ularni o'rganish va hal etish yo'llarini ishlab chiqish uchun buyurtmani zamon va makon belgilab beradi. Turli mamlakatlarda turli tarixiy davrlarda ijtimoiy-siyosiy holatning xususiyatidan kelib chiqqan holda har xil muammolarni o'rganish ehtiyojini shakllantiradi. Ik bor ishlab chiqarishni tashkil etish, shaxsning ijtimoiylashuvi, deviant xulq-atvor, urbanizatsiya va jamiyatni barqarorlashtirish muammolarini echish uchun sotsial buyurtmalar (*jamiyat talabi*) kerak bo'lgan.

Sotsiologiyada sotsiologik tadqiqotlar shartli ravishda nazariy va amaliy turdarga ajratiladi. Chunki ular o'rtasida qat'iy chegarani o'tkazish mushkul. Zero har qanday fundamental sotsiologiya nazariydir, empirik tadqiqotlar esa nazariya bilan jipslashgan holda amalga oshiriladi. Ammo ular o'rtasida farq mavjud. Sotsiologiyada nazariy tadqiqotlar natijasida nazariyaning¹ turli darajasini ajratib ko'rsatish mumkin: umumsotsiologik nazariyalar, maxsus nazariyalar, xususiy nazariyalar.

Umumsotsiologik nazariyalar jamiyatni yaxlit qamrab oladigan muammolarni hal etadi. Masalan, jamiyatning rivojlanish davluri va strukturasi, uning faoliyat qonunlari va hokazo.

Maxsus nazariyalar sotsiologiya obyektiining muhim tomonlarini o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, instimular nazariyasi sotsiologiyada o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, instimular nazariyasi sotsiologiyada o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, instimular nazariyasi sotsiologiyada o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, instimular nazariyasi sotsiologiyada o'rganadi.

Xususiy nazariyalar ko'proq empirik tadqiqotlarga tayangan holda quyidagi sotsial jarayonlarni o'rganadi. Misol uchun referent guruhlar nazariyasi, kichik guruhlar nazariyasi va hokazo. Bu nazariyalar inson *te'li-atvori* mustahkam mexanizmlarining har xil sharoit va holatlardagi ko'rinishini aniqlashga harakat qiladi.

¹ Nazariya - konseptlar, tushunchalar, holatlar va tizimlarning tizimonli birligi bo'lib, u hodisalarning xususiyatlarini, muammosalarini va qonunlarni aloqalaridagi o'zgarishlarni nazariy jihatdan tushuntirish uchun ishlatiladi. Ular umumiy qonunlar va qonunlarni ko'rsatadi va ular nazariyaning muammosini belgilaydi. Nazariyaning yiriklik darajasi muhandislikdan iborat, ya'ni amaliy holatlar va hodisalar bilan bog'liq bo'ladi.

Dastlabki empirik tadqiqotlar XVII asrdayoq o'tkazilgan bo'lsa-da, XX asrning birinchi yarmida AQSHda ommalashdi. Empirik tadqiqotlar deyilganida, bilimlarni tajriba orqali olish tushuniladi. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning obyekti - ijtimoiy hayotning mikro jarayonlari, insonlarning harakatlari, tafakkur tarzi, fikri va munosabatlari. Ularning asosiy maqsadi sotsial guruhlar, individlar, tashkilotlar muammolarini, ya'ni jonli sotsial muammolarni bevosita o'rganishdan iborat. Empirik tadqiqotlarni sotsiologiyaning muhim qismi sifatida empirizm konsepsiyasi bilan solishtirish mumkin emas, chunki empirizm konsepsiya sifatida nazariy bilimlarni butkul inkor qiladi. Hissiy idrokning bevositaligi empirizm konsepsiyasida faning asosini tashkil etadi. Empirik tadqiqotlarning obyekti mikrojarayonlar, predmeti esa individlar, sotsial guruhlar, sotsial tashkilotlar, mehnat faoliyatining sarmalavatliligi, shaxslarning va guruhlarning xususiyatlari va hokazo. Ularning vazifasi kuzatish, eksperiment, hujjatlarni o'rganish va so'rov metodlari orqali sotsial jarayonlar borasida faktlar va ma'lumotlar yig'ishdan iborat. Empirik tadqiqotlar natijalarini ham amaliy, ham nazariy maqsadlarda ishlatish mumkin.

Tarixiy rivojlanishga nazar tashlasak, empirik tadqiqotlarni o'tkuzish chog'ida ko'plab metodologik xarakterga ega bo'lgan muammolar: sotsial faktning mohiyati, nazariy bilimning empirik ma'lumotlar bilan o'zaro munosabatlari, so'rov, kuzatish va ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida subyektiv omilning roli kabilar paydo bo'ldi. Empirik tadqiqot usullari amaliy sotsiologiya doirasida shakllanib, mukammallashdi. Bular: so'rov, kuzatish, hujjatlarni o'rganish va eksperiment usullari. Amaliy sotsiologiya doirasida qaysi metod qay tarzda va qay vaziyatda qo'llanilishi kerakligi, metodlarning yutuq va kamchiliklari o'rganib, ishlab chiqilgan. Misol uchun eng keng tarqalgan so'rov metodi insonlarning ichki dunyosini, subyektiv fikrini o'rganishga yo'naltirilgan.

Amaliy sotsiologiyaning oldida bugungi kunda sotsiologik tadqiqotlar davomida olinayotgan empirik axborotlarning haqqoniyligini va obyektivligini ta'minlashga xizmat qiluvchi optimal tamoyillarni ishlab chiqish muammasi dolzarbligicha qolmoqda. Amaliy sotsiologiya tarkibiga empirik metodlar bilan bir qatorda metodologiya, ma'lumotlar tizimi va empirik ma'lumotlarni qayta ishlash tizimi kiradi. Shuning uchun oddida

empirik tadqiqotlar turli xil mutaxassislar tomonidan ham olib borilishi mumkin.

Empirik tadqiqotlar asosan statistik ma'lumotlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Rivojlangan mamlakatlarda axborot ta'minoti empirik tadqiqotning muhim manbasi hisoblanadi. Mazkur tadqiqotlarni amalga oshirishda texnikaning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga ega, chunki empirik ma'lumotlar qayta ishlanishi zarur. So'rov, kuzatish, eksperiment metodlari vositasida empirik tadqiqotlar o'tkazilganida ma'lum ma'noda moddiy va texnik vositalar talab qilinadi. Shuning uchun empirik tadqiqotlar anchagina qimmat tadbir sanaladi.

Sotsiologiya faning tarixiy rivojlanishi davomida unda maxsus va soha (tarmoq) yo'nalishlari paydo bo'ldi. Sotsiologiyada bugungi kunda maxsus yo'nalishlar qatoriga kiruvchi ayrim nazariyalar sotsiologiya asoschilari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa-da, maxsus yo'nalishlar XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllandi va keyinchalik bir qancha nazariy yo'nalishlar tufayli rivojlandi. Sotsiologiya hodisalarni yaxlit ijtimoiy struktura elementi sifatida qabul qiladi. Jamiyat yaxlit ijtimoiy struktura elementi sifatida qabul qiladi. Jamiyat taraqqiyotiga taalluqli bo'lgan sotsial institutlar, boshqaruv shakllari, sotsial munosabatlar va sotsial harakatlarni, guruh xarakteri va tafakkuri kabi masalalarni chuqurroq o'rganish ehtiyoji oqibatida sotsiologiyada maxsus yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ularning qatoriga bugungi kunda institutsional sotsiologiya, shaxs sotsiologiyasi, sotsial harakat va sotsial munosabatlar sotsiologiyasi, taraqqiyot sotsiologiyasi, o'zaro harakat sotsiologiyasi, sotsial struktura sotsiologiyasi kiradi.

Maxsus yo'nalishlardan tashqari sotsiologiyada soha yo'nalishlari mavjud. Soha yo'nalishlarning eng rivojlanganlari qatoriga sanoat sotsiologiyasi, deviant xulq-atvor sotsiologiyasi va jumboatchilik fikri sotsiologiyasi kabilar kiradi. Bu yo'nalishlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga kelgan.

Soha sotsiologiyasi amaliy tadqiqotlar uchun asos hisoblanadi. Ular ijtimoiy hayotning turli tomonlarini tadqiq qilish orqali xususiy va maxsus nazariyalarning rivojiga yordam beradi, fundamental sotsiologiya rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yo'nalishlar asosida ayirboshlash nazariyasi, ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yo'nalishlar asosida ayirboshlash nazariyasi, referent guruh nazariyasi, etakchilik nazariyasi kabilar yaratildi. Tarmoq yo'nalishlarining shakllanishi natijasida fundamental sotsiologiya oldiga

jamiyaning yaxlit strukturasiida turli xil ijtimoiy tizimchalarning roli va ularning o'zaro harakat turlari, taraqqiyoti asoslari kabi muammolarni qo'yildi. Soha sosiologiyasining maqsadi ijtimoiy strukturadagi moddiylik va ma'naviylik holati, mehnatning sarmahsulligini o'stirish tamoyillari, ishlab chiqarish va oilaviy munosabatlar kabilarning o'zaro faoliyat ko'rsatishi hamda rivojlanish qonuniyatlarini yaratishdan iborat.

Sotsiologiya fani jamiyat istiqboli xususida sotsial utopiyaga asoslangan nazariyaga suyanmasdan, balki jamiyat taraqqiyotining bugungi ijtimoiy-iqtisodiy holatini atroflicha oʻrganish asosida yaqin kelajakda bu taraqqiyot tarkibi va mazmunidagi tadriijiy oʻzgarishlar manzarasini ilmiy asoslab beradi. O.Kontning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini uch bosqichda oʻrganadi: antiq-empirik, xususiy (mahsus), umumiy. Shunga muvofiq bugungi kunda ham sotsiologiya empirik, mahsus va umumsotsiologik tadqiqot jarayonlarini oʻz ichiga oladi.

- umumisotsiologik nazariyalarni bevosita tadqiq etishga mo'ljallangan yo'nalish - *makrosotsiologiya*;
- maxsus (*xususiy*) sotsiologik nazariyalar asosiga quriluvchi tadqiqot yo'nalishi - *o'z ra darajadagi sotsiologiya*;
- bevosita empirik sotsiologik tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi *mikrosotsiologiya*.

Makrosotsiologiya jamiyatni yaxlit tizim sifatida tushunishga ko'maklashuvchi xulq-atvor modellariga e'tibor qaratadi. Makzur modellar yoki strukturalar deyilganida, o'ila, ta'lim va din kabi ijtimoiy institutlarni tushunishimiz mumkin. Inson tug'ilishidan boshlab jamiyatdagi makzur sotsial strukturalarning tarkibida bo'ladi va sotsial institutlarning ta'sirini sezadi. Makrosotsiologiya ning asosiy vazifasi jamiyatdagi turli elementlarning o'zaro munosabatlari va makzur munosabatlarning o'zgarish tendensiyalarini tadqiq etishdir. Makrosotsiologik darajada tadqiqotlarini olib boruvchi olimlar mavjud bo'lgan ikki raqobatdosh nazariyalar: funksionalizm va konflikt nazariyasidan biriga asoslanib o'z sotsiologik bilimlarini shakllantiradi. Funksionalizm nazariyasining tarafdorlari sifatida G.Speiser, E.Dyurkgeym, T.Parsons, R.Mertonni ko'rsatish mumkin. Konflikt nazariyasi esa K.Marks, R.Darendorf kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Sotsiologiya strukturasi ning tarixiy

rivojlanishiga qazar tashlasak, avvalambor makro- va mikrosotsiologiya o'rtasida aniq chegara bo'lmagan. P.Lazarsfeld mikrosotsiologik tadqiqot deganda "zamonaviy sharoitda shaxsning bevosita xulq-atvorini miqdoriy metodlar va sifatliy protseduralarning keng qo'llanilishi asosida o'rganuvchi tadqiqotlar"ni tushungan. Makrosotsiologik tadqiqotlar esa "shunday umumiy qonunlarni ochib berishga qaratilganiki, ular ijtimoiy rivojlanishning o'tmish va kelajakdagi trendensiyalarini belgilab beradi"². R.Merton mikrosotsiologik muammolar sifatida "kichik guruhlarni o'rganish davomida ochib beriladigan muammolar"ni, makrosotsiologik muammolar deyilganida esa "sotsial mobillik, formal tashkilotlarning qiyosiy tadqiq etish va sotsial institutlarning o'zaro bir-biriga bog'liqligi muammolari"ni ko'rsatgan³. Barcha olimlar uchun bu ikki bilim sohasini bir-biridan ajratuvchi shart sifatida mikrosotsiologik darajada empirik tadqiqotlarning o'tkazilishi, makrosotsiologik darajada esa umumiy nazariya sohasiga tegishli tadqiqotlarning o'tkazilishi namoyon bo'ldi.

U. Koni tomonidan sotsiologiyaga asos solingan davrdan boshlab XX asrning 20-yillariga qadar sotsiologiyada makrosotsiologik tadqiqotlar ustunlik qilgan. Bu davrda yaratilgan barcha sotsiologik bilim umumnazariy bilimlardan iborat bo'lgan. Mikrosotsiologik yo'nalishning shakllanishi taxminan XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Bu shartli ravishda mazkur asrning 20-30 yillarida AQSHda boshlangan ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq edi. Iqtisodiy inqiroz, buyuk depressiya, yirik shaharlarda g'ulloning paydo bo'lishi, ko'p sonli sotsial anomaliyalarning paydo bo'lishi (alkogolizm, filenchilik, jinoiyatchilik kabilar) mikrosotsiologik tadqiqotlar, ya'ni empirik tadqiqotlarning rivojiga sabab bo'ldi. Mikrosotsiologiyaning paydo bo'lishidan so'ng sotsiologlarning aksuriyati jamiyatta kuzatilayotgan sotsial muammolarni o'rganish davomida ularni makro darajadagi bilimlar, ya'ni umumiy nazariyalar nuqtai nazaridan bingalikda o'rganmay qo'ydi. O'rtakazilgan sotsiologik tadqiqotlar asosan mikro darajada amalga oshirilib, pragmatik yo'nalishda, ya'ni tor doiradagi aniq sotsial muammoni echishga qaratilgan bo'lgan.

¹ Понимая С.С. Смирнова как историка, педагога, исследователя жизни в России - Германии, Падальский по-прежнему остается в России - С. 22.

¹ 1940m. *unich.* - 6. 78.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЛЕНИНГРАДСКАЯ ПЕЧАТЬ»

Ammu makrosotsiologiya ham avvalgi shijoati bilan bo'lmasada o'zining rivojlanishida davom etgan. P.Sorokin va T.Parsonsnining ijod namunalari bunga misol bo'ladi. XX asming 60-yillari so'ngida strukturaviy-funksionalizmning makro va mikro darajadagi sotsiologik bilimlarni bir yaxlit tizimga birlashtira olmaganligi ularning qat'iy ravishda bir-biridan ajralishiga olib keldi. Fanda yuzaga kelgan mazkur holat butun dunyo olimlarini makro va mikro sotsiologiyaning integratsiyasi masalasida izlanishlar olib borishga rag'batlantirdi.

R.Mertonning mazkur yo'nalishda olib borgan izlanishlari tuxsinga sazovor. U o'zining ustozlaridan (P.Sorokin, T.Parsons) farqli ravishda Yevropa nazariy sotsiologiyasining AQSHda tarqalishiga o'z hissasini qo'shgan. Uning fikricha, Yevropaning nazariy sotsiologiyasi va AQSHning amaliy tadqiqotlari birlashishi sotsiologiyuning mukammallashtiruviga olib keladi. U nazariya va amaliyotning integratsiyasi tarafdori bo'lgan. Shu maqsadda Merton "o'rta daraja nazariyasi"ni yaratgan. Olimning "o'rta daraja nazariyasi" kundalik hayotdagi sotsial muammolarni tadqiq etish davomida yuzaga keluvchi kichik ishchi gipotezalar bilan umumsotsiologik nazariyalar o'rtasidagi oraliq bo'g'inni lashkil etishi kerak bo'lgan. Shunday qilib, R.Merton "o'rta darajadagi sotsiologiya"ni yaratgancha makro va mikrosotsiologiyani o'zaro uzviy bog'ladi.

Hugungi kunda maxsus sotsiologik nazariyalar yoki o'rta darajadagi nazariyalar amaliy tadqiqotlar asosida shakllantirilib, umumsotsiologik nazariyalarni to'ldirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birgalikda reallik bilan uzviy bog'liq bo'lgan empirik sotsiologiyani rivojlantirishga o'z hissasini qo'shmoqda. Mikrosotsiologiya insonlarning kundalik hayotidagi o'zaro sotsial muloqotlarini (*interaksiya, o'zaro munosabatlar*) o'rganadi. Mazkur yo'nalish tarafdorlari sotsial hodisalarning mazmunini mazkur hodisalarga insonlarning o'zaro munosabatlarga kirishganidan so'ng bergan ma'nofalarini o'rganib tushunish mumkin, deb hisoblaydilar. Ularning asosiy e'tibori individlarning xulq-atvori, qilmishlari va motivlariga qaratilgan, chunki insonlarning xulq-atvori, motiv va xatti-harakatlari jamiyatdagi shaxslararo o'zaro harakatga ta'sir ko'rsatib, jamiyatning barqarorligi va unda kechuvchi o'zgarishlarda o'z aksini topadi. Sotsiologiyada ayirboshlash nazariyasi (*G.Kurrtis*),

etnometodologiya nazariyasi (*G.Garfinkel*), ramziy interaksionizm nazariyasi (*G.Blumer*) namoyondalari mikrosotsiologik tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlagan. A.Ruqnyansev va G.Osipov XX asr 60-yillari so'ngida sotsiologiya strukturasiini tahlil qilish natijasida sotsiologik bilimlarni umumsotsiologik nazariya; jamiyat sotsial strukturasi nazariyasi; turli sotsial tizimlar nazariyalari; empirik darajalarga ajratgan¹

Xulosa qilib aytish mumkinki, XX asming 70-yillar oxiri - 80-yillar boshlaridan boshlab butun dunyo olimlari orasida sotsiologiyaning uch darajali strukturasi konsepsiyasi (*makro, mikro va o'rta darajadagi sotsiologiya*) keng tarqaldi. Shunday qilib, umumiy sotsiologiya, ijtimoiy muhandislik (*ramzoq sotsiologiyasi*) va ilmiy-amaliy fanliyat (*amaliy, empirik sotsiologiya*) bir-biridan ajralmaydi. Ular mohiyatan, uning darajasi va ko'lamidan qat'iy nazar, ijtimoiy haqiqatni bilish va o'zgartirish jarayonining ishtirokchilari - global, milliy, tarmoq, mintaqaviy, alohida ishlab chiqarish birlashmasi, korxona, kichik yoki katta guruh darajasi, shuningdek shaxs.

Sotsiologiya bilan hayotning chambarchas bog'liqligi uning bajaradigan funksiyalari bilan belgilanadi. Ijtimoiy fan sifatida sotsiologiya bilimlar tuzilishiga uning nisbiy ixtisoslashuviga muvofiq nazariy va kognitiv (*epistemologik*), duyuganush (*mafkuraviy*) va o'zgartiruvchi (*amaliy*) funksiyalarni bajaradi. O'z navbatida, ular kelib chiqadigan funksiyalarni shakllantirishlari mumkin, ular ba'zan adabiyotda mustaqil deb talqin etiladi. Bunga ijtimoiy nazoratning boshqaruv, uslubiy, tarbiyaviy, boshqaruv qiluvchi funksiyasi, aloqa va boshqalar kiradi. Darhaqiqat, ularning burchusi dastlabki uchiga bog'liq yoki hech bo'lmaganda ular bilan chambarchas o'zaro bog'liq bo'lib, ularni tushunish orqali ochib berilishi mumkin.

Sotsiologiyaning nazariy va kognitiv funksiyasi ma'lum ijtimoiy sharoitlarda inson ong va xulq-atvorining mohiyatini ochib berishga qaratilgan bo'lib, uning rivojlanishining o'ziga xos tarixiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarining xilma-xilligini hisobga olgan holda, ma'lum bir jamiyat muammolarini bilishga qaratilgan. Ushbu funktsiya doirasida sotsiologiya ijtimoiy bilish metodologiyasi va nazariyasi masalalarini

¹ Ryukunov A.M., Uspukov I.B. *Metodologiya sotsiologii i teoriya sotsialno-psixologicheskoy sotsiologii*. M.: Nauka, 1986. - S. 3-10.

o'rganadi, jamiyat rivojlanish qonuniyatlarini kashf etadi, umuman ijtimoiy bilimlarni to'playdi va tizimlashiradi. Maquraviy funktsiya - maxsus voqelik. Ijtimoiy ongning (mafkuraning) nazariy shakli sifatida sotsiologiya o'z bilimlari tizimida ijtimoiy idcallarni va qadriyatlarni shakllantiradi, ular ijtimoiy subyektlarni voqelikka amaliy aloqalarida yo'naltiradi. Ushbu bilimlar asosida hosil bo'lgan e'tiqod odamlar ijtimoiy faoliyatining manbalariga aylanadi. Sotsiologiyada M.Veber, odatda, davrga qiziqishni rivojlantirishning eng muhim vositasini nazariy qurilish shaklida ko'rgan. Tanikli rus sotsiologlarining fikriga ko'ra (Leyven, Solov'yov va boshqalar) har qanday haqiqiy sotsiologiya o'zining maquraviy funktsiyasida ayni paytda milliy ruhning haqiqiy mafkurasi bo'lishi, milliy g'oyani rivojlantirishi va har bir xalq o'zining tub manfaatlari va maqsadlarini chuqur nazariy va amaliy tushunishiga hissa qo'shishi kerak.

Sotsiologiyaning transformatsion funktsiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, u dastlabki ikkilaşining o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Sotsiologiya va jamiyatni ilmiy asosda o'rganish va o'zgartirishga bo'lgan amaliy ehtiyojdan kelib chiqqan. Kont sotsiologiyani ilmiy siyosat, ijtimoiy tartib va taraqqiyot vositasi deb bilar edi. Shunday qilib, u hozirgi kungacha qolishi kerak. Sosial olamning dinamik xarakteri, doimiy o'zgaruvchanligi va turli qatlamlardan tashkil topqani sotsiologiyada ikkinchi jahon urushidan so'ng ontologiya muammosining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. So'nggi o'n yilliklarda esa mazkur muammo yanada keng ko'lamda o'rganildi, chunki mazkur davrda "pozitivistik" inqiroz jarayoni, ya'ni an'anaviy sotsiologik metodlarning, jumladan, statistik ma'lumotlarga tayangan sotsiologiyaning kutilgan ilmiy natijalarni bermagani olimlar tomonidan yangi yo'llarni va yondashuvlarni qidirishga sabab bo'ldi. Natijada sotsiologiya fani doirasida bilishning shakl va metodlarini qayta ko'rib chiqish ehtiyoji paydo bo'ldi. Shu bilan birga sotsiologiya obyektining mohiyati, bilishning darajalari va mezonlarini qayta ko'rib chiqish talabi paydo bo'ldi.

Sotsiologiya yildan-yilga rivojlanib, mukammallashib bormoqda. Uning doirasida turli sosial muammolar zamon va makon o'zgarishi sharoitida o'rganib kelinmoqda. Garchi kishilik jamiyati yildan-yilga o'zgarib, taraqqiy etayotgan, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyat kundan-

kunga o'zining o'ziga xos xususiyatlarini namoyon qilayotgan bo'lsa-da, fundamental sotsiologiya o'z ichiga olgan asosiy qonun va qonuniyatlarni, umumiy tamoyillar (sotsiologiyaning obyekti va predmeti, sotsial realitkning mohiyati, uning rivojlanish qonunlari, sotsial olamda inson o'rni, shaxs ang va tafakkari kabilari o'z qiymatini yo'qotmagan. Ular sotsiologiya fanining rivoji va faoliyatida asosiy bazani tashkil etadi.

Nazorat savollari:

1. Fanning strukturasi deganda nimani tushunasiz?
2. Sotsiologiya fanidagi integratsiyalashtiruvchi funktsiyaning asosiy vazifasi nima? Iborat?
3. Umumsotsiologik nazariyalar nimani tadqiq etadi?
4. Dunyo olimlarining makro- va mikrosotsiologiyaning integratsiyasi masalasida izlanishlar olib borishiga rag'batlantirgan asosiy sabab nima?
5. "O'rta daraja nazariya"ga qaysi sotsiolog olim asos solgan?
6. Mikrosotsiologiya nimani o'rganadi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - Воронеж: Издательство ИПО «МОЛЭК», 2000.
2. Румянцев А.М., Осипов Г.В. Марксистская социология и конкретные социальные исследования // Вопросы философии. 1968. №6.
3. Харрисон Р. Общая социология. - М., 1999.
4. Осипов Г.В. Социология. Энциклопедический словарь. - М., 1998.

1.5. Asosiy sotsiologik tushunchalar

Reja:

1. Zamonaviy sotsiologiya fani tushunchalarining vujudga kelishi bosqichlari
2. Sotsiologiyaning asosiy o'rganish sohasi
3. Sotsiologik tushunchalar tasnifi

Insoniyatning bir necha minglab yillarni o'z ichiga olgan tarixiy davri mobaynida jamiyatda insonlarning o'zaro munosabatlari juda sinqira va

o'z navbatida ancha murakkab shaklga kirib, bu munosabatlar insonlar o'rtasida, jamiyatning turli tizimlari o'rtasida har tomonlama aloqalarni vujudga keltiradi, natijada bu munosabatlar asosida turli-tuman oqibatlar namoyon bo'ladi. Buning natijasida yuzaga keladigan holatlar, ya'ni jamiyat va shaxs o'rtasidagi, shaxslararo va ijtimoiy hayotning turli jihatlarini o'rtasidagi munosabatlariga o'z ifodasini topadiki, bu o'z navbatida kishilarning turli-tomon munosabatlariga, ishlab chiqarishdagi natijalariga, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarga, ijtimoiy hayotning turli sohalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi, oqibatda ijobiy yoki salbiy munosabatlarini yuzaga kelishiga olib keladi. Bu esa jamiyatning umumiy rivojlanishiga, ijtimoiy munosabatlarning takomillashuviga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ijtimoiy munosabatlarning bu va boshqa tomonlarini sotsiologiya fani o'rganadi.

Sotsiologiya jamiyatdagi turli hodisalar va ularning o'zaro aloqasini, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sirini hamda kishilarning ijtimoiy harakati, harakati umumiy qonuniyatlari va elementlarini o'rganadi. Sotsiologiya fan sifatida XIX asrda shakllanib, bu tushuncha fanga frantsuz faylasufi Ogyust Kont tomonidan kiritilgan bo'lsa-da, bu fan aslida ancha qadimiy bo'lib, uning ayrim elementlari qadimgi ko'p falsafiy ta'limotlarda mavjud bo'lgan. Xususan, qadimgi yunon faylasuflari ijtimoiy hayot, tarixiy taraqqiyot to'g'risida turli g'oyalarini ilgari surganlar. Shuningdek, Markaziy Osiyolik mutafakkirlari: Farobiy, Ibn Sino, Beruniylarning asarlarida ham jamiyat, uning hayoti va rivojlanishi haqida muhim fikrlar bildirganlar.

Umuman ijtimoiy hayotning murakkablashuvi va ilmiy bilimning tabaqalanishi sotsiologiya fani falsafadan ajralib, mustaqil fanga aylanishini muqarrar qilib qo'ydi va natijada sotsiologiya ijtimoiy guruhlar, shaxslar, ularning munosabatlari, tafakkur tarzi va faoliyatini nazariy tahlil qilishni ijtimoiy ma'lumotlarni empirik tadqiq qilish bilan birga qo'shib olib boruvchi mustaqil fanga aylandi.

Mumtoz sotsiologiya vakili M.Veberning fikricha, sotsiologiya konseptual fandır. Darhaqiqat, sotsiologiyadagi tushunchalar boshqa fanlardan farqli o'laroq, o'ziga xos ma'noga ega. Agar boshqa fanlardagi kashfiyotlar formulalarda ifodalansa, sotsiologiyada ular asosan konseptual ifoda hisoblanadi. Bundan tashqari, ilmiy ta'riflarning

mazmuni sotsiologiya nazariyasi, metodologiyasi va metodlarini tashkil qiladi. Sotsiologik tushunchalar XX asrda sotsiologik tadqiqotlar amaliyotining kengayishi munosabati bilan ishlab chiqilgan sotsiologiya klassiklari asarlarida shakllanadi va instrumental xususiyat kasb etadi. Konseptual apparat fanning rivojlanish darajasini, kognitiv darajasini tavsiflaydi. Sotsiologiyaning konseptual apparati bilimlarning yangi sohalarini va jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanishda davom etmoqda. Tushunchalarni "nazariyalarning asosiy qurilish bloklari" deb ataydi amerikalik sotsiolog J.Tyerner. Kategoriyalar fanning eng umumiy tushunchalari bo'lib, fundamental xarakterdagi ma'lum xossa va qonuniyatlarni ifodalaydi. Tushunchalar rivojlanadi, hilish va amaliyot natijalarini jamlaydi, yangi mazmun bilan boyib boradi. Ular nazariyalarning eng harakatchan qismidir. Sotsiologik tushunchalarni O.Kont, G.Spenser va Garb sotsiologiyasining boshqa klassiklari yaratgan, biroq sotsiologik tushunchalarning o'ziga xos tarzda taqsimlanishi XIX-XX asrlar boshida, boshqa fanlar bilan chegaralanishning umumiy jarayoni boshlangun paytdan boshlanadi. Sotsiologik tushunchalarning shakllanishida bir necha bosqichlar mavjud. Birinchisi - pozitivistik bosqich tahlil fanlar yo'lidan borib, sotsiologik konsepsiyalarni yaratish uchun zamin his qildi. Kont fanga natijat "sotsiologiya" nomini beradi, bulki "ijtimoiy statika" va "sotsial dinamika", "konsensus", "ijtimoiy harakat", "ijtimoiy tuzilma", "ijtimoiy huquq", "ijtimoiy subyekti" kabi tushunchalarni ham ishlab chiqadi. Bu tushunchalar sotsiologiyaga ijtimoiy jarayonlarning mohiyatini ifodalovchi maxsus sotsiologik kategoriyalar sifatida kiritilgan. Ular olimlar tomonidan keyinchalik nazariy va amaliy jihatdan ishlab chiqilgan. Sotsiologiyada tushunchalarni shakllantirishning qiyinligi shundaki, ularning ko'pchilligi kundalik nutqda qo'llaniladi va kundalik ongda mustahkam o'rnatilgan o'ziga xos mazmunga ega. Ammo sotsiologiyada ular o'zlarining ilmiy ta'rifini, mazmunini odatdugidan farqli ravishda oldilar.

Sotsiologiyaning markaziy kategoriyalaridan biri "ijtimoiy harakat" kategoriyasi bo'lib, uni O.Kont fanga kiritgan va keyinchalik boshqa sotsiologlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ijtimoiy harakatlar - shaxslar yoki guruhlarning xulq-atvori, munosabati yoki intilishlarini o'zgartirish

Har bir fan muayyan tushunchalar (*kategoriyalar*) bilan ish ko'radi, ularda fan tomonidan jang'arilayotgan bilimlar jamlanadi. O'z navbatida har bir fan rivojlanishi jarayonida shu fanga old yangi tushunchalar muomalaga kiritiladi. Natijada fan ham rivojlanadi, tushunchalar hajmi ham kengayib boradi. Sotsiologiyaning asosiy o'rganish sohasi ijtimoiydir, ya'ni ijtimoiy hodisalar, ijtimoiy faoliyat munosabatlardir. Shunga ko'ra sotsiologiya fani ham shu fanga old tushunchalar (*kategoriyalar*) yordamida ish ko'radi. Sotsiologiyadagi tushunchalarni metodologik va kundalik bajariladigan ishlarda qo'llaniladigan (*protseduralari*) turlarga bo'lish mumkin.

Metodologik tushunchalar 4 ga bo'linadi:

1) Ijtimoiy aloqalarni ochib beruvchi kategoriyalar: ijtimoiy haqiqat (*fact*), ijtimoiy harakat, ijtimoiy munosabat, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy institutlar va boshqalar;

2) Ijtimoiy birliklarni ochib beruvchi kategoriyalar: ijtimoiy tizim, ijtimoiy birlik, ijtimoiy sinf, ijtimoiy qatlam, ijtimoiy guruh, shaxs va boshqalar;

3) Ijtimoiy jarayonlarni aks ettiruvchi kategoriyalar: ijtimoiy holatlar va ularning turlari, ijtimoiy faoliyat, ijtimoiy xizmat, munosabat va boshqalar;

4) Ijtimoiy taraqqiyotni ochib beruvchi kategoriyalar: ijtimoiy o'zgarishlar, o'sish, progress, regress, tanazzul va boshqalar.

Kundalik bajariladigan ishlarda qo'llaniladigan (*protseduralari*) tushunchalar: bu asosan dala kuzatishlari jarayonida qo'llaniladigan tushunchalar bo'lib, ular tadqiqot texnikasi turlari, sotsiologik o'lchovlar, anketali so'rov, intervyu olish, mantiqiy dastur va boshqalar. Shu bilan birga sotsiologiya fani maxsus tushunchalar bilan birgalikda umumfalsafiy tushunchalardan, shuningdek boshqa fanlardan qo'llaniladigan tushunchalardan ham foydalanib ish ko'radi. Hozirgi davrda jamiyat bilan sotsiologiya fanining ijtimoiy mohiyati ham ortib bormoqda. Ijtimoiy fanlar ichida nufuzi oshimoqda. Bu esa bizdan sotsiologiyaning ijtimoiy vazifalarini mukammalroq bilishni talab etadi.

Ijtimoiy hayot masalalarini o'rganish doirasi kengayib borishi bilan sotsiologiya fani ham, uning o'rganish obyekti ham borgan sari kengayib va chuqurlashib boradi. O'z navbatida sotsiologiyaning boshqa ijtimoiy-

gumanitar fanlar bilan dialektik aloqadorligi ham kuchayib bormoqda. Sotsiologiyaning iqtisod, falsafa, tarix, huquq fanlari, etika, psixologiya, pedagogika, ekologiya kabi fanlar bilan aloqadorligi boron munosabatlarining tarkib topishi jarayonida yanada oshmoqda. Keyingi yillarda uning texnika fanlari bilan ham o'ziga xos aloqadorligi kuchaymoqda, ayniqsa matematika fani va usulining ahamiyati tobora oshmoqda.

Iqtisod sotsiologiyasi, mehnat sotsiologiyasi kabi sotsiologiyaning sohalar iqtisodiyotga bog'liq masalalarni o'rganadi, muammolarni o'rganishga va hal etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan sotsiologiya iqtisod fanlari bilan, ularning o'rganish obyekti bilan uzviy bog'liqdir. Raqonli iqtisodiyotga o'tish ijtimoiy jarayonlarning sifat va miqdor xususiyatlarini ifodalovchi sotsiologik tushunchalarni ishlab chiqishni dolzarb qiladi. Sotsiologiya fani matematika, kibernetika va boshqa fanlar bilan uzviy aloqada tushunchalarni yaratadi.

Mustaqillik tufayli milliy qadriyatlarining tiklanishi, milliy ongning rivojlanib borishi, o'sishi davrida kishilar, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi ma'naviy munosabatlarni, tamoyil va ma'yoralarning ichki mohiyati takomillashib borishi, ularning xususiyatlarini o'rganishda sotsiologiya bilan aloqashuvlik o'rtasida dialektik aloqadorlik yanada ko'proq namoyan bo'ladiki, bunda sotsiologik tadqiqot asosida axloq fani jamiyat hayotidagi o'z mavqei yanada oshiradi. Shu tufayli yangi, zamonaviy qadriyatlarni vujudga kelishini o'rganadi. Sotsiologiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy fandir. Jamiyatning rivojlanishi, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni yangidan-yangi sifatlar bilan boyib borishi, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyalarining yanada takomillashib borishi va boshqa ko'pgina omillar bugungi kunda sotsiologiyaning mavqei yanada oshirmoqda. Ijtimoiy fanlar ichida etakchi o'rin egallashiga imkon bermoqda. O'z navbatida sotsiologiya fani jamiyat taraqqiyotiga a'loqali xulosalari bilan ta'sir etadi.

"Jamiyat" tushunchasiga atroflicha yondashuv "jamiyat" va hamjamiyat" (*ijtimoiy guruh*) tushunchalariga to'xtalishni talab etadi. Jamiyat - an'anaviy jamiyatdir. Jamiyat va jamiyat o'rtasidagi aloqalar asosida 3 tushuncha bor:

- evolyutsion o'sish orqali o'tish (*jamiyat rivojlanib, murakkablashib*

jamiyatga aylanadi;

- integratsiyaviy qo'shilish turli darajada bo'lgan tizimlarning o'zaro ta'sirida arxalik ijtimoiy tashkilot zamonaviylashtirib boradi;

- parallel, birga mavjud bo'lish turli-tuman jamoalar integratsiyalanmaydi, balki o'z xususiyatlarini saqlagan holda zamonaviy jamiyat tarkibida alohida-alohida bo'ladi.

Demak, jamoa urug'chilik aloqalari asosida vujudga kelgan va ijtimoiy munosabatlarning bevosita turi bilan xarakterlanuvchi ijtimoiy tashkilotning dastlabki shaklidir. "Jamiyat" tushunchasini (E.Shilsga ko'ra) agar u quyidagi talablarga javob bersa, kishilar birlashmasiga nisbatan qo'llash mumkin:

1) birlashma katta bir tizim (jamiyat)ning bir qismi bo'limasi;

2) nikoh ushbu birlashma namoyandalari orasida tuzilsa;

3) birlashma bolalar tug'ilishi bilan to'ldirib borilsa;

4) shaxsiy hisoblangan hududga egalik qiliyganda;

5) o'z nomi va tarixiga ega bo'lish;

6) o'z boshqaruv tizimiga ega bo'lish;

7) birlashma qadriyatlarining umumiy tizimi (arxitekt. an'analar, me'yorlar, qonun-qoidalar) - madaniyat asosida tashkil topadi.

Sotsiologiya jamiyatni tizim sifatida uning strukturasi, funksiyalari va tizimi elementlarini o'rganadi. Jamiyatga nisbatan tizimli munosabatning mohiyatini aniqlash uchun, avvalo, tizim nima ekanligiga to'xtalishimiz kerak. Tizim - o'zaro bir-biri bilan bog'liq va funksional munosabatlar hamda aloqalarda bo'lgan elementlarning bir butun majmuidir. Ijtimoiy tizim - o'z ichiga ayrim individlar, guruhlar, tashkilotlar, institutlar, hamjamiyatlarning ijtimoiy aloqa va munosabatlarda birlashgan, tartibga solingan bir butunlikdir.

Sotsiologiyada, odatda, ijtimoiy tizim to'rt xil xususiyatga ko'ra o'rganiladi:

1) individlarning o'zaro ta'siri;

2) guruhlarning o'zaro ta'siri;

3) ijtimoiy maqomlar ierarxiyasi;

4) individlar xulq-atvorini belgilaydigan ijtimoiy me'yor va qadriyatlarning majmui.

Jamiyat rivojining asosiy manbai kishilarning xatti-harakatida

mujassamlangan energiyadir. U jamiyatning institutsional va madaniy tizimida o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Bu o'zgarishlar ichki o'zini o'zi tartibga solish va nazorat qilish mexanizmi yordamida amalga oshiriladi.

Morakkub tizimlarda evolyutsiya va involutsiya integratsiya va dezintegratsiya namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy me'yorlar boshqa qadriyatlar kabi shaxs va umumiyliklarni baholash funksiyasini bajaradi. Me'yorlar xulq-atvorni tartibga soladi va ijtimoiy nazoratni amalga oshiradi. Bunda faqatgina fikr emas, iroda ham ifodalunadi. Ifodaning individual ifodalanishidan farq qilib me'yor tipik ijtimoiy aloqalarni ifodalaydi. Me'yor g'oyalar va ideallar kabi baholab, yo'naltirib qolmaydi, balki buyruq, farmoyish ham beradi. Uning xarakterli xususiyati qat'iylik va keskinlikdir.

Ijtimoiy me'yorlar jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan ijtimoiy mulikka moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Me'yorlar xulq-atvorning chegarasi, shart-sharoiti, shaklini munosabatlar xarakteri va unga erishish maqsad hamda usullarini belgilaydi. Me'yorlar xulq-atvorning umumiy tamoyillari va uning konkret parametrlarini belgilagani uchun ham boshqa qadriyatlarga qaraganda keraklilik, durkorlikning to'la modeli, o'ltiruvini berishi mumkin. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi muammolari bo'yicha O'zbekistonda ko'plab ishlar qilingan. Deviant xulq-atvorning turli ko'rinishlarini respublikamiz olimlari o'z tadqiqot obyekti doirasida o'rganganlar. Me'yorning buzilishi ijtimoiy guruh, jamiyat tomonidan aniq salbiy munosabatlarni vujudga keltiradi. Shuning uchun ham me'yorlar deviantsiyaga qarshi kurash vositasi, tartib o'rnatish hamda ijtimoiy barqarorlik vositasi bo'ladi.

Me'yorlar muayyan xulq-atvoriga bo'lgan talab oqibatida vujudga keladi. Ijtimoiy reallik va talablarning turli-tumanligi me'yorlar turli-tumanligini keltirib chiqaradi. Me'yorni muayyan asoslarga tayanib tasnif qilish mumkin. Sotsiologiya uchun me'yorni muayyan subyektiga, shu me'yorni tashuvchilarga ko'ra ajratish katta ahamiyatga ega. Shundan kelib chiqib umuminsoniy me'yorlar, jamiyat, guruh va jamoa me'yorlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Zamonaviy jamiyatda ushbu me'yorlar uzviy bog'liq va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi. Obyektga yoki faoliyat sohasiga ko'ra munosabatlarning muayyan turida amal qiluvchi me'yorni ajratish

mumkin. Bular - siyosiy, iqtisodiy, estetik, diniy va boshqa me'yorlar. Mazmuniga ko'ra mulkiylik munosabatlarni tartibga soluvchi, shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlovchi, muassasalar faoliyati hamda davlatlararo o'zaro munosabatlarni muayyan tartib-qoidalarga bo'yashtiruvchi me'yorlar bo'lishi mumkin. Me'yoriy qadriyatlar ierarxiyasidagi o'rniga ko'ra asosiy va ikkinchi darajali, umumiy va konkret me'yorlar bo'ladi. Tashkil bo'lish va qayd etish shakliga ko'ra qat'iy belgilangan, qat'iy qayd etilgan va o'zgaruvchan, qayiluvchan me'yorlar mavjud. Qo'llanish ko'lamiga ko'ra me'yorlar umumiy va mahalliy me'yorlarga bo'linadi. Ta'minlanish usuliga ko'ra ichki ishonch, jamoatchilik fikri yoki majburlash, davlat apparati kuchiga tayanuvchi me'yorlar bo'ladi. Funktsiyasiga ko'ra baholovchi, yordamliruvchi, nazorat qiluvchi, jazolovchi, rag'batlantiruvchi me'yorlar mavjud. Barqarorlik darajasiga ko'ra ijtimoiy ko'nikmalar, urf-odatlar, an'analarga tayanuvchi va aksincha, shunday asosga ega bo'lmagan me'yorlar bor.

Aksariyat hollarda ijtimoiy me'yordan chetga chiquvchi xulq-atvor ijtimoiy sanksiyalar yordamida tartibga solinadi. Me'yordan chetga chiqishning epizodik shakllari kishilar orasidagi o'zaro ta'sir tartibining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, ular jamoatchilik fikri tomonidan qayil etiladi va shu o'zaro ta'sir ishtirokchilari tomonidan talhir qilinadi. Ijtimoiy me'yordan chetga chiqishga qarshi kurash usuli va vositalari ijtimoiy ong va hukmron elita tomonidan cheiga og'ish qay darajada haddi ekanligiga qarab belgilanadi. Ko'pincha, ijtimoiy me'yordan kuchli cheiga og'ish tizimning rivojlanish vositasi bo'ladi. Konservativ va reaksiyona xulq-atvor standartlaridan voz kechishga yordam beradi, ya'ni pozitiv rol o'ynaydi.

Ijtimoiy aloqa va munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvini taqozo etadi. Ijtimoiy muhit ta'sirida shaxs shakllanib borar ekan, shu jarayonni tavsiflash uchun "ijtimoiylashuv" tushunchasi ishlatiladi. Dastlab bu tushuncha fanda XIX asrning oxirida paydo bo'ldi. Ijtimoiylashuv deganda shaxsning o'z hayoti mobaynida o'zi mansub bo'lgan jamiyatning ijtimoiy me'yorlari va madaniy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayoni tushuniladi. "Ijtimoiylashuv" tushunchasi "shaxsni tarbiyalash", "shaxsni shakllantirish" tushunchalari bilan bog'liq, biroq u kengroq bo'lib, insonga qaratilgan barcha ta'sirlarni qamrab oladi.

Ijtimoiylashuv jarayonidagi ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilishning

ikki aspekti mavjud: ruhiy va ma'naviy. Har qanday ijtimoiy o'zaro ta'sirni shu ikki nuqtai nazardan o'rganish mumkin bo'lgani uchun, tahlil qilishni ijtimoiy o'zaro munosabatlarning eng umumiy va fundamental shakllaridan boshlab, undan maxsus - iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o'zaro ta'sirning boshqa shakllariga o'tish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy o'zaro ta'sirni sosiologik nuqtai nazardan tadqiq etishning ikki asosiy darajasi mavjud: mikrodaraja va makrodaraja. Kishilarning bir-biri bilan o'zaro ta'siri, kichik guruhlararo o'zaro aloqalar va interaksiya mikro darajada o'rganiladi.

Ijtimoiy aloqalarning makro darajasi o'z ichiga yirik ijtimoiy strukturalarni, jamiyatning asosiy institutlari - din, oila, iqtisodiyotni oladi.

Odamlarning bir-biri bilan bog'liq bo'lishi natijasida ijtimoiy hayot vujudga keladi. Ijtimoiy aloqa - odamlarning ijtimoiy ta'siri orqali amalga oshiriladigan bog'liqligi bo'lib, u odamning boshqalardan xuddi shunday munosabatni kutishiga asoslanadi. Ijtimoiy aloqa quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aloqa subyektlari *(ikkita yoki minglab bo'lishi mumkin)*;
- aloqa predmeti *(nima sababdan aloqa amalga oshirilyapti)*;
- o'zaro munosabatlarni tartibga solish mexanizmi.

Ijtimoiy aloqa quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- a) ijtimoiy kontakt *(odamlar orasidagi aloqa yuzuki, tez o'tib ketadigan, ahyekni boshqasi bilan ulanishirish mumkin)*;
- b) ijtimoiy o'zaro ta'sir *(kishilarning bir-biriga qaratilgan doimiy, munozam ijtimoiy ta'siri bo'lib, bunda bir tomon ikkinchisidan javab reaksiyasini kutadi)*.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy institutlar, ijtimoiy umumiylik ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy munosabatlar - hamkorlarning barqaror o'zaro ta'siridir. Shaxslararo o'zaro ta'sirni mikrodarajada, avval, ikki kishi orasida, keyin guruh ichida ko'rib chiqamiz.

P.Sorokin ta'kidlaganidek, ruhiy va ijtimoiy o'zaro ta'sir quyidagi hollarda amalga oshadi:

- ruhiyat va sezgi organlari mavjudligida *(odamlar kechinmasi va fikrini bilish uchun uning yuz va ko'z ifodasini ko'rish, ovozi va gapini eshitish kerak)*.

- o'zaro ta'sir qiluvchi odamlar bir xil ruhiy kechiramaga ega bo'lganda ruhiy ijtimoiy o'zaro ta'sir amalga oshadi.

Ikki va undan ortiq odamlarning kontakti turli shakllarda bo'lishi mumkin:

- 1) oddiy birgalikda ishtirok etish;
- 2) axborot almashtiruv;
- 3) hamkorlikdagi faoliyat;
- 4) teng faollik (*ijtimoiy ta'sir, hamkorlik, raqobat, rivaqatlik*).

Bern ta'kidlaganidek, "Bir guruhda bo'lgan odamlar beixtiyor bir-birlari bilan so'zlashadilar, yoki bir-birlarining borligidan xabardorliklarini bildiradilar. Bu esa o'zaro munosabatni vujudga keltiradi".

O'zaro ta'sir natijasida bir odamning biron-bir muammoga nisbatan bergan qayta javobi boshqa odamning javobiga yaqin bo'lsa, kishilarning xulq-atvori ham o'xshash bo'la boradi va u ijtimoiy ta'sirni anglatadi.

Ijtimoiy ta'sir muammosi bilan bog'liq konformistik va ishqatirish yoki suggestiyani ajratib ko'rsatamiz.

Konformistik - guruhning ta'siriga berilish, boshqa shaxslar ta'sirida o'z xatti-harakatini o'zgartirish, atrofdagilar bilan nizoga kirishmaslik uchun og'li ravishda ularga yon bosish.

Ijtimoiy birdamlik tushunchasi ijtimoiy munosabatlar tizimida muhim o'rin tutadi, chunki birdamlik ko'pgina ma'naviy omillar majmua-sidan tashkil topgan sotsiologik kateqoriya bo'lib, u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'rsatayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishlaridagi hamkorligining ko'rinishidir. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, sotsiologiya faniga ijtimoiy jipslashuvni bildiradigan tushuncha sifatida bu terminni birinchi bo'lib O.Kont kiritgan edi. Bu muammoga ko'pgina mutafakkirlar o'zlarining e'tiborlarini qaratganlar. Ayniqsa, E.Dyurkgeym, G.Spenserlar bu muammoni chuqur tahlil qilganlar. Lekin ular o'z tadqiqotlarini turli xil yo'nalishlarda olib bordilar. E.Dyurkgeymning fikricha, ijtimoiy birdamlik axloqiy tamoyil va oliy universal qadriyat bo'lib, u jamiyatning har bir a'zosi tomonidan tan olinadi. O.Kont va G.Spenserlarning tadqiqotlarida ijtimoiy hamjihatlikning asosini iqtisodiy manfaatlar tashkil qilishi markaziy o'rin egallaydi. G.Spenser o'zining birdamlik ta'limotida majburiy va ko'ngilli hamjihatlikni ko'rsatadi. Uning fikricha, kishilik jamiyati o'zining rivojlanish yo'lida ikki davrga - harbiy

va sanoat davrlariga bo'linadi. Harbiy turdagi jamiyat iyerarxik tartibi va kuchli markazlashgan nazorati bilan xarakterlanadi. Sanoat turidagi jamiyat esa usoyishga ijtimoiy hamkorlikning erkin shakllarini ifoda etadi. Muammoni ikkita jihatga ajratib tahlil qilishni E.Dyurkgeymning ilmiy faoliyatida ham ko'rish mumkin. Yuqorida e'tirof etilganidek, u o'z ta'limotida hamjihatlikning mexanik va organik turlarini ajratadi.

Sotsiologiyada begonalashuv muammosi muhim masalalardan hisoblanadi. Zamonaviy jamiyat hayotida begonalashuvning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

- 1) iqtisodiy;
- 2) siyosiy;
- 3) madaniy;
- 4) ijtimoiy;
- 5) ruhiy.

Ushbu begonalashuv turlari o'zlarining ma'lum bir shakllariga egadirlar.

Siyosiy begonalashuv siyosiy hokimiyatdan begonalashishdir, madaniy begonalashuv madaniyatdan va ma'naviyatdan begonalashish bo'lsa, ijtimoiy begonalashuv mulqotdan, insonlarning bir-biridan uzoqlashish; ruhiy begonalashuv odamning o'z-o'zidan begonalashishidan iborat bo'ladi.

Begonalashuv jamiyati va tanazzul bir-biriga bog'liq hodisalardir. Agar jamiyatda ishlab chiqarish sur'atlari keskin pasu'ysa, xo'jalik aloqalari uzilsa, pulning qadri tushib ketib, narxlar tez sur'atda oshib ketsa, boshqaruv tuzilmasi izdan chiqsa va siyosiy tanglik vujudga kelsa, biz jamiyatning hamma sohalarini tanazzulga uchragan, degan fikrga kelishimiz mumkin.

Sotsiologiya fanining ana shu nazariy va amaliy mohiyati sobiq sovet tizimida kamsitilib kelindi, uni o'rganishga deyarli e'tibor qilinmadi. Ayrim hollarda sotsiologik tadqiqotlar natijasi tor doiradagi maqsadlarda qotlanildi.

Ushbu ma'ruza doirasida barcha asosiy sotsiologik tushunchalarni tavsiflab bo'linaydi. Bizning e'tiborimizdan "ijtimoiy munosabatlar", "ijtimoiy o'zaro ta'sir", "ijtimoiy dinamika" kabi tushunchalar, shuningdek, ma'naviy kateqoriyalar: ma'yordar, qadriyalar, motivlar

manfaatlar va boshqalar. Kategorial va kontseptual apparatni rivojlantirishning dolzarb muammosi. sotsiologiya fanining umumiy sotsiologik nazariyaga asoslangan va ijtimoiy hayotning xilma-xilligini aks ettiruvchi yagona, yaxlit kategoriyalar tizimini yaratishdir.

Nazorat savollari:

1. Sotsiologik tushunchalarning asosiy rivojlanish bosqichlari?
2. Qaysi tushunchalar mahsus hisoblanadi?
3. Ijtimoiylashuv tushunchasining mohiyati nimalarda aks etadi?
4. Begonalashuv jarayoni deganda nimani tushunasiz?
5. Ijtimoiy birdamlik tushunchasining mazmuni nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Батыгин Г.С. Соотношение понятий и переменных в социологическом исследовании // Социс. №3, 1981.
2. Словарь социологических терминов. - М.: РАН, 1989.
3. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. - М.: Наука, 1967.
4. Харчева В. Общая социология. - М., 1999.

1.6. Sotsiologik qonun va ijtimoiy mexanizm

Reja:

1. Ijtimoiy va sotsiologik qonunlar tushunchasi
2. Ijtimoiy qonunlarning turlari
3. Tuzilma (struktura) qonunlari, tizim qonunlari va harakat qonunlari
4. Statistik qonunlar va tendensiyalar
5. Empirik sotsiologik qonun
6. Sotsiologik qonunlarni bilish muammolari

Har qanday fanning predmeti o'rganilayotgan obyektning rivojlanish qonuniylari hisoblanadi. Sotsiologiyada ijtimoiy hayotning qonuniy rivojlanishini XIX asrda tan olindi. Bu K.Marks va F.Engels asarlari bilan bog'liq. Ular birinchi marta jamiyat tarkibida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usulining belgilovchi roldan iboratligi to'g'risidagi jamiyatning rivojlanish qonunlarini kashf etdilar. Ular har bir ijtimoiy tizimning o'z faoliyati va rivojlanish qonunlariga ega ekanligini isbotladilar va ijtimoiy

qonunlarga ta'rif berdilar. Marksizmda qonun dialektik-materializm nuqtai nazaridan ta'riflangan. Bu nazariyada qonunning mohiyati uni o'zaro ta'sir qiluvchi turli moddiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy tomonlarning ajralmas to'plami, qarama-qarshiliklarning birligi sifatida ko'rib chiqishdan iborat. Marksizm klassiklari quyidagi ta'rifni beradilar: qonun - bu hodisalar, narsalar, voqelik jarayonlarining obyektiv, muhim, zarur, takrorlanadigan, barqaror aloqalarini (yoki munosabatlarini) ifodalovchi, o'zini o'zi tashkil etish, o'zgarish va rivojlanish tartibini yoki ketma-ketligini ifodalovchi falsafiy kategoriya.

Ijtimoiy qonunlarning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etib, F.Engels jamiyatning rivojlanish tarixi tabiatning rivojlanish tarixidan bir nuqtada sezilarli darajada farq qiladi, deb yozgan edi. Tabiatda faqat ko'r, ongsiz kuchlar bir-biriga ta'sir qiladi, ularning o'zaro ta'sirida umumiy qonunlar namoyon bo'ladi. U erda ongli, istalgan maqsad yo'q. Aksincha, jamiyat tarixida ongli ravishda qobiliyatli, ataylab yoki ehtiros ta'siri ostida harakat qiladigan, ma'lum maqsadlarga intiladigan odamlar mavjud. Bu erda ongli niyatsiz, kerakli maqsadsiz hech narsa qilinmaydi. Ammo bu narsa tarixiy jarayonlarning umumiy ichki qonunlarga bo'ysunishini inkor etmaydi.

XX asrda bu g'oyalar sotsiologiya klassiklari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular sotsiologik qonunning o'ziga xos xususiyatlarini faoliyat qonuni sifatida belgilaganlar. Bu sotsiologiya fanining predmetini belgilashda, sotsiologik tadqiqotlarning nazariy asoslarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega edi. Sotsiologiyaning o'zini o'zi tasdiqlash, belgilash jarayoni va uning shakllanishi ko'p jihatdan qonun muammosini hal qilish bilan bog'liq. Dastlab, sotsiologiya umumiy ijtimoiy fan sifatida tushunilgan, ijtimoiy va sotsiologik qonunlar farqlanmagan. XIX asrda ijtimoiy qonunning turli tushunchalari shakllandi. Qonunning organik, psixologik va ratsionalistik ta'riflari eng ta'sirli hisoblanardi. O.Kont ijtimoiy hodisalarni tabiiy qonuniyatlarga bo'ysunuvchi deb hisoblab, ijtimoiy qonunlarning predmeti va mohiyatini aniqlash uchun jamiyatni ikki jihat - statik va dinamik jihatdan ko'rib chiqish zarur deb ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, o'zgarish qonunlari bo'lgan dinamika qonunlarini va statik qonunlar deb ataydigan qonunlarni farqlash kerak. Ijtimoiy dinamika vorisiylik qonuniyatlarini, ijtimoiy statika esa birgalikda yashash qonuniyatlarini o'rganadi. Birinchisi amaliy siyosatga taraqqiyot

nazariyasini, ikkinchisi ijtimoiy tartib nazarini taqdim etishi kerak. O.Kont ijtimoiy qonunni tabiiy, aqliy va intellektual omillarning o'ziga xos birligi sifatida ko'rsadi. Bu omillar orasida «aqliy evolyutsiya»ni insoniyatning butun taraqqiyoti asosi sifatida birinchi o'ringa qo'yish kerak». - deb yozadi O.Kont. U jamiyatga qarashlarining o'zgarishi jamiyatning o'zgarishiga olib ketadi, deb hisoblagan. Uning uch bosqichli qonuni aqliy evolyutsiya asosida jamiyat evolyutsiyasini va natijada jamiyat taraqqiyotining teologik, metafizik va ijobiy bosqichlarining ketma-ket o'zgarishini ochib berish uchun e'tirof etilgan.

G.Spenser ijtimoiy qonunlarni insoniyat baxtini belgilovchi qonunlar sifatida belgilaydi. Uning "Ijtimoiy statika" asarida shunday sarlavha mavjud: Bunday qonun axloq qonunidir. Ushbu qonun, G.Spenserning fikricha, o'z premeri sifatida odamlar bir-biriga ma'qul bo'lishi kerak bo'lgan munosabatlarning ta'rifiga ega bo'lishi kerak, ya'ni u normal jamiyatdagi maqbul harakat namoyishlarini ko'rsatishi kerak. Bular jamiyatning aloqatli tuzilishining qonuniyatlari bo'lib, insonning qobiliyatlari va ulami amalga oshirish shaharlari o'rtasida kelishuv mavjudligidan iborat. Bu talab va taklif qonuni bo'lib, u turli odamlarning ijtimoiy faoliyatidagi haqiqiy hissasini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Spenser tabiat uchun umumiy evolyutsiya qonunlari: integratsiya va differentsiatsiya haqida ham gapiradi. Jamiyatni organik sifatida ko'rib, Spenser unga ham biologik organizm kabi o'sish, ko'payish, murakkablashish va bir jinslidan ko'p jinslilikka *qyenerogenlikka* o'tish xosdir, deb hisoblaydi. Evolyutsiya qonunlari nafaqat moddiy, balki ideal jarayonlar - fikr, til, san'atga nisbatan ham namoyon bo'ladi. Shunday qilib, sotsiologiyaning dastlabki o'z taqdirini belgilash davrida nazariyotchilar ijtimoiy qonunni tushunishning eng xilma-xil yondashuvlarini asoslaydilar.

Sotsiologiya fani va uning obyekti haqidagi tasavvurlarning o'zgarishi bilan qonunlar g'oyasi o'zgaradi. Tabiiyki, ijtimoiy qonunning biologik va psixologik tushunchalari mavhumligi, cheklanganligi va ijtimoiy hayotning primitivligi uchun tanqid qilinadi. E.Dyunkgeym ijtimoiy qonunlarning o'ziga xosligini, ularning psixologiya va biologiya qonunlaridan keltirib chiqarishning noqonuniyligini qayd etadi. Jamiyat alohida sabablar amal qiladigan atrofida voqealidir, O.Kontning idealistik qonuni va psixologik tushunchalari sababiylikni ifodalamaydi. Qonun sabab-oqibat munosabatlarini ochib berishi kerak, faqat u holdagina ijtimoiy hayot qonuni

haqida gapirish mumkin. E.Dyunkgeym fikricha, shaxsning his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari hamda fikrlash tarzini moddiy va ma'naviy muhit omillarining kombinatsiyasi ijtimoiy hodisalarning sabablarini belgilaydi.

Hozirgi vaqtda sotsiologiya turli xil ijtimoiy mexanizmlar: psixologik, ma'naviy, tizimli, strukturaviy-funksional va hoshqalarga asoslangan inson xatti-harakati haqidagi fan sifatida talqin etiladi. Jamiyatda muayyan tuzilmalar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan xatti-harakatlarning amodalari, stereotiplari mavjud deb taxmin qilinadi. "Ijtimoiy mexanizm" tushunchasi Spenser tomonidan qo'llanilgan, ammo u mikroutilil jarayonlarini empirik usullar bilan o'rganish uchun ko'proq mos keldi. XX asrning birinchi yarmida tez sur'atda rivojlangan boshladi. "Ijtimoiy mexanizm" tushunchasi sababiy, muntazam munosabatlarni anglamaydi, balki o'zaro ta'sirda ishtirok etuvchi va shaxslarning belgilari, reaksiyalari, xulq-atvori, tafakkurini belgilovchi turli omillar (*shartlar, istaklar, maqsadlar*) majmuasini anglatadi.

Ijtimoiy mexanizm konsepsiyasining muallifi amerikalik sotsiolog T.Parsonsdir. U ijtimoiy mexanizmlarning har xil turlarini ajratib ko'rsatdi: shaxs va tizimning funksional bildirigidan iborat shaxsiyat mexanizmi. U jamiyatning tarkibiy tuzilishining turli darajalarida ishlaydi. "Tizim uchun jamiyatning tarkibiy tuzilishining turli darajalarida ishlaydi. Tizim uchun funksional qadriyatlar kontekstida motivatsion jarayonlar dinamikasini aniqlash mexanizmi tushunchasini shakllantirish uchun asos yaratadi". deb yozadi sotsiolog. Institutsional mexanizm ishlab chiqarish va iste'molni tartibga soladi, institutsionallashtirish - bir guruh shaxslar tomonidan vakolatlar, huquqlar, legitimlikni qo'lga kiritish demakdir. Ijtimoiy mexanizm siyosat, huquqiy organlar va ma'naviy jarayonlar orqali amalga oshiriladi. Shu bilan huquqiy organlar va ma'naviy jarayonlar orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, T.Parson shaxsning ijtimoiylashuv mexanizmi va ijtimoiy nazorat mexanizmlari haqida ham gapiradi. Parsonning ijtimoiy mexanizm konsepsiyasi tuzilmaviy tashkilotga ega bo'lgan ijtimoiy tizimdagi shaxslar xatti-harakatlarining funksional ma'nolarini aniqlashga asoslanadi.

Sotsiologik qonun faoliyat qonunidir. Ijtimoiy tuzilmalar nisbatan mustaqil bo'lgan holda, subyektlarning o'z faoliyati mohiyati haqidagi g'oyalari va tasavvurlaridan qat'iy nazar, inson faoliyatidan tashqirida mavjud emas. Biroq, subyekti jamiyatni yaratadi, deb aytish mumkin emas. "Chunki u (*jamiyat*) doimo ulardan oldinda bo'ladi va ularning faoliyati uchun zarur sharoitni tashkil qiladi". "Demak, jamiyat insonning maqsadli (*intentional*) harakati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydi, insonning

maqsadli harakati esa jamiyat hayotining zaruriy shartidir". Natijada, dualizmini engib chiqadigan, harakatlar va tuzilmani bog'laydigan tushunchalarni ishlab chiqish kerak bo'ladi. Bunday tushunchalar sifatida shaxslar va faoliyatning pozitsiyalari *(davozim, joy, funksiya, qoida, vazifa, burch, huquqlari va boshqalar)* tizimi taklif etiladi.

Sotsiologik qonun sotsiologiya obyektining xususiyatlari bilan belgilanadigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ham ega bo'lib, u subyekt va jamiyatning o'zaro ta'sir qilish usullari qonunidir, shu jumladan ijtimoiy harakatlar qonunlari va umuman, inson hayotining barcha shakllari va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy institutlar qonunlaridir. Ular boshqa ijtimoiy fanlar obyektlaridan farqli o'laroq, o'zlarining o'ziga xos voqealiklarini o'rganib chiqadilar.

Empirik qonunlar nima? Bu masala qo'shimcha izlanishlarni talab qiladi. Lekin shuni hozir ham aytish mumkin, ijtimoiy hayotning mikrojarayonlari faqat umumiylikning namoyon bo'lishi emas, vahtolarki ular muayyan hodisalarning individual xususiyatlari bilan bog'liq ravishda ma'lum bir mustaqillikka ega. Sotsiologiyada ishlab chiqilgan ijtimoiy mexanizm tushunchalari va ijtimoiy tendensiyalar empirik qonun muammosini hal qilmaydi, chunki empirizma umumiy jarayonlarning qisman iflosi deb qaraladi.

M.Veber ijtimoiy qonuniyalarni ularning namoyon bo'lishi ijtimoiy voqealarning turli darajalarida ma'naviy madaniyat bilan bog'liq murakkab voqealik deb ko'rsatishga intildi. Sotsiologik qonunning yana bir xususiyati, M.Veberning fikricha, uning ehtimollik xususiyatidir. "Qonun, - deb yozadi u, - bu ma'lum holatlar mavjud bo'lganda kutilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy harakatlarning kuzatuvlar bilan tasdiqlangan odatiy imkoniyatlaridir". M.Veberning fikriga ko'ra, sotsiologik qonuniyalarni o'rganish umumiy xususiyatga ega bo'lgan madaniyat qadriyatlariga asoslangan ideal-tipik tuzilmalarni yaratishni va sotsiologiyaning predmeti bo'lgan maqsadga yo'naltirilgan harakatlarni tahlil qilishni talab qiladi. Deterministik yondashuv mikrojarayonlarni ijtimoiy mexanizmlar shaklini oladigan funksional, tarkibiy, tizimli va boshqa aloqalar bilan belgilanadi, deb hisoblaydi. Ammo har bir alohida holatda o'ziga xos turli omillar to'plami ishlaydi, ikkinchi yondashuv sotsiologiyaga ham kiritilgan "ijtimoiy tendensiya" tushunchasi bilan bog'liq. Bu tushuncha yangi emas. K.Marks qonunlarning maxsus guruhida tendensiya qonuniyatlarini ajratib ko'rsatgan.

Ular ommaviy hodisalar sifatida namoyon bo'ladi, statistik tavsifga ega va miqdoriy jihatdan tavsiflanishi mumkin. Sotsiologik qonuniyalarning quyidagi turlari ajratiladi: dinamik va statistik. Sabab-oqibat munosabatlarini ifodalovchi qonunlar dinamik deyiladi. Ular yo'naltirishni o'zgarishlarni belgilovchi omillarni belgilaydi, hodisalar ketma-ketligi o'rtasidagi bog'liqlikni qayd qiladi. Statistik qonunlar ijtimoiy o'zgarishlarning qat'iy belgilanishini ko'rsatmaydi, balki o'zgarishlarning asosiy yo'naltirishlarini, ijtimoiy jarayon tendensiyalarini tavsiflaydi. Ular ijtimoiy voqealik hodisalarini va jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni qat'iy emas, balki ma'lum bir ehtimollik darajasi bilan belgilaydi. Statistik qonuniyotlar xatti-harakatning "organikayotgan hodisalar sinfidagi har bir obyekt emas, balki umuman obyektga xos bo'lgan ba'zi xususiyat yoki xususiyat"larga bog'liqligini tavsiflaydi. Ular to'plamning umumiy qiymati sifatida individual xatti-harakatlardan mustaqil ravishda o'zini namoyon qiladi.

Mazmuniga ko'ra tuzilish qonuniyalari, funksional qonuniyalar, tizim qonuniyalari va boshqalar farqlanadi. Sotsiologik qonun sotsiologiya obyektining xususiyatlari bilan belgilanadigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega; bu subyekt va jamiyatning o'zaro ta'sir qilish qonuni, shu jumladan ijtimoiy harakatlar qonunlari va ijtimoiy munosabatlar qonunlari. Ijtimoiy institutlar va umuman olganda, inson hayotining barcha turlari. Ular boshqa ijtimoiy fanlar obyektlaridan farqli o'laroq, o'zlarining o'ziga xos voqealigini o'rganib chiqadilar. Shu bilan birga, jamiyatdagi muhim munosabatlarni ochib beruvchi sotsiologik qonun har qanday ijtimoiy fan uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Nazorat savollari:

1. Ijtimoiy qonun nima?
2. Ijtimoiy huquq huquqiy qonunchilikdan qanday farq qiladi?
3. Sotsiologik qonun hodisalarning qanday bog'lanishlarini ochib beradi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Гончарук С.И. Законы развития и функционирования общества. - М.: Высш. шк., 1977.
2. Давыдов А.А. Системный подход в социологии: законы социальных систем. - М.: УРСС, 2004.
3. Аверьянова Т.М. Закономерности прогрессивной эволюции. - М.: Наука, 1972.

II-BOB. SOTSILOGIYANING MAXSUS YO'NALISHLARI

2.1. Shaxs sotsial munosabatlar mahsuli sifatida

Reja:

1. "Shaxs" tushunchasi va uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar
2. Shaxsning sotsiologik nazariyalari
3. Z.Froyd va E.Fromm nazariyalarida destruktiv shaxslar tavsifi
4. Shaxs turlari
5. E.Frommning unumsiz (*masochist*) va umumli (*altruist*) shaxs turlari

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda shaxs xususiyatlarini o'rganuvchi nazariyalar quyidagicha turkumlanishi mumkin: psixodinamik, sotsiodinamik, interaksionistik. Psixodinamik nazariyaga ko'ra, shaxs xulq-atvori uning ichki, subyektiv xususiyatlaridan kelib chiqib ta'riflanadi. Sotsiodinamik nazariyada esa shaxs xulqi shakllanishi tashqi vaziyatlar bilan bog'lanadi va ichki xususiyatlar ikkilamchi hisoblanadi. Interaksionistikda inson xulqini boshqarishda ichki va tashqi omillar o'zaro ta'sirlanishi tamoyillari birlamchi, deb belgilanadi.

Shaxs sotsiologiyasi sotsiologiya fanining rivojlanib borayotgan tarmoqlaridan biri sanaladi. Shaxs - insonning hayotiy faoliyati va ijtimoiy munosabatlarda ijtimoiy mazmun-mohiyatining ifodalanishi. Shaxsiyatga daxldor xususiyatlar muayyan tarixiy, madaniy, faoliyat turidan kelib chiqib shakllanadi. Turli ijtimoiy tizimlarda turfa xil shaxsiyat birlamchi ahamiyat kasb etadi. Hozirgi-kunda faollik, adolatparvarlik, ishbilanmonlik, insonparvarlik, mas'uliyat kabi shaxsiy fazilatlari jamiyatdagi taraqqiyot shart-sharoitlariga aylannmoqda. Bunda salbiy tendensiyalarni engib o'tish, muammolar echimiga ijodiy yondashish, to'g'ri qarorlar chiqarish kabi subyektivlik fazilatlari ahamiyatli.

Falsafiy nuqtai-nazardan inson - fazo, tabiat va ijtimoiy olam bilan munosabatlar doirasida o'rganiladi. Psixologiyada aksariyat holatlarda "indivud" tushunchasi ishlatilib, o'zining psixofiziologik tuzilmasiga ega bo'lgan alohida inson olinadi. Sotsiologiyada esa "shaxs" tushunchasi ishlatiladi. Shaxs mohiyati sotsiologiyadagi turli maktablarning o'rganish obyekti sanaladi. Nazariyotchilar shaxsni turlicha tavsiflaydi. Kontning fikriga ko'ra inson - hissiyotlar, faoliyat va ong tashuvchisi. Sotsiologiyada shaxs nazariyalari ichida shaxsning roli nazariyasi etakchi ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning sotsial roli nazariyasida belgilagan va erishilgan sotsial mavqelar farqlanadi. Belgilangan mavqe shaxsning xizmati va xatti-harakatidan qat'iy nazar jamiyat tomonidan belgilub qo'yiladi. Shaxsning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, oilasi, jinsi shular jumlasidandir. Erishilgan mavqelar - shaxsning o'z xatti-harakati, qobiliyati bilan erishilgan mavqelar to'plamidan iborat. Sotsiallik - shaxsning muayyan ijtimoiy tizimda egallagan konkret o'rni ni ifodalaydi. Sotsial rol - shaxsning ijtimoiy tizimda egallagan mavqeidan kelib chiqub bajaradigan faoliyati majmuidan iborat. Shaxs faoliyati deyilganda, uning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishining asosiy xususiyatlari tushuniladi. Sotsial faollik inson shaxs sifatidagi darajasining asosiy ifodasi bo'lib uning yuksak qadriyatli ehtiyojlarini qoplanishlari va sifati ko'rsatkichlaridir.

Damak, shaxs - individ ijtimoiy xususiyatlarining yaxli majmui bo'lib, sotsial taraqqiyot va inson xatti-harakati, muomalasi vositasida sotsial munosabatlar tizimida o'z o'rniga ega bo'lish mahsuli hisoblanadi. Shaxsning sotsial rollarini bajarishi bir tekis kechmaydi. Bu jarayon ichki-rolli, rollararo, shaxsiy-rolli konfliktlarni keltirib chiqarish mumkin, chunki dinamik jamiyalarda inson tomonidan bajarilayotgan rollar rolli talablar va kutishlarga mos kelmasligi mumkin. Strukturaviy-funksionalizm maktabi vakillaridan T.Parsons o'zining rolli nazariyasida shaxsni quyidagicha tavsiflaydi: Shaxs - sotsiogen ehtiyojlar va mo'ljullar yig'indisi bo'lib, ijtimoiy munosabatlar tizimida o'zaro munosabatlarga kirishadi.

Sotsial rol orqali shaxs jamiyat bilan munosabatga kirishadi. Sotsial rol yordamida biz jamiyatning shaxsga va aksincha shaxsni jamiyatga ta'siri mexanizmlarini aniqlab olishimiz mumkin. Bu borada mumtoz sotsiologlar E.Dyurkgeym, M.Veber tomonidan taklif etilgan individ va jamiyat munosabatlari sotsiologiyaning markaziy muammolardan biri sanaladi. Uning fikricha, sotsial voqelik individual voqelikka nisbatan o'zgacha xususiyatga ega. E.Dyurkgeym "individual voqelik"ni "sotsial faktlar" va "individual ongni" jamoaviy ong"ga qarshi qo'yadi. Bu ikki voqelikda jamoaviylik va individuallik kurashi davom etadi¹. Chunki, jamoaviylik va individuallik bir-birini to'ldirmaydi, aksincha, bir-biriga zid

¹ Qarang: Jamiyatda O'zimizning O'zimiz. To'rtinchi, yozma, nashrdan chiqqan. - 114 p. 44 p. - Moskva, 1997 - 322 s.

munosiblikda mavjud bo'luvchi tushunchalardir.

Avtoriyalik psixolog Z.Freyd (1856-1940) psixanaliziga ko'ra, shaxs jamiyat bilan doimiy qarant-qarshilik holatida bo'ladi, chunki insonning ichki qo'zg'atuvchilari o'rnatilgan madaniy me'yorga mos kelmaydi. Ijtimoiylashuv jarayoni esa bu ichki qo'zg'atuvchilarni jilovlash jarayonidir.

Z.Freydning 1923-yilda yaratilgan "MEN va U" asarida keltirilgan ta'limot psixanalizning bosh yutug'i - ongsizlikning kashf qilinishi, uni maxsus o'rganilishi va sosiologik talqin etilishini ta'minladi. Unga ko'ra, inson xulqi nafaqat onglik bilan balki ongsizlik bilan belgilanadi. Ongsizlik mavjudligi inson tomonidan rad etiladigan xohish, istak, kechinmalarga tegishli bo'lib ularni ongdan siqib chiqarilishiga intilishga qaramay aslida yuqori faollikni namoyon etadi. Bunda kuchli qo'zg'atuvchanlik va ustunlik muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, shaxs shakllanishi jarayonida tashqi muhitga nisbatan insondagi ichki impulslar, affektlar ijtimoiylashuvi jarayoni kechadi.

"MEN" shaxs ruhiy strukturasi sifatida istak va imkoniyatni moslashtirishga va insonni ziddiyatdan chiqishiga ko'maklashadi. "U" esa turli ruhiy kuchlar ta'sirida yuzaga chiqqan quvvat, ruhiy kuch makoni. Jo'shqin hissiyotlar va ishtiyoqlar yig'indisini tashkil etadi. Bu arxaiik, an'anaviy shaxsga xos bo'lmagan butunlay ongsiz, ruhiyatning tashqi dunyo bilan aloqasi bo'lmagan sof subyektiv qismidir. "U" ehtiyojlarning darhol qondirilishiga intiladi va bunda "MEN" bilan to'qnash keladi. "MEN" o'z o'rnida "U" va tashqi muhit, ishtiyoq va qoniqish o'rtasida vositachi bo'ladi. "U" butkul ongsizlik bo'lsa, "MEN" reallik namoyillariga bo'ysundirilgan va "U"ning imatsional impulslarini jilovlab turadi. Uchinchi ruhiy tuzilma "Mutlaq-MEN" bo'lib, u ongga ijtimoiy me'yor, tarbiyaviy taqiq va rag'bat berish orqali shakllanadi. Individning axloqiy me'yorlari manbasi sifatida ishltirak etadi. "MEN" ongsiz ruhiy faollikning o'ziga xos shaklidagi ruhiy himoyani ishlab chiqadi. Bu himoya vaqtinchalik bo'lsa-da, ziddiyatni yumshatish, tang holatdan chiqish, aniq hayotiy vaziyatlarda esa voqea va hodisalar mohiyatini o'zgartirishga asoslanib, insonning o'zi to'g'risidagi ideal tasavvurga zarar etkazilmaydi. Bu himoya shakllari quyidagilarda o'z ifodasini topadi.

Z.Freyd shaxsiyatga xos destruktivlik, deviantlik manbasini ochib

berdi. MEN va Mutlaq-MEN o'rtasidagi ziddiyat uch yo'l bilan hal qilinadi:

1) sublimatsiya - ichki pinhoniy maylni ijtimoiy ma'qul faoliyatga aylantirish;

2) regressiya - shaxsiyatning buzilishi, sodda va ijtimoiy noma'qul hayot tarziga o'tish;

3) nevroz (jazava) - kishi o'z ehtiyojlarini qondirishning ijtimoiy ma'qul shakllarini topa olmash yoki sodda turmush tarziga tushib keta olmaslikda yuzaga keluvchi ruhiy xastalikdan aziyat chekadi.

Z.Freyd psixanalizi inson ruhiyatidagi "libido" (jinsiy may)ni izohlar ekan, unga ko'ra, inson xulq-atvori va xatti-harakatining asosida ongsiz libido yotadi. Bu ro'yobga chiqarilmagan istaklarning ramzi sifatida izohlanadi. Z.Freyd shaxs rivojida bolalik, o'raloq, oilaviy tajribaga alohida e'tibor qaratadi. U nevrozni davolash usuli - katarsisni ishlab chiqadi. Uning mohiyatiga ko'ra, nevroz insonning ro'yobga chiqarilmagan va doimiy husn ostida bo'lgan istaklarining uqibari sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, shaxs tuzilmasida biologik, psixologik, normativ-qadriyatli, rasionallik asoslangan komponentlarni alohida ko'rsatish mumkin. Bunda biologik asoslar kishining tug'ma reflekslaridan hosil bo'ladi. Shaxsning biologik xususiyatlari pozitiv-naturalistik maktab vakillari tomonidan o'rganilgan. Zamonaviy sotsiobiologiya shaxsning ekologiyasiga dardlar yangi muammolarni o'rganadi. Shaxsning psixogen elementlariga xotira, hissiyot, iroda, tasavvur, kuzatuvchanlik, intellekt kabilan kiradi. Shaxsning normativ-qadriyatli, ma'naviy-axloqiy komponentlarini F.Znanetskiy, E.Dyurkgeym, M.Yeber o'rgangan. Keyinchalik gumanistik yo'nalishlari L.Vigotskiy (1896-1934), L.Bojovich (1908-1981), A.Leontyevlar (1903-1979) rivojlantirgan. L.Vigotskiy fikricha, shaxs shakllanishining asosiy bosqichi bolalik davrida kechadi. L.Bojovich esa shaxsning birlamchi sifatlarini faoliyatning ustuvor motivlari yig'indisidan iborat "ichki pozitsiya"ni ko'rsatadi. A.Leontyev shaxs tuzilishi va rivojlanishi konsepsiyasini ilgari surar ekan, faoliyat mohiyatini ta'riflaydi. Uning nazariyalari "shaxsiy mohiyat" tushunchasi asosida qurilgan bo'lib, unga ko'ra, inson faoliyatining muqsadlari mavjud motivlarga nisbatan munosabatni aks ettiradi.

E.Dyurkgeym sotsial voqelik ustuvorligini ta'kidlar ekan, u nafaqat jamoaviy ong va tasavvurni balki, individual voqelikni inson shaxsini shakllantiruvchi omil, deb baholaydi. Uning fikricha, jamiyat shaxslararo munosabatlar mahsuli hisoblanadi. Ammo, shakllanib ulgurgan jamiyat o'z qonuniyatlari bilan yashaydi. Natijada individ sotsial faoliyati jamiyatda sodir bo'layotgan sotsial voqelikning aks-sadosiga aylanadi va u jamiyatga keskin ta'sir ko'rsatish hamda uni o'zgartirish qudratiga ega bo'lmaydi.

Bu borada M.Veber o'zgacha nuqtai nazarni ilgari suradi. U individ xulq-atvori jamiyat taraqqiyotida katta rol o'ynaydi, deb hisoblaydi. M.Veber subyekt rolida alohida individlarni ko'radi¹. Shuningdek, davlat kabi tuzilmalarni jamiyatga ta'sirini rad etmaydi. Ammo, real xatti-harakatga insongina qodir, deb hisoblaydi. Boshqa tuzilmalar, ayniqsa, jamoa xulqi ramziy-mavhum xususiyatga ega, deb biladi.

Shaxsning tarixiy jarayonlarga ta'siri ma'lum. Shaxsning mohiyati, dunyoqarashi, sotsial pozitsiyasiga bog'liq. Hayot mazmuni tushunchasi - individ mavjudligining mazmun-mohiyati, maqsadini belgilovchi ahamiyatga ega. Hokimiyat va boylik, ijod va kasbiy yutuq, erk va e'tiqod hayot mazmuni to'g'risidagi tasavvurning tarkibiy elementlari bo'lishi mumkin. Ammo, ba'zan bu elementlardan biri inson tomonidan hayotning bosh mazmuni, mavjudlikning asosiy murvati sifatida qabul qilinadi. Zamonaviy jamiyatlarga xos bo'lgan ma'naviy krizis insonlar tomonidan o'tayotgan umming bema'ni, maqsadsiz ekanligi haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq. Ushbu muammo bilan g'arb dunyosi dastlab XIX asrning boshlarida to'qnash keladi. Uni falsafa va sotsiologiya tomonidan o'rganilishi esa XIX asr o'rtalaridan boshlandi. Deyarli barcha sotsiologlar jamiyatning ma'naviy inqirozini kapitalistik munosabatlar taraqqiyoti natijasida ishlab chiqarish, boshqaruv va iste'molda ratsionalizmining g'alabasi, natijada inson erki va insoniy qadriyatlarning yo'qotilishi bilan bog'laydi.

M.Veber fikricha, ushbu davrda ijtimoiy hayotda aniq ratsional munosabatlar ustunligi o'rnatildi va natijada individ o'z erkidan mahrum bo'ldi. Kapitalistik jamiyatning butun kuchi "ilmiy-ishlab chiqarish mashinasining" uzluksiz ishlashini ta'minlashga qaratildi. Yevropa ilm-fani, evropacha tashkilot turi, din, turmush tarzi va dunyoqarash - hammasi

ratsionallikka xizmat qilishga qaratildi. Natijada, ratsionallik vositadan maqsadga aylantirildi. Inson ratsional ishlab chiqarish asriga aylandi. Individ zaruriyat va erk, moddiy ishlab chiqarish va intim hayot, bandlik va bo'sh vaqt tanlovi orasida sargardon bo'lib qoldi. Oxir-oqibat, individning «tarqoq» ongi krizisi kelib chiqdi. Kishilarning shaxsiy, norasmiy birlashmalarga intilish ehtiyoji kuchaydi. Ammo, M.Veber bu kabi jamoalardan yiroq yurish kerakligini bildiradi, chunki, norasmiy guruhlarda inson o'ziga o'zi tegishli bo'lmay, etakchilar va ularni o'rab turgan kishilarga ruhan qaram bo'lib qolishi mumkin.

Bugungi kunda shaxsning psixologik, ijtimoiy-siyosiy va strukturaviy-funksional ta'riflari qatoridan shaxsning tizimli tavsifi o'rin olmoqda. Bunda shaxs faoliyati konsepsiyasi ahamiyatli bo'lib, aynan faoliyat shaxsiyatga daxldor fazilatlarni yaxlit chiqarib beradi. Shaxs - ichki me'yori, qadriyatlari, faoliyat mexanizmlari bilan ijtimoiy tizim funksiyalarni qamrab oladi. Shaxs instituti - madaniy, huquqiy me'yorlar, tartib, odatlar yig'indisidan iborat tizim bo'lib, ularning yig'indisi kishining jamiyatda mustaqil xulq-atvorini mustahkamlaydi.

Shaxs sotsiologik tavsifining uning psixologik talqinidan farqli jihati shundaki, shaxs fazilatlari ijtimoiylashuv natijasida shakllanadi. Shaxsni o'rab turgan madaniy, iqtisodiy, siyosiy muhit shaxsning turfa xil turlarini shakllantiradi. Ular o'z o'rnida shaxsiy fazilatlardan kelib chiqib muayyan ijtimoiy maqomni egallaydi. Ijtimoiy muhit shaxsiyatning o'sib borishi uchun imkoniyatlar to'plamini taqdim etadi. Har bir muhitda o'zining "omad formulasi" shakllanadi. Ayrim paytlarda bu bo'ysunuvchanlik, bosiqlik bo'lsa, boshqa holatlarda tashabbus, ishbilarmonlik bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy nazariyalarda shaxs turlarini belgilashda qator yondashuvlar mavjud, bular: psixologik, naturalistik, strukturaviy-funksional va boshqalar. Shaxsning ijtimoiy xususiyatlari uning axloqiy, qadriyatli, ma'naviy tasavvurlari va dunyoqarashi bilan uzviy aloqadorlikda bo'ladi. Shaxsning madaniy xususiyatlarini tahlil qilishda E.Dyurkgeym, M.Veber va boshqa nazariyotchilar tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatli yondashuvga tayaniladi. Shaxs - ijtimoiy ahamiyatli fazilatlarning barqaror tizimi bo'lib, individni u yoki bu jamiyat, jamoa a'zosi sifatida tavsiflaydi.

Faoliyatning barcha turlarida shaxsning individualligi muhim rol

¹ Qarang: Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990.

o'ynaydi. Shaxsni shakllantiruvchi omillar biologik irsiyat, ijtimoiy muhit, madaniyat, tajriba hisoblanadi. E.Fromming umumli-unumsiz shaxs nazariyasi bugungi kunda dolzarb bo'lib, "unumsiz" shaxs ushqi muhitdan imtiyozlarni egallashda ko'makchilar, homiylarga "egallik" qilishga harakat qiladi va bunda zo'ravonlik, ayyorlik, jinoyatdan qaytmaydi. Shu yo'l bilan nufuzli buyurtalar, masalan: uy, mashinalarga egalik qilishni istaydi. "Uumdli" shaxs esa faol aqliy va jismoniy kuch orqali ahamiyatli bo'lgan yutuqlarni ishlab chiquvchisi "bo'lish", kasbiy faoliyat, shaxsiy hayot yoki ijodda yutuqlarga erishishga yo'naltirilgan. Insonning butun hayoli davomida sodir bo'ladigan ijtimoiylashuv jarayoning samarasi bu - ijtimoiy etuk shaxs sanaladi. Shaxsning etukligi ko'rsatkichi uning madaniyatlilik darajasi bilan o'lchanadi. Madaniyat - an'analar, urf-odatlar, ijtimoiy me'yorlar, tartiblar yig'indisi bo'lib, ular kishilarning xulq-atvorini tartibga solib turadi. Shaxsning ijtimoiy xususiyatlari tarbiya, ijtimoiylashuv, kasbiy, xizmat vazifalarini bajarish davomida shakllanadi.

O'lgan asrda sotsiologiya va psixologiyada qayd etilgan omillarning o'zaro ta'siri natijasida unikal, takrorlanmas shaxsiyat shakllanishini izohlovchi qator g'oyalar ilgari surildi. Bular shaxs rivojlanishi nazariyasi, psixanaliz, ong tarqiqiyoti nazariyasi, ma'naviy o'sish g'oyasi va boshqalardir. Shaxs rivoji nazariyasi ikki asosiy g'oyani ilgari suradi. Birinchisi - ko'zgudagi qiyofa effekti bo'lib, kishilarning atrof-muhit bilan faol o'zaro munosabati asosida shakllanadi va shaxsni boshqalar qay tarzda qabul qilishlari va baholashlari tasavvurlariga asoslanadi. Shaxs tabiiy qobiliyatlarni rivojlanishi bilangina o'sib qolmaydi, aksincha, o'zi kabilar bilan muloqot jarayonida shakllanib boradi. U sotsial tajriba mahsuli hamdir. Boshqalarning reaksiyasi natijasida yuzaga chiquvchi insoniy "men" "Ko'zgudagi -MEN" deb nomlandi. "Ko'zgudagi - MEN" obrazini shakllanishi uch bosqichda kechadi:

- 1) boshqalarga bizning munosabatimiz;
- 2) bizning boshqalarga munosabatimizni qabul qilishlari borasidagi tasavvurlarimiz;
- 3) boshqalarning fikri borasidagi bizning o'ry-hayollarimiz. Bu o'ziga xos sotsial ko'zgu bo'lib, u doimiy harakatdadir. Sotsial ko'zgu sharoifati bilan shaxsning ifobiy yoki salbiy xususiyatlari anglanadi.

Shaxs ukomillashib borganani sari unga sotsial ko'zgu sifatida xizmat

qiluvchi guruhga mansublik jiddiy ta'sir o'tkazadi. Boshqacha qilib aytganda inson ba'zi fikrlarga diqqat bilan e'tibor qilsa boshqalarini e'tiborsiz qoldiradi. Ch.Kuli nazariyasining zaif jihati shaxsning individual faolligi etarlicha baholannaganligi hamda shaxs rivoji birgina jamoatehilik fikriga bog'liq, deb talqin etilishidadir.

Jamiyat individlarni ishlab chiqadi. O'z o'rnida individlar jamiyatni shakllantiradi. Shu bois shaxs nazariyasida ilmiy asoslar tizimli yondashiluvga tayanadi. Bunda inson nafaqat turli sifalar tashuvchisi sifatida emas, o'zini o'zi tatbiq qiluvchi va o'zini o'zi tartiblovchi jarayon sifatida olinadi. Istohotlar individual-shaxsiy ahamiyat kasb egasiga muvaffaqiyatli o'tadi. Shu bois sotsiologiyada ijtimoiy va inson kapitali tashunchalari ijtimoiy taraqqiyot muammolarining echimi sifatida qaraladi.

Xullas, sotsiologiya shaxsni tabiiy mahsuli sifatida emas, balki sotsial munosabatlar mahsuli, jamiyat in'ikosi sifatida o'rganadi. Shaxs sotsial o'zaro ta'sir va munosabatlarning birlamchi omili hisoblanadi. Shaxs sotsiologiyasining asosiy masalasi shaxsning shakllanish jarayoni va uning ehtiyojlarini qondirilishi, sotsial birlikda rivojlanishi va unal qilish, jamiyat bilan shaxs aloqlari, shaxs va guruhlar, shaxsning sotsial fe'l atvori va ularni tartibga solish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'langan, va ularni tartibga solish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'langan. Shaxs insonning jismoniy tabiatini emas, balki, uning sotsial sifatini namoyon qiladi. Shaxs ehtiyojlari uning manfaatlari orqali namoyon bo'ladi. Manfaatlar esa muqsadli faoliyatga yo'llaydi. Kishilarning sotsial munosabatlari ularning xulqlarida, eng avvalo, manfaatlar tizimida namoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida shaxs faoliyatining muqsadi, mazmuni va mohiyatini ifodalaydi. Manfaatlarning muqsadga aylanishi shaxs faoliyati motivining oliy darajasi hisoblanadi.

Individ sifatida namoyon bo'lgan mavjudot sotsial muhit ta'sirida shaxs sifatida shakllanadi. Bunda ijtimoiylashuv jarayoni katta rol o'ynaydi, chunki, hayvonot dunyosi bilan solishtirganda inson dunyoga "yetilmagan" holida keladi. Insoniy sifalar ijtimoiy hayot mahsuli. "yetilmagan" holida keladi. Insoniy sifalar ijtimoiy hayot mahsuli. Ijtimoiylashuv natijasi bo'lib, sotsial munosabatlar va o'zaro ta'sir jarayonida individ jamiyada samarali faoliyat yuritishi uchun zaruriy bilim, tamoyil, xulq-atvor namunalari o'zlashiladi. Ijtimoiylashuv natijasida oddiy biologik organizm asl ijtimoiy mavjudot, ya'ni, shaxsga aylanadi.

Nazorat savollari:

1. Shaxs deganda kimni tushunasiz?
2. E.Fromm "unumli" shaxsning qanday xususiyatlarini ko'rsatgan?
3. Ijtimoiy etuk shaxs deganda kimni tushunasiz?
4. E.Dyurkgeym shaxsni shakllantiruvchi omil sifatida nimani ko'rsatadi?
5. Freyd psixanalizning bosh yurtug'i nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Кон И. Социология личности. - М., Наука, 1996.
2. Борисова Л.Г., Солодова Г.С. Социология личности. - Новосибирск, 1997.
3. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. - Минск, 1992.
4. Мид Дж. Интернациональные другие и самость / Американская социология: Тексты. - М., 1994.
5. Harakatlار strategiyasi asosida jadal taraqqiyoti va yangilanish sari. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.

2.2. Shaxs ijtimoiylashuvi

Reja:

1. "Ijtimoiylashuv" (socializatsiya) tushunchasi
2. Ijtimoiylashuv jarayonlarining negizi
3. Shaxs ijtimoiylashuvi bosqichlari
4. Shaxs ijtimoiylashuvi turlari
5. Shaxs moslashuvi, hamkorligi (kooperatsiya), assimilyatsiyasi
6. Shaxs begonalashuvi, desotsializatsiya va resotsializatsiyasi

"Sotsializatsiya" so'zi ijtimoiylashuv ma'nosini anglatadi. Ijtimoiylashuv jarayoni deb insonning jamiyatga qo'shilishi uchun jamiyatda mavjud bo'lgan va shakllangan xatti-harakatlar, me'yorlar, qadriyatlar, madaniyat, din, tarbiya, bilim va malakalarni, urf-odatlarini o'ziga singdirib borishi va o'zlashtirishiga aytiladi.

"Ijtimoiylashuv" tushunchasi XIX asrning oxirida amerikalik sotsiolog F.Giddens va fransuz mutafakkiri G.Tarullar tomonidan fanga kiritilgan edi. Buning zaminida ular "ijtimoiy muhit ta'sirida shaxsning shakllanishi, insonning ijtimoiy tabiatning rivojlanish jarayonini" tushengani. Muamtoz sotsiologiyada "ijtimoiylashuv" tushunchasini

E.Dyurkgeym, T.Parsons, N.Smelzerlar nazariy jihatdan ifodalab berganlar. Rus olimlari L.Kon, A.Leontyev va boshqalar ijtimoiylashuv nazariyasini rivojlantirgan.

Ijtimoiylashuv deganda shaxsning o'z hayot mobaynida o'zi mansub bo'lgan jamiyatning ijtimoiy me'yorlari va muamtiy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonini tushuniladi. "Ijtimoiylashuv" tushunchasi "shaxsni tashiyalash", "shaxsni shakllantirish" tushunchalari bilan chambarchas bog'liq, biroq u kengroq tushuncha bo'lib, insonga barcha mumkin bo'lgan ta'sirlarni qamrab olishga imkon beradi¹.

Ijtimoiylashuv - aniq bir bilimlar, qadriyatlar va me'yorlarni qabul qilish jarayoni, o'lgan avlodning tajribasi va ko'nikmalarini egallab, uni keyingi avlod shaxsiga jamiyatning hayotida to'liq ishtirok etish uchun berilish qobiliyatlarini, shuningdek, murakkab ijtimoiy jarayonda to'g'ri yo'l tanlab, siyosatda engli tanlovni amalga oshirishdir.

M.Veber ta'kidlaganidek, ijtimoiy faollik uchun uch sifat muhim hisoblanadi: shijoat, mas'uliyat va kelajakni ko'ra bilish.

Ijtimoiylashuvning bir nechta izohiy jarayonlari mavjud. Ulardan eng ko'p tarqalgani ijtimoiylashtirish, ya'ni shaxsning nazoratini rivojlantirish jarayoni sifatidagi qarashlardir. Bu talqin Z.Freyd tomonidan ishlab chiqilgan va psixanalizning klassik g'oyalari bilan bog'liq. Bu nazariya asosida individ doimo jamiyat bilan ixtilof holatida bo'ladi, chunki jamiyat individning dunyoga kelgandagi xohish-istaklari, biologik (jinsiy) hissiyatlarini bog'lib keladi. Ijtimoiylashtirish jarayoni bunday buzg'unchi his va istaklarini jilovlash uchun xizmat qiladi. Biroq, ularning ustidan his va istaklarini jilovlash uchun xizmat qiladi. Biroq, ularning ustidan jamiyatning nazorati shaxsning erkin faoliyatiga noqulaylik va ziddiyatlik olib kiradi. Bunda, ular fikr erkinligini yo'qotadilar. Buning natijasida, shaxs qo'rquv va asabiylik holatidan qochish maqsadida o'zini o'zi nazorat qilishiga to'g'ri keladi. Bu talqin Ch.Kuli va J.Midning ramziy interaksionizm nazariyasiga asoslangan. Ular inson bilan atrof-muhitning turli xil o'zaro ta'siri asosida shaxs shakllanadi, deb hisoblashgan. Ch.Kulning fikricha, shaxs uni o'rab olgan dunyodagi kishilarning muloqoti asosida shakllanadi, ya'ni o'zining "Men" ini tevarak-atrofdagi ko'zgu orqali anglaydi.

¹ Foyda: A.P. Adabiyotlar ro'yxati va shifasi: ko'rsatkich-sotsiologiya adabiyoti - Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2017. 202 - 203 s.

Insonlar bunday o'zaro ta'sirlar natijasida shaxsiy "Men" ni shakllantiradilar. O'zaro ta'sir jarayonida insonlar rag'batlarga emas, aksincha, ularga ta'sir qiluvchi rag'batlar mohiyatiga o'z munosabatlarini bildiradilar. Boshqa insonlarning fikri bayon qilishi, imo-ishoratlari, hissiyotlari muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan bu qarash tarafdorlari shaxsga guruhviy ta'sir qilishga e'tiborlarini qaratishadi. Bu ularga shaxsni ijtimoiylashtirish maqsadida ijtimoiy tartib mohiyatini aniqlashga yordam beradi. Bundan kelib chiqqan holda, tizimning maqsadi va qoidalariga shaxsning ixtiyoriy ravishda bo'ysunishi, shuningdek, mavjud ijtimoiy tizim bilan kelishuvga kelgan individ etuk hisoblanadi.

Sotsiologiyada ijtimoiylashuv jarayoni quyidagi davrlarga bo'linadi:

- 1-davr - *gʻol daktlik davri* (1 yoshdan 4 yoshgacha);
- 2-davr - *bolalik davri* (4 yoshdan 10 yoshgacha);
- 3-davr - *oʻspirintlik davri* (10 yoshdan 13 yoshgacha);
- 4-davr - *oʻzmirlik davri* (13 yoshdan 18 yoshgacha);
- 5-davr - *mehnat davri*;
- 6-davr - *mehnatdan keyingi-hafiza davri*¹.

Ijtimoiylashuv katta yoshda ham davom etadi. Ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga, axloqlariga asosiy omillardan tashqari, ko'proq ularning hayotiy tajribalari, farzandlari va saqlanib qolgan siyosiy qarashlari ta'sir qiladi. Ularning jamiyat hayotidagi o'zgaruvchanlik va ziddiyatlikni chuqur tahlil qila olib, o'zlarining siyosiy qarashlari va xulqlariga kerakli o'zgartirishlar kiritib oladi.

Ijtimoiy omillar nafaqa yoshidagi insonlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ko'pgina nafaqaxo'rilar jamiyat hayotidagi minimal darajada qatnashganlaridan qoniqish hosil qiladilar. Bunda ular siyosiy bayot tajribalarini yoshlarga ulashadilar, ya'ni jamiyatda doimiy ravishda tabiiy almashinuv jarayoni kechiradi. Ushbu jarayon doimiy ravishda o'sib kelayotgan yosh avlod tomonida mamlakatning taraqqiyotini belgilovchi yo'llarni axtaradi.

Ushundan olganda, kasb faoliyati va ta'lim tizimi shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonining ikki asosiy sohasi bo'lib, shaxsning kattalar dunyosiga muvassil kirib borishini, jamiyadagi ustuvor qadriyatlarni

egallashini belgilaydi. Boshqacha qilibaytganda, oila, davlat va jamiyat shaxsning kasb-hunar egallashi va bilim olishidan doimiy manfaatdor. Zaten, bu masalalarda shaxs qanchalik ushbu ijtimoiy institutlar ko'ntagiga zoriqsa, uning xatti-harakatlari shunchalik kutilmagan bo'ladi. Ijtimoiylashuvning bunday tushunilishining nazariy fundamenti T.Parsonsning strukturaviy-funksionalizmi hisoblanadi. Unga ko'ra, har qanday fundamental g'oyaning tugida funktsional reallik va tashkiliy maqsad yotadi. Jamiyatning rivoji ijtimoiy dinamika, madaniyatning rivoji esa jamiyatning muqim rivojlanishiga bog'liq. Jamiyat undagi ijtimoiy institutlarning doimiy muvozanati saqlangan holdagina taraqqiy etishi mumkin. Bunda shaxsning, ya'ni individning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Individ boshqa insonlar bilan o'zi o'zlashirgan ijtimoiy rollar asosida o'zaro munosabatda bo'ladi (o'qituvchi roli, farzand roli, yorlovchi roli, er roli va boshqalar). Ijtimoiy rol individdan shu rolga mos keluvchi xulq-atvorni talab qiladi. Shundan kelib chiqib, individ ijtimoiy tizimga rolni egallash bilan kirish nazarda tutiladi. Bunday izohga ko'ra, ijtimoiylashirish individning jamiyada mavjud hukmrol qadr-qimmat va xulq-atvor me'yorlari bilan moslashish jarayoni bo'lib xizmat qiladi.

Shaxs ijtimoiylashuviga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, tengdoshlar guruhi ta'sirining oshishi, yoshlar submadaniyati, ilmiy-texnik taraqqiyot, ijtimoiy dinamikaning o'sishi, bosh vaqtning tashkil etilishi, ijtimoiylashuvda an'anaviy institutlarning uzayishi va innovatsion institutlarning paydo bo'lishi, bolalik davrining uzayishi va yoshlik davrining davomiyligi.

Ijtimoiylashuv - shaxs tomonidan butun hayoti davrida o'zi mansub bo'lgan jamiyatning ijtimoiy me'yorlari va madaniy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayoni bo'lib, u birlilikdagi mehnat, kasbiy, ijtimoiy faoliyat ko'nikmalarini egallashdir. XX asrning 20-yillarida G'arb jamiyati ijtimoiylashuv tushunchasi shaxsni shakllantirish jarayonining eng umumiy, keng tarqalgan, barqaror shaxsiyat xususiyatlari shakllanadigan, jamiyatning roli tuzilishi bilan tartibga solinadigan, ijtimoiy uyushgan faoliyatta namoyon bo'ladigan tomoni sifatida qabul qilindi. Ammo, ijtimoiylashtirish yanada murakkab jarayon bo'lib, u nafqat muqom funksiyalari sifatida talarni bajarishni, balki inson qadriyatlarini, hayotning ma'nosini, qobiliyatlarini rivojlantirishni ham o'z

¹ Писемство Е.М. Спасского, директора в свое время общества Юн. Спасского, к которому и был присоединен этот текст, см.: 2004 - Юн. С. 83-85

² Philip L. Harrison *Independence and Its Failure* - New York, 1994.

ichiga oladi. Ijtimoiylashuv - shaxsning butun hayoti davomida hal qiladigan asosiy muammosi. Ijtimoiylashuv - insonning ekzistensial muammolari qatoriga kiruvchi jarayon, chunki insonning jamiyatdagi hayoti, mavqeiga ega bo'lish jarayonlari va o'z mamlakatining foydali fuqarosi bo'lish qobiliyati uning muvaffaqiyatiga bog'liq. Hayotning turli bosqichlarida inson turli xil ijtimoiylashuv muammolariga duch keladi. Jamiyat, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar o'zgarib boradi, kasbiy talablar, ma'naviy ustuvorliklar, maqsad, manfaatlar o'zgaradi. Shu bilan birga, ijtimoiylashuv shartlari ham o'zgarib boradi. Hgari talab qilinadigan narsalar yangi sharoitlarda o'z qiymatini yo'qotishi mumkin. Ijtimoiylashuvni shakllanishning institutsional, oilaviy, madaniy, ma'naviy asoslariga ega. Bu jarayon insonning ekzistensial muammolaridan biridir, chunki insonning jamiyatdagi hayoti, ta'lim, mehnat, shaxsiy hayotga qo'shilish jarayonlari uning muvaffaqiyatiga bog'liq. Ijtimoiylashuvni moslashishdan farqlash kerak.

Moslashuv (*adaptatsiya*) - tananing g'ayrioddiy hayot sharoitlariga ko'nikishi: ish va dam olish rejimi, mehnat sharoitlari, zarur infratuzilmaning mavjudligi, sog'lom psixologik iqlim va boshqalar. Ijtimoiy moslashuv individning ijtimoiy sharoitlarga, funksiyalarga, ijtimoiy me'yorlarga, ijtimoiy guruhlariga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishi bosqichidir. Ijtimoiy moslashuv jarayoni asosan oiladan boshlanadi va shakllanadi. Oiladagi har qanday munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida o'z aksini topadi. Shu sababli, individning shaxs sifatida shakllanishida nola muhim rol o'ynaydi.

Inson har doim ham moslasha olmaydi, ayniqsa ijtimoiylashuv boshqa mamlakat yoki shaharda sodir bo'lsa.

Neofreydizm asoschilaridan biri - psixolog E. Erikson fikricha, ijtimoiylashuv jarayonining asosiy qonuni - "epigenetik tamoyil" bo'lib, bunda inson hayoti bir necha bosqichdan iborat bo'ladi. Har bir yangi bosqichda ijtimoiylashuv yangi ko'rinish va xususiyat kasb etadi va oldingi jarayonlardagi bosqichga o'xshamaydi. Yangi davrga o'tish "me'yoriy inqiroz" hisoblanadi, bunda ziddiyat va ularni bartaraf etishga intilish sodir bo'ladi. Jamiyat individni munosib ijtimoiy vazifalarni bajarishga tayyorlaydi, me'yoriy usullarni aniqlash vositasi orqali individning o'zi oldida turgan hayot muammolarini echadi. Erikson inson hayotiy yo'lini 8

davrga bo'lib o'rganadi:

1) *Ga'zalklik* - bolani tashqi dunyoga "ishonch bazasi" bilan tarbiyalash kiradi. Bunda asosiy vosita ona-oni g'amxo'rliqi va muhabbati hisoblanadi. Agar "ishonch bazasi" shakllanmasa, bolada dunyoga "ishonchsizlik bazasi" shakllanadi va doimiy xavotirlik paydo bo'ladi;

2) *Bolalik* - bolada o'zining his-tuyg'ulari va shaxsiy qadriyatlar yoki ularning aksi bo'lgan - hayo va g'umonlar shakllanadi. Bolaning mustaqil o'sishi, jismoniy faoliyat bilan bog'lanishi unga tanlash imkoniyatini beradi. Bunday bosqichning rivojlanishi kelajakda shaxsga javobgarlik tuyg'usi sifatida tarqib-qoidaga hurmat hisini uyg'otadi;

3) *O'yinchorlik bolalik* (taxminan 5 yoshdan 7 yoshgacha serharakatlik) hissi shakllari, nimalamidir qilishni xohlaydi. Agar bu xohishlari yig'ilganda, uyilash hissi paydo bo'ladi. Bu yoshda guruhlardagi o'rinlar, tengqurlari bilan munosabat, turli xil rollarni ko'radi. Fantaziya qiladi va h.k. Bu bosqichda laziqqug'aylik hissi, huquqlarni tushunish munosabatlari yotadi;

4) *Maktab yoshi* - uddahurontlik hissi, o'z oldiga qo'ygan maqsadga intilish. Ahamiyatli qadriyatlarga ijodkorlik va chuqur munosabatning shakllanishi;

5) *O'simlik* - yakka-hisssiyotining o'sishi, boshqalarga o'xshamaslik. O'zining o'zi anglash ishtiyoqining kuchayishi, yangi davrni his etish, psixologik qiziqishlar, patogen jarayonlar sodir bo'ladi;

6) *Yasdlk* - boshqa insonlar bilan sotsiopsixologik munosabatga kirishish talabi, qobiliyati bilan xarakterlanadi. Uning muqobili - yolg'iz bo'lish hissiyoti oshadi;

7) *O'yin yoshi* - ijodiy faoliyatning oshishi. Ularning bu harakati faqat mehnatda emas, boshqalarga ham xizmat qilish va o'z tajribasini berish talabi oshadi;

8) *Yemklik yoki kekialik yoshi* hisoblanib, o'z hayotidan mamnunlik, qoniqlash, ayrim hollarda esa ruhiy tushkunlik, umidsizlik hissi bilan xarakterlanadi.

Demak, shaxsning jamiyatga, ijtimoiy jamoalarning turli tiplariga madaniyat elementlari, ijtimoiy me'yor va qadriyatlarini o'zlashtirish orqali sodir bo'ladigan jarayon shaxs ijtimoiylashuvi, dech ataladi.

Ijtimoiylashuvning uchta bosqichi mavjud bo'lib, ular mustaqil

shakllanishiga;

2) shaxsning boshqa insonlar ta'siriga berilishi bilan qobiliyatining shakllanishiga bog'liq.

Shaxsning o'zagi - ehtiyoj-motivatsiyali soha bo'lib, uning atrofida o'zini o'zi anglash rivojlanishi sodir bo'ladi. Ehtiyojlar, motivlar, ulami amalga oshirish, o'zini o'zi hurmat qilish, ichki erkinlik, qadr-qimmatga ega bo'lish e'tiqodlarning shakllanishiga, tizimda amal qiladigan tartib va qoidalarini qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Bu fazilatlarning muvozanati shaxsning yaxlit uzunini tashkil qiladi. Ideallar, e'tiqodlar qulashi sharoitida shaxsning yaxlitligi buziladi. Uning faoliyati antiijtimoiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan, shaxsning eksteriorizatsiyasi muammosi paydo bo'ladi. Bu shaxsni ijtimoiy tizimga kiritish usullari muammosidir.

Eng murakkab jarayon - identifikatsiya qilish jarayoni. Identifikatsiya - e'tiklangan imkoniyatlar to'plamiga ega bo'lgan o'zgaruvchan haqiqatda o'z "Men"ini topish. Shaxsiy identifikatsiyaning mohiyati o'z o'rnini topish, ijtimoiy munosabatlardagi kasb, o'z qobiliyatlarini ochib berish imkoniyatidan iborat. Bu o'rin ichki ehtiyojlarini qondirishi va ijtimoiy foydali bo'lishi, ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy hissa qo'shishi kerak. Identifikatsiya ijtimoiylashuvning eng yuqori nuqtasidir. Agar interiorizatsiya jamiyatning me'yorlari, qadriyatlarini o'zlashtirish, eksteriorizatsiya jamoada kasbiy, o'quv, ijtimoiy faoliyatni birlilikda amalga oshirish qobiliyati bo'lsa, identifikatsiya esa o'z ijtimoiy "Men"ini topish, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini o'zi tashkil etish, o'zini o'zi anglash va o'z intilishlarini amalga oshirish yo'llarini majmuaviy izlash natijasidir. Shaxs darajasidagi identifikatsiya milliy, fuqarolik, kasbiy va hukazo bo'lishi mumkin. Identifikatsiya nafaqat shaxs darajasida, balki davlatlar, turli jamoalar darajasida ham sodir bo'ladi. Masalan, jahondagi geosiyosiy vaziyatning o'zgarishi munosabati bilan hozirgi vaqtda Rossiya, O'zbekiston va boshqa davlatlar o'zlarining jahon hamjamiyatidagi o'rnini va rolini izlash bo'yicha murakkab jarayonni amalga oshirmoqda. Taraqqiyotning oldingi modellari eskirgan bo'lib, jamiyat taraqqiyotida ko'plab muammolarni: iqtisodiy, ekologik, ma'naviy hal qilishda o'zini isbotladi. Ular madaniyatning emirilishiga, shaxsning tabiiy muvozanati va butunligining buzilishiga olib keldi. Shuning uchun, ko'plab davlatlar

o'zlarining ijtimoiy-madaniy rivojlanish modelini qidirmoqdalar. O'zbekistonda nafaqat iqtisodiyotni, balki iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy choratadbirlarni - inson ma'naviy olamining ahvolini yaxshilash va yuksaltirishni ham nazarda tutuvchi taraqqiyot va yangilanish modelini amalga oshirishga qaratilgan Harakatlar strategiyasi qabul qilindi¹. Ushbu rivojlanish strategiyasi nafaqat eski modellarni yangilariga almashtiradi, balki xalq bilan muloqotda, hayot muammolariga echim izlaydi. Bu yo'l o'zini o'zi anglash yo'llarini topish, individual qobiliyatlarini ochish va rivojlantirish, o'z ma'nosini anglash va faoliyatni ratsionalizatsiya qilish bilan bog'liq sifat o'zgarishiga olib keladi. Buning sharoitlari bilan biznes bilan madaniyat, axloq bilan maqsad, erkinlik bilan mas'uliyat o'rtasida yagona til (*lingua*), *tashkil*, *kasbiy*) o'rnatiladi. Bu moslashuvchanlik, bag'rikenglik va ochiqlik xususiyatlariga ega bo'lgan faoliyatning uyg'un algoritmini yaratish uchun funktsional-faoliyat strategiyalarining shaxsiy soha bilan uyg'unligini anglatadi. Individning ijtimoiy tashkilot element bo'lishi quy tarzda ro'y berishidan, bir tomondan, ijtimoiy tashkilotning shaxsga ta'sir etishi orqali qobiliyatini shakllanishi, ikkinchi tomondan, shaxsning boshqa insonlar ta'siriga berilishi qobiliyatining shakllanishiga bog'liqdir.

Ijtimoiylashuvning psixosanalitik ta'limotida (*V. Bexteren, I. Kany*) ushbu jarayon hayotiy ahuniyat kasb etuvchi ijtimoiy rollar tizimini o'zlashtirilishi sifatida tushuntiradi. Interaksionizm nazariyasiga ko'ra (*A. Ald, U. Denton*) ijtimoiylashuvda interaksiya (individlarning o'zaro munosabati) individ tomonidan ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirilishi bilan bog'liq. Qator bosqichlardan iborat murakkab ijtimoiylashuv jarayonini psixosanaliz yo'nalishi vakillari quyidagicha bosqichlarga bo'lib o'rnatadi: psixogenetik, obrazli-ranzli, intellektual-konsepsiyali (*K. Blaga*, *M. Shchekir*). Ijtimoiylashuvning jamiyatni "tashkil etuvchi mexanizmi" sifatidagi mohiyatini shaxsni bir vaqtning o'zida ham ijtimoiy ta'sirining obyekti, ham ijtimoiy faoliyat subyekti sifatida qaratganda ochish mumkin. Bu, birinchi navbatda, shaxsning muhit bilan o'zaro faol faoliyati jarayonidir. Bu o'zaro faoliyat, bir tomondan, muhit tomonidan shaxsga uning rivojlanish jarayoni yo'nalishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatilishida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan shaxsning muhitga faol kirib borishi

¹ Harakatlar strategiyasi ushbu jildning 10- va 11-raqamlarida e'lon qilingan. © O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2013.

va bu jarayonda mukammallashtirib, o'z hayotiy pozitsiyasini, qadriyatli yo'nalishini belgilab olishida namoyon bo'ladi.

Agar inson o'zini jamoat faoliyatiga kirishning maqbul yo'lini topmasa, unda shaxs begonalashuvi sodir bo'lishi mumkin. Shaxs begonalashuvi muammosi K.Marks, E.Fromm va boshqa olimlarning asarlarida o'z aksini topgan. K.Marks mehnat sohasidagi begonalashuvni, ishchilar o'z mehnatlari natijalaridan chetlashtiriladigan sanoat munosabatlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi, chunki foydaning katta qismi kapitalist, ya'ni ishlab chiqarish egasi tomonidan o'zlashtiriladi. Fromm fikricha, butun tarix inson mohiyatining tanga dushman bo'lgan ijtimoiy tuzilma sharoitida rivojlanishidir. E.Fromm shu g'oyaga asoslanib, shaxs psixikasi va jamiyatning ijtimoiy tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlik shakli sifatida ijtimoiy xarakterlar haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. E.Fromm fikricha, insonning o'zidan o'zi begonalashishining har bir bosqichi ma'lum bir ijtimoiy xarakter tipiga mos keladi: reseptiv; ekspluatatorchilik; egalik qilishga moyillik; bozorchilik; san'atli yo'nalganlik.

Zamonaviy G'arb jamiyati E.Fromm tomonidan ilmiy-texnikaviy inqilobning rivojlanishi jarayonida mexanizatsiyalash, kompyuterlashtirish, robotlashtirish orqali inson mohiyatini begonalashtirish bosqichi sifatida ko'rib chiqiladi. E.Frommning fikricha, kapitalistik jamiyat shaxs begonalashuvi jarayonini cheklaydi. U "gumanistik kommunitar sotsializm" ning utopik nazariyasini inson tabiatining cheksiz imkoniyatlarini ochib berishga imkon beradigan "sog'lom" jamiyatning ijtimoiy tuzilishining ideal turi sifatida ilgari surdi. Begonalashuv hodisasi har qanday ijtimoiy subyektning funksiyalari bilan munosabatlarida paydo bo'lishi mumkin. Birinchi, zamonaviy G'arb sotsiologiyasi, birinchi navbatda, begonalashuvning bunday hodisalariga, shu jumladan, tabiiy xususiyatlaridan mahrum bo'lgan shaxsga, uning yo'qolishi esa uning tabiiy ixtilishlarini yo'qotishiga, mavjudligining g'ayritinsoniyatiga olib kelishga qiziqmoqda.

E.Dyurkgeym zamonaviy san'at jamiyatini an'anaviy jamiyat bilan taqqoslab, a'zolarining birinchi jamoatchilik tuyg'usini yo'qotishini, undagi individualizm va parchalanishning o'sishini ta'kidlaydi. U anomiya nazariyasini yaratdi. Anomiya - a'zolarining asosiy qismi mavjud va

majburiy me'yorga salbiy yoki bafanq bo'lgan jamiyat holati. Anomiyaning ko'paytirilishining zaruriy sharti - shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari va ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi salfovul. E.Dyurkgeymning fikricha, yaxlit, noanonim shaxsning zaruriy sharti barqaror va birlashgan jamiyatdir. An'anaviy ijtimoiy tartiblar ostida insonning qobiliyatlari va ehtiyojlari nisbatan sodda tarzda ta'minlangan bo'ladi, chunki mavjud jamoaviy ong ularni ma'lum bir barqaror darajada ushlab tutadi. "Individualizm"ning rivojlanishiga, shaxsni ozod qiladi va shaxs ma'lum bir jamiyada qonuniy ravishda o'rinishi mumkin bo'lgan narsalarga qat'iy chegaralarni o'rnatadi. Shu sababli, zamonaviy jamiyatda madaniy an'analar va jamiyatning zamonaviy innovatsion hayot shakllarini organik ravishda birlashtiradigan rivojlanish modelini izlash davom etmoqda.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy jarayonlarning o'zgaruvchanligi ijtimoiylashuv muammosini juda murakkablashtirdi. Ijtimoiy amaliyot tizimiga qo'shilib, inson tizimning me'yori va qadriyatlarini o'rganadi. tizimiga qo'shilib, inson tizimning me'yori va qadriyatlarini o'rganadi. Bu mehnat qilishda, jamoada, siyosatda, oilada ijtimoiy hayot shakllarini qabul qilish, takrorlashda namoyon bo'ladi. Bu passiv hayotiy pozitsiya bo'lib, u ba'zi afzalliklarga, ham kamchiliklarga ega. An'anaviy ijtimoiy tizimlar inersional bo'lib, islohotlarni amalga oshirish qiyin, ammo individualizm hukmronlik qiladigan tizimlarga nisbatan yuqori chidamlilik, barqarorlikka ega.

Ijtimoiylashuv - insonlar tomonidan ma'lum bir jamiyatning turmush tarzi tajribasi va qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonidir. Insonning ijtimoiy mohiyati buzilgan tizimlarda begonalashish, anomiya va buzg'unchilik kuchayadi. Iqtisodiy liberalizm, mas'uliyatsiz demokratiya, diniy muxtoriyat, E.Frommning fikriga ko'ra, G'arb jamiyatida xavfsizlik, tabiiy aloqalar, yolg'izlik va izolyatsiyaning kuchayishi, obyektiv ravishda - aholining 20 foizida kapital to'planishiga olib keldi, nima uchunligi subyektiv ravishda noma'lumdur. Hayot mazmunining yo'qolishi, yolg'izlik, qizlik insonning o'z muallaq hayotini uzatga ketishi oqibatida jamiyat fuqarosi sifatida halok bo'lish sababidir. Ijtimoiylashuvning shaxsga xos tizimlari konkret tarixiy xarakterga ega va shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni mohiyatini ochib beruvchi ijtimoiy munosabatlar tipi va xarakteriga bog'liq. Agarda jamiyatda uning a'zolarining

ehtiyotlari, qiziqishlari, oriyentatsiyalari va fe'l-atvorining merkantil yo'nalishi hukmron bo'lsa, u holda odamlarning hohish va intilishlarida shaxs ijtimoiylashuvining asosiy mohiyati sifatida qaraluvchi qadriyatli-ehtiyotli oriyentatsiyasi, individualizm "qadriyat"lari ustunroq turadi. Bozor munosabatlariga o'tish yo'lidagi mulkchilikning turli ko'rinishlarida, tadbirkorlikning rivojlanishida, shuningdek, xalq ma'naviyatining tiklanishida insonga o'z ijtimoiy tabiatini ko'rsatishga, jamiyatning faol a'zosi sifatida ijtimoiy funksiyalarini bajarishga yordam beruvchi mutlaqo yangi ijtimoiylashuv tipi uchun obyektiv asoslar yuzaga kelmoqda.

Rol bilan maksimal birlashish rol identifikatsiyasi deb ataladi. Ba'zi rollar inson uchun shaxsan ahamiyatsiz hisoblanadi. Ularning yo'qligi yoki mavjudligini inson befarqlik bilan qabul qiladi. Ular qalbining bir bo'lagini va o'z "men"ini qo'shmaydilar. Aksincha, boshqa rollar va ularning ozchiligi, birinchi navbatda, asosiy maqom bilan bog'liq bo'lganlar "men"ning bir qismi sifatida qabul qilinadi. Ularning yo'qolishi, ayniqsa, chuqur - ichki fojia sifatida boshdan kechiriladi.

Shunday qilib, har bir insonning o'ziga xos rollar tizimi mavjud. Ammo, barcha rollarda ham inson o'zini teng ravishda identifikatsiyalamaydi: ba'zilari bilan (*shaxsiy jihatdan muhim*) ko'proq (*rolni aniqlash*), boshqalari bilan (*ikkinchi darajali*) kamroq (*toldan uzoglashgan*). Parsonsning fikricha, hal qiluvchi rol o'ynashi kerak bo'lgan ijtimoiy tizimlarning asosiy tarkibiy barqaror elementi uning a'zolarining rollarini belgilaydigan institutsional standartlarning tuzilishidir. Institutsional rollar inson tabiatining juda xilma-xil imkoniyatlarini bir butunlikka birlashtiruvchi mexanizmdir.

Ijtimoiylashuvda ijtimoiy etalonlar tizimi ham o'ziga xos o'ringa ega. Ularga ijtimoiy me'yorlar, baholovchi mezonlar, urf-odatlar, an'analar va boshqalar kiradi. Ular shaxsning jamiyatga, sinfga, jamoaga oila va boshqalarga nisbatan majburiyatlarini belgilaydi, uning xulq-atvorini boshqaradi. Bunda xulq-atvorning majburiy va mumkin bo'lgan tipik variantlarini aks ettiruvchi ijtimoiy me'yorlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ijtimoiy etalonlar tizimida baholovchi mezonlar - siyosiy, huquqiy, estetik, pedagogik mezonlar o'ziga xos ahamiyatga ega. Ular individual emas, balki umumiy xarakterga ega me'yorlardan farqli o'laroq, ular majburiy xulq-atvorni belgilamaydi, balki amalga oshirilgan yoki mumkin bo'lgan

xulq-atvorning umumiy tavsifini tashkil etadi. Masalan, san'atning baholovchi mezonlari tipik shaxsning badiiy obrazi orqali ko'rinadi va shu obraz orqali shaxsga real ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsning ijtimoiy mavqei, roli va funksiyalari tizimi haqida gapiradigan bo'lsak, ular shaxsning ijtimoiy aloqalar va munosabatlar tizimida tutgan o'rining ko'rsatkichlari sifatida shunga mos ijtimoiy pozitsiyalarni shakllantiradi. Ijtimoiy tizimning turli sohalardagi o'z hayotiy faoliyati jarayonida xulq-atvor tajribasini o'zlashtirish usuli va xarakteriga katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiylashuvning jamiyatni "tashkil etuvchi mexanizmi" sifatidagi mohiyatini shaxsni bir vaqtning o'zida ham ijtimoiy ta'sirning obyekti, ham ijtimoiy faoliyat subyekti sifatida qaralganda o'chish mumkin. Bu birinchi navbatda shaxsning muhit bilan o'zaro faol faoliyati jarayonidir. Bu o'zaro faoliyat bir tomondan, muhit tomonidan shaxsga uning rivojlanish jarayoni yo'nalishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatilishida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomonidan shaxsning muhitga faol kirib borishi va bu jarayonda mukammallashib, o'z hayotiy pozitsiyasini, qadriyatli mo'ljalini belgilab olishida namoyon bo'ladi. Bu mexanizmlar shaxsga hayotda o'z o'rnini topishga yordam beradi, ya'ni shaxsni identifikatsiya qilish bilan bog'liq bo'lib, uning mohiyati ijtimoiy munosabatlarda ichki ehtiyojlarni qondiradigan va ijtimoiy konstruktiv bo'ladigan bunday murosani topishdir. Hozirgi vaqtda butun dunyoda jamiyatning qayta tashkil etilishi va ko'p qutbli dunyoning shakllanishi munosabati bilan milliy, fuqarolik, shaxsiy identifikatsiyalash muammolari keskinlashdi.

Nazorat savollari:

1. Ijtimoiylashuv deganda nimani tushunasiz?
2. Shaxs ijtimoiylashuv bosqichlari nimalardan iborat?
3. Birlamchi ijtimoiylashuv qanday amalga oshadi?
4. Interiorizatsiya bosqichi nimadan iborat?
5. Shaxs identifikatsiyasi nima?
6. Shaxsning begonalashuvi qachon yuz beradi?
7. Siyosiy ijtimoiylashuv nechta tamoyil qarama-qarshiligi asosida kechdi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Маслоу А. Мотивация и личность. Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2019.
2. Ков И. Социология личности. - М.: Политиздат, 1997.
3. Ковалева А.И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория // Социс. №1, 2003.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности // Социс. №7, 1997.
5. Борисова Л.Г., Солодова Г.С. Социология личности. - Новосибирск, 1997.
6. Отчуждение труда: история и современность. - М.: Эк-ка, 2006.

2.3. Sotsial guruhlar

Reja:

1. "Sotsial guruh" tushunchasining mazmun-mohiyati
2. Sotsial guruhlariga xos asosiy xususiyatlar
3. Sotsial guruhlarining asosiy turlari
4. Sotsial dilemma va guruhiy tafakkur
5. Kvaziguruh va uning asosiy ko'rinishlari

"Sotsial guruh" tushunchasi sotsiologiya fanining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Bizni o'rab turgan jamiyat ko'plab sotsial guruhlarining majmuasi sifatida namoyon bo'ladi. Inson butun umri davomida bir necha sotsial guruhlar a'zosi sifatida yashab o'tadi: oila, maktab, mahalla, qarindosh-urug', do'stlar davrasi va h.k. Hech qanday guruhga a'zo bo'lmay turib yashash yoki jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishni tasavvur etish mumkin emas. Sotsial guruh jamiyat va inson o'rtasida bog'lovchi ko'priq sifatida xizmat qiladi. Demak, «shaxs-guruh-jamiyat» tamoyili asosida inson ma'lum bir guruh a'zosi sifatida jamiyat hayotida ishtirok etadi va shu jamiyat a'zosi ekanligini anglaydi. Insonning turli guruhlariga a'zoligi uning jamiyatdagi maqomini belgilaydi.

Sotsial guruh jamiyatning poydevori hisoblanadi. Inson sotsial guruhning muhimligini o'zi ko'nikkan birlikni, masalan, o'z oilasini tark etganda, o'quv yurtini tamomlaganda anglaydi, shu guruhni, u bilan uzilgan aloqalarni qo'msa'y boshlaydi.

Sotsial guruh deganda etnomadaniy, institutsional yoki ma'naviy

xususiyatlar bilan birlashgan insonlarning barqaror ijtimoiy munosabatlarga ega bo'lgan yig'indisi tushuniladi. Sotsial guruhlarining asosiy belgilari: faollik, tashabbuskorlik, tashkiliy faoliyat qobiliyati.

Sotsial guruhlar bilan bir qatorda sotsial jamoalar ham farqlanadi. Sotsial jamoalar individlarning ijtimoiy tashkillashuvi shakllari va ijtimoiy o'zgarishlar manbaidir. Qon-qarindoshlikka aloqador jamoalarni ajratish mumkin: urug', qabila, oila, sulola, millat, xalq, elat. Sotsial munosabatlar, nazorat institutlari va tashkilotlarning faoliyati insonlarning ehtiyojlari, manfaatlarini va maqsadlarini boshqaradigan ijtimoiy munosabatlarning murakkab tizimini vujudga keltiradi. Bu tizim individlarni va ularning guruhlarini yagona bir butun - ijtimoiy jamoaga, u orqali esa ijtimoiy tizimga birlashtiradi. Barcha sotsial (*demografik, siyosiy va iqtisodiy, diniy, kasbiy va boshq.*) guruhlarining yig'indisi aholining ijtimoiy tarkibini tashkil etadi.

XIX asrning oxirgi 30 yilligida sotsial jamoa va guruhlarini o'rganish bo'yicha sotsial tadqiqotlar amalga oshiriladi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida E.Dyurkgeym, G.Tard, G.Zimmel, L.Gumplovich, Ch.Kuli, F.Tyonnis kabilar sotsial guruh nazariyasini yaratishga urindilar. XX asrga kelib tadqiqotlar muntazam olib boriladigan bo'ldi va fundamental ahamiyat kasb etib bordi.

Umuman olganda, sotsiologiyada sotsial guruh muammosini o'rganishda uch xil yondashuvni kuzatish mumkin: funksionalistik, konfliktli va interaksionistik. Birinchi yondashuvda (*strukturaviy-funksionalizm*) tadqiqotchilar asosan guruhlarining umumiy maqsadga erishish yo'lidagi rollar va vazifalar taqsimotiga (makrodaraja), keyingi yondashuvda (*konflikt*) asosan guruhlarining manfaatlarini o'rtasidagi tafovutlarga, oxirgi yondashuvda (*interaksionizm*) esa ular o'rtasidagi kundalik o'zaro munosabatlarga e'tibor ko'proq qaratganligini ko'rishimiz mumkin (*mikrodaraja*)¹.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, "sotsial guruh" tushunchasiga ijtimoiy fanlarda turlicha ta'rif beriladi. Xususan, sotsial psixologiya va sotsiologiya fanlari ham sotsial guruhga turlicha yondoshadi. Sotsiologiya fani doirasida ham hozirgi davrgacha sotsial guruhga berilgan ta'riflar, ularga xos xususiyatlar borasida xilma-xil

¹ Introduction to Sociology. OpenStax College. Rice University Houston, 2013. - P. 121-130.

munosabatlarning nisbatan nozik bo'lishida ham ko'rinadi: tomonlar o'rtasida beqaror muvozanat mavjud bo'lib, guruh a'zolarining birortasining boshqasidan ko'ngli qolsa, ular o'rtasidagi munosabatlar tamoman buziladi.

Shuningdek, ikki kishidan iborat guruhlardagi mavjud aloqalarda nisbatan kuchli zo'riqish va ba'zida ochiq adovat paydo bo'ladi. Guruhga uchinchi a'zoning qo'shilishi, ya'ni triadaning paydo bo'lishi tom ma'noda ijtimoiy vaziyatni o'zgartirib yuboradi. Bunda guruhning ikki a'zosi uchinchisiga qarshi birlashishi, ya'ni "koalitsiya" ehtimolidagi holatni yaratishi mumkin. O'z navbatida, guruhning bir a'zosi "begonalashuv" holatiga tushib qolishi mumkin, lekin ayrim holatlarda uchinchi kishi vositachi yoki tinchlik o'rnatuvchi shaxs rolini bajarishi ham mumkin.

"Muammolarni hal qilishda guruhning optimal hajmi qanday bo'lishi kerak?", degan savol tug'iladi. Kichik guruhlar tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, bunday vaziyatda besh kishidan iborat guruh maqsadga muvofiq. Toq sondagi a'zolar soni qiyin ilojisiz vaziyatlarning oldini oladi. Shuningdek, bunday guruhlarda ko'pchilik (*uch kishi*) va kamchilik (*ikki kishi*)ka ajralib ketishi tendentsiyasi vujudga keladi va oqibatda, kamchilik ichida yakkalanib qolish ehtimolining oldini oladi. Besh kishidan iborat guruh o'zaro munosabatlarga kirishganda, uning a'zolari uchun rollar almashinuvi yuqori hisoblanadi. Va nihoyat, besh kishidan iborat guruh o'z emotsiyalarini bildirish va bir-birlari bilan ziddiyatga kirishib qolsa, etarli darajada yuqori, bir-birlarining hissiyot va ehtiyojlariga hurmatsizlik qilishda esa o'ta darajada kichik hisoblanadi. Guruhning hajmi ortgani sa'yin unda "murosasozlik" kamayib boradi. Bunday guruhlarda insonlar bir-birlariga rasmiy murojaat qila boshlaydilar.

Guruh o'z a'zolari soniga qat'iy cheklovlar ham qo'yishi mumkin. Bu belgiga ko'ra guruhlar *yopiq, ochiq, chegaralangan* turlarga bo'linadi. Yopiq guruhlarda a'zolar soni ular mavjud bo'lishining asosiy sharti hisoblanadi va a'zolikka qabul qilishda qat'iy talablar qo'yadi. Masalan, ko'plab sport jamoalari, intellektual o'yin jamoasi va h.k. Bunday guruhlarda a'zolar soni o'zgarmas bo'lib, birorta yangi a'zoni qabul qilish zarurati tug'lsa, guruhning qaysidir eski a'zosidan voz kechishga majbur bo'linadi. Ochiq guruhlar o'z faoliyatida a'zolar soniga muhim jihat sifatida qaramaydi. Unda a'zolikka qabul qilishga aniq va qat'iy talablar

qo'yilmaydi, desa ham bo'ladi. Bunday guruhlar a'zo bo'lish, yoki ulardan chiqib ketish hammavaqt oson kechadi. Chegaralangan guruhlar a'zolikka qabul qilishda nisbatan qat'iy talablar qo'ysa-da, faoliyati davomida a'zolari sonini birmuncha o'zgartirishi, vaziyatga qarab ko'payib yoki kamayib turishi mumkin. Masalan, bunday guruhlar ishlab chiqarish korxonalari, talabalar guruhlarini kiritish mumkin.

Zamonaviy sotsiologiyada sotsial guruhlar hajmiga ko'ra *katta, o'rta* va *kichik* turlarga bo'linadi. Katta sotsial guruh - demografik, sinfiy, milliy, partiyaviy kabi sotsial belgilari bilan ajralib turuvchi miqdori cheklanmagan insonlar yig'indisini tashkil etadi. Katta guruhlarda madaniy qadriyatlar shakllanadi, an'analar, mafkura yaratiladi. Katta sotsial guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: a'zolar sonining ko'pligi; hududiy cheklanishning yo'qligi; a'zolar o'rtasidagi aloqalarning asosan ommaviy aloqa vositalari orqali o'rnatilishi; guruh tuzilishining murakkabligi, aniqroq qilib aytganda, bu guruhlar ko'p rasmiy va norasmiy, uyushgan va uyushmagan guruhlarini o'z ichiga oladi¹.

Katta sotsial guruhlar yosh va jins (*qariyalar, keksalar, o'rta yoshlilar, yoshlar, bolalar, erkaklar va ayollar*), milliy (*o'zbeklar, ruslar, inglizlar va h.k.*); kasbiy (*traktor haydovchilari, muhandislar, o'qituvchilar va h.k.*); iqtisodiy (*aksiyadorlar, brokerlar va h.k.*); diniy (*musulmonlar, protestantlar, pravoslavlar va h.k.*); siyosiy (*liberalalar, konservatorlar, demokratlar va h.k.*) guruhlariga bo'linadi.

O'rta sotsial guruhlar katta sotsial guruhlar xos ayrim xususiyatlarga ega bo'lib, hududiy cheklanish bo'yicha ulardan farq qiladi. Bu guruhlarda bevosita aloqaga kirishish imkoniyati yuqori bo'ladi (*katta zavod, institut, maktab, harbiy bo'lim jamoasi*).

Kichik sotsial guruhlar bevosita aloqalarga kirishuvchi, umumiy manfaatlar, maqsadlar, shuningdek, guruhli xulq-atvor me'yorlari bilan birlashgan insonlar yig'indisidan iborat bo'ladi. Kichik guruh a'zolari aniq bir miqdoriy tarkibda strukturaviy tashkillashgan, hayotiy faoliyatning sotsial-psixologik mexanizmlariga, guruh dinamikaga ega bo'ladi.

C.Kuli tomonidan kiritilgan "kichik guruh" tushunchasi shaxslararo aloqalarga asoslangan guruhdir. Moreno bir-biri bilan hissiy jihatdan

¹ Qarang: Ученый социология / проф. Н.С.Ашмарин, доп. Р.Т.Убайдуллинна таърифи остида. - Томск: ТГУ, 1999. - 53.

bog'liq bo'lgan odamlarning o'zagini ajratib ko'rsatadi. Oila kichik guruhga mansub bo'lib, u shaxslar tomonidan ijtimoiy hayot normalarini o'zlashtirish jarayonida birlamchi ijtimoiylashuvini amalga oshiradi, unda xavfsizlik tuyg'usini shakllantiradi, birgalikda tajribaga bo'lgan hissiy ehtiyojni qondiradi, psixologik nomutanosiblikni oldini oladi, muammolarni engishda, izolyatsiya holatini engib o'tishda yordam beradi. Kichik guruh jamiyat tuzilishining hujayrasini tashkil qiladi. Frommning fikricha, kichik guruh - shaxslararo aloqalarga asoslangan guruh.

Kichik sotsial guruhda boshqaruvchi zveno, ya'ni umumiy manfaatlarni amalga oshiruvchi, faoliyat maqsadlarini yo'lga qo'yuvchi va guruh a'zolarining birgalikdagi faoliyatini tashkillashtiruvchi rahbar mavjud bo'ladi. Rasmiy rahbarlar yoki umumiy tan olingan liderlar, shuningdek, subliderlar, guruhning "aqliy markazini" tashkil etadi; guruhning asosiy qismi esa turlicha guruhiiy maqomga ega bo'lgan ijrochilardir. Shuningdek, o'z o'rnini topa olmagan quyi mavqega ega a'zolar ham mavjud bo'lishi mumkin. Kichik guruhlarda shaxslararo munosabatlar, bevosita shaxslaro aloqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Kichik guruhning eng jipslashgan yadrosi birlamchi guruhni shakllantiradi. Birlamchi guruh oz sonli odamlardan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi munosabatlar ularning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'rnatiladi.

Insonni bevosita o'rab turuvchi sotsial muhit - mikromuhit sanalib, uning asosi turli xil kichik guruhlardan tashkil topadi. Ular insonning ijtimoiy moslashgan, shuningdek, sotsial me'yorlardan chetga og'uvchi - deviant xulq-atvorni ham shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bo'ladi.

Korxonani rahbarsiz, universitetni rektorsiz, orkestrni dirijyorsiz tasavvur qilish mumkin emas. Umuman olganda boshqaruvsiz insonlar o'z faoliyatlarini yo'naltirishga qiynaladilar. Shunday qilib, guruh doirasida ayrimlar boshqalariga nisbatan ko'proq obro'-e'tiborga ega bo'ladi. Bunday individlarni liderlar deyiladi. Kichik guruhlar lidersiz mavjud bo'la oladi, lekin katta guruhlarda boshqaruvning yo'qligi xaosga olib kelishi mumkin.

Kichik guruhlariga ikki turdagi liderlar xos. Birinchisi - "mutaxassis- ishlab chiqaruvchi" - mavjud muammolarni baholash va ularni hal qilish ishlarini tashkil etish bilan shug'ullanadi. Ikkinchisi - "mutaxassis-

psixolog" dan tashkil topib, u shaxslararo muammolarni yaxshi hal qila oladigan, insonlar o'rtasidagi ziddiyatlarni yumshatib, guruhda birdamlik ruhining oshishiga imkon yaratadigan faoliyatni shakllantiradi. Boshqaruvning birinchi turi guruhiiy maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan - instrumental; ikkinchisi esa guruhda uyg'unlik va birdamlik hissini shakllantirishga yo'naltirilgan - ekspressiv. Ayrim holatlarda bir inson bu ikki rol ni ham bajarishi mumkin, aksariyat holatlarda esa bu rollarning har biri alohida rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi. Rollarning hech biri boshqasidan ustunroq bo'la olmaydi, konkret vaziyatlarda u yoki bu rolning ahamiyati oshishi mumkin. Liderlar insonlarga ta'sir o'tkazishning turlicha usullaridan foydalanadilar.

Sotsial guruhlar rasmiy va norasmiy turlarga ham bo'linadi. Bu turlanish amerikalik sotsiolog E.Meyo tomonidan taklif qilingan¹. Rasmiy guruhlar me'yoriy maqsadlarga ega bo'lib, unga erishish uchun zarur qat'iy tarkibiy tuzilishga ega bo'lishi lozim. Rasmiy guruh - mavjud sotsial institut va sotsial tashkilotlardagi mehnat taqsimoti doirasida aniq natijalarga erishishni maqsad qilib olgan, huquqiy maqomga ega bo'lgan sotsial guruhlardan tashkil topadi. Rasmiy guruhlariga quyidagi belgilar xos: aniq va izchil maqsad, iyerarxiyaga asoslangan aniq funksiyalar, ma'lum qoidalarga muvofiq keladigan huquq va burchlar, a'zolar o'rtasidagi rasmiy munosabatlar, guruh faoliyatini nazorat qiladigan rasmiy institutning mavjud bo'lishi va boshqalar.

Rasmiy guruhlarda guruh maqsadlari, funksiyalari xatti-harakat qoidalari, hatto a'zolik shartlari maxsus hujjatlarda (dastur, yo'riqnoma, qonun va b.) qayd etilgan bo'ladi. Rasmiy guruhlariga siyosiy partiyalar, davlat, diniy va boshqa tashkilotlar kiradi. Shuningdek, unga ishlab chiqarish jamoasi, maktab sinfi, sport jamoasi va boshqalarni kiritish mumkin. Rasmiy guruh jamiyat sotsial tuzilmasining elementi sanaladi. Uning strukturasi va xatti-harakat shakllari keng miqyosdagi guruh yoki jamiyat tomonidan belgilanadi. Indivd rasmiy guruhga a'zo bo'lar ekan, o'zining shaxsiy sifatlarini yo'qotadi va sotsial guruh doirasidagi u yoki bu rollarni bajaruvchi kishiga aylanadi.

Rasmiy o'rta va kichik guruhlarining aksariyatini ishlab chiqarish

¹ Qarang: Антреэва Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. - М.: Аспект Пресс, 1996. - с. 197.

guruhlari, mehnat jamoalari tashkil etadi. Bu guruhlarda faoliyat turi ochiq bo'lib, sotsial aloqalarga to'g'ridan-to'g'ri, doimiy ravishda kiritadi va yangi a'zolar bilan takomillashib, kasaba uyushmalariga birlashib boradi. Bu guruhlarning faoliyat tartibiga solingan bo'ladi: ularning faoliyati tartibi aniqlangan, ish natijasini baholash me'zonlari belgilangan bo'ladi. Kasaba guruhlarini shakllantirish bilan tegishli sotsial tashkilotlar shug'ullanadi.

Sotsium asosan kasbiy mahoratga ega guruhlar vositasida o'zini qayta shakllantiradi, lekin jamiyatning ehtiyojlari kasbiy faoliyat doirasidan chiqib ketadi. Shuning uchun kasbiy va rasmiy guruhlar doirasida yangi ehtiyojlarga yo'naltirilgan mustaqil faoliyat olib boruvchi guruhlar tashkil topib turadi.

Norasmiy guruhlar rasman belgilangan qat'iy tartibdagi tarkibiy tuzilishga ega bo'lmaydi. Norasmiy guruh a'zolarining o'zaro ta'sirlashuvi tasodifiy bo'lib, shaxsiy munosabatlar, qadriyatlar tizimining umumiyliigi bilan belgilanadi, lekin unda ham ichki guruhli ierarxiya mavjud bo'ladi. Ayrim sotsiologlar tomonidan bunday guruhlar "sotsial psixologik guruhlar" deb yuritiladi. Norasmiy guruhlarning paydo bo'lishida vaziyat va umumiy manfaatlar majmui muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham bu guruhlarni ba'zan manfaat yuzasidan tuzilgan guruhlar, deb ham yuritiladi. Odamlar ehtiyojlari turli-tuman bo'lganligi sababli norasmiy guruhlar yuzaga keladi.

Norasmiy guruhning rasmiy guruhga nisbatan tarkibi hoshqacha tuzilishga ega bo'ladi. Agar rasmiy vaziyatda guruh sotsial strukturaning yuqori organlari yoki jamiyat tomonidan tuzilsa, norasmiy guruhlar esa shaxsiy asosda, ya'ni uni tashkil etadigan individlar tashabbusi bilan tuziladi. Tashabbuskor kishilar bu guruhda faol rol o'ynaydilar va o'z-o'zidan guruhda a'zolarining ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat beradigan xatti-harakat tizimi rivojlanadi.

Sotsial guruhlar a'zolarining o'zaro munosabatlari turiga ko'ra *birlamchi* va *ikkilamchi* turlarga bo'linadi. Amerikalik sotsiolog Ch.Kuli ilk marotaba birlamchi guruh terminini ishlatgan. Birlamchi guruh - bu bevosita, shaxsiy, yaqin o'zaro munosabatlarga kirishadigan ikki yoki undan ortiq kishilar yig'indisidir. Birlamchi guruhlarda ekspressiv aloqalar ustun turadi: biz o'z do'stlarimiz, oila a'zolarimiz, sevgan insonlarimizni borligicha qabul qilamiz. Ikkilamchi guruhda ikki yoki undan ortiq kishilar

aniq bir amaliy maqsadga erishish yo'lida birlashadilar. Ikkilamchi guruhlarda aloqalarning instrumental turi ustun turadi, ya'ni individlar maqsadga erishishi vositasi sifatida qabul qilinadi. Misol sifatida sotuvchi va xaridor o'rtasidagi munosabatlarni keltirish mumkin. Ayrim holatlarda ikkilamchi guruhlardan birlamchi guruhlar kelib chiqishi mumkin. Masalan, hamkasblar o'rtasida o'ta yaqin munosabatlar shakllanishi natijasida ular umumiy muammolar, yutuqlar, hazillar, mish-mishlar bilan bir-biriga bog'lanib qoladi.

Birlamchi guruhlarning paydo bo'lishida bir qator talablar mavjud. Birinchidan, guruh hajmi muhim ahamiyatga ega. Katta guruhda uning har bir a'zosi bilan yaqin munosabatlarga kirishish ehtimoli past, kichik guruhlarda esa ehtimol oshadi. Ikkinchidan, yaqin aloqalar kishilarning fazilatlariga ko'ra baholash imkonini beradi. Har kuni bir-biri bilan munosabatda bo'ladigan insonlar o'rtasida o'zaro ishonch, g'oyalar almashinuvi va hissiyot paydo bo'ladi. Uchinchidan, bir-biri bilan tez-tez va muntazam ko'rishib turadigan insonlar o'rtasida birlamchi guruh paydo bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Ko'pincha bizning boshqalar bilan aloqalarimiz ma'lum bir vaqtlar o'tib yaqinlashadi, o'z navbatida, muntazam muloqot umumiy ko'nikmalar va qiziqishlar paydo bo'lishiga olib keladi. "Birlamchi" terminini o'ta muhim va echilishi zarur bo'lgan muammo va masalalarni belgilash uchun qo'llaniladi. Haqiqatan ham, bu tushuncha aynan birlamchi guruhlariga xos, chunki ular jamiyatda insonlarning o'zaro munosabatlari asosini tashkil etadi.

Birinchidan, birlamchi guruhlar shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida muhim o'rin tutadi. Aynan birlamchi guruhlar doirasida go'daklar va yosh bolalar o'zlari tug'ilgan va yashayotgan jamiyat asoslarini anglaydilar. Bunday guruhlar keyingi ijtimoiy hayotimiz uchun zarur bo'lgan me'yor va tamoyillarni qabul qilishimizda o'ziga xos o'yin maydoni, desak bo'ladi. Sotsiologlar birlamchi guruhlarini alohida insonlarni jamiyat bilan bog'lovchi ko'priklar sifatida olib qaraydilar, chunki aynan shu birlamchi guruhlar individda umumiylik hissini rivojlantiradi.

Ikkinchidan, birlamchi guruhlar fundamental ahamiyatga ega, chunki ular bizning asosiy shaxsiy manfaatlarimizning aksariyat qismi qondiriladigan muhitni ta'minlaydi. Bu guruhlar doirasida biz hamfikrlik, sevgi-muhabbat, bexatarlik, umumiy farovonlik va baxt-saodatni his

qilamiz. Tabiiyki, birlamchi guruhlardagi o'zaro aloqalarning mustahkamligi guruhning funksionallashuviga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Uchinchidan, birlamchi guruhlar ijtimoiy nazoratning kuchli vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu guruhlar a'zolari bizning hayotimiz uchun zarur bo'lgan me'natlarni taqsimlaydi. Agarda individ bularni oqlamasa, ma'lum bir qat'iy harakatlar bilan guruh a'zolari uni umumiy qabul qilingan me'yorlarga bo'ysundiradi. Masalan, ayrim diniy jamoalarda itoatsizlarga nisbatan "boykot" e'lon qilinadi (*fortifikaatsar jamoadan hayratlanmagan holda u bilan muloqatga kirishish ta'qiqlanadi*). Yana bir muhim jihat borki, birlamchi guruhlar ijtimoiy voqelikni belgilaydi. Turli xil vaziyatlarni o'ziga xos tarzda talqin qilib, guruh a'zolaridan shu guruhda ishlab chiqilgan tasavvurlarga mos xulq-atvorga erishadi. Demak, birlamchi guruhlar ijtimoiy me'yorlarning tashuvchisi bo'lish bilan bir qatorda ularni tarqatuvchisi rolini ham bajaradi.

Bizga nafaqat o'zimiz mansub bo'lgan guruhlar, balki biz a'zo bo'lmagan guruhlar ham kuchli ta'sir o'tkazadi. Shundan kelib chiqib, sosiologlar ichki guruh (*ingrurub*) va tashqi guruh (*outgrurub*) o'rtasiga chegara qo'yishni lozim topdilar. Ichki guruh - individ o'zini mansub deb bilgan va a'zo bo'lgan guruh. Tashqi guruh esa buning aksi, ya'ni individ a'zo bo'lmagan guruhdir. Bu ikki guruh o'rtasidagi talfovutni "biz" va "ular" almashlari bilan belgilash mumkin. Demak, ichki guruhlarni "bizning guruh", tashqi guruhlarni "ularning guruh" sifatida tavsiflash mumkin bo'ladi. Ichki va tashqi guruh tushunchasi ular chegaralarining muhimligini ko'rsatadi - o'zaro ta'sir qayerdan boshlanadi va qayerda tugaydi. Guruh chegaralari jismoniy ta'sir bo'lmay, sosial o'zaro munosabatlar oqimidagi uzilishlar hisoblanadi. Aynan chegaralar hududiy tamoyillarga asoslanadi, masalan, kvartal, rayon, mamlakat. Boshqa chegaralar ijtimoiy talfovutlar bilan bog'liq, masalan, etnik, diniy, siyosiy, kasbiy, tilga oid, urug'-aymoq, sinflar. Chegaralar "hegonalarning" guruh muhitiga kirishini oldini oladi va bir vaqtning o'zida guruh a'zolarini boshqa raqobatchi guruhlar bilan o'zaro harakatga kirishishi ehtimolini oldini olish maqsadida bu muhitda ushlab turadi.

Amerikalik olim M.Sherif sosiologiya fanida sosial guruhlarning a'zosi *bevosita a'zo bo'lgan*) va referent (*individ a'zo bo'lmagan, lekin o'z xatti-harakatlarini ushbu guruh me'yor va qadriyatlari bilan tartibga*

soldigan) guruhlarga qurtanishini asoslab bergan.

Referent guruh (*lat. referentis - mansub bo'lish, xabar beruvchi*) yoki etalon guruhi inson tomonidan me'yorlari nisbatan qadrlinot tan olinadigan guruhdir. Masalan, mutaxassis hunarga sazovor hamkasblari guruhiga tayunadi, sportchi - o'zi tanigan tanikli rekordsmenlarning me'yorlariga va h.k. Referent guruhlar - individ o'z qurashlari, hissiyoti va harakatlarini baholash va shakllantirishda asoslanadigan ijtimoiy birlikni tashkil etadi. Individlar o'z ustunovkulari, e'tiqodini shakllantirish va xatti-harakatlarini amalga oshirishda o'zlarining ustunovka, e'tiqod va xatti-harakatda taqlid qilishga loyiq deb bilgan boshqa bir insonlar yoki guruhlalar bilan taqqoslaydilar.

"Referent guruh" tushunchasi to'rt xil ma'noda qo'llaniladi:

1. individ xatti-harakati uchun namuna, etalon bo'lib xizmat qiladigan guruh;
2. individ o'z xatti-harakatlarini yo'naltirgan guruh;
3. individ a'zo bo'lishga intilayotgan guruh;
4. a'zolarining qadriyat va fikrlari bevosita shu guruh a'zosi bo'lmagan kishi uchun o'ziga xos taqqoslash o'lchovi, sosial "o'lchov doirasi" sifatida xizmat qiladigan guruh¹.

Real hayotda "referent guruh" nazariyasi shaxsning turli sosial muhitlarga moslashuv jaryonida, sosial harakatlarni o'rganishda qo'llaniladi.

Referent guruhlar o'z mavjudligi va tabiatiga ko'ra: *real* va *ideal*; funksionallashuviga ko'ra: *normativ* va *qiyosiy*; guruh me'yorlarining shaxs tomonidan qo'llab-quvvatlanishi yoki rad etilishiga ko'ra: *ijobiy* va *salbiy* turlarga bo'linadi.

Real referent guruh shaxsga qulay sosial me'yor va qadriyatlarini egallashi uchun etalon bo'lib xizmat qiladigan kishilar birligi hisoblanadi. Ideal referent guruh ma'lum bir guruh qadriyatli va me'yoriy yo'l-yo'riqlarining inson ongida aks etishidir. Shaxs bu guruhga o'z tasavvurlari va harakatlari bilan moslashishga harakat qiladi. Demak, real referent guruh sosial voqelikdagi hodisa bo'lsa, ideal referent guruh individ ongining mahsuli hisoblanadi.

¹Qadrlig. Yig'indiy qurashda qadrlig. IIC. Leningrad, 1966. B.T. Yig'indiy qurashda qadrlig. Leningrad, 1966. - Tom 2000. 113.

Referent guruhlar ham me'yoriy, ham qiyosiy funksiyalarni bajaradi. Biz o'zimizni ma'lum bir guruhning to'la huquqli a'zosi sifatida ko'rish istagida (*yoki biror guruhga a'zolikka intilishda*), guruhiy standartlar va tamoyillarni qabul qilamiz. Masalan, bir maktabdan boshqa bir maktabga qabul qilingan o'quvchi boshqalardan ajralib qolmaslik uchun bu muhitdagi barcha me'yor, qoida va standartlarni tezroq o'zlashtirishga harakat qiladi. Individning xulq-atvori uning aniq bir guruhga mansubligini ko'rsatadi.

Shuningdek, biz o'z referent guruhimiz standartlaridan o'zimizni tashqi ko'rinishimiz, intellekt, sog'lik, jamiyatdagi o'rnimiz va hayotiy darajamizni etalon tarzda baholashda foydalanamiz. Biz mansub bo'lgan guruh referent guruhga mos kelmasa, bizda nisbiy deprivatsiya - biz egalik qilayotgan narsalar (*aniq bir guruhga mansubligimizni ko'rsatuvchi shart-sharoitlar*) bilan egalik qilishni xohlagan narsalar (*referent guruhga xos holat*) o'rtasidagi keskin tafovutdan qoniqmaslik hissi paydo bo'lishi mumkin. Masalan, ofis xizmatchisi o'zini xizmat lavozimi ko'tarilgan hamkasblari bilan solishtirganda buni his qiladi. Nisbiy deprivatsiya hissi ko'pincha sotsial begonalashuvga olib keladi va jamoaviy chiqishlar, inqilobiy sotsial kayfiyatlarga sabab bo'lishi mumkin.

Barcha referent guruhlar ham ijobiy bo'lavermasligini unutmasligimiz lozim. Ijtimoiy hayotda salbiy referent guruhlar ham mavjud-ki, biz o'zimizni boshqalar bilan taqqoslaganimizda ulardan foydalanamiz, ya'ni bu guruhga mansub emasligimizni ko'rsatishga harakat qilish maqsadida a'zolarining harakatlari bilan o'z harakatlarimizni taqqoslaymiz. Salbiy referent guruh tomonidan biz o'z xatti-harakatlarimizni rad etilishi va qoralanishini istaymiz. Biz ilgari a'zo bo'lgan, keyinchalik esa boshqasiga o'tib ketgan guruhimiz ko'pincha salbiy referent guruhni tashkil etadi.

Sotsial guruhlar haqida gapirganimizda bu guruhlarda uchrab turadigan sotsial dilemmalarga ham murojaat qilishimiz lozim bo'ladi. Sotsial dilemma deganda guruh a'zolarining o'z shaxsiy ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish bilan jamoa farovonligining maksimal darajada oshishi o'rtasida ziddiyatga duch keladigan vaziyat tushuniladi. Sotsial dilemmalar ko'pgina hayotiy vaziyatlarda uchraydi. Urushning hal qiluvchi bosqichida handaqda turib qolgan askarning oldida qanday tanlov borligini ko'rib chiqamiz. Har bir askar handaqda qolib, hayotini saqlab

qolishni ma'qul ko'radi, lekin askarlarning hammasi shunday xulosaga kelsa, jangda yutqazadilar va halok bo'ladilar.

Aksariyat sotsial dilemmalarda guruhning umumiy manfaati uchun harakat qilishni istaydigan bir a'zosi bo'ladi. Qanday sotsial mexanizmlar individda egoistik qarashlardan qochib, jamoaviylik ruhida harakat qilish istagini uyg'otadi? Birinchi navbatda, bu - nazorat mexanizmi bo'lib, individning umumiy farovonlikka salbiy ta'sir o'tkazadigan harakatlardan cheklaydi. Ko'pincha bu vazifani davlat bajaradi. Guruhiy me'yorlar ham ko'pincha bu maqsadga norasmiy sanksiyalar orqali erishadi, shuningdek, insonlarni kelishib harakat qilishga yo'naltiradigan boshqa bir vositalar ham bor. Bular ichida guruh chegaralarini qat'iy belgilash orqali kuchli guruhiy mansublik hissini rivojlantiruvchi mexanizmlar ham bor. Bundan tashqari, agarda individlar boshqalar bilan hamkorligi rag'batlantirilishini (*masalan, foydani teng taqsimlash va b.*) his qilsalar, egoistik kayfiyatga unchalik berilmaydilar. Guruhiy tafakkur ham yana bir strategiya hisoblanadi, lekin u halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Guruhiy tafakkur guruh doirasiga xos va guruh a'zolarining qarashlariga ta'sir o'tkazuvchi kuchli sotsial bosimning mavjudligini ko'rsatadi. Bu bosim xulq-atvorimizga ta'sir o'tkazsa-da, biz uni har doim ham his qilmaymiz. M.Sherif ilk marotaba bu holatni optik yolg'on (*ko'z aldanishi*) misolida namoyish etdi¹. Qorong'u xonadagi kichkina yorug' dog'ni ko'rgan insonlarga u pirpirab turgandek tuyuladi. Lekin, bu borada fikrlar farqlanadi. M.Sherif bu dog'ni har bir odamga alohida ko'rsatib, ularning javoblarini yozib oladi. Keyin turlicha javob bergan odamlarni bir guruhga birlashtirib yana shu dog'ni ko'rsatadi, javoblarini og'zaki bildirishlarini so'raydi. Bu vaziyatda odamlarning javoblari guruh standartlariga mos ravishda o'zgarib boradi. Keyinchalik, M.Sherif yana bu odamlar bilan alohida-alohida gaplashganda, ular guruh standartiga muvofiq javoblarni berib, o'z fikrlariga qaytmadilar. Shuni qayd etib o'tish lozimki, ishtirokchilarning ko'pchiligi bu fikrga mustaqil holda kelganliklarini va guruh bahosi ularga hech qanday ta'sir o'tkazmaganligini ta'kidlaydilar.

Sotsiologiya fanida sotsial birliklarning «kvaziguruh» termini bilan ifodalanadigan bir ko'rinishi borki, ayrim sotsiologlar ularni guruhlarning

¹ Qarang: Социология / под ред. проф. Ю.Г. Виногра. - М.: Гардарики, 2003. - С. 125.

yana bir turi sifatida ifodalaydi. Bunday guruhlar xos xususiyatlar quyidagilar:

1. kutilmaganda, stixiyali tarzda shakllanadi;
2. o'zaro aloqalar beqaror bo'ladi;
3. o'zaro munosabatlarda xilma-xillikning yo'qligi (*ma'lumotni olish yoki uzatish, qarshi chiqish yoki qo'llab-quvvatlash*);
4. umumiy harakatlarning qisqa muddat davom etishi¹.

Kvaziguruhlar qisqa muddat mavjud bo'ladi, keyin yoki tarqalib ketadi, yoki turg'un (*barqaror*) sotsial guruhga aylanadi.

Kvaziguruhlarning bir necha ko'rinishlari farqlanadi: *auditoriya, olomon, sotsial doiralar*.

Auditoriya - kommunikator, ya'ni axborotni etkazib beruvchi individ yoki guruh bilan o'zaro bog'langan kishilar yig'indisi. Auditoriya kommunikator bilan bevosita va bilvosita o'zaro aloqaga kirishishi mumkin. Auditoriyaning o'ziga xosligi shundaki, o'zaro ta'sir aksariyat hollarda bir tomonlama amalga oshiriladi, shuningdek, berilayotgan axborotni individlar o'z shaxsiy xususiyatlari, madaniy me'yor va qadriyatlaridan kelib chiqib turlicha qabul qiladilar. Auditoriyaning bir qismi axborotni o'z madaniy stereotiplariga mos kelmasligiga ko'ra qabul qilmasa, boshqa bir qismi bimalol qabul qiladi. Shunga ko'ra, har qanday auditoriya alohida birliklarga ajralib ketishi ehtimoli bor. Kundalik hayotda turli xildagi auditoriyalar bilan to'qnashamiz. Masalan, ma'ruza tinglashda, gazeta o'qiganda, radio tinglaganda u yoki bu auditoriya a'zosiga aylanamiz.

Guruhni olomondan ajrata bilish kerak. Olomon - umumiy kayfiyat, hissiyot yoki harakat bilan birlashtirilgan odamlarning tasodifiy to'plami. G.Lebon olomonning xatti-harakatlarini o'rganib chiqdi va uning harakatlarini boshqaradigan ongsiz mexanizmlarni taqdim etdi. Bular: oldindan aytib bo'lmaydigan halokatli harakatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan ishontirish, taqlid qilish, umumiy kayfiyatni yuqtirish mexanizmlari.

Olomon - umumiy manfaatlar yuzasidan cheklangan muhitda vaqtinchalik to'plangan kishilar birligi. Xususiyatlari: ta'sirchanlik, anonimlik, kutilmaganda paydo bo'lish, mustahkamlilik. Turlari: *tasodifiy*

olomon (avariya yoki taniqli shaxs atrofida odamlarning to'planishi); *shartli olomon* (teatr, stadion kabilarda oldindan rejalashtirilgan tomoshani ko'rishga yig'ilganlar); *ekspressiv olomon* (diskotekada raqs tushayotganlar va h.k.); *harakatdagi olomon* (ekstremal xulq-atvor egalarining bir joyda to'planishi).

Sotsial doiralar kvaziguruhlarning birmuncha barqaror turi hisoblanadi. Y.Shepanskiyning fikriga ko'ra, sotsial doiralar deganda, a'zolari unchalik kuchli bo'lmagan, aloqalar orqali beqaror munosabatlarga kirishadigan mustaqil ittifoqlarni tushunishimiz lozim¹. Boshqa bir sotsiologlarning fikriga ko'ra, sotsial doiralar - a'zolari o'rtasida axborot almashinuviga asoslanib tarkib topgan birlikdir. Turlari: *kontakt doiralari* (transport, navbat, sport musobaqalarida muntazam ko'rishib turadigan kishilar), *kashiy doiralar* (ishchilar, olimlar, san'atkorlar), *o'rtoqlar doirasi* (vaqti-vaqti bilan muammolarni muhokama qilish uchun yig'ilib turadiganlar, keyinchalik do'stlar guruhiga aylanib ketishi ehtimoli mavjud bo'ladi), *statusli sotsial doiralar* (aristokratlar, pensionerlar, ayollar, erkaklar).

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, kvaziguruhlarni barqaror sotsial guruhlar shakllanishi yo'lida tarkib topadigan birliklar sifatida olib qarash lozim.

Nazorat savollari:

1. "Sotsial guruh" tushunchasining mazmun-mohiyati nimadan iborat?
2. Sotsial guruhning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Sotsial guruhlar hajmiga ko'ra qanday turlarga farqlanadi?
4. Rasmiy va norasmiy guruh turlari hamda ularga xos asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?
5. Referent guruhlarning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Kvaziguruh nima va uning asosiy turlarini sanab o'ting.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Introduction to sociology. Open Stax College. Rice University Houston, 2013. <http://openstaxcollege.org>.
2. Sociology: A Global Perspective, Ninth Edition. Joan Ferrante.

¹ Qarang: Шпенский Г. Г. Социология. - М. Наука. 1994.

¹ Qarang: Шпенский Г. Г. Социология. - М., 1969. - С. 78.

Селдге, 2015.

3. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высшего учебного заведения. - М.: Аспект Пресс, 1996.

4. Кули Ч. Первичные группы // Американская социологическая мысль: Р.Мертон, Дж.Милл, Т.Парсонс, А. Шюц. Тексты: Сост. А.И.Кравченко. Под ред. В.И.Добренькова. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994.

5. Социология / под ред. проф. Ю.Г.Волкова. - М.: Гардарики, 2003.

6. Умумий социология / проф. Н.С.Алиқориев, доц. Р.Г.Убайдуллаев тахрири остида. - Тошкент: ТошДУ, 1999.

7. Фролов С.С. Социология. - М.: Наука, 1994.

8. Черныш М.Ф. Новая социальная группа информационные работники // СоцИс. 2004, №3.

2.4. Ijtimoiy harakatlar va ijtimoiy o'zaro harakatlar

Reja:

1. Ijtimoiy harakat va ijtimoiy o'zaro ta'sir: tushuncha va nazariyalar
2. Ijtimoiy harakatlar va o'zaro ta'sir turlari
3. Ijtimoiy harakatlarning tuzilishi va elementlari
4. Kooperatsiya, hamkorlik, sherikchilik

Har qanday jamiyat o'zining ijtimoiy tuzilishiga ega bo'lib, u turli sohalar, jamoalar, institutlar, tashkilotlar, guruhlar bo'lgan asosiy elementlari o'rtasidagi aloqa tizimi sifatida belgilanadi. Ijtimoiy rollarni bajaradigan shaxslar bir-biri bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlarga kirishadilar. Ijtimoiy o'zaro ta'sir - ijtimoiy tashkilotlar orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy hayotning turli sohalar, hodisalari va jarayonlarining o'zaro ta'siri. Bu obyektlar o'rtasida (*tashqi o'zaro ta'sir*) va obyekt ichida (*ichki o'zaro ta'sir*) sodir bo'ladi. Ijtimoiy o'zaro munosabatlar, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar obyektiv va subyektiv jihatlariga ega. O'zaro ta'sirning obyektiv jihat - odamlardan mustaqil bo'lgan, ammo ularning o'zaro ta'sirining mohiyatini vositachilik qiladigan va boshqaradigan aloqalar va munosabatlar. Subyektiv tomon qasddan (*intilish, maqsadlar, qiziqishlar, istaklar*) tushuniladi.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir kooperatsiya, hamkorlik yoki raqobat kabi har

qanday muammolarni hal qilish uchun munozam, uzoq vaqt takrorlanadigan jarayondir. Raqobatchini kompyuter bozoridan chiqarib yuborish aniq yoki yashirin ishlaydigan ko'plab agentlarning ijtimoiy-iqtisodiy o'zaro ta'siridir.

Sotsiologiyada ijtimoiy o'zaro ta'sir muammolari eng yirik sotsinloglar G.Zimmel, P.Sorokin, T.Parsonning diqqat markazida bo'lgan. "O'zaro ta'sir" uqamasi G.Zimmel tomonidan munosabatlar, aloqalar va harqarot, uzoq muddatli munosabatlarni farqlash uchun kiritilgan.

J.Mid ramziy interaksionizmning vakili sifatida, o'zaro ta'sirni subyektiv alamiyatga ega, deb tushunadi. O'zaro ta'sir natijasida ijtimoiy dunyo vujudga keladi, u imo-ishoralar, ramzlarni o'z ichiga oladi va hodisalarga ahamiyat berish vositachiligida bo'ladi. Ijtimoiy o'zaro ta'sir ramzlar, ma'nolar, tilning umumiyligini nazarda tutadi. Ijtimoiy o'zaro ta'sir hafaqar shaxslararo munosabatlarni, balki umumiy ijtimoiy tartibning aloqalarini ham o'z ichiga olgan kongruq tushunchadir. P.Sorokin o'zaro ta'sir tushunchasini psixologik jihatdan, bixeviorizm nuqtai nazaridan, atrof-muhit stimullariga reaksiya sifatida rivojlantiradi.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir nazariyasi G.Zimmel tomonidan yaratilgan. Uning ta'kidlashicha, sotsiologik nuqtai nazardan o'zaro ta'sir o'z maqsadlariga intilayotgan o'zaro ta'sir qiluvchi shaxslarning yig'indisidan ko'proqdir. Ijtimoiy o'zaro ta'sirni individualistik tarzda tushunish mumkin emas, u jamiyatning ma'naviy jarayonlari bilan holgilanadi. Ijtimoiy o'zaro ta'sir murakkab, ko'p qirrali bo'lib, til, mantiqiy, qiymat aniqligini o'z ichiga oladi. G.Zimmel o'zaro ta'sir ruhiy reaksiyalardan ko'proq ekanligini isbotladi. U ijtimoiy o'zaro ta'sirni "tabiatni etishtirish"ning qarama-qarshi jarayoni sifatida uch xil nuqtai nazardan ochib berishga intildi: 1) ijtimoiy tizimning ushuvchisi bo'lgan shaxslarning taqdiri sifatida; 2) o'zaro ta'sirning rasmiy shakllari sifatida - shaxslarning taqdiri sifatida; 3) o'zaro ta'sirning rasmiy shakllari sifatida - shaxslarning taqdiri sifatida. Shunga ko'ra, ijtimoiy o'zaro ta'sir darajalari ajratiladi: shaxslararo, institutsional; ilmiy-nazariy, umumlashtiruvchi tahlil.

F.Znanetskiy, shuningdek, "shaxslarning xatti-harakatlari o'rtasidagi

haqiqiy obyektiv ijtimoiy bog'liqlik, bu shaxslar o'zlarining maxsus nuqtai nazarlarining bir tomonlama bo'lishidan oshib ketganda va birgalikda tajriba hamda faoliyatning umumiylikni ta'minlaganda sodir bo'ladi", deb ta'kidlaydi.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir muammosi T.Parsons tomonidan ham ishlab chiqilgan. T.Parsonsga ko'ra, ijtimoiy rollarni bajaradigan shaxslar bir-biri bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlarga kirishadilar. T.Parsons ijtimoiy o'zaro ta'sirning funksional shartlarini ochib berdi: individual harakat; o'zaro ta'sir qiluvchi tizim va madaniy standartlar tizimi. T.Parsons funksional tahlil nuqtai nazaridan ijtimoiy o'zaro ta'sirni shaxs, madaniyat, jamiyatning tizimli fazilatlarini natijasida yuzaga keladi, deb belgilaydi. Institutsionalizatsiya - faol, harakat yo'nalishi, normalar, qadriyatlarni o'z ichiga olgan barqaror o'zaro ta'sir modelidir. O'zaro ta'sir institutsionalizatsiya qilinganida, biz ijtimoiy tizim mavjudligini aytishimiz mumkin. Ko'pgina institutlar iqtisodiy, siyosiy, madaniy quyi tizimlarni tashkil qiladi.

T.Parsonsning fikriga ko'ra, o'zaro ta'sir modellari jamiyatni quyidagilar tufayli shakllantiradi: model o'zgaruvchilar (*xulq-atvor namunalari*); ta'sirchanlik (*hissiy-ombor*); diffuziya (*vazifalarning kengligi*) va universalizm (*xulq-atvor namunalarning umumiy tirof etilishi*). Ijtimoiylashuv va ijtimoiy nazorat mexanizmlari tufayli ijtimoiy o'zaro ta'sirning barqarorligi saqlanib qoladi. T.Parsons o'zaro almashinuv tushunchasini taqdim etadi, bu ijtimoiy tizimlar tomonidan namunani saqlash va ko'paytirish funksiyasini bajarishni anglatadi. O'zaro almashinuv tizimning integratsiyasini, maqsadga muvofiqligini va rol funksiyalarini bajarilishini ta'minlaydi. O'zaro almashinuv jarayoni aloqa (*til, ma'lumot*)ning ramziy ma'nosi tufayli amalga oshiriladi. Tushunchalar: universalizm, o'zaro almashinuv, konsensus ijtimoiy o'zaro ta'sirning har xil turlari bilan tavsiflanadi. Universalizm g'oyasi majburlash tufayli emas, balki o'zaro ta'sirning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy modelini ishlab chiqish orqali erishilgan ijtimoiy o'zaro ta'sirning barqarorligi sabablarini tushuntiradi. Bu madaniy universallardan kelib chiqadigan model hayotiylikka ega va jamiyatning progressiv rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qilishga e'tibor beradi.

Shuni qo'shimcha qilish kerakki, barcha ijtimoiy tizimlar uchun mos

bo'lgan o'zaro ta'sirning yagona standartlari mavjud emas. Tarixiy sharoitlarga, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa sohalarining rivojlanish darajasiga qarab, sinov va xatolar orqali qiyin qidiruvda rivojlanishning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy modeli ishlab chiqiladi. Shunday qilib, ijtimoiy o'zaro ta'sir kooperatsiya, hamkorlik, raqobat yoki qarama-qarshilik bilan bog'liq har qanday muammolarni hal qilish uchun muntazam, uzoq vaqt takrorlanadigan jarayondir. Tadqiqotchilar ijtimoiy o'zaro ta'sirning har xil turlarini ajratib ko'rsatadilar: iqtisodiy, madaniy, aqliy, siyosiy va boshqalar.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir *tashqi* va *ichki* bo'lishi mumkin. Tashqi - institutlar, tashkilotlar, jamoalar, guruhlar o'rtasidagi aloqalar, ichki o'zaro ta'sir - alohida tashkilotlar va muassasalarning jamoalari, bo'limlari, boshqaruvi va xodimlari o'rtasidagi aloqalar. Tashqi o'zaro ta'sir jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy munosabatlar tizimi bilan belgilanadi. Ichki o'zaro ta'sir shaxslar, guruhlar, ijtimoiy nazorat vositalari, ijtimoiy rollar, normalar va qadriyatlarning funksiyalari tizimi bilan belgilanadi.

Turli xil ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni tahlil qilishimiz mumkin:

- bir nechta shaxslarning o'zaro ta'siri (*masalan, aloqa*);
- guruh ichidagi va guruhlararo o'zaro ta'sir (*moslashish, mehnat musobaqasi, raqobat, nizolar*).

- aloqa: axborot almashish, hamkorlik.

Innovatsion harakatlar, madaniyat va biznesning o'zaro ta'siri shaxslar va butun jamiyatning o'zaro ta'sir va ishbilarmonlik faoliyatining yangi tuzilmalarini yaratishga bo'lgan ehtiyojini ifodalaydi va amalga oshiradi. Hamkorlik sheriklikdan ajralib turishi kerak. Hozirgi vaqtda sheriklik munosabatlari biznes munosabatlarida muhim ahamiyat kasb etdi. Hamkorlik - maqsadlarga erishish uchun resurslar, manfaatlar va maqsadlarning maqbul kombinatsiyasini topishni o'z ichiga olgan ijtimoiy o'zaro ta'sirning bir turi. Bu sheriklikdan farq qiladi, chunki u vazifalarni hal qilish va maqsadlarga erishish bilan bog'liq vaqtinchalik xususiyatga ega.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir ijtimoiy harakatlar orqali amalga oshiriladi. O'zaro ta'sir, harakat, xulq-atvor, rol - bularning barchasi juda yaqin, bog'liq tushunchalar. "Ijtimoiy o'zaro ta'sir" tushunchasi "ijtimoiy

K.Levi-Stros inson ongining funksiyalari bo'lgan ikki xil fikrlash usuli haqida gapiradi. Ulardan biri idrok va tasavvurga mos keladi, ikkinchisi dizingibitsion, hissiy sezgidan uzoqdir. Birinchisini ular paydo bo'lgan aniq vaziyatdan ajratib bo'lmaydi, ikkinchisi esa natija, ongning barqaror tuzilishi, fikrlash tushunchasi. Ratsional harakatlar, shuning uchun har doim munozarali, muqobil, ko'p qimali. Ular natijat aql-idrok, balki his-tuyg'ular, me'yorlar, qadriyatlar ishi natijasida ham amalga oshiriladi. Bu oddiy ratsionallik ifmiy, rasmiy, byurokratik va boshqa ratsionallikdan farq qiladi. Bir jamiyatda muhim va muhim bo'lib tuyuladigan narsa, boshqasida past o'rinni egallaydi. Natijada, an'anaviy va innovatsion, ichki va tashqi, umumiy va xususiy birlashtirish usullarini izlashda turli xil deb nomlangan ong shakllari shakllanadi: "kundalik nazariyalar" (E.Uolsh), konstruksiyalar (Shiyuts), habitus (P.Bordye), animo bizning fikrimizcha, eng mos konsepsiya - K.Levi-Stros konsepsiyasi. Konsepsiyalarning mazununi "bir tomondan pozitsiya, tarixiy funksiya va madaniy kontekst bilan belgilanadi, boshqa tomondan ular paydo bo'lishi kerak bo'lgan tizim tuzilishi bilan belgilanadi". Turli xil tartiblarning barqaror kombinatsiyalarini tanlash fikrlash jarayonini modellashirish, rasmiylashtirish, shuningdek ongning asosiy tushunchalarini o'rnatishga imkon beradi. Ratsionallikning qarana-qarshi tabiatli fikrlash qarana-qarshiliklarida namoyon bo'ladi va uni shaxslar tomonidan hal qilingan hayotiy muammolarni qayta tiklash orqali tushunish mumkin.

Ikkinchi jihat - amaliy ratsionallikni tahlil qilish. Amaliy ratsionallik doirasi qasddan ko'ra ancha torroq, chunki kundalik hayot masalalarini hal qilish bilan bog'liq. Insonning hisoblash va kognitiv qobiliyatlarida ifodalangan cheklangan ratsionallik muammolarini o'rganadigan G.Simonning so'zlariga ko'ra, odamlar bir qator sabablarga ko'ra o'zlarini to'liq oqilona tutishmaydi. Axborotni to'plash, qayta ishlash va qaror qabul qilishning o'zi ulardan ko'p kuch talab qiladi, shuning uchun ular ko'pincha oqilona harakat qila olmaydilar. Boshqa tomondan, ko'pincha juda ko'p ma'lumot bo'lishi mumkin yoki u juda murakkab bo'lishi mumkin - ikkala holatda ham, odam uni to'liq oqilona qaror qabul qiladigan tarzda to'play olmaydi va yoki qayta ishlay olmaydi. Ushbu va boshqa sabablarga ko'ra, Simonning so'zlariga ko'ra, odamlar optimal

emas, balki "qoniqarli" natijaga e'tibor beradilar. Sotsiologik tadqiqotlar tajribasi G.Simonning amaliy ratsionallikka nisbatan haqligini ko'rsatadi.

Amma, ratsionallik o'zgaruvchan qiyinat bo'lib, o'zgarishga qodir. Amaliy ratsionallik madaniyat, mamlakat yoki mintaqaning milliy o'zani tomonidan belgilanadi. Ushbu o'zun o'zining ustun mavqei, kasbiy etikasini va aqliy ratsionallizatsiya vositalarini ilgari suradi. Muayyan tarzda o'ylab, inson o'z tabiatining ichki qonunlariga bo'ysunadi. Ular barqaror, o'zgarmas va shu orqali tashqi noaniqlik, mantiqiy faktlarni aniqlashdan farqli o'laroq namoyon bo'ladi. Subyektiv mantiq - bo'zi harakatlur to'layli kerakli natijalarga erishish mumkin degan ishonch mantiqi. Bu ratsionallik turini belgilaydi. Odamlarning me'yoriy-muhim xususiyatlarini aks ettirgan holda, ratsionallik turi guruh maqsadlari, muvkoraviy, milliy manfaatlar va qadriyatlarni shakllantiradi, aholining yangi qatlamlarini shakllantirish shartiga aylanadi.

Ratsionallik turi - hayotiy tajriba natijasida ishlab chiqilgan va obyektiv ravishda munosabatlarida jarayonga mazmun beradigan mantiqiy shakl. Y.Xabermas o'z harakatlarini mantiqiy dalillar bilan oqlashdan iborat rasmiy mantiqiy ratsionallikka e'tibor qaradi. Bu ham tez-tez uchraydigan hodisa.

Ratsionallik ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ega. "Har bir madaniyat o'ziga xos fikrlash qonunlariga, hodisaning bir variantidan ikkinchisiga o'tishning o'ziga xos fikrlash sxemalariga ega". Hayotning turli prinsiplarida ifodalangan ratsionallikning g'arbiy va sharqiy turlari ajralib turadi. Ratsionallikning g'arbiy turi tarixun xususiy tashabbus va individual qobiliyatlar asosida shakllangan bo'lib, uni rasmiy individualistic, deb atash ham mumkin. Bu individual maqsadlarga erishishga, hatto bo'linish va qarshilik ko'rsatish orqali ham, insonning ma'naviy va axloqiy fazilatlariga nisbatan kompetensiyani yuqori baholash, an'analariga qaraganda yangilik, jumloaga nisbatan kamroq hurmat bilan tavsiflanadi.

Ratsionallikning sharqiy turi birlashtiruvchi xarakter, shaxsning umumiy manfaatlari va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga, shu jumladan hissiyotlarga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Agar g'arbiy ur haqiqatni huquq deb tushursa, sharqiy uchun bu mas'uliyat va hokimiyatdir. Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, zamonaviy ziddiyat

bu ikki sivilizatsiyaning to'qnashuvi, qadriyatlari va ustuvorliklari to'qnashuvidir. Rasmiy mantiqiy ratsionallik bilan bir qatorda, amalda qarama-qarshi bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy va iqtisodiy turlar ham ajralib turadi. Ratsionallikning ijtimoiy turi adolat, maqsadga muvofiqlik, tenglik, iqtisodiy tushunchalardan foyda, rentabellik, hisoblashning aniqligi ma'qul nazaridan kelib chiqadi. Postsovet hududidagi jamiyatlarda ijtimoiy tipning ratsionalligi ustunlik qiladi, bu jamoaga, shaxslararo munosabatlarga yo'naltirish bilan tavsiflanadi. Adolat, huquq va erkinliklarning maxsus tushunchalari bilan bog'liq. Ular G'arb turiga qaraganda boshqa ma'no-mantiqiga ega, shuning uchun sanksiyalar va rag'batlantirish, baholash va rag'batlantirishning boshqa tizimi va boshqaruvning boshqa usullari zarur. Subyektlarning ratsionallik turiga mos kelmaydigan boshqaruv usullari teskari ta'sirga olib keladi. Ratsionallik turi shaxslarning o'z taqdirini o'zi belgilash darajasini, ma'naviy va zamonaviy madaniyatlarning to'qnashuvlarini baholashga, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning mohiyatini kuzatishga, shuningdek subyektiv mantiqning narsalar mantiqiga muvofiqligini aniqlashga imkon beradi. Har bir subyektning o'ziga xos ratsionallik turi mavjud bo'lib, uning ajratilishi parcha-parcha emas, balki inson va uning turli sohalaridagi katti-harakatli to'g'risida yaxlit bilimlarni beradi. Ratsionallik turi - voqelikni o'zlashtirishning tarixiy jihatdan o'ziga xos obyektiv amaliy va ma'naviy usuli, bu maqsadga erishish sxemasi, ichki koordinatlar tizimidan kelib chiqqan holda ma'no berish mantiqi.

Shunday qilib, harakat, agar u mumkin bo'lgan alternativlarning maqbul tanloviga asoslangan bo'lsa, qilona bo'ladi, agar u ijtimoiy jihatdan normallashtirilgan bo'lsa, qiymat asoslangan bo'lsa, ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlarini qondiradigan ijtimoiy ma'no ega bo'ladi. Mantiq haqiqat o'rtasidagi obyektiv aloqalarni aks ettiruvchi fikrlar orasidagi zarur, muhim, takrorlanadigan bog'liqlik sifatida ajralib turadi. Ratsionallikning reflektiv funksiyalarini hisobga olgan holda, fikrlash yangi sifatga o'tadigan shakllarni ajratib ko'rsatish mumkin. Intellektual fikrlash - turli xil sifatli ma'lumotlarning sintezini amalga oshiradigan va mavjudlikning yangi darajalariga o'tish muammolarini hal qiladigan tasavvur, mantiq, sezgi kuchlari. Bu ilmiy ratsionallikka tegishli. Ilmiy-aks ettiruvchi ratsionallik ko'plab mantiqlarni hisobga olish va turli xil

madaniy amaliyotlarni sintez qilish orqali kundalik, subyektiv imtiyozlar, manfaatlar va maqsadlardan tashqariga chiqadi. Shuning uchun o'zaro ta'sirni ratsionalizatsiya qilish jamiyat rivojlanishining ilmiy strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi. O'zbekistonda qabul qilingan Harakat strategiyasi mamlakatning progressiv rivojlanishi uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. Ushbu modelning ma'nosi-xalqning siyosiy, huquqiy, ishbilanmonlik va intellektual-ijodiy faoliyatining o'sishi, fuqarolarning davlat boshqaruvidagi rolining kuchayishi biznes va madaniyat, axloq va maqsad, erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlik usullarini aniqlash uchun ma'noning shaxsiy sohasini funksional-faoliyatli rivojlanish strategiyasi bilan bog'lash usullarini o'rganishni dolzarblashtiradi.

Nazorat savollari:

1. O. Zimmeli o'zaro ta'sir nazariyasining asosiy qoidalarini qanday?
2. "Ijtimoiy harakat" sosiologik tushunchasi nimanı anglatadi?
3. M. Veber ijtimoiy harakating qanday turlarini ajratib ko'rsatadi?
4. Ijtimoiy harakat tushunchasi xalq-atvor tushunchasidan nimasi bilan farq qiladi?
5. O'zbekistonda qabul qilingan Harakatlar strategiyasining mazmun-mohiyati nimanı iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Вебер М. Избранные произведения. - М.: Политиздат, 1990. - С. 294.
2. Зиммел Г. Вопросы социологии // Новые горизонты социологии. - СПб.: Оськоз, 1913 - С. 281.
3. Parsons T. The Social System. The Free Press Glencoe, Illinois 1952. P. 41.
4. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. - Toshkent: G'afar G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

2.5. Ijtimoiy munosabatlari

Reja:

1. Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi
2. Ijtimoiy munosabatlarning turlari
3. Degonalashuv va uning asosiy turlari
4. Diskriminatsiya, ekspluatatsiya, genotsidning sotsial munosabatlardagi o'rni

5. Milliy mafkura - ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy qismi

Sotsiologiya fani tizimida sotsial munosabatlar mavzusi muhim o'rin kasb etadi, chunki sotsial munosabatlar orqali jamiyat a'zolari bir-birlari bilan ma'lum bir muamala va ijtimoiy hamkorlikka intiladilar. Sotsiologiyadagi bu maxsus soha o'zining o'ta dolzarbligi va muhimligi bilan boshqa muammo va masalalardan ajralib tursa-ula, u hali mutaxassislar tomonidan to'liq ilmiy va tizimli ravishda o'rganilmagan hamda ilmiy adabiyotlarda etarli darajada yoritilmagan.

Ijtimoiy munosabatlar eng etakchi tadqiqot sohalaridan biri, sotsiologiyaning eng muhim obyekti hisoblanadi. Bu jamiyatning ijtimoiy tashkiloti bilan muvofiq bo'lgan va konkret tarixiy xususiyat kasb etuvchi individlar va guruhlar orasidagi barqaror va mustaqil aloqalardir. Mehnat, axborot-ta'lim, kasbiy, ijtimoiy-siyosiy sohalaridagi ijtimoiy munosabatlar jamiyat hayotining tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy shart-sharoitlarini tashkil qiladi. Ijtimoiy munosabatlarning hal qiluvchi omili insonlarning ishlab chiqarish, iste'mol, taqsimlash va mulkchilik tizimidagi o'zmi, ya'ni kishilarning ijtimoiy maqomi hisoblanadi. Ijtimoiy tartibot jamiyatni ishlab chiqarish vositalariga, moddiy boyliklar taqsimotiga, ularning iste'moliga va mulkchilik ko'rinishlariga ko'ra qismlarga ajratadi. Bu ijtimoiy munosabatlarda turli manfaatlar intilishlar faoliyat maqsadlari va mazmunini shakllanishiga olib keladi. Ijtimoiy maqomlar ijtimoiy munosabatlar bilan, shaxsiy maqomlar esa shaxslararo munosabatlarga bog'liq, deb aytish mumkin. Jamiyat ulkan ijtimoiy munosabatlar tarmog'idan iborat bo'lib, uning ostida boshqa bir tarmoq - shaxslararo munosabatlar tarmog'i mavjud. Sotsiologlar uchun kishilarning qanday shaxsiy munosabatlarga kirishishini kuzatish emas, balki o'sha munosabatlar orqali muhimroq bo'lgan boshqa munosabatlar - ijtimoiy munosabatlarni kuzatish muhimdir. Masalan, korxona boshlig'i o'z ishchiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabada bo'lishi mumkin, ular o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar aloqada bo'lishi mumkin. Lekin ishchi o'zining kasbiy rolini bajara olmasa, o'z maqomiga mos harakat qilmasa - unda uni ishdan haydashadi. Boshliq va unga bo'ysunuvchi bu ijtimoiy rollardir. Shunday ekan, maqomlar o'zaro ijtimoiy funksiyalar orqali bog'langan bo'lib, ular ijtimoiy munosabatlar orqali namoyon bo'ladi. Funksiyalar va munosabatlar, xuddi sement va qum kabi, bir-biri

bilan jipslashadi va ijtimoiy strukturani mustahkamlovchi tagqumani yuzaga keltiradi.

Sotsiologiya fani tarixiga murojaat qilsak shunga guvoh bo'lamizki, O.Kont o'zining pozitivistik ta'limotida sotsial munosabatlar muammolarini xuddi biologik hodisalar metodi bilan o'rganish tamoyillarini keng targ'ib qiladi. Pozitivistik-naturalistik yo'nalishning ashaddiy raqibi bo'lgan fenomenologik sotsiologiya esa sotsial hayot va sotsial munosabatlarni bunday usulda talqin qilganligi uchun O.Kont va uning izdoshlarini keskin tanqid qiladi. Naturalizmining bunday jiddiy kamchilik va xatoliklarini bartaraf etish uchun fenomenologik sotsiologiya inson ongining fuolligi muammolar ecludining asosiy omilidir, deb isbotlashga intiladi. Bu yo'nalish vakillarining fikricha, faqatgina inson va uning tafakkuri tafayli sotsial voqelikni hamda sotsial munosabatlarni konstruksiyalash (yarutish) mumkin bo'ladi, chunki sotsial voqelik va sotsial munosabatlar insonning talqin qilish faoliyati orqali vujudga keladi.

Fenomenologik sotsiologiyaning tanikli vakillaridan biri D.Silverman yuqoridagi g'oyalarni asoslash uchun pozitivistik sotsiologiya nazariyasini tanqid qiladi. J.Smelzer o'z ilmiy faoliyatida sotsial munosabatlar masalasiga katta e'tibor qaratgan. Aynan sotsial munosabatlar, uning fikricha, sotsiologiyaning predmeti sifatida namoyon bo'ladi.

F.Znametskiy ham mazkur muamмога o'z qarashlaridan kelib chiqib yondashib, sotsial munosabatlarni sotsiologiyadagi eng muhim tadqiqot yo'nalishi sifatida e'tirof etgan, chunki sotsial munosabatlar ijtimoiy tizim mohiyatini ifodalab, uning takomillashish yo'nalishini ko'rsatib beradi.

Albatta, bu ijtimoiy fikrlar vujudga kelgandan beri ancha vaqt o'tdi, yangi ijtirofiy-siyosiy makonlar paydo bo'ldi. Eng muhimi esa totalitar tuzum barham topib, yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi va yangi jamiyatlarda bir partiyaaviylik hukmronligi emirildi. Endi jamiyatdagi jarayonlarni, jumladan, sotsial munosabatlar muammolarini keng plyuralistik tamoyil orqali tadqiq qilish davri keldi. Bu tamoyil orqali sotsial munosabatlarning muammo va vazifalarini turticha tahlil qilish imkoniyati tug'ildi. Ushbu ijobiy imkoniyatlarning hosili sifatida mamlakatimizda ijtimoiy munosabat muammolari jahon ilmiy tafakkurining har xil yo'nalish natijalari asosida tadqiq qilinayotganligini ajratib ko'rsatish mumkin.

O'zining boshqa bir asari - "Ijtimoiy mehnatning taqsimoti"da u shunday holatni ta'kidlaydi: industrialgacha bo'lgan jamiyatda sotsial birdamlik jamiyatning mexanik hissiyotlari, ayniqsa diniy mansublik va uning tuyg'ulari asosida ta'minlangan. Bunday jamiyatda kishilar universal holatda faoliyat olib borishgan, ya'ni barcha kerakli narsalarni: oziq-ovqat etishtirish, mehnat qurollari va kiyim-kechak kabilarni o'zlari yaratganlar. Shuning uchun ular jamoaviylikka mansub bo'lishgan va o'z tuyg'ularini boshqalar bilan o'zaro bahamlashishgan.

E.Dyurkgeym fikricha, industrial jamiyatdagi sotsial birdamlikka ikkita omil salbiy ta'sir ko'rsatadi: mexanik birdamlik va xizmat joyida o'rtoqlik ruhini topish harakatlari. Industrialgacha bo'lgan jamiyatda esa ijtimoiy birdamlik mexanik xissiyotlar asosida, diniy mansublik negizida ta'minlanar edi.¹

Ko'pgina g'arb olimlari ijtimoiy mulkka asoslangan kooperatsiyaning sermahsulligini inkor etib keladilar. Ularning fikricha, butun jamiyat bilan ishlab chiqarish vositalarini guruhlar mulki qilib berish kerak. Agar ishlab chiqarish vositalari ijtimoiy mulk xususiyatiga ega bo'lsa, «ma'muriyat» xalqdan ajralib qoladi va shu sabab tufayli byurokrat boshqaruvchilar tashkiloti vujudga kelishi mumkin. Tabiiyki, bu jarayonlar natijasida ishchilar o'z mehnatlaridan manfaatdorlikni his qilmaydilar. Mazkur taxminlarning aksariyati o'z isbotini topdi. Ayniqsa, totalitar tuzum davrida, bizning diyorda sohta birdamlik asosidagi kooperatsiyalashtirish ko'plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Mehnatning ijtimoiy taqsimoti va kooperatsiya niqobi ostida bizning hudud hom-ashyo etishtiradigan respublikaga aylandi. Jamiyatimizda tub ma'nodagi birlashma jarayoni faoliyat ko'rsatmadi.

Begonalashuv muammosi ham sotsial munosabatlar tizimida muhim ahamiyatga egadir. Begonalashuv - inson tomonidan tub ma'nodagi kuchini yo'qotishi, subyekt va obyekt o'rtasida qarama qarshilik vujudga kelishi va bu muayyan sotsial oqibatlarni keltirib chiqishidir. Yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, begonalashuv hodisasi kishilarning faol ijtimoiy faoliyatdan uzoqlashib qolishini anglatadi.

Hozirgi jamiyatda quyidagi begonalashuv turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy, ruhiy. Iqtisodiy

begonalashuv - kishilarni mulkdan, mehnat jarayonidan va mehnat natijalaridan; siyosiy begonalashuv - siyosiy hokimiyatdan; madaniy begonalashuv - madaniyat va ma'naviyatdan; ijtimoiy begonalashuv muloqotdan, insonlarning bir-biridan; ruhiy begonalashuv esa shaxsning o'zidan o'zi uzoqlashishini anglatadi.¹

Begonalashuvning yuqorida keltirilgan turlaridan iqtisodiy muhim ma'no kasb etadi. Aynan shu jarayon G'arbiy Yevropada aholining keskin tarzda tabaqalashuviga sabab bo'ldi. Mazkur holatni nemis mutafakkirlari turli jihatlarida tadqiq qilishga urindilar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyat hayotidagi turli xil begonalashuv jarayonlari tezroq ilmiylik va uyg'unlik asosida bartaraf qilinsagina, jamiyat sog'lom sharoitda taraqqiy etadi va salbiy ijtimoiy hodisalarning o'z vaqtida oldi olinadi. Masalan, mehnatdan begonalashishlikni bartaraf etish uchun birinchi navbatda insonlarning o'z mehnatlari natijalaridan manfaatdor bo'lishlari va uning oqibatida esa ularning mehnatga bo'lgan munosabatlarini tubdan o'zgartirib, qiziqish va kuch-g'ayratlari bilan ishlashlarini tashkil etish darkor. Zamonaviy jamiyatni E.Fromm inson mohiyatini «mashinalashtirish», «kompyuterlashtirish» va «robotlashtirish» jarayonlari yordamida begonalashtirilishi darajasining bir mahsuli, deb ta'riflaydi. Bozorga yo'naltirilgan sotsial harakat paydo bo'lib, unda iste'molga intilish, ikkilanishlar hissiyoti, yakkalanib qolishlik va boshqa salbiy holat, hissiyotlar markaziy ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy tuzumga bog'liq holatda sotsial munosabatlar tizimiga shuningdek, quyidagi murakkab hodisalar ham taalluqli hisoblanadi: raqobat, ekspluatatsiya, diskriminatsiya, segregatsiya, genotsid. Iqtisodchilarning fikricha, raqobat savdo-sotiqning rivojlanish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Shu tufayli raqobat bozor iqtisodiga asoslangan jamiyatda ijobiy ahamiyat kasb etadi. Ekspluatatsiya - kishilarni o'z manfaatlari yo'lidan boshqa kishilar mehnatidan ayovsiz tarzda foydalanishini anglatadi.

Diskriminatsiya, yoki ayirmachilik - kishilarning milliy, irqiy, jinsiy, yosh yoki boshqa belgisiga ko'ra turli huquqlaridan mahrum qilinishi. Ko'plab mamlakatlarda hatto bugungi kunda ham ayollar turli ayirmachilik

¹ Cragun Ryan T., Cragun Deborah. Introduction to Sociology. Wikibooks.org. 2012. - P. 65.

¹ Социология. Учеб. пособие. Уфа: Уфа-пресс. 2002. - 166 с.

shakllaridan aziyat chekmoqda. Ayollar bir xil mehnat uchun erkaklarga qaraganda kamroq ish haqi oladi, sa'ylovlarda ishtirok eta olmaydi, zo'ravonlik qurboni bo'ladi, madaniy tadbirlarda ishtirok etishdan mahrum qilinadi yoki oliy ta'lim olishlari cheklanadi. 1948-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida erkaklar va ayollarning teng huquqli ekani eng asosiy huquqlardan ekani belgilangan.

Genotsid - butun bir millatni jismonan yo'q qilishga qaratilgan qabih siyosatdir. Mazkur siyosat insoniyat tarixining bir qator davrlarida, turli-tuman ko'rinishda namoyon bo'ldi. Ayniqsa, XX asarning 30-yillarida Germaniyada hokimiyat tepasiga kelgan fashistik partiya rahbarlari boshqa millatlarga nisbatan genotsid siyosatini tatbiq etishga kirishdilar va insoniyat ushbu siyosatdan jiddiy talofat ko'rdi.

Bugungi kunda dunyoni qayta tashkillashtirish bo'yicha kurash olib borilmoqda. Jahon tizimi integratsiyasi asoslarining qayta qurilishi sodir bo'lmoqda. Axborot gipermakonining yuzaga kelishi globalizatsiya natijasida paydo bo'lgan eng muhim xatar omillaridan biri bo'ldi. Madaniyatdagi xulq-atvor standartlari uchun begona bo'lgan turli xil iste'mol modellari haqidagi bilimlar qadriyat va axloq darajasining tushishiga va ijtimoiylashuv tizimining vayron bo'lishiga olib kelmoqda. Shu sababli ham madaniyatning axborot texnologiyalarini nazorat qilish funksiyasiga ehtiyoj tug'ilmoqda. Nazoratning yangi stimullari bozordan tashqaridagi stimullar tipiga kiradi, va bular adolatli va samimiy hamkorlik munosabatlarini talab qiluvchi axloqiy, madaniy qadriyatlar hisoblanadi.

Ijtimoiy munosabatlar ko'rinishlari ularning qaysi ijtimoiy tizimga tegishli ekani va nima sababdan yuzaga kelishiga qarab belgilanadi. Ular iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, milliy, madaniy, ma'naviy va boshqa turlarga bo'linishi mumkin. Marksizmda iqtisodiy munosabatlar qolgan barcha munosabatlarni belgilovchi ahamiyatga ega ekani aytiladi. Iqtisodiy munosabatlar obyektiv tarzda, ishlab chiqarish kuchlari (insonlar, xomashyo, mehnat qurollari, mehnat predmeti va vositalari) va ishlab chiqarish munosabatlari (ayirboshlash, taqsimot, iste'mol va mulkchilik munosabatlari) ning rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Bular nafaqat moddiy munosabatlar xarakterini belgilaydi, balki jamiyatning sinflarga bo'linishiga, jamiyatdagi mafkuraviy va siyosiy ustanovkalarining shakllanishiga sabab bo'ladi. K.Marks ta'biri bilan aytganda, siyosat

iqtisodiyotning o'zini bor bo'yi bilan namoyon qilishidir. Siyosat - turli sinflar, millatlar va boshqa ijtimoiy guruhlar bilan bog'liq faoliyat bo'lib, uning markazida davlat hokimiyatini zabt etish, ushlab turish va undan foydalanish maqsadi yotadi. Sinflar orasidagi munosabatlar, o'z navbatida uning tub manfaatlarini aks ettiruvchi siyosat ham iqtisodiy manfaatlariga borib taqaladi. Siyosat o'zining o'zgartiruvchi kuchiga qachonki u aholining barcha qatlamlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'g'ri aks ettira olsagina ega bo'ladi. Hokimiyatning liberal, diktator, totalitar, demokratik va avtoritar ko'rinishlari farqlanadi. Demokratiya - aholining barcha etnik, siyosiy va mintaqaviy guruhlarining hokimiyat ishlarida ishtirok etishi. "Demokratiya, - deydi E.Fromm, insonning to'la rivojlanishi uchun iqtisodiy, siyosiy va madaniy shart-sharoitlarni yaratib beruvchi tizimdir".

Tarix ijtimoiy munosabatlarda faqat iqtisodiyotning, balki madaniyatning ham ahamiyatini ko'rsatib berdi. Bugungi kunda ko'plab rivojlangan mamlakatlarda madaniy an'anlarning boy berilishi jamiyat birdamligining boy berilishiga sabab bo'ldi va begonalashuv, vayronkorlik kabi noxush oqibatlarga olib kelmoqda. Bunda ma'naviy munosabat ham muhim o'rin tutadi. Jamiyat barqarorligi ko'p tomondan unda yashovchilarning ideallari va e'tiqodlariga asoslanadi. Bunda jamiyat asoslari insonlarga qandaydir dushmanona, begona kuch sifatida qarshi turmaydi, balki ularning xilma-xil salohiyatlarining ro'yobga chiqarilishiga sabab bo'ladi. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining ko'p qutbliligi va ko'p chiziqli ekani ayon bo'layotgan bir vaziyatda bu g'oya ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zgarishlar davrida yaratilayotgan yangi munosabatlar insonlarning e'tiqodlari va ideallari bilan mos ekanini nazorat qilish, ularning turli-tuman ma'naviy ehtiyojlari jamiyatdan qondirilishiga ishonch hosil qilish, jamiyatning asoslari insonlarga qandaydir begona va dushmanona kuch sifatida xalaqit bermasligiga erishish muhimdir.

Ma'naviy munosabatlar ongdagi ijtimoiy normalarning: mafkura, ilmfan, huquqlar, din, axloq, san'at kabilarning amal qilishi bilan bog'liq bo'lib, ular o'z ichiga ham barqaror, ham o'zgaruvchan elementlarni oladi. Jamiyatning, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimlarning o'zgarishi bilan ushbu ong shakllari ham o'zgaradi, ularning insonlar hayotidagi o'rni va

ahamiyati ham o'zgaradi. Bugungi kunda iqtisodiy, ekologik va boshqa muammolarni hal etishda ilm-fanning va yuqori texnologiyalarning ahamiyati oshmoqda. Ilm-fan o'rniga turli xurofot, noto'g'ri tasavvurlar va qarashlar hukmronlik qilgan davrlar ham bo'lgan. Dinning roli ham konkret tarixiy shart-sharoitlar va ijtimoiy tuzum tomonidan belgilanadi. O'rta asrlarda dinning - Yevropada katolik cherkovining ta'siri kuchaygan. Bu aynan er eng asosiy ishlab chiqarish kuchi hisoblangan davrda cherkovning eng yirik er egasi bo'lganligi bilan belgilanadi. U nafaqat jamiyatni boshqarish ishida ishtirok etdi, balki inkvizitsiyalar orqali sud funksiyasini ham bajardi.

Ma'naviy ehtiyojlarga bilish, ijod, axloqiy yuksalish, adolat kabilarni misol qilish mumkin. Jamiyatning ma'naviy sohasi - jamiyat tomonidan maqsadga muvofiq yo'naltiriluvchi normalar, qadriyatlar, maqsadlar, g'oyalar, an'analar, timsollar tizimidir. Bugungi kunda ijtimoiy munosabatlarda plyuralizm tamoyili ilgari surilmoqda va u qarashlar, diniy e'tiqod shakllari, fikrlar va madaniyat yutuqlarining teng huquqli ekanini anglatadi. Madaniyatdagi turfa xillikning saqlanib qolinishi jamiyatni rivojlantirish vositasi sifatida ko'rilmoqda.

Jamiyatning ma'naviy hayotida mafkura o'ziga xos bo'lgan ahamiyat kasb etadi, chunki u jamiyat a'zolarini umumiy maqsad yo'lida birlashtiradi va jipslashtiradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jamiyat hayotining barcha sohalarini chuqur qamrab olib, davlatimizni rivojlangan mamlakatlar safidan tezroq o'z munosib o'rnini egallashiga xizmat qilmoqda. Albatta, ushbu ijtimoiy jarayonning bir tekisda kechishi muayyan qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Mazkur qiyinchiliklar ijtimoiy munosabatlarning alohida turi bo'lgan milliy mafkurani yaratish harakatlarida ko'proq namoyon bo'layotgani biz jamiyatshunoslarni ko'proq tashvishga solmoqda, chunki milliy mafkura mustaqil davlatning asosiy ma'naviy poydevorlaridan hisoblanadi. Usiz hech bir davlat barqaror rivojlanish xususiyatiga ega bo'la olmaydi.

Milliy mafkuramiz esa biror bir siyosiy partiya, yohud ijtimoiy harakatlarning emas, balki umumxalq manfaatlarini ifodalashi juda muhimdir. Ushbu mafkuraning mazmun va mohiyati millatimizning o'ziga xos bo'lgan tafakkur tarziga mos kelishi uni real hayotdan ajralmasligini ta'minlaydi. «Odamlarning ming yillar davomida shakllangan

dunyoqarashi va mentalitetiga asoslangan, ayni vaqtda shu xalq, shu millatning kelajagini ko'zlagan va uning dunyodagi o'rnini aniq-ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechagi va ertangi kun o'rtasida o'ziga xos ko'priki bo'lishga qodir g'oyani men jamiyat mafkurasi deb bilaman»¹.

Respublikamiz birinchi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan fikrlardan ma'lumki, milliy mafkurani shakllanishiga millatning o'ziga xos xususiyatlari: milliy urf-odatlar, qadriyatlar, an'analar va udumlar negizida shakllanadigan hamda rivojlanadigan tafakkur tarzi bevosita asos bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, milliy g'oya va tafakkur o'zaro uzviy bog'liq tushunchalardir. Shuning uchun ularni bir-birlaridan sira ajratib olishimiz mumkin emas. Shu nuqtai nazardan, qaysi bir jamiyatda ushbu masalaga to'g'ri munosabatda bo'lib, uning negizida milliy mafkura shakllansa, o'sha jamiyatdan taraqqiyot, erkinlik va ozodlik qaror topadi.

Zamonaviy sotsial munosabatlar sotsial integratsiya va differentsiatsiya jarayonlari bilan hamohang kechishini e'tirof etish mumkin. Bunday sharoitlarda sotsial guruhlar o'rtasidagi farqlarni yo'qolib borishini kuzatish mumkin. Provvardida, sotsial mobillik kuchayib, kishilarni shaharga va shuningdek, qishloqqa ko'chishi sodir bo'ladi. Differentsiatsiya esa ham ishchilar, ham ziyolilar orasida kechadi. Ishchilar orasida malakasiz mehnat bilan band bo'lganlar soni tobora kamayib boradi va aksincha, murakkab texnologiyalar asosida faoliyat olib borayotganlar soni esa oshadi. Amerikalik sotsiolog R.Mills fikricha, ishchilar orasida "oq yoqalik" va "ko'k yoqalik"larni ajratib ko'rsatish mumkin, ya'ni bu erda so'z ishchilarni muhandislik-texnik xususiyatga ega bo'lgan mehnat faoliyati bilan bandligi haqida ketayapti.

Ziyolilar masalasi esa birmuncha murakkablikni ifodalaydi. Ziyolilikka taalluqlilik avvalambor, mehnat xususiyatlariga bog'liq holatda namoyon bo'ladi. Birinchi navbatda malakali aqliy mehnat bilan band bo'lganlarni ziyolilar guruhiga mansub hisoblash mumkin. Bunda ularni asosan oliy ma'lumotga, ayrim hollarda esa o'rta-maxsus bilimlarga ega bo'lishi talab etiladi. Zamonaviy sharoitlarda ziyoliy qatlami jamiyat sotsial strukturasi shiddat bilan o'sib borayotgan tarkibiy elementi sifatida namoyon bo'ladi. Natijada sotsial munosabatlarning mazmuni ham

¹ Kapitsuk H.A. *Жамиятнинг мафкурачи нақиб-нақил, шайхона-мулкит кичиктез шайхит кичиктез* // Тафаккур. 1998. № 2. - Ё. 6.

boyib boradi.

Kooperatsiya - har qanday sohada erishiladigan sernahsul natijalarning vositasi. U birdamlik, barqarorlik va hamfirklik tushunchalari bilan uyg'unlashgan holatda jamiyat a'zolari faoliyatini tashkil etishga muhim zamin bo'ladi. Fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym kasbiy kooperatsiyani ijtimoiy birdamlikning yangi tarkibiy elementi sifatida rivojlanishiga ulkan hissasini qo'shdi. Demak, xulosa qilib aytish mumkinki, kooperatsiya jamiyat a'zolarining sa'y-harakatlarini kuchaytirish va ularni o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun xizmat qiladigan mexanizm sifatida gavdalanadi.

Hozirda jamiyatimizda kechayotgan ijtimoiy munosabatlar uchun yangi asoslar yaratilmoqda. Xususiyl mulkehilikka turli shakllariga asoslangan ko'p ukladli, ochiq iqtisodiyot shakllanmoqda. Shuning uchun ham yangi iqtisodiy va taqsimot munosabatlarini joriy qilish sotsiologiya fanining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bugun endi mehnatning mazmunini chuqur va har jihatdan o'zgartirmay turib, jamiyatimiz ijtimoiy tarkibida sifat o'zgarishiga erishib bo'lmaydi. Buning uchun, eng avvalo, mehnatga yangicha munosabatni tarkib toptirish, yangi texnologiyani yaratish, fanni yanada taraqqiy ettirish, munosib malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim sohasini barchabo'g'inlarini tubdan yangilash kabi kechiktirib bo'lmaydigan vazifalar amalga oshirilmog'i lozim.

Xususiyl mulkning qonuniyl, deb e'lon qilinishi bilan jamiyatimiz ijtimoiy tarkibidagi bir xillik holati asta-sekin o'z o'rmini ijtimoiy mavqei jihatidan, etishtirilayotgan moddiy ne'matlarning taqsimoti xususiyatlari bilan farq qiluvchi ijtimoiy guruh va tabaqalarga bo'linishiga bo'shatib bermoqda.

Nazorat savollari:

1. "Sotsial munosabatlar" tushunchasi, strukturasi, mohiyatini izohlang.
2. Sotsial munosabat turlarini tasniflang.
3. "Kooperatsiya ijtimoiylikning asosiy belgisi sifatida" degan tezisni izohlang.
4. Shaxs sotsial munosabatlari chizmasini tayyorlang.
5. Begonalashuv va tanazzul tushunchalarni tushuntirib bering.
6. Milliy g'oya va milliy mafkuraning sotsial munosabatlar tizimidagi

o'rmini ko'rsatib bering.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Социология. Ўқув қўлланма. Убайдуллаева Р.А., Бекмуродов М.Б., Ота-Мирзаев О.Б. ва бошқ. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
2. Социология. Под.ред. Лаврененко В.Н. - Москва: «ЮНИТИ», 2012.
3. Cragun Ryan T., Cragun Deborah. Introduction to sociology. Wikibooks.org. 2012.
4. Акулич М.М. Проблема управления согласием. РУДН, 2002. №1.
5. Бахитановский В.И., Союмов Ю.В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социс. №3, 2006.
6. Гордон Л.А., Капелюш Я.С. От монолитности к плюрализму // Социс. №3, 1990.
7. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

2.6. Ijtimoiy institutlar

Reja:

1. "Institut" tushunchasi va uning mazmun-mohiyati
2. Institutlarning funksiya va disfunksiyalari
3. Institutlarning asosiy turlari
4. Oila instituti

Sotsial institut mavzusi sotsiologiyada dolzarb masalalarni qamrab oladi. "Institut" tushunchasi lotincha "institutum" so'zidan olingan va sotsiologik adabiyotlarda muassasa, o'rnatish, belgilash hamda tartiblash kabi ma'nolarini ifodalaydi¹. Tor ma'noda "institut" tushunchasi konkret muassasa, tashkilotning nomini belgilaydi. Masalan, Toshkent davlat arxitektura-qurilish instituti, O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi-sining Tarix instituti va h.k. Keng ma'noda esa sotsial institut jamiyat a'zolarining shaxsiy va ijtimoiy hayotlarini muvofiqlashtiradi va tartiblaydi.

Aynan sotsial institutlar faoliyati tufayli kishilar, jamoalar, sotsial guruhlar, sotsial qatlamlar a'zolari o'zaro aloqalarining barqaror va asosli

¹ Современная западная социология (словарь). - Москва: Политиздат, 1990. - С. 116-118.

munosabatlari amalga oshadi. Chunki jamiyat yaxlit sotsial tizim sifatida mavjud ekan, uning barcha tarkibiy elementlari sotsial institutlar faoliyati asosida o'zaro hamkorlikka kirishadi. Buning natijasida esa sotsial tizim faoliyatining barqaror holati ta'minlanadi. Sotsial institutlarning turli-tuman sotsiologik konsepsiyalari ishlab chiqilgan. Ularda "sotsial institut" tushunchasi, uning mazmuni, ahamiyati hamda vazifalari har xil pozitsiyalardan kelib chiqib talqin qilinadi. Mavzuning tahlilini olib borishda dastlab antik davr mutafakkirlarining tarixiy-ilmiy merosiga murojaat qilish lozim.

Institutsional sotsiologiya sotsiologik bilimning taraqqiy etgan sohasi hisoblanadi. Institutlar sotsial tizimning tarkibiy elementi bo'lib, ularning faoliyati jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy munosabatlari asosida belgilanadi. Institutsional sotsiologiyani asoschisi sifatida amerikalik taniqli sotsiolog T.Parsons e'tirof etiladi.

Rossiyalik sotsiolog S.Frolov horijiy adabiyotlarni tanqidiy ruhda tahlil etib, "sotsial institut" tushunchasiga o'zining quyidagi ta'rifini berishga harakat qiladi: "Sotsial institut - jamiyatning asosiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ahamiyatli ijtimoiy qadriyatlar hamda tartiblarni o'zida mujassamlashtirgan sotsial aloqalar va me'yorlarning uyushgan tizimidir"¹.

Yuqorida bayon etilgan fikrlarga tayanib, "sotsial institut" tushunchasiga quyidagi ta'rifni berish mumkin: jamiyat a'zolarining asosiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan muassasani sotsial institut, deb nomlash mumkin. Oddiy qilib aytganda institut - jamiyat hayotini moslashtirish vositasi bo'lib, uning yordamida muhim moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish imkoniyati hosil bo'ladi.

Sotsial institut esa kengroq ma'noni qamrab oladi va u jamiyatning asosiy manfaatlari va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan turli-tuman sotsial me'yorlar tizimini ifodalaydi. Sotsial institutlar insonlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotlarini tashkil etadigan tarixiy shakl bo'lib, u uzoq davrlar davomida shakllangandir. Oila, ishlab chiqarish, din, ta'lim, davlat kabilar kishilik jamiyatining asosiy institutlari hisoblanadi.

M.Veberning fikricha, sotsial institut - ijtimoiy birlashma bo'lib, unda kishilarning xulq-atvori o'rnatilgan ko'rsatma va qolip-andozalar asosida

ratsional darajada tartiblangan shaklda mavjud bo'ladi. Bu jarayonda kishilarning ongli faoliyatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Sotsial institutlar yig'indisi esa jamiyatning sotsial tizimi deb ataladi. Mazkur tizim faqat institutlar bilan bog'liq bo'lmasdan, u shuningdek, sotsial tashkilotlar, muassasalar, o'zaro harakatlar va sotsial rollar bilan ham bevosita muloqotda bo'ladi.

Ma'lumki, insoniyat o'z tarixi davomida hamisha farovon va namunali davlat tuzumini qurish g'oyasi bilan yashab keldi. Ushbu maqsadga erishish uchun bir qator ijtimoiy-falsafiy ta'limotlar ishlab chiqilgan va ularda markaziy o'rinni sotsial institutlar masalalari egallaydi. Jumladan, yunon faylasufi Platonning dunyoqarashlarida davlat instituti haqidagi fikrlar muhim o'rin egallaydi. Ushbu muammolarni aks ettirgan uning "Davlat" va "Qonunlar" asarlari bizgacha etib kelgan. O'zining bu asarlarida Platon davlat institutini ikki xil sifatga ajratadi: ideal (*mukammal, ijobiy*) va salbiy (*nomukammal*) Bu ikki sifatni u bir-birlariga qarama-qarshi qo'yadi. Platonning fikricha, barcha faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar salbiy turga tegishlidir. Bunday jamiyatda insonlarning harakatlantiruvchi bosh omil bo'lib moddiy ehtiyojlar va rag'batlar xizmat qiladi. O'z navbatida, salbiy turdagi davlat to'rt shaklda namoyon bo'lishi mumkin: timokratiya, oligarxiya, demokratiya va tiraniya¹.

Ushbu salbiy shakllarning birlamchi ko'rinishi bo'lib, Platonning fikricha, timokratiya faoliyat ko'rsatadi. Bu o'ziga bino qo'yganlarning hukmronligiga asoslangan hokimiyatdir. Timokratiyaning ilk bosqichi davrida mukammal tuzumning ko'rinishlari saqlanib qolgan, bunda hokimlar hurmatga sazovordirlar, askarlar esa dehqonchilik, hunarmandchilik kabi ishlaridan ozodlar. Shuning uchun ular mukammal ravishda harbiy mahoratlarini oshiradilar, doimiy ravishda jismoniy tarbiya bilan shug'ullanadilar. Ammo, vaqt o'tishi bilan qimmatbaho metallar shaydolari maxfiy ravishda oltin-kumush yig'ish va saqlashni boshlaydilar, ayniqsa bu ishda ayollarning faol ishtiroki va ta'siri turmush tarzini hashamatli shaklga aylantirib yuboradi. Xuddi shu sabablar tufayli timokratiyadan oligarxiyaga o'tish boshlanadi. Oligarxiy jamiyatda esa jamiyat a'zolarining ma'lum bir qismi har xil ishlar bilan shug'ullanadilar -

¹ Фролов С. С. Социология. - Москва: Издательство, 2012. - С. 158.

¹ Platon. Сочинения в 4-х томах. Том 3. Книга 1. // Полипаркено. - СПб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, Изд-во Олега Афиногеева, 2007. - С. 387.

mumkin bo'ladi, chunki ularda yashirin funksiyalar yuqori darajada rivojlangandir.

Binoqarin, yashirin funksiyalarni payqash juda murakkabdir, lekin aynan ular sosiolog uchun juda ahamiyatlidir. R.Merton shuni alohida ta'kidlaydiki, agarda sosiolog sotsial institutlarning faqat oshkor funksiyalari orqali ma'lum bir maqsadlarda tashkil qilingan tashkilot yoki muassasa o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishi muammosini tahlil bilan chegaralanib qolsa, unda bu mutaxassis xulq-atvorining ilgariidan ma'lum bo'lgan tizimini oddiy qayd qiluvchisiga aylanib qoladi. Bunday vaziyatga tushmaslik uchun sosiolog sotsial institutlarning yashirin funktsiya xususiyatlarini yaxshi o'zlashtirib, o'z faoliyatni ulib borishi taqozo etiladi. Muxtasar qilib aytganda, sosiologning intellektual salohiyati avvalambor institutlarning yashirin funksiyalarini tizimli tarzda o'rganishida namoyon bo'ladi. Huddi shu sifati bilan sosiolog jamiyatni tadqiq qilishga o'zining asosiy, maxsus ulushini qo'shadi.

R.Mertonning fikricha, institutlarning yashirin funksiyalarini o'rganish sohasidagi kashfiyotlar oshkor funksiyalarning tadqiqoti natijalariga nisbatan ko'proq foyda keltiradi va ular sosiologik bilimning boyishiga salmoqli hissa qo'shadi. Shu bilan birgalikda masalaning boshqa murakkab tomonlari ham mavjud, chunki institutlarning yashirin funksiyalarini tahlil qilish ko'pgina hollarda paradoks (umumiy tomondan qabul qilingan, ilmiy qoidalariga mos kelmaydigan fikrlarga) xulosalarga olib keladi.

Sotsial institutlar ijtimoiy hayotni tashkil etishda ma'lum bir funksiyalarni bajarar ekan, bu jarayonlarning buzilishi disfunktsiya holatini keltirib chiqaradi. A.Radugin va K. Raduginlarning ta'kidlashicha, agarda sotsial institutlarning bosh funktsiyasi sifatida u yoki bu ijtimoiy ehtiyojni qondirishni e'tirof etilsa, lekin vaqt o'tishi bilan jamiyada kechayotgan ayrim jarayonlar alohida kishining ham, butun bir sotsial guruhlarining ham ehtiyojlarini o'zgartiradi. Bu hol esa sotsial institutlarning sotsial muhit bilan aloqalari xususiyatlarini o'zgarishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida ayrimlari kamroq ahamiyatga ega bo'lishi, boshqalari esa umuman iste'moldan chiqishi mumkin. Natijada bu ehtiyojlarni amalga oshirayotgan sotsial institutlar davr talabiga javob bera olmasligi va keyingi faoliyati biror-bir ma'noga ega bo'lmasligi tufayli ular ijtimoiy

taraqqiyotga g'ov bo'lishi mumkin. Jamiyada kechayotgan intensiv o'zgarishlar tufayli ma'lum bir ijtimoiy ehtiyojlar mavjud sotsial institutlar strukturasi va funksiyalarida o'ziga muvofiq ahamiyatini topa olmaydi. Bunday nomuvofiqlik disfunktsiya holatini keltirib chiqaradi. Disfunktsiya o'z aksini tasvifiy (maddiy) strukturada (maddiy resurslarning taqchilligi, tayyorlanayotgan mutaxassislar erishilovchiligi va h.k.) va ichki mazmunli faoliyatida (masalan, institut faoliyati maqsadining aniq emasligi, funksiyalarni mujavalligi, institut nufuzi va obro'ini tushib borishi va h.k.)da topadi. Shuningdek, disfunktsiya sotsial institut o'zining jiddiy sifati - depersonalizatsiya faoliyatini yo'qotganda ham vujudga keladi. Ma'lumki, sotsial institut obyektiv tarzda faoliyat ko'rsatadigan ijtimoiy mexanizm bo'lib, unda inson joriy etilgan me'yor va namunalar asosida o'z mavqeiga mos bo'lgan ma'lum bir ijtimoiy rolni bajaradi.

Sotsial institutlar tizimi bir ijtimoiy tuzumdan boshqasiga o'tish davrida o'zgarishlarga ko'proq moyil bo'ladi. Aksariyat an'anaviy institutlar oldida ikki holatdan biri yoki o'z faoliyatini butkul to'xtatishini, yoki yangi vazifalarni bajarishga moslashishini tanlash muammosi g'aydalaydi. Sotsial institutlarning boshqa sotsial me'yorlar, qadriyatlar va munosabatlarga asosida qayta shakllanishi yoki yangilarini vujudga kelishi uzun muddatni taqozo etadi, chunki shoshilinch ravishda kishilar xulq-atvorining yangi standartlarini shakllantirish, ularning ongi va psixologiyasini o'zgartirishning sira iloji yo'q.

Sotsial institutlar o'z funksiyalariga qarama-turafan ekan, bunda avvalo oila institutining ahamiyatiga asosiy e'tiborni qaratish lozim bo'ladi, chunki u boshqa institutlar ichida ong ko'holalaridan hisoblanadi. Shuning uchun oila instituti bir qator ijtimoiy fanlarning tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qiladi. Sosiologiyada ushbu institut muammolari ham nazariy, ham amaliy jihatlarda o'rganiladi. Rossiyalik sosiologlar N.Nartov, V.Belskiylarning fikricha, oila o'zida sotsial institut va kichik guruh sifatlarini mujassamlashtiradi¹.

Oila sotsial strukturaning mikro modeli bo'lib xizmat qiladi va o'zida kishilarning shaxsiy muloqotlari va munosabatlar kechishini namoyon etadi. Sosiologlarni avvalambor oilaviy xulq-atvor namunalari (oilaviy munosabatlarni muvofiqlashtirish, unda o'rinlangan rollar va h.k.)

¹ Hartov N. A. *Sotsial (S) O'rganish* - M.: Kuch, 2012. - S. 290.
151

qiziqtiradi. Bunday holatda oilaning shakllanish jarayoni yoshlarni bir-birining ko'nglini olish me'yorlari va standartlari, bo'lg'usi umr yo'ldoshini tanlash, jinsiy xulq-atvor hamda kelin va kuyovlarning otalar-onalari bilan o'zaro munosabatlarning yig'indisi sifatida nazarda tutiladi. Er va uning ayoli o'rtasidagi munosabatlar nikoh instituti tomonidan maxsus joriy qilingan me'yorlar va sanksiyalar tizimi orqali muvofiqlashtiriladi. Ayrim me'yorlar, huquq, burch va majburiyatlar yuridik xususiyatga ega va ular qonunlar hamda oila kodeksi tomonidan tartiblanadi. Masalan, er va uning ayolini bir-birlariga, holatlarga nisbatan moddiy majburiyatlari, oilaviy mulkni birgalikda tasarruf etish, nikohni bekor qilishning huquqiy asoslari va h.k. Boshqa me'yorlar esa jamiyatda qabul qilingan axloq, urf-odatlar va an'analarga muvofiq amalga oshiriladi. Masalan, nikohgacha bo'lgan xulq-atvor, er va uning ayolini oiladagi vazifalari, farzandlar tarbiyasi, oilaviy ko'ngilochar tadbirlar va h.k. Demak, nikoh instituti oila institutining ajralmas qismi sifatida o'zining muhim o'rniga ega.

uchun bolalarga bo'lgan ehtiyojini qondirish jarayonidir. Ushbu asosiy funktsiya bilan birga oila bir qator boshqa muhim ijtimoiy funksiyalarni ham bajaradi:

Allatda, keyingi yillarda G'arb mamlakatlarida an'anaviy oila instituti mavqei anchagina yo'qolib, u ma'lum bir qiyinchiliklarni boshidan kechirmoqda. Buning natijasida bu mamlakatlarda nikohning g'ayriinsoniy shakli - bir jinsi nikohlarning vujudga kelishi avj olmoqda. Achinarlisi shundaki, ayrim davlatlarda bunday nikohlar tuzilishiga demokratiya niqubi ostida, g'ayri yoki jinsiy kamchilik - gomoseksuallarning manfaatini

himoya qilish bahonasida rasman ruxsat berilmoqda. Bu salbiy holat O'zbek jamiyati jamoatchiligining ilg'or fikrlaydigan qisminida katta tashvish uyg'otmoqda, chunki an'anaviy oilaning tanazzuli bu turdagi g'ayritabiiy nikohlarning shiddat bilan ko'payishiga asos berilmoqda. O'z navbatida bunday noxush holat oilaning asosiy funksiyasi - reproduktivlikni yaqin yillar ichida batamom yo'qolishiga asosiy omil bo'ladi.

Mamlakatimizdagi milliy xususiyatimizni ifodalab beradigan ijtimoiy-madaniy muhit bizda oila instituti barqarorligining yuksalib borishiga asosiy ta'simi ko'rsatayapti. Davlatimizning oila instituti barqarorligiga berayotgan har tomonlama katta e'tibori tufayli oila o'zining har chu funksiyalarini yuqori saviyada bajarayotgani jamiyatimiz taraqqiyoti uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

Nazorat savollari:

1. Sotsiologiyada "sotsial institut" tushunchasini izohlang.
2. Sotsial institutning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Sotsial institutlarning asosiy turlarini ko'rsatib bering.
4. Iqtisodiy institutlar faoliyatiga misollar keltiring.
5. Shaxs hayotida sotsial institutlarning o'rni misollarda tushuntiring.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Современная западная социология. Словарь. - Москва: Политиздат, 1990.
2. Платон, Сочинения. Том 3. Ч.1. // Государство. - СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007.
3. Фролов С.С. Социология. - Москва: Проспект, 2012.
4. Кравченко А.И. Социология. - Москва: Проспект, 2006.
5. Радугин А.А., К.А.Рудутин, Социология. - Москва: Центр, 1999.
6. Аншрев Ю.Л., Коржавская Н.М. и др. Социальные институты: содержание, функции, структура. - Свердловск: Урал. ун-т, 1989.
7. Перегудов С.П. Институты гражданского общества и государство. // Социс. 1995, №3.
8. Глоты М.Б. Социальный институт: определение, строение, классификация. // Социс. 2003, №10.

2.7. Tashkilot sotsiologiyasi

Reja:

1. "Tashkilot" tushunchasi
2. F.Teylor, M.Veber, R.Mertonlarning tashkilot nazariylari
3. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy tashkilotlar
4. Zamonaviy tashkilotlarning rivojlanish muammolari

Har bir inson o'z hayotida va shundan kelib chiqqan ish faoliyatida qandaydir tashkilotlar bilan aloqada bo'lishi muqarrar. Shu tashkilotlar bilan bo'lgan bevosita aloqalar jarayonida inson kamol topadi, ishlaydi, o'qiydi, ilm-fan, madaniyatning taraqqiyotiga ma'lum bir hisasini qo'shadi. Inson faoliyati shu tashkilotlarning ta'sirida amalga oshadi.

"Tashkilot" tushunchasi ko'pincha kundalik amaliyotda qo'llaniladi, shu bilan birga bu tushunchaga turli-tomon mazmun beriladi. A.Prigojin "tashkilot" atamasining uchra keng tarqalgan ma'nosini taklif etadi.

Birinchiidan, tashkilot yangi me'yorni ishlab chiqishda barqaror aloqalarni yaxshilash, ijtimoiy guruhlar a'zolarining ulohida harakatlarini muvofiqlashtirish bo'yicha ba'zi faoliyatlarini anglatadi. Bunday faoliyat "tashkil etish" so'zi bilan yaxshiroq tavsiflanadi. Uni shaxslarning guruhlardagi kelishilgan harakatlari, kooperatsiyasi va integratsiyasi uchun sharoitlar yaratish yo'li bilan sinergiyaning samaradorligiga erishishga yo'naltirilgan faoliyat kabi ham aniqlash mumkin. Masalan, rahbar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadi. Bu esa, rahbar ishchilarni ish joylari bo'yicha operatsiyalar bajarilishida uzluksizlik va jadallikka erishish mumkin bo'ladigan darajada joylashtirishi lozim. Undan tashqari, u o'zaro ayirboshlashni ta'minlashi va ishlab chiqarish, ish kuni tartibi, uchastka ishchilari va ta'minotchilarning o'zaro ta'sirlashtirish me'yorlarini belgilashi lozim. Bu faoliyat ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, deb ataladi.

Ikkinchiidan, tashkilot ko'pincha qandaydir obyektning atributi, uning xususiyatlari esa yo'lga qo'yilgan tuzilma sifatida tushuniladi. Bu ijtimoiy obyekt ba'zi ichki tuzilishga egaligi va ma'lum ma'noda bog'langan qismlardan iborat bo'lishini anglatadi. Odarda, "tashkilot" atamasi bu ma'noda tashkiliy va nashkiliy tuzilmalarni farqlash uchun qo'llaniladi. Xususan, qanday guruh tashkil etilmasin, agar unda barqaror ijtimoiy rollar mavjud bo'lsa *tya'nt*, har bir tashkilot umumiy ishlar o'ziga qaratilgan

erishish uchun yaratilgan shaxsiy bo'lmagan aloqalar asosida ishlaydigan odamlarning katta birlashmasidir. Tashkilotlar, asosan, ma'lum maqsadlar uchun mo'ljallangan, tashkil etilgan va maqsadga erishish uchun maxsus qurilgan binolarda yoki boshqa joylarda joylashgan makon hisoblanadi. Shuning uchun tashkilotlar odamlar hayoti uchun juda muhimdir.

Insonlar o'z hayotlarini avvaldan muvaffiq, ya'ni qo'yilgan maqsadga muvofiq tashkil etadilar. Har bir inson ongida vaziyatning istalgan imkonini yaratadi va uni amalga oshirishga intiladi. Shunday qilib, inson birlashmalari asosida bu birlashmalar a'zolari ehtiyojlarini qondirish uchun birligidagi harakat zarurati tushunchasi yotadi. Har bir inson o'z ehtiyojlari va imkoniyatlarini qiyoslaydi, bunda imkoniyatlar ko'pincha noaniq va qiyin amalga oshiriladi. Inson natija va unga erishish usullarini tasavvur etishga qodir. Ko'pincha maqsadga erishish bir necha yoki ko'pgina kishilarning birligidagi harakatlardan foydalanishga asoslangan, chunki ehtiyojlarining aksariyatini bir kishi boshqa shaxslar ishtirokisiz qondira olmaydi.

Sotsiolog G.Zimmel shunday yozgan edi: "Ijtimoiy uyushmalar turli shakllarga ega bo'lib, ular ijtimoiy birlashmalarni tashkil etishga undovchi shaxslarning turli-tuman manfaatlari yordamida aniqlanadi. Mazkur shaxslar bu birlashmalarda o'z manfaatlarini turli usullar yordamida, ya'ni hissiy yoki ideal, tez yoki sekin, ogli yoki ogisiz ravishda amalga oshiradilar". Aytish mumkinki, ijtimoiy uyushmalar kishilarning birligidagi faoliyatida rejalashtirilmagan mahsulotni namoyon etadi. Ijtimoiy uyushmalar kishilar faoliyatining nisbatan muhim sohalarida asta-sekin kelki tomondan tashkiliylashadi, quyidagi asosiy belgilarning yuzaga kelishi bundan dalolat beradi:

- Umumiy mehnat taqsimoti yuzaga keladi va rivojlanadi. Uyushma a'zolarining majburiyatlarni oqilona taqsimlashi, ya'ni uyushmaning har bir a'zosi o'z ishini umumiy maqsadga erishish uchun fidoyilik bilan qobiliyati, shaxsiy layoqati, bilim va ko'nikmalarini namoyish etgan holda bajarishga intilishini dastlabki umumiy mehnat taqsimotining muhim sabablaridan biri, deb hisoblash mumkin.

- Uyushma a'zolari nafaqat umumiy maqsadni his etgan holda kelgusi natijani tasavvur etadilar, balki ishlarning umumiy maydonini yarata

boshlaydilar va aniq vaziyatda bu natijaga erishishning qulay usullarini ishlab chiqadilar.

- Uyushmalarda ba'zan muvofiqlashtiruvchi idoralar yuzaga kelib, ular umumiy maqsadga erishish uchun boshqaruv tizimi asosida uyushma a'zolarining harakatlarini birlashtirishi mumkin. Bunday boshqaruv idorasi yordamida harakatlarning maqsadga yo'naltirilganligi va amaldagi ijtimoiy uyushmaning faoliyati birligi ta'minlanadi¹.

Jamiyatda bunday guruhlarining tabiiy tashkil topishi insoniyat rivojlanishining ibtidoisidayoq yuz bergan.

An'anaviy anug'-qahila jamiyatidan murakkab davlat tuzilmalariga o'tish inson faoliyatining uzoq muddatli maqsadlarga erishishni ko'zlovchi qat'iy tashkiliy aloqalar va barqaror tashkiliy guruhlar yaratishni talab etuvchi qator sohalar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Bu ehtiyoj sun'iy tashkilotlar yuzaga kelishida namoyon bo'ldi.

Sun'iy tashkilot ma'lum rejaga muvofiq, ma'lum maqsadga erishish uchun tashkil etilgan va ichki aloqalarning qat'iyligi tashqi ta'sirga nisbatan mustahkamligi bilan xarakterlantiruvchi aloqalar tizimidir va u ijtimoiy rollarni aks ettiradi.

Ta'kidlash joizki, sun'iy tashkilotlarning yuzaga kelishi va keying rivoji tashkiliy hayotning tabiiy shakllari to'liq yo'qolib ketishini anglatmagan. Hozirgi sharoitdan tashkilotning tabiiy shakllari saqlanib qolishini rasmiy qoidalar tashkiliy tuzilma faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi vaziyatlarning hammasini qamrab ololmastligi bilan izohlash mumkin.

Sun'iy tashkilotlar quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) boshqaruv va nazoratning strukturali bosqichma-bosqich oldindan ma'lumotga egaligi;
- 2) aynan shunday tuzilmalarda shaxsiyatsizlik muqomining tamoyil ekani;
- 3) rasmiy me'yordarga asoslangan qat'iy hokimiyat aloqalarining mavjudligi.

Bugungi kun talabidan kelib chiqadigan tashkilotlar faoliyati ilgari qabul qilingan shakliiy tizim va bo'linmalari amaliy ish faoliyati uchun uslubiy qo'llanma sifatida e'tirof etilmaydi. Tashkiliy boshqarish endilikda

¹ Zimmel G. Conflict and the Web of Group Affiliations. N.Y.: Free Press, 1955 - P. 6.

faqat nomigagina mansub bo'lgan tushunchani anglatmasligi lozim. Tashkilotlar faoliyatida bugungi kunning talabidan kelib chiqib, birinchi navbatda inson omili turmog'i lozim. Negaki, har qanday tashkilotlarda birinchi navbatda inson munosabatlari, ularning qobiliyatlari, mehnatga bo'lgan munosabatlari, shulardan kelib chiqqan holda umum manfaatlari yotadi¹.

Birlashtirilgan umumiy tushunchada qabul qilingan "tashkilot" atamasining ko'rib chiqilgan ma'nolari uning ilmiy ta'rifini tushunish va ifodalashga tayanch beradi².

Ijtimoiy hayotning ba'zi tomonlarining yuzaga kelgan tashkiliy tuzilma shakllari nisbatan uzoq vaqt o'zgarmagan. Bu ko'p hollarda moddiy ishlab chiqarish sohasiga tashkiliy birlashmalarda ehtiyoj mavjud bo'lmaganligini anglatadi. U davrda yagona, beqiyos tovarlar va xizmatlarni hunarmandlar sulolasi ishlab chiqargan. Boshqa zaruriy mahsulotlarni esa, bevosita iqtisodiy, jismoniy yoki boshqa majburiyat turlari yordamida majburiy mehnat asosida ishlab chiqarganlar. Lekin, ko'p holatlarda mahsulot va xizmatlarni ta'minlashda yuqori unumdorlik va yuqori sifat ommaviy ishlab chiqarishdagi asosiy talablar qondirilmagan. Agar hunarmandlikda sifatli mahsulotlarni yaratish mumkin bo'lsa-yu, lekin yuqori unumdorlikka erishilmasa, u holda majburiy mehnat asosidagi ishlab chiqarishda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish *mushkul (majbur qilingan ishchi toshlarni tashishi yoki kanallar qazishi mumkin, lekin u sifatni oshirishda to'siq hisoblanadi)*. Faqatgina raqobat va unumliroq ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish istagi nisbatan takomillashgan tashkiliy tuzilmani yaratishga intilishni yuzaga keltirdi.

Amerikalik muhandis va olim F.Teylorni ilmiy boshqaruvning mumtoz nazariyalari asoschisi deb hisoblaydilar. Uning nomi bilan tashkilotlar nazariyasidagi yo'nalish "teylorizm" deb nomlangan. "Muvofiqlashtirish", "integratsiya" va "nazorat" ushbu yo'nalishning shiori bo'ldi. Taylorizmning davomchilari, ishlab chiqarish operatsiyalarini maksimal tarzda engillashtirishda, mehnatga ishbay haq to'lashni joriy qilish yo'li bilan rag'batlantirish tizimini yo'lga qo'yishda va mehnat xavfsizligini ta'minlashdan iborat bo'lgan ishchilarning muammolarini hal

etishga alohida e'tibor qaratdilar. Taylorizmning asosiy tamoyillari quyidagilar sanaladi:

- tashkilotning har qanday a'zosi faoliyatining har qanday unsuriga ilmiy yondashuvni tatbiq etish, ishlab chiqarish operatsiyalarini takomillashtirishda nisbatan oqilona, qulay usullarni izlash;
- ishchilarning ilmiy asoslangan tanlovi va o'qitilishi;
- avvalambor mehnatga haq to'lashning ishbay tizimi asosida mehnatni rag'batlantirishda namoyon bo'ladigan boshqaruvchi va ishchi orasidagi o'zaro ta'sir.

F.Teylor o'z yondashuviga hech qanday yangi asosiy ilmiy qoidalar kiritilmaganini tan oladi va ilmiy boshqaruv nazariyasi "boshqaruvchilarning avvalgi avlodlari tomonidan to'plangan barcha an'anaviy bilimlarni yig'adi hamda uni qoidalar, qonunlar, formulalar ko'rinishida takomillashtiradi", deb tahmin qiladi. Tashkilotni boshqarishni takomillashtirish bo'yicha F.Teylorning yondashuvida muhandislik qarorlariga ustuvorlik berilgan. Ushbu nazariya doirasida "ratsionallikdan" og'ishlar hisob-kitoblar va sof muhandislik qarorlari asosida chetlashtirilishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlar, xatolar, noaniqliklar kabi ko'rib chiqiladi³.

Institutsional aloqalar, albatta, kelishilgan faoliyatni kafolatlaydigan ijtimoiy jamoalar, normalar va qadriyatlarni qabul qilingan faoliyatining uyushgan, tartibli tizimlaridir. Ushbu aloqalarning buzilishi dezorganizatsiyaga, inqiroz, begonalashuv va buzg'unchilik kabi salbiy hodisalarga olib keladi.

Dezorganizatsiya - muayyan jamoalar doirasida normadan chetga chiqadigan va salbiy oqibatlarga olib keladigan harakatlar amalga oshirilishiga olib keladigan ijtimoiy jarayonlar majmui.

Tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonining buzilishi iqtisodiy inqirozni keltirib chiqaradi. Masalan, oila institutining tartibsizligi buzg'unchilik, jinoyatlar, huquqbuzarliklar darajasining oshishiga olib keladi. Institutlar tartibsizligining eng salbiy oqibatlaridan biri bu odamlar guruhlarini begonalashtirishdir. G'arbning rivojlangan mamlakatlaridagi sotsiologlar orasida insonlarning moddiy ehtiyojlar to'plami sifatida psixologik va funksional tushunchalari keng tarqalgan.

¹ Зайнугапов И. И., Исмаилов Т. С. Таълимий назарияси. - Тошкент: ТДБТУ, 2005. - Б. 7

² Фролов С. С. Социальные организации. Учебник. - М.: Гардариум, 2001. - С. 19.

³ Фролов С. С., Зайнугапов И. И., Фролов Ф. И., Фролов Т. Управленческие основы и перспективы. - М., 1992. - С. 36.

Ijtimoiy harakatlarni hissiy va ratsional hirlik sifatida ko'rib chiqadigan tizimli yondashuv; normativ va qiymatli; ideal va realni sizga subyektlar faoliyatining ma'naviy ustunligi, ayniqsa ma'no berish jarayonlarini qayd etishga imkon beradi. Ma'noning chuqur jikati - o'z taqdirini o'zi belgilashning ma'naviy va axloqiy muammlarini hal qilish va jamiyatdagi o'zini va maqsadini izlash jarayonidir.

Sotsiologiya rivojlanish strategiyasi tushunchasiga ishonirish muntig'ini, odamlarning konseptual ko'nikmalarini, davlanning iqtisodiy rivojlanishida milliy manfaatlarini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Ushbu omillarni hisobga olmasdan samarali iqtisodiy rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish mumkin emasligi uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan. G'arbda boshqaruv mexanizmi maqsadga muvotiq ravishda qurilgan, ya'ni belgilangan maqsadga bosqichma-bosqich o'tishda tuzilgan eng maqbul harakat usullari ishlab chiqilmoqda. Ruslar ratsionallikning ijtimoiy turi bilan ajralib turadilar, bu jamoaga yo'naltirilganlikni anglatadi. Bu o'z ishi va mahsuloti uchun mag'rurlik tuyg'usi ustunligini anglatadi. Xodimlar uchun eng muhimi, ularning faoliyati natijalarini jamoatchilik fikrida ijobiy baholashdir. Ruslar ratsionalligining yana bir tarkibiy qismi sifatida adolat, shara, qadr-qimmatning mavjudligini olish namkin.

O'zbekistonda davlat investitsion siyosati byudjet investitsiyalari ulushini qisqartirish va xususiy sektor faoliyatini har tomonlarni rag'batlantirish, mamlakarda "iqtisodiy bilim"ni bosqichma-bosqich shakllantirish, mehnat resurslaridan foydalanish sifati va samaradorligini oshirish yo'nalishida qayta ko'rib chiqilmoqda. Shu munosabat bilan inertsiyani, ko'rsatgichdagi harakatlarni engib o'tish va mehnat samaradorligini bosqichma-bosqich oshirish vazifasi qo'yilgan. Zamonaviy tarkibni boshqarish zamonaviy ish ko'nikmalarini egallashga, umumiy biznesga individual hissa qo'shishga va biznes odob-axloq qoidalariga rioya qilishga undaydigan xodimlarni rag'batlantirishning moslashuvchan, barqaror mexanizmini ishlab chiqish maqsadida xo'jalik yurituvchi subyektlarning mehnat faoliyatining haqiqiy sikllarini ko'paytirishni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonliklar uchun, ayniqsa keksa avlod vakillari uchun ratsionallik o'ziga xosdir; bu ulla qadriyatlari, madaniy an'analar va tabiatning ustuvorligini anglatadi. Ushbu turdagi ratsionallik harakatlarni

barqarorlashtiruvchi va tartibga soluvchi omilli bo'lib xizmat qiladi, ammo individual javobgarlik, tashabbuskorlik va fidoyilikni shakllantirishni qiyinlashtiradi. An'anaviy qadriyatlarni mehnat, boshqaruv va tashkilotlarning innovatsion texnik-iqtisodiy shakllari bilan birlashtirish O'zbekistonda judal o'sish modelini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini yaratishga yordam beradi. Zamonaviy ijtimoiy tashkilotlarning tendentsiyasi - o'zini o'zi tartibga solish uchun sharoit yaratish va har bir xodimning mehnat jarayoniga qo'shgan hissasini har tomonlarni oshirishni ta'minlaydigan etakchilik usullari va uslubli hisoblanadi.

Kooperatsiya (*hamkorlik*) - ugungi kunda rivojlanayotgan tashkilot turi bo'lib, kelishilgan harakatlar, maqsadlarga erishish uchun sa'y-harakatlar, kapital, resurslarni birlashtirishdir. Bu yagona huquqiy reglamentlar, xulq-atvor normalari va qoidalari, faoliyat natijalarini baholash asosida qo'shma faoliyatni tashkil etishni o'z ichiga oladi. Kooperatsiya umumiy axloq va ma'naviyatga asoslanadi. Masalan, Yaponiyada korporativ jamoat manfaatlarini va qur, sadoqat, xayrixohlik kabi axloqiy toifalar bilan tartibga solinadigan xatti-harakatlar iqtisodiy rivojlanishning hal qiluvchi omilidir. Madaniyat va tashkilotlikning zamonaviy o'zaro ta'siri moddiy madaniyat sohasini, shu jumladan zamonaviy o'zaro ta'siri moddiy madaniyat sohasini, shu jumladan texnika, texnologiya, ishlab chiqarish vositalarini; oning me'yoriy-qiymat va ratsional shakllarini qamrab olgan. Eng katta muvaffaqiyatga ijodiy, innovatsion harakatlar qo'llaniladigan tuzilmalarda erishiladi. Madaniyat va biznesning innovatsion harakatlarning o'zaro ta'siri alohida shaxslar va butun jamiyatning yangi faoliyat tuzilmalarini shakllantirishni va dunyoni idrok etish zarurligini ifoda etmoqda va amalga oshirilmoqda. Ijtimoiy hayotni tashkil etish shakllarining xilma-xilligi subyektlarning xilma-xilligiga, ularning fikrlash va harakat qilish uslubining o'ziga xosligiga, har bir insonning potentsialini har tomonlarni amalga oshirishga mos kelishi kerak. Eng istiqbolli tashkilot - o'zini o'zi boshqarish tizimi bo'lib, bu umumiy ish uchun shaxsiy javobgarlik, korxona rivojlanishiga individual hissa qo'shish va umuman uning rivojlanishiga hissa qo'shish istagidir.

Nazorat savollari:

1. Tashkilot deganda nimalarni tushunasiz?
2. Sotsial tashkilot strukturasi va asosiy elementlari nimadan iborat?
3. Zamonaviy sotsial tashkilotning tavsifini bering.
4. Tashkilot turlarini tasniflang?
5. Zamonaviy sotsial tashkilotning funktsiyalarini ko'rsatib bering?
6. Tashkilotning asosiy prinsiplari qanday?
7. Boshqarish faoliyatining zamonaviy prinsiplari qanday?
8. Boshqarish funksiyalari nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Заинутдинов Ш.Н., Исмоилова Т.С. Ташкилот назариси. - Тошкент: ТДИУ, 2005. - В. 5-7.
2. Фролов С.С. Социология организаций: Учебник. - М.: Гардарики, 2001. - С. 11-21.
3. Sociology: A Global Perspective, Ninth Edition Joan Ferrante 2015. Cengage learning. - P.112.
4. Simmel G. Conflict and the Web of Group Affiliations. N.Y., Free Press, 1955. - P. 6.
5. Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление - это наука и искусство. - М., 1992. - С. 36.

III-BOB. SOTSIOLOGIYA METODOLOGIYASI VA METODLARI

3.1. Sotsiologiya metodologiyalari va paradigmalari

Reja:

1. Sotsiologiya fanida metodologiya tushunchasi va uning ilmiy ahamiyati.
2. Maxsus sotsiologik metodologiya yondashuvlar va ularning rivojlanish bosqichlari.
3. Paradigma tushunchasi.
4. Sotsiologik paradigma va sotsiologik metodologiyalar.

Ma'lumki, har bir fan o'zining obyekti va predmeti doirasidagi hodisa va jarayonlarni tadqiq etish, ilmiy manbalarini boyitish, fanning istiqbolini bardavomiyligini ta'minlash uchun o'ziga hos metodologiyasiga ega bo'lmog' lozim. Har bir fan yoki soha o'zining maxsus uslubiyoti va yondashuvlarsiz sira faoliyat ko'rsata olmaydi. Fanning taraqqiyot vositasi bo'lib aynan metodologiyadagi ustuvor deb qabul qilingan yondashuvlar xizmat qiladi. Sosiologik bilimning metodi, strukturasi va mezonni muammolari bilan ayni shu fanning metodologiyasi shug'ullanadi.

Metodologiya so'zi yunoncha "methodos" (usul, yo'l) va logos (ta'limot) so'zlarining birikmasidan kelib chiqqan bo'lib fan doirasidagi qoidalar, usullar, yondashuvlarni tahlil etuvchi maxsus yo'nalishdir. Umumiy ilmiy metodologiya - bu barcha fanlar tomonidan o'rganishda qo'llaniladigan tamoyillar, shakllar va usullar. Bular tizimli, funksional, kompleks, sababiy, tuzilmaviy, mantiqiy va boshqalar kabi yondashuvlardir. Bu metodologik yondashuvlar barcha fanlar, ham tabiiy, ham aniq, ham ijtimoiy fanlar tomonidan qo'llaniladi. Maxsus metodologiya - bu alohida fanlar tomonidan qo'llaniladigan tamoyillar, shakllar va usullar haqidagi bilimlar tizimi, chunki har bir fanning o'z obyekti va o'rganish predmeti bo'ladi, o'zining voqelik sohasida qonuniyatlarni ochadi. Shu bilan birga metodologiyaning alohida turi empirik metodologiya hisoblanadi. Har bir fan o'zining empirik tadqiqotini kuzatish, tajriba va hokazo usullari bilan olib boradi. Har bir fanda bu usullarning o'ziga xos xususiyatlari bor, ularning maqsad va vazifalari asosida, bilish tamoyillaridan kelib chiqib qo'llaniladi.

Metodologiya tushunchasi bilan bir qatorda fanga amerikalik fan metodologi Tomas Kun tomonidan kiritilgan paradigma tushunchasi kirib keldi. Amerikalik olim T.Kunning "Ilmiy inqiloblarning tuzilishi" asari nashr

etilgandan so'ng, boshqa fanlarda bo'lgani kabi sotsiologiyada ham uning muallifi tomonidan model yoki model sifatida belgilab berilgan "paradigma" atamasi qo'llanila boshlandi. Ilm-fanda qabul qilingan muammoni hal qilish usuli, boshqalarga qarayanda muvaffaqiyatliroq. Paradigma shunchaki prinsip emas, balki tushunchalar, ta'riflar, yondashuvlar va usullarni o'z ichiga olgan ma'lum bir tushunchadir. Fan metodologiyasi muammolarini tahlil qilib, uning rivojlanishining u yoki bu davrida hukmronlik qiladigan paradigma taqida gapiriladi. Sotsiologiya metodologiyasining rivojlanish tarixi turli xil paradigmalarning o'zgarishi sifatida ifodalanishi mumkin: pozitivistik, psixosozialistik, empirik, funksional, fenomenologik. Metodologiya firuining alohida bir bo'limi bo'lib, u bilish jarayonining murakkabligi va turli-tumanligini tadqiq qila borib, bilimning tamoyillari, shakllari va metodlari ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Amerikalik sotsiolog P.Lazerfeldning fikricha, sotsiologlar insonlar faoliyatini o'rganishlar, metodologlar esa sotsiologning ish ustidagi faoliyatini o'rganadilar.

va empirik tadqiqotlar asosida vujudga keldi. Bu metodologiya an'anaviy fanlar va ulur metodologiyasi bilan o'zaro hamkorlikda ishlab chiqilgan. Bunda falsafaning bilish nazariyasining o'rni beqiyosdir. Sotsiologiya metodologiyasining bosh vazifasi - bu sotsial jarayonlar tadqiqot prinsiplari, tamoyillari, shakllari va metodlarini ishlab chiqishdir. Sotsiologiyada umumiy metodologiya sotsial voqe'lik mohiyati, insoat mavjudligi va madaniyat muammolari tadqiqoti ta'sirida shakllandi. Zamonaviy sotsiologiyada maxsus-sotsiologik metodologiyaning uchta asosiy turi ishlab chiqilgan:

Ular bir metodologiya ijtimoiy jarayonlarning tuzilishiga qaratilgan. Ta'riflash metodologiyasi ijtimoiy hayot faktlarini o'rganishga qaratilgan; tushuntirish metodologiyasi o'rganilayotgan obyektning sabab-oqibat, funksional, tizimli, tarkibiy va boshqa munosabatlarini o'rganishga qaratilgan; "Tushunish" metodologiyasi odamlarning ichki, subyektiv dunyosiga, ulaming faoliyatining mazmuni kirib borishga intiladi. Sotsiologiya klassiklari faoliyatining mazmuni kirib borishga intiladi. Sotsiologiya klassiklari faoliyatining mazmuni kirib borishga intiladi. Sotsiologiya klassiklari faoliyatining mazmuni kirib borishga intiladi.

Tarixiy jihatdan G.Spenser tomonidan ishlab chiqilgan, tavsif metodologiyasi birinchi bo'lib shakllangan. Sosiologiya klassikasi tadqiqotchilar jamiyat haqida hech narsa bilishmaydi, shuning uchun jamiyat o'tmishda qanday bo'lganligi, jamiyat taraqqiyotining turli tarixiy davrlarida qanday iqtisodiy, siyosiy, oilaviy tuzilma mavjud bo'lganligi haqida ma'lumot to'plash zarur, deb hisoblashgan, bu hududlarning dinamikasi qanday so'z

va harakatlarning ma'nosi turishi kerak. Bunday sharoitda sotsiologiya madaniyat va insonning ruhi haqidagi haqiqiy fan hisoblanadi.

G.Simmel va M.Veber ijtimoiy fanlarda yagona mumkin bo'lgan yondashuv sifatida tushunish g'oyasidan chiqdilar. "Tushunish" metodologiyasining asosini M.Veberning ijtimoiy harakatlarni nazariyasi tashkil etadi. M.Veberga ko'ra tushunish bir necha jihatlarga ega:

1. tushunish ijtimoiy harakatlarni subyektlari: manfaatlar, motivlar, maqsadlar, qadriyatlarining ichki dunyosini tushunish sifatida;
2. o'rganilayotgan hodisalarni tadqiqotchining talqini sifatida tushunish;
3. tadqiqotchining respondent bilan qanday munosabatlarda bo'lishini tushunish;
4. qo'llanilayotgan tushunchalar ma'nosining umumiyligi talakkur va ifodalarning umumiyligi sifatida tushunish;
5. Bayonotlarning qadriyat-ma'naviy ma'nosini anglash.

Shunday qilib, diqqat subyektiv ma'nofarga, ma'nofarga, qadriyatlariga, fikrlash va harakat qilish usullariga qaratiladi. Tushunish metodologiyasining bu g'oyalari A.Shyuts tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u qo'shimchu ravishda tushunishning bunday turlarini ajratib ko'rsatadi: odamlar tajribasini o'rganish; tadqiqotchining o'z vazifalarini tushunishi, bilish predmeti va muayyan ijtimoiy tizim nuqtasi nazaridan tushunish; qo'llanilgan so'zlarning ma'nofining ijtimoiy kontekstini hisobga olish va tushunishni tiplashtrish. Ikkinchisi - inson subyektivligi ma'nofarining umumiylik darajasi. Tushunish metodologiyasining asosiy usuli sotsiologik tadqiqotning eng muhim protsedurasiga aylangan taqin va tipologiyadir.

Hozirgi davrda AQShda etakchi metodologiya sifatida funksionalizm o'z o'rnini saqlab kelmoqda. Strukturali funksionalizm - sosiologik nazariya bo'lib, u dastlab sotsial hodisalarni ijtimoiy ehtiyojdun kelib chiqib, tadqiq qilmog'chi bo'ldi. Strukturali funksionalizm E.Dyurkgeym g'oyalaridan ilhomlanib, rivojlandi. E.Dyurkgeym jamiyat qanday qilib o'z ichki barqarorligini ta'minlaydi - degan savolni qo'yishdan mandauldor edi. U sotsial birdamlik va barqarorlikni hamfikrlik tushunchasi asosida tushuntirishga intildi. Bunda sodda, ibtidoiy jamiyatlarda mexanik birdamlik asosida faoliyat ko'rsatadilar. Zamonaviy va murakkab jamiyatlarda esa kishilar yanada jiddiy vazifalarni bajarishlari tufayli endi organik birdamlik tuzumi etiladi.

Strukturali funksionalizmning dolzarb muammasi E.Dyurkgeymning jamiyat barqarorligi va ichki birligi zaruriyatini yanada chuqurroq o'rganishdir. Aksariyat funksionalistlar ta'kidlashicha, sosial muassasalar o'zaro birolashganlar va ular mustahkam tizimni tashkil etadilar. Bir muassasadagi o'zgarishlar boshqasini kida ham shunday jarayonni jadallashtrishga xizmat qiladi. Jamiyada izchil konstruksiya sifatida turli xil muassasalar faoliyat ko'rsatar ekan, bu holat barcha sosial va madaniy hodisalar ijtimoiy muvozaunahni saqlashga qaratiladi. Jamiyat sohalari faoliyatini yaxshi bilish uchun bu tashkilotning funksiyasi qanday- degan savolni ko'ndalang qo'yishga to'g'ri keladi. Shu ma'noda funksiya katta tizim mavjudligini saqlashga qo'shilgan xissa deb tashvimsa maqsadga muvotiq keladi.

Shunday qilib, jamiyatni tashkil qilish funksiyasi qanday amalga oshiriladi deb so'rashimiz mumkin. Bu savol esa o'ta murakkab bo'lib, u jamiyat tashkil bo'lishining uzoq tarixini sindirgachlik bilan o'rganishni taqazo etadi. Jamiyat hayoti elementlarini va uning sosial strukturasi tasvirlab, biz ijtimoiy hayotning mohiyatini yanada yaxshi tushunishimiz mumkin bo'ladi. Sotsiologiyadagi jamoatchilik fikri, mehnat munosabatlari, guruh, sosial struktura kabi tarmoq yo'nulishlari maxsus metodologiya usulida keng tadqiq qilyapdi. Shuningdek, rollar yondoshuv, statusli tahlil, aksologik yondoshuv, o'ilyapdi. Shuningdek, rollar yondoshuv, statusli tahlil, aksologik yondoshuv, o'ilyapdi. Shuningdek, rollar yondoshuv, statusli tahlil, aksologik yondoshuv, o'ilyapdi. Shuningdek, rollar yondoshuv, statusli tahlil, aksologik yondoshuv, o'ilyapdi.

Yuqoridagi metodologiyalar bilan bir qatorda, yigirmanchi asrning birinchi uchdan birida AQSHda empirik metodologiya shakllanmoqda. Empirik tadqiqotlar ham o'zlari uchun alohida bir metodologiyaga ega bo'ldilar. Empirik tadqiqotlar ham o'zlari uchun alohida bir metodologiyaga ega bo'ldilar. Empirik tadqiqotlar ham o'zlari uchun alohida bir metodologiyaga ega bo'ldilar. Empirik tadqiqotlar ham o'zlari uchun alohida bir metodologiyaga ega bo'ldilar.

jihatlar yig'indisini hisobga olgan holda mantiq, bosqichlar, tadqiqot o'tkazish vositalari masalalarini hal etishi kerak bo'lgan empirik metodologiya zarurligi aniq bo'ladi, sosiolog va respondentlar o'rtasida. Amerikalik tadqiqotchi P.Lazarsfeld empirik sosiologik tadqiqot dasturini ishlab chiqishni taklif qildi. Unda maqsadning metodologiyasi, obyekti, predmeti, tadqiqot vositalari, asosiy tushunchalari aniqlanishi, ularning nazariy ta'riflari berilishi, so'ngra ularni o'rganish uchun operativizatsiya qilinishi kerak, muayyan obyekt. Dasturning nazariy uslubiy qismi gipotezalarni shakllantirish bilan yakunlanadi. Dasturning ikkinchi bo'limi uslubiy bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a. Tadqiqot usullari va usullarini tanlash. Metodologiya - bu maqsadlar, vazifalar va tanlangan operatsion ta'riflar asosida tadqiqot uchun tanlangan usullar to'plami. Texnika - bu usulni amalga oshirish uchun texnik vositalar to'plami: blankalar, anketalar, kartalar, televizor, ovoz yozish moslamalari, video va boshqalar uchun prestativlar.

b. Qabul qilingan ma'lumotlarni keyingi qayta ishlash va tahlil qilishni hisobga olgan holda kodlash. O'rganilgan jamoalar yoki odamlar guruhlarning kichik to'plamida tajriba (sinov) tadqiqotini o'tkazish.

d. Dafa tadqiqotlari. Bu so'rov yoki kuzatish usuli yoki tadqiqot uchun tanlangan odamlarning (*respondentlarning*) hujjatlarini o'rganish. Hozirgi vaqtda anketani o'tkazish, qayta ishlash va tahlil qilish uchun kompyuter dasturlari yaratilgan: SPSS, DAS. Ijtimoiy jarayonlarni modelleştirishning zamonaviy yondashuvlaridan biri bu sun'iy neyron tarmoqlardan (ANN) foydalanishdir. Neyroekspert tizimlari doirasidagi yangi bilimlarning manbai qaror qabul qilish jarayoniga ham boshlang'ich, ham yashirin ko'rsatkichlarning hissalarni hisoblash orqali aniqlangan "obyekt-mulk" jadvallaridagi yashirin qonuniyatlardir. Zamonaviy fanshunoslik tasdiqlashicha har qanday fan etuklikka erishadi, ya'ni mustaqillikka erishadi, bunda u paradigmalar mavqegaga o'tadi. Fanning rivojlanish konsepsiyasiga ko'ra, ushbu rivojlanishning u yoki bu sifalga ega rivojlanishi-evolyusiyaning emas, balki inqilobning natijasidir. Mazkur konsepsiyaning negizida paradigma tushunchasi yotadi.

"Paradigma" tushunchasi ko'p ma'noli bo'lib, shu bois, olimlarning ushbu tushunchaga bo'lgan munosabati ham turlicha. T.Kunning "Ilmiy inqiloblar tuzilmasi" (1975 y.) kitobida paradigma tushunchasining yigirma

bita ta'riti mavjud. Biroq uning urinishlarining mohiyati - "paradigma" tushunchasining turlicha ta'riflanishida emas, balki u bugungi kundagi paradigma tomonidan belgilanuvchi, ya'ni har qanday fanning predmeti borasida mohiyatan turlicha bo'lgan tasavvurlarni qamrab oluvchi tuzilma, tadqiqotning o'ziga xos usullari sifatida o'rganishidan iborat.

Fanning rivojlanishini T.Kun to'rt bosqichga ajratib ko'rsatadi: uning me'yoriy va anomol holati, inqirozi va inqilob. Fan rivojlanishidagi me'yoriy holat - mavjud paradigma doirasidagi mavjud bilimlarni jamalash davri. Mazkur davr muqammal ravishda anomol holatga o'tish bilan yakunlanadi. Bunda davr muqammal ravishda anomol holatga o'tish bilan yakunlanadi. Bunda olingan ilmiy bilimlar majmua mavjud paradigma maqolati nazariydan izohlanishi mumkin. Inqiroz davri inqilobga olib keladi. Eski paradigma olib tashlanadi va uning o'rniga ilmiy faktlar, nazariyalar va usullarning yangi tizimini izohlash imkoniyatiga ega bo'lgan yangi paradigma keladi.

Fanning paradigmalar mavqei bir yoki bir nechta aniq va tushunarli tarzda ifodalangan paradigmalarining mavjudligi bilan ifodalanadi. Bizning fikrimizda biz paradigmalar fanning, bizning holatimizda sosiologiyaning falsafiy, umumilimiy va metodologik asoslari majmua sifatida tushunilishidan kelib chiqadi. Ko'rsatilgan asoslar sifatida turli ko'rinishdagi konsepsiyalar, tamoyil va yondashuvlar, masalan, determinizm konsepsiyasi, tizimli yondashuv, tarixiylik prinsipi tamoyil bo'ladi. Olimlarning u yoki bu paradigmaga sodiqligi bir ilmiy yo'nalishni ikkinchisidan ajratish imkonini beradi.

Odada fan sosiologiyasida paradigmalar uchta turi ajratib ko'rsatiladi: birinchidan, u yoki bu fanning mustaqil mavqegini asoslovchi, bir ilmiy bilimni boshqasidan sifalga ega darajada chegaralovchi (*falsafiy sosiologiyadur, sosiologiyani iqtisodiyotdan va boshqa*) paradigmalar; ikkinchidan, fan rivojlanishining tarixiy bosqichlari o'rtasidagi ahamiyatli darajadagi farqlarni amalga oshiruvchi paradigmalar (*masalan, sosiologiyada pozitivizm, neopozitivizm, postpozitivizm*); uchinchidan, rivojlanishning aynan bir bosqichida, aynan bir fan doirasida ilmiy uyushmalarga birlashuvchi paradigmalar (*zamonaviy G'arbiy Yevropa sosiologik paradigmasi*).

Agar fan paradigmalar mavqegaga ega bo'lmasa, bu uning hali o'z predmetini boshqa ilmiy fanlardan ajratib olmaganligi va shu sababli u mustaqil fan bo'la olmaganligini anglatadi. Fan mazkur ilmiy uyushma tomonidan tan olingan bo'lsa, paradigmalar mavqegaga ega bo'ladi. Bu fanning

definitsiya(ta'rif)lar" paradigmasida qamrab olingan. Ushbu asosiy elementlari ijtimoiy faktlarning o'zi emas, balki ulami asoslovchi usullardir. Agar insonlar faktlarni haqiqiy deb hisoblasalar, ular haqiqatga aylanadi va ularning oqibati hisoblanadi. O'rganishning muhim obyekti sifatida subyekt ichi va subyektlararnilik va ularning natijasi sifatida - harakat namoyon bo'ladi. "Rag'bat-ta'sir" bixevionistik konseptsiyasidan farqli ravishda odamlarning ijtimoiy xulqi ularning ijtimoiy voqelikni baholashi yoki tushunishiga muvofiq ravishda quriladi. Mazkur paradigmadagi ijtimoiy voqelikda harakatlanayotgan shaxslar o'z atrof-muhitlarini baholovchi bu kabi omillarning (qiymatlar, ramzlar va h.k.) majmui sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu turli ramz va qiymatlardan tashkil topilgan mazkur voqelik ularning ijtimoiy harakatlarni determinatsiya qiladi. "Ijtimoiy xulq" paradigmasining ilidzlari amerika sosiologiyasining psixologik an'anasiga horib taqaladi. Ijtimoiy bixevionistlar "ijtimoiy fakt" va "ijtimoiy definitsiya" paradigmaturni insonatizik, deb hisoblaydilar, Chunki ular yagona ijtimoiy voqelikni aks ettiruvchi "inson xulqini" e'tiborga olmaydi. Bunda istalganni taqdirlash va ta'qiqlanganni jazolash muammosiga, ya'ni noma'bul ijtimoiy xulqona e'tibor qaratiladi.

“Ijtimoiy-tarixiy determinizm” paradigmasining asosiy elementlari ijtimoiy voqelikning tuzilmaga oid va shaxsga oid elementlari hisoblanadi. Ularning, ichki va tashqi aloqa va munosabatlari oʻzaro bingalikda ijtimoiy voqelikni tashkil qiladi. Mazkur paradigma tizimidagi harakatlantiruvchi shaxslar ijtimoiy voqelikning obyekti va subyekti sifatida namoyon boʻladilar. Paradigmakimning ushbu turlarining tarixiy ildizlari E.Dyurkgeym, M.Weber, B.Skinner, K.Markslarning asarlariga borib taqaladi. Ijtimoiy voqelikning mazkur paradigma tomonidan asosiy sifatida oʻrganiluvchi elementlari oʻrtasidagi munosabatlarni izohlovchi tushunchalarning oʻziga xos va qonuniy tarzda tashkillashtirilgan komplekslari ularning oʻzaro munosabatlarning nazariy anglanishining yoki sosiologik nazariyalarning turli koʻrinishlarini tashkil etadi.

Sotsiologiyadagi nazariy vaziyat eng umumiy ko'rishda nazariy plyuralizm, nazariy yo'nalishlarning turtari, sotsiologik tafakkurdagi ikki - divergentsiya va integratsiya - qarana-qarshi yo'nalishlar bilan ifodalanadi. Yagona to'g'ri nazariy yo'nalishini izlash bilan bir qatorda ilmiy jamiyatda sotsiologiya kabi fan predmetining bir turti emasligi juda ko'plab turli nazariyalar ko'pligiga hayot baxshida qiladi, degan fikr tobora keng

kurilmoqda. Aytib oʻtilgan qarashlarning oxirgisini odada "imqidiy pluvralizm" deb ataydilar.

Asosiy sotsiologik *(ijtimoiy faktor, ijtimoiy determinantlar, ijtimoiy xalq)* paradigmadunyo ijtimoiy nazariyalarning muayyan turlari muvofiq keladi.

"Ijtimoiy faktlar" paradigmasi tuzilmaga oid funksional, tizimli va nizoli nazariyalar muqtabi nazariyadan iboratdir. *(Tizimli nazariyalar g'arb sotsiologiyasida odatda tuzilmaga oid funksional nazariyalarning tarkibiy qismi yoki turlari sifatida qabul qilinadi).* "Ijtimoiy definitsiya" paradigmasi ijtimoiy harakat, ramziy interaksionizm, fenomenologik sotsiologiya, etnometodologiya nazariyalaridan kelib chiqadi. "Ijtimoiy xalq" paradigmasi ijtimoiy voqelikni bixevionizm, bixevionistik sotsiologiya va ijtimoiy ulmashjanniy nazariyasi muqtabi nazariyadan ta'riflaydi.

Biroq sotsiologiya boshqa har qanday ilmiy fan kabi o'zi uchun xos bo'lgan nazariy bog'liq muammolarning ahamiyatli darajasidagi ko'pligining mustaqilligiga nisbatan o'z tadqiqot yo'nalishini belgilab oladi. Ular nazariy tafakkur predmetiga uylanadilar. Ushbu fan muammolari o'rtasida muayyan aloqalar mavjud. Boshqalari qiyoslanishi mumkin bo'lgan bir yoki bir necha markaziy muammolarni ajratib olish imkoniyati mavjud. Sotsiologiyaning bu kabi markaziy muammolari sifatida ikkita muammo ilgari surildi. Ulardan birinchisi J.Temer tadqiqotlarida asoslangan bo'lib - bu ijtimoiy tartibdagi muammodir. Ijtimoiy voqealik darajasidagi ikkinchi muammo D.Ritsening asarlarida rivojlantirilgan. Muvohiq ravishda yuqorida ko'rsatib o'tilganlardan tashqari yana ikki paradigman - "ijtimoiy tartibdagi" va "interfaol ijtimoiy paradigma"larning Shakllanishiga asos solingan.

Ilmiy bilimning markaziy muammolari tuzilmasini shakllantirish g'oyasi noto'g'ri emas. Shakllanayotgan va shakllanib ulgurgan sotsiologik paradignu va nazariyalarning sotsiologiyani rivojlantirishdagi o'rnini etarli darajada baholash zarur. Ilmiiy paradignalar ijtimoiy voqelikning turli asosiy elementlarining mavjudligi va ularning ahamiyatini asoslab beradi. Sotsiologik nazariyalar ushbu elementlarning turli kombinatsiyalarining o'zaro munosabatlariga izoh beradilar va ularning jamiyat hayotidagi o'rnini ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda sosiologiya metodologiyasini umumiy, xususiylar va empirik xususiyatlarga ajratib ko'rsatish ma'nan bir ma'noda shartlidir.

definiitsiya (ta'rif)lar" paradigmasida qamrab olingan. Uning asosiy elementlari ijtimoiy faktlarning o'zi emas, balki ularni asoslovchi usullardir. Agar insonlar faktlarni haqiqiy deb hisoblasalar, ular haqiqatga aytuvardi va ularning oqibati hisoblanadi. O'rganishning muhim obyekti sifatida subyekt idli va subyektlararoлик va ularning natijasi sifatida - harakat namoyon bo'ladi. "Rag'bat-ta'sir" bixevioristik konsepsiyasidan farqli ravishda odamlarning ijtimoiy xulqi ularning ijtimoiy voqealikni baholashi yoki tushunishiga muvofiq ravishda quriladi. Mazkur paradigmasida ijtimoiy voqealikda harakatlanayotgan shaxslar o'z atrof-muhitlarini baholovchi bu kabi umidlarning (qiymatlar, ramzlar va h.k.) majmui sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu turli ramz va qiymatlardan tashkilatlanilgan mazkur voqealik ularning ijtimoiy harakatlari determinatsiya qiladi. "Ijtimoiy xulq" paradigmasining ildizlari amerika sotsiologiyasining psixologik at'anasiga borib taqaladi. Ijtimoiy bixevioristlar "ijtimoiy fals" va "ijtimoiy definiitsiya" paradigmalari metafizik deb hisoblaydilar, Chunki ular yagona ijtimoiy voqealikni aks ettiruvchi "inson xulqi" e'tiborga olmaydi. Bunda istalganni taqdirlash va ta'qiqlanganni jazolash muammasiga, ya'ni nomaqbul ijtimoiy xulqqa e'tibor qaratiladi.

"Ijtimoiy-tarixiy determinizm" paradigmasining asosiy elementlari ijtimoiy voqelikning tuzilishiga oid va shaxsga oid elementlari hisoblanadi. Ularning ichki va tashqi atqoqa va munosabatlari o'zaro birgalikda ijtimoiy voqelikni tashkil qiladi. Mazkur paradigma tizimidagi harakatlantiruvchi shaxslar ijtimoiy voqelikning obyekti va subyekti sifatida namoyon bo'ladilar. Paradigmalarning ushbu turlarining tarixiy ildizlari F.Dyurkgeym, M.Weber, E.Skinner, K.Marksning asarlariga borib taqoladi. Ijtimoiy voqelikning mazkur paradigma tomonidan asosiy sifatida o'rganiluvchi elementlari o'rtasidagi munosabatlarni izohlovchi tushunchalarning o'ziga xos va qonuniy tarzda tashkillashtirilgan komplekslari ularning o'zaro munosabatlarining nazariy anglanishining yoki sotsiologik nazariyalarning turli ko'rinishlarini tashkil etadi.

Sotsiologiyadagi nazariy vaziyat eng umumiy ko'rinishda nazariy plyuralizm, nazariy yo'nalishlarning turli, sotsiologik tatakkiundagi ikki - divergensiya va integratsiya - qarama-qarshi yo'nalishlar bilan ifodalanadi. Yugora to'g'ri nazariy yo'nalishini izlash bilan bir qatorda ilmiy jamiyada sotsiologiya kabi fan predmetining bir turli emasligi juda ko'plab turli nazariyalar ko'pligiga havot baxshida qiladi, degan fikr tobora keng

tarqalmoqda. Ayni o'tilgan qarashlarning oxirgisini odamda "tanqidiy pluralizm" deb ataydilar.

Asosiy sotsiologik *ijtimoiy faktor*, *ijtimoiy definitsiyalar*, *ijtimoiy xalq* paradigmalarida ijtimoiy nazariyalarning muayyan turlari muvofiq keladi.

"İjtimoiy faktorlar" paradigması üzvlüyə aid funksionallıq, təşkil və nizami nəzəriyələr nüqtəli nəzərdən izahlanır. (fəisəli nəzəriyələr g'arb sosioloqlarında udatəle ucllməgə aid funksionall nəzəriyələrinəg uatfəhiy qisəti yəti turları sifətində u'rganıladi). "İjtimoiy deñinisiya" paradigması ijtimoiy harakat, rəmziy interaksionizm, fenomenologik sosiologiya, etnometodologiya nəzəriyələrindən kəlib çiqədi. "İjtimoiy xulaq" paradigması ijtimoiy vəqəlikni bixəviönizm, bixəviönistik sosiologiya və ijtimoiy əlməşşinuy nəzəriyəsi nüqtəli nəzərdən tə'rifluydi.

Biroq sosiologiya boshqa har qanday ilmiy fan kabi o'zi uchun xos bo'lgan o'zaro bog'liq muammolarning ahamiyati darajasidagi ko'pligining mustaqilligiga nisbatan o'z tadqiqot yo'nalishini belgilab oladi. Ular nazariy tafakkur predmetiga aylanadilar. Ushbu fan muammolari o'rtasida muayyan aloqalar mavjud. Boshqalari qiyoslanishi mumkin bo'lgan bir yoki bir nechta markaziy muammolarni ajratib olish imkoniyati mavjud. Sosiologiyaning bu kabi markaziy muammolari sifatida ikkita muammo ilgari surildi. Ulardan birinchisi J.Temer tadqiqotlarida asoslangan bo'lib - bu ijtimoiy tartibdagi muammodir. Ijtimoiy voqealik darajasidagi ikkinchi muammo D.Ritsemning asarlarida rivojlantirilgan. Muvofiq ravishda yuqorida ko'rsatib o'tilganlardan tashqari yana ikki paradigma - "ijtimoiy tartibdagi" va "interfaol ijtimoiy paradigma"larning shakllanishiga asos solingun.

Ilmiy bilimning markaziy muammolari tuzilmasini shakllantirish g'oyasi o'nto'g'ri emas. Shakllanayotgan va shakllanib ulgurgan sotsiologik paradigma va nazariyalarning sotsiologiyani rivojlanishidagi o'zini e'rti darajada baholash zarur. Ijtimoiy paradigmalarda ijtimoiy voqealarning turli asosiy elementlarining mavjudligi va ularning ahamiyatini asoslab beradi. Sotsiologik nazariyalar ushbu elementlarning turli kombinatsiyalarining o'zaro munosabatlari bilan izoh beradilar va ularning jamiyat hayotidagi o'zini oshib beradi.

Xulosa qilib aytganda sotsiologiya metodologiyasini umumiy, xususiy va empirik xususiyatlarga ajratib ko'rsatish ma'lum bir ma'noda shartidir.

faoliyatining mafkuraviy, huquqiy, moddiy, konstitutsiyaviy asoslarini yaratadi. Ijtimoiy muhandislar so'rov usullari, data tajribalari, ijtimoiy o'zgarishlar loyihalarini, rejalashtirish va dizayndan foydalanadilar. P.Berger va T.Lukman o'zlarining "Haqiqatning ijtimoiy qurilishi" asarida ta'kidlaydilar: Ijtimoiy tabiiy "narsalar tabiiy" ning bir qismi emas va "tabiiy qonunlariga ko'ra paydo bo'lmaydi", u faqat mahsulot sifatida mavjud, inson faoliyatidir. Natijada, amaliy sotsiologiya nafaqat ma'lumot olishi, balki birlamchi texnik darajada ham, aqliy darajada ham muammolarni konstruktiv echimini ishlab chiqishi kerak.

Amaliy tadqiqotning ayniqsa murakkab obyekti - bu yashirin tabiatga ega, o'zgaruvchan va o'rganish mumkin bo'lmagan odamlarning subyektiv dunyosi. Nazariy sotsiologiyuning alohida yutuqi kishilarning ma'naviy olamini o'rganish va uning mohiyati va dinamikasini ifodalovchi tushunchalarni ishlab chiqishdadir. Psixomenologiya, ekzistensializm, realizm va boshqa sotsiologik nazariyalar ma'naviy hayotning ziddiyatlarini o'rganib "hamma narsadagi o'z nomi bilan atashga" yordam beradi, mehnat orqali ijtimoiy-iqtisodiy o'sishga va butun jamiyat taraqqiyotiga erishadi.

Klinik sotsiologning vazifasi tashxis qo'yish, muqobil taklif qilish, maslahat berish va vaziyatni o'zgartirish yo'llarini belgilashdir. Shunday qilib, ijtimoiy muhandis biznes shartnomasining yangi shaklini ishlab chiqadi va klinikasi esa ishlab chiqarish, kasbiy mas'uliyatni qanday taqsimlash haqida o'rgatadi. Birinchisi, kompaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, savdo bozori va ishlab chiqarish texnologiyasi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirib, boshqaruv tizimlarini qayta qurishni taklif qiladi, ikkinchisi esa menejment bilan ularning ongini qayta yo'naltirish uchun treninglar o'tkazadi. Qonda tarqasida, ikkala muayassis ham yaqin aloqada ishlaydi. Shunday qilib, amaliy sotsiologiya ijtimoiy amaliyotni takomillashtirish maqsadida nazariy va empirik bilimlarni birlashtiradi. Boshqaruv tizimining elementlarga aylangan amaliy tadqiqotlar fanning ijtimoiy funksiyasini bajaradi va uning yutuqlarini amaliyotga tatbiq etadi.

Amaliy sotsiologiyaning eng muhim metodologik muammolaridan biri foydali va obyektivlik o'rnatishdagi bog'liqlik muammasidir. Ilmiy obyektivlik bilimning o'rganilayotgan obyekt xususiyatlariga mos kelishi bilan belgilanadi, foydali esa sotsiologik bilimlardan foydalanish natijasida kimning manfaatlari va qanday foyda olishi haqidagi savolga javobni nazarda

tutadi. Shu munosabat bilan ijtimoiy diagnostika rivojlanmoqda, uning tamoyillari birinchi marta amerikalik sotsiolog R.Merton tomonidan shakllantirilgan. Ijtimoiy muammoni o'rganishni boshlaganda, uni bir necha tomondan ko'rib chiqish kerak, deb hisoblaydi. Jamiyatda kim tadqiqot natijalaridan manfaatdor, kim qiziqmasligini aniqlash: tadqiqotchining bevosita muhiti olib borilayotgan tadqiqot bilan qanday bog'liqligi: tadqiqotchining o'zi haqiqatni olishdan manfaatdormi; tadqiqot natijalaridan amaliyotda qanday foydalanish mumkinligi: jamiyat manfaatli uchun yoki g'arazli maqsudlarda va o'rganilayotgan muammoning boshqa jihatlari Sotsiologik tadqiqotlar ijtimoiy faoliyat turlaridan biri bo'lib, umumiy ijtimoiy-madaniy kontekst, umumiy ijtimoiy-siyosiy manfaatlar va aholi guruhlari raqobati, tadqiqotni moliyalashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Natijada, tadqiqot natijalari tor xudbin maqsadlarda va kon'yuktura manfaatlar uchun foydalaniladi. Ilmiylik va foydali qarama-qarshi bo'lmusligi uchun, M.Weber ta'bir bilan aytganda, haqiqatga bo'lgan itroda, boshqacha aytganda, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy tuzilishning ma'lum bir tizimi zarur ilmiy bilimlardan to'g'ri foydalanishni ta'minlaydi.

Ijtimoiy texnologiyalar ham amaliy sotsiologiyaning muhim bo'limini tashkil qiladi. Zamonaviy texnologiyalarning o'ziga xos xususiyati - bu aqlning ha'zi xususiyatlariga ega bo'lgan tizimlarni yaratish: o'z-o'zini tashkil qilish, ijodkorlik, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, ya'ni refleksiyadir. Kognitiv va ta'sirchan faoliyat doirasidan tashqariga chiqadigan, ilmiy ma'lumotni shaxslarning amaliy-subyektiv va mazmunli hayotiy holati bilan bog'laydiganlarni aks ettiruvchi refleksiv texnologiyalar deb hisoblash kerak. Ular hayotni ta'minlash va rivojlantirish tizimiga ma'naviy salomatlik, hayotning ma'nosi va inson qadr-qimmatli toifalarini o'z ichiga oladi. Refleksiv texnologiyalar o'z-o'zini tashkil qilish, muammoli nizoli vaziyatlarni bartaraf etish uchun individual qobiliyatlarni oshirishga qaratilgan. Refleksiv texnologiyalarning yakuniy maqsadi begonalashtiruv, salbiy, ijtimoiylashtiruv jarayonlarini tuzatish orqali hayotning individual va ijtimoiy tomonlari o'rtasidagi aloqani o'rnatishdir. Yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi tafovutlarning zamonaviy tarzda yo'q qilinishi, hukmlarning tengligini "qonunlashtirish", harakatlarning ma'nolarini aks ettirishdan maqsadli foydalanish orqali erishish kerak. Refleksiv texnologiyalarning asosiy yo'nalishi ongning asosiy tuzilmalari: ichki koordinatlar tizimi, e'tiqodlar, ma'yorlar va

qadriyatlar, faoliyatining mantiqiy invariantlaridir. Reflektor texnologiyalar muvaffaqiyatli o'chiq tizim sifatida o'quv, mehnat, ma'naviy faoliyatning ichki tashqi, dinamik aqliy sxemalariga o'tish yo'llarini belgilaydi. Ular amaliyot tizimiga kiritilgan shaxsiy xususiyatlarni o'rnatadilar va rad etilganlari qarana-qarshi bo'ladi.

Ko'p hollarda o'zini o'zi belgilash, shaxs sifatida o'zini anglash bilan bog'liq qiyinchiliklar mavjud. Axir, bu axborot betartibligida o'zini yo'qotish qiyin emas. Keyin nafaqat kimligingizni va nimaga qodir ekanligingizni bilish, balki sizning faxrlaringiz qanchalik takabbuligini, inson bu sharoitda muvaffaqiyatga ishonishi mumkinmi yoki yo'qligini bishunish muhimdir. Bu yo'nalishdagi birinchi qadam, shaxsiy muvaffaqiyatsizliklarga, xatolarga muvaffaqiyatlarga murojaat qilish orqali harakatlarning to'g'riligiga shubha qildir. Ongli faoliyatni modelning o'zgarishi, yaxlitlik, uyg'unlik bilan ta'sirlangan hayot orbitallari sifatida ko'rib chiqish, aks ettirish texnologiyalari shaxsiy, milliy, ma'naviy, fuqarolik identifikatsiyasining individual muammolarini hal qilish parametrlarini belgilaydi.

Zamonaviy inqiroz o'z-o'zini anglashning buzilishi, bozorning odamlarning asosiy xususiyatlariga qarana-qarshiligi bilan bog'liq. Zamonaviy islohotchilarning asosiy xatosi - bu o'z-o'zini anglash rolini etarlicha baholamagani. Islohotlar bu, birinchi navbatda, insonning haqiqiy mohiyatini, tarixiy funksiyasini, yangi dunyo va davlat tuzumidagi o'rnini tushunishga qaratilgan tafakkurning o'zgarishi ekanligini tushunmaslikdir. Reflektiv texnologiyalar o'z-o'zini tashkil qilish, muammoli nizoli vaziyatlarni bartaraf etish uchun individual qobiliyatlarni oshirishga qaratilgan. Idrok va qadriyatlar, xalq-arvor va muloqotdagi, shaxsning hayotiy tajribasidagi bilimlarni o'rganish bizga umumiy tilni (huquqiy, iqtisodiy, siyosiy) o'rnatish orqali har qanday sohada muvaffaqiyatga erishishning individual formulalarini, ta'sirning aniq g'oyasini aniqlashga imkon beradi. Bizga ong va barakat birligi, ichki uyg'unlik va semantik yo'nalishga erishish uchun ichki ma'naviy kuchlarni safarbar etuvchi g'oya kerak.

Reflektor texnologiyalarning yakuniy maqsadi - shaxsiy ma'no sohasini funksional-faoliyatni rivojlantirish strategiyasi bilan bog'lashning amaliy samarali aqliy vositalarini topishdir. Har bir faoliyat sohasi o'z-o'zini namoyon qilish va o'z-o'zini rivojlantirishning o'ziga xos, maxsus vositalarini talab qiladi. Yoshlar faoliyatining semantik, mantiqiy o'zgarishlarini kashf qilish

yangi ma'nolarni shakllantirish uchun individual, "ongli" texnologiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Bu esa shaxsiy va kasbiy orish, dialog orqali ichki-ma'naviy tashqi-funksional bilan bog'lash uchun konstruktiv g'oyalarni topish va ular bilan o'zini o'zi anglash va o'z-o'zini tashkil etish doirasini oshirish. Bu madaniy o'ziga xoslikning innovatsion muvozanatli rivojlanish tizimi bilan maviy bog'liqligini ta'minlaydi, bunda shaxs umumiy jamiyonda o'z o'rnini topadi. Boshqa darajadagi g'oyalar va tasvirlar paydo bo'lishi bilan ham, jamiyat hayotining yangi bosqichiga o'tadi. Reflektor texnologiyalarning maqsadi madaniy o'ziga xoslik va ma'naviy ustunlikni tasdiqlash orqali shaxsni hayotning haqiqiy zarur shakllari bilan bog'laydigan muhim, tarixiy zarur aqliy shakllarni ishlab chiqishdir. Ijtimoiy amaliyot mehnatga ta'sir ko'rsatishning ma'naviy vositalarining samaradorligini tasdiqlaydi. Insonning ichki, ma'naviy dunyosiga, individuallikka o'tib boradigan qobiliyatlarni maksimal darajada ochiladi va individual qobiliyatlarni ijtimoiy qo'llash bo'yicha konstruktiv g'oyalar rivojlanadi.

Ongni o'zgartirish uchun bilim etarli emas, intellektning rivojlanishi etarli emas, yangi "men"ga kirib borishi, shaxsning ichki koordinatalariga kirishi, harakatlantiruvchi ruhni omilga aylantirish kerak. Boshqaruv va boshqaruv amaliyotida huquqatga adekvat bo'lmagan, odamlarning muhim xususiyatlarini aks ettirmaydigan usullar mavjud. Ular mantiqsizlikda, insoniyatning parchalanishida, asosiy xalq-harakatlarda namoyon bo'lgan salbiy o'z-o'zini aks ettirishga olib keladi. Bizga nafaqat eski modellarni yangilariga almashtirish kerak, balki hayot muammolariga echim izlaydigan rivojlanish strategiyasi kerak. Reflektor texnologiyalardan foydalanish o'zini o'zi anglash yo'llarini topish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq sifat o'zgarishiga olib keladi.

Ichki ma'naviyatning funksional, ogilona yo'natirilgan faoliyat bilan bog'liqligi faoliyatning yangi darajalari va shakllariga o'tishning chinakam konstruktiv g'oyasini rivojlantirishga, innovatsiyalar uchun nom joy topishga, sifatini va barcha sohada faollikni oshirishga yordam beradi. Bu shaxsiy hisslarni oshirish, o'zini o'zi tashkil etishning zamonaviy ko'nikmalarini rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish yo'llarini aniqlashni anglatadi.

Reflektor texnologiyalarning ma'naviyati quyidagilardan iborat:

a) individual qobiliyatlarni oshirish va rivojlantirishda;

b) o'z ma'nosi va mantiqiylikini anglash o'lchovini miqdoriy va sifat jihatidan aniqlash, shu bilan o'zini o'zi ta'skil etish darajasini oshirish;

v) ish va madaniyat, axloq va maqsad, ehtirol va mas'uliyat o'rtasida yagona fikr (*sinxronizatsiya*, *konvergentsiya*) o'rnatishda;

g) zamonaviy yutuqlarni ifodalashning xilma-xil, amaliy, aqliy vositalarini topish va ulardan foydalanishda;

d) ma'naviy-axloqiy pozitsiyalarni va faoliyatning oqilona koordinatalarini shakllantirishda yordam beradi. Bu funksional-faoliyat strategiyalarining shaxsiy ma'no sohasi bilan uyg'unligini, moslashuvchanlik, bag'rikenglik va ochiqlik xususiyatlariga ega bo'lgan faoliyatning uyg'un algoritmini yaratishni anglatadi.

Muayyan muammo bo'yicha ixtisoslashtirvi axborot banklarini yaratish, muntazam so'rovlar o'tkazish, jarayonlar dinamikasini kuzatish, mukammal metodologiyani ishlab chiqish va ilmiy prognozlar qilish imkonini beradi. AQShdagi Gellp jamoatchilik fikri instituti, Germaniyada E.Noel-Noyman boshchiligidagi demokoskopiya instituti kabi ixtisoslashtirgan muassasalar mashhurdir. O'zbekistonda ham shunday markazlar mavjud: "Ijtimoiy fikr" markazi, "Tahlil" markazi, UNDP Taruqqiyot dasturining Ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar markazi, universitetlar qoshidagi jamoatchilik fikri, iqtisodiyotni faollashtirish maslahatchilari, jamoatchilik dinamikasi, oila burgarotligi va boshqalar bo'yicha tadqiqotlar olib boruvchi laboratoriyalar. O'zbekistonda amaliy sotsiologiyaning rivojlanishidagi asosiy muammo - axborotning maxfiyligi, oshkoralikdan qo'rqish, oshkoralik, huquqiy binoyaning yo'qligi. Ammo amaliy sotsiologiyani institutsionallashtirish jarayoni hoashlandi, sotsiologik bilimlarning iqtisodiyotni tiklash, innovatsiyalar, ekstremizm va jinoyatchilikning oldini olish, umuman, jamiyat hayotining barcha jabhalarini takomillashtirish uchun ahamiyati anglab etildi.

Nazorat savollari

1. Amaliy sotsiologiyaning maqsadlari, obyekti va predmeti nimalardan iborat?
2. Amaliy sotsiologiya nazariy sotsiologiyadan nimasi bilan farq qiladi?
3. O'zbekistonda amaliy tadqiqotlar qaysi sohalarda olib borilmoqda?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. P. Lazarsfeld *Qualitative analysis. Historical and critical essay*. Boston. 1972.
2. P. Lazarsfeld *The people's choice*. N-Y. 1968.
3. П.Бергер, Т. Льюис *Социальное конструирование реальности*. М.: Medium, 1995.
4. Т. Парсонс *Система современных обществ*. Пер. М., 1998.
5. Т. Парсонс *Предисловие. Американская социология*. Пер. М.: Наука, 1972.
6. Р. Мертон *Социальная структура и anomia*. Сопрс 1992, №4.

3.3. Empirik sotsiologik tadqiqotlar

Reja:

1. Sotsiologik tadqiqotning eng muhim bosqichlari
2. Shaxsiy kontaktli intervyu usuli
3. Birlamchi empirik ma'lumotlar

Sotsiologik tadqiqotning eng muhim bosqichlaridan biri dala bosqichidir. Dala bosqichiga o'tishdan oldin, berilgan mavzu doirasida ma'lumot to'plashning eng samarali usulini aniqlash kerak. Har bir usul o'zining afzalliklari, cheklavlari va kamchiliklariga ega. Keyinchalik, bir sotsiologik ma'lumotlarni yig'ishning eng keng tarqalgan usullarini (*surveys, birlamchi ma'lumotlar*), shu jumladan quyidagi usullar guruhlarini ko'rib chiqishga harakat qilamiz:

- So'rov (*interview, so'rov, ekspert so'rovi va boshqalar*);
- Hujjatlarni tahlil qilish (*tarixiy tahlil qilish, bibliografiya tahlil va boshqalar*);
- Kuzatish (*qo'yilgan, kiritilgan, aniq, yashirin*);
- Ijtimoiy eksperiment.

Ushbu to'xtat liqat asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ma'lumotlarni yig'ish usullarining to'xtatini beradi. Keyinchalik, ma'lumotlarni yig'ish usullarining asosiy guruhlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

Ma'lumot to'plashning eng mashhur usuli bu so'rovdur.

So'rov sotsiologik tadqiqotda birlamchi ma'lumotlarni to'plash usuli bo'lib, u birinchi navbatda tadqiqotning ma'lum bir guruh odamlarga

(respondentlarga) og'zaki yoki yozma murojaatini o'z ichiga oladi, ularning mazmuni o'rganilayotgan muammoni ifodalaydi, empirik ko'rsatkichlar darajasi, ikkinchidan, olingan javoblarni ro'yxatga olish va statistik qayta ishlash, shuningdek, ularning nazariy talqini¹.

Ko'pincha so'rov haqida gapirganda, biz anketa yoki anketadan foydalanishni tushunamiz, bu so'rovnoma orqali respondentlar va tadqiqotchi o'rtasida bilvosita aloqa aloqasini o'rnatishga xizmat qiladi. Anketalarning eng xarakterli xususiyatlaridan biri bu anketalarning o'z-o'zidan to'ldirishga mo'ljallanganligi, ya'ni:

- Anketada ko'p sonli savollar bo'lmisligi kerak;
 - Anketa tushunarli bo'lishi kerak;
 - Anketada aniq ko'rsatmalar va uni to'ldirish qoidalarini bo'lishi kerak.
- Shuningdek, so'rovnomalarning har xil turlari mavjud (1-jadval).

1-jadval.

Anketa so'rovining turlari

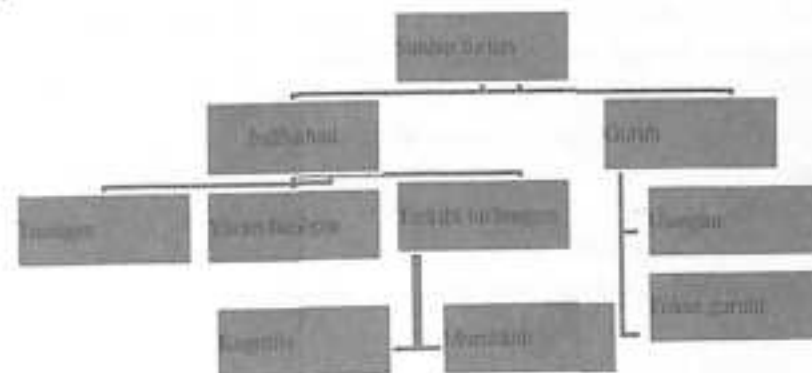
Respondentlar soni bo'yicha	Joy va vaziyatga qarab	Yuk tashish usuli bilan
Guruh	Maqsadli auditoriyalarda	Tarqatma
	Yashash joyida	Pochta
Individual	Ish / o'qish joyi	Onlayn so'rov

Ushbu usulning afzalliklari so'rovga ko'plab respondentlarni jalb qilish, ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlashni amalga oshirishdir.

Kamchiliklari - respondentlarni tanlashning reprezentativligiga kuchli bog'liqlik va javob variantlarini tanlashda shoshqaloqlik.

Keyingi keng tarqalgan usul - bu intervyu. Uning so'roqli intervyudan farqi shundaki, javoblar shakli respondentning o'zi tomonidan emas, balki intervyu oluvchi tomonidan belgilanadi, suhbat davomida smartfon, ovoz yozish apparati, videokameralar kabi zamonaviy texnik vositalardan foydalanish mumkin.

Shaxsiy kontaktli intervyu usuli nafaqat miqdoriy qayta ishlash uchun umumiy ma'lumotni, balki o'rganilayotgan hodisadagi sabab-oqibat munosabatlarini ochib beradigan chuqurroq ma'lumotni ham olish imkonini beradi. So'rov bilan bir qatorda suhbatlar ham bir necha turlarga bo'linadi (1-rasm).



Shakl 1. Intervyu tipologiyasi

Individual intervyularning ayrim turlarini alohida ko'rib chiqing. Strukturaviy intervyuda so'rovnomaning dizayni anketaga o'xshaydi va shuning uchun juda qattiq operatsion sxemaga ega va shunga mos ravishda turli xil ijtimoiy xususiyatlarni o'lchash tamoyillari asosida kompyuterda ishlov berishga yordam beradi.

Strukturaviy bo'lmagan intervyu intervyuning qarama-qarshi turidir. Bu eng bepul va u klinik, hikoya (hikoya) deb ham ataladi. Ushbu turdagi intervyuda suhbatdosh va respondent, go'yo o'mini almashtiradi. Suhbatdoshning o'zi faqat yordamchi xodim emas, balki tadqiqotchi bo'lishi kerak. Shu bilan birga, ushbu turdagi intervyu uchun suhbatdoshning yuqori malakasi majburiy ekanligini ta'kidlash muhimdir.

Qutblilik bo'yicha keyingisi hujjatlarni tahlil qilish asosida ma'lumotlarni yig'ish usullari guruhidir. Biroq, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va umumiy raqamlashtirish tufayli bu usul tobora ommalashib bormoqda. Agar ilgari bu usul ko'pincha qo'lda ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlashga asoslangan bo'lsa, axborot jamiyati davrida ushbu jarayonlarni

¹ Rus sotsiologik ensiklopediyasi, ed. G.V. Ostrova, M., 1999 yil

avtomatlashtirish uchun katta imkoniyatlar mavjud, bu esa ushbu usulni juda mashhur va talabga ega qiladi.

Hujjatlarni tahlil qilish usullari haqida tasavvurga ega bo'lish uchun birinchi navbatda bir qator asosiy tushunchalarni aniqlash kerak.

Hujjat sotsiologik tadqiqotlarda birlamchi empirik ma'lumotlarni olish uchun foydalaniladigan manbalardan biridir. Hujjatli axborot oqimlari jamiyatning barcha sohalariga kirib boradi, Turli ijtimoiy guruhlar va tashkilotlar o'rtasidagi hujjatli aloqalar ijtimoiy jarayonlarning muhim xususiyatlarini, ularning huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va boshqa jihatlarini aks ettiradi¹. Hozirgi vaqtda haqiqatda sotsiologik tadqiqot doirasida hujjat atamasi matn, ovoz yozuvi, video yozuv yoki uni aniqlash imkonini beruvchi tafsilotlar bilan tasvir ko'rinishida moddiy tashuvchida qayd etilgan ma'lumotlarni anglatadi². Hujjatlar ma'lumotlarning turli shakllarda qayd etilishi bilan farqlanadi:

- yozma (*qo'lda yoki bosma*) - ma'lumot matn shaklida ifodalanadi;
- statistik (*jadvallar, grafiklar, diagrammalar*) - raqamli yoki kodlangan alfavit-raqam formatidagi ma'lumotlar;
- ikonografik (*rasmlar, fotografik hujjatlar*) - tasvir ko'rinishidagi ma'lumotlar;
- fonetik (*audio yozuvlar*) - tovush shaklidagi ma'lumotlar;
- video hujjatlar (*filmlar, video yozuvlar, kompyuter ma'lumotlari va boshqalar*) - birlashtirilgan shakldagi ma'lumotlar.

Hujjatlarni tahlil qilish usullarining eng keng tarqalgan turlaridan biri bu tarkibni tahlil qilishdir. Kontentni tahlil qilish (*inglizcha kontentdan - kontent*) - bu ijtimoiy voqelikning holatlari va xususiyatlari (*xususan, xabar matnining manbasi*) to'g'risidagi hujjatlar mazmunini (*ko'pincha matnli ma'lumotlar*) tahlil qilish orqali xulosalar olishning tadqiqot usuli³.

Hujjatlarning zamonaviy mazmun tahlili odatda ikki qismga bo'linadi - miqdoriy va sifat. Birinchisida o'rganilayotgan hujjatlarning barcha mumkin bo'lgan miqdoriy ko'rsatkichlari qayd etiladi. Masalan, ma'lum bir maqsadli mavzular bo'yicha nashrlarni o'rganishda nashrlar manbasi, ularning soni, manbaning maqsadli hujjatlari nisbati (*oldindan tuzilgan tasniflagichga ko'ra*)

¹ Rus sotsiologik ensiklopediyasi, ed. G.V. Osiyova, M., 1999 yil

² [Elektron manba] // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D0%BA_%D1%80%D0%BC_%D0%B5%D0%BD_%D1%82

³ [Elektron manba] // <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/sociology/articles/168/kontent-analiz.htm>

ularning umumiy soniga nisbati, ma'lum bir davr o'rganiladi. Hujjatlarning mazmuni ham statistik tahlildan o'tkaziladi. Matnlarning chastotali tahlili o'tkaziladi, unda matndagi so'zlar soni, kalit so'zlardan foydalanish chastotasi, ularning bitta matn yoki o'rganilayotgan hujjatlarning butun majmuasidagi boshqa kalit so'zlar bilan aloqasi aniqlanadi. Bunday ma'lumotlar maxsus blankalarda qayd etiladi (2-jadval).

2-jadval.

Kontent - tahlil qilish usuli bilan ommaviy axborot vositalarini o'rganishda miqdoriy ma'lumotlarni qayd etish shakliga misol

Yo'q.	Nashr manbai	Nashr qilingan sana	Nashr turi	Klassifikator bo'yicha kod	Nashr muallifi
1					
2					
3					
4					

Miqdoriy o'lchovlarga qo'shimcha ravishda, kontentni tahlil qilish sifat bo'limini ham o'z ichiga oladi, bu erda tanlangan materiallarning mazmuni o'rganiladi. Ko'pincha, tahlilning ushbu qismi uchun eng mazmunli matnga ega bo'lgan materiallar ishlatiladi, ular odatda tahlil birliklarida, ya'ni butun nashrlarda, maqolalarda yoki matn qismlarida, masalan, alohida semantik paragraflarda ifodalanadi. o'rganilayotganda etakchilik qilmoqda (*mazmun bo'yicha*)⁴.

Ushbu bobda batafsilroq muhokama qilmoqchi bo'lgan keyingi usul - kuzatish usuli. Sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish deganda ijtimoiy jarayonlarni, hodisalarni, vaziyatlarni, nuqtai nazardan ahamiyatli faktlarni yo'naltirilgan, tizimli, to'g'ridan-to'g'ri vizual va eshitish orqali idrok etish (*kuzatish*) va qayd etishdan iborat bo'lgan birlamchi empirik ma'lumotlarni yig'ish usuli tushuniladi. nazorat qilinishi va tekshirilishi kerak bo'lgan tadqiqotning maqsad va vazifalari. Kuzatish usulining asosiy afzalligi

⁴ Ul'rabullayeva R.A. va boshqalar O'zbekistonda jamiyatlik fikrini o'rganishda mazmun-analitik tadqiqotlar. - T.: "Iqtisod - Moliya", 2016. 31 dan.

shundaki, u hodisalar va inson xatti-harakatlarining elementlarini ular sodir bo'lgan paytda qayd etish imkonini beradi, birlamchi ma'lumotlarni yig'ishning boshqa usullari esa shaxsning dastlabki yoki retrospektiv mulohazalari asosida amalga oshiriladi.¹

Bu usul turli omillar bilan belgilanadigan navlarga bo'linadi (2-rasm).

Kuzatuvchining o'zgaruvchanligi darajasi	• Ochiq (tadqiqot ishtirokchilari kuzatuvchining rolini bilishadi) • Yashirin (o'rganilayotgan guruh vakillari tadqiqot ob'ekti ekanligini bilishmaydi)
Kuzatuvchining jarayonda ishtirok etish darajasi hoyatida	• Kiritilgan (tadqiqotchi o'rganilayotgan hodisaning bir qismiga aylanadi) • Kirilmagan (tadqiqotchi tashqaridan muhim xususiyatlarni kuzatadi)
Rasmiylashtirish darajasi dasturiy taminot	• Strukturalaviy (ob'ektni o'rganilayotgan tomonlarini va o'zaro shakllarini aniq belgilashni nazarda tutadi) • Strukturalanmagan (muhim parametrlarni mustaqil tanlash va ro'yxatdan o'tkazish imkonini beradi)

Shakl 2. Kuzatish turlari

Band Tanlov Namuna olish usullari

Sotsiologik so'rovlar ko'pincha odamlarning katta qismi to'g'risida ma'lumot olishni talab qiladi va shuning uchun eng to'g'ri yo'l bu populyatsiyani tashkil etuvchi barcha shaxslarning so'rovini yakunlash degan noto'g'ri fikr paydo bo'lishi mumkin. Biroq, bir qator sabablarga ko'ra, zamonaviy sharoitda doimiy so'rov deyarli mumkin emas, ayniqsa, umummilliy so'rovlar haqida gap ketganda, bu sabablardan biri uning iqtisodiy tarkibiy qismidir. Aslida, har qanday namuna byudjet va tadqiqot maqsadlari o'rtasidagi kelishuvni anglatadi. Tadqiqotning boshqa cheklavlarini ham hisobga olish muhimdir, masalan, vaqt oralig'i, mamlakat aholisini doimiy ravishda o'rganish katta vaqt va inson resurslarini talab qiladi, shu bilan birga mijoz tadqiqot natijalarini olishni xohlaydi. Iloji boricha tezroq va boshqa resurslarning eng kam xarajati bilan. Yuqoridagi faktlar bilan bog'liq holda, sotsiologlar tasodifiy-ehitimolli tanlaning turli usullarini ishlab chiqdilar.

Namuna olish usullarini batafsil o'rganishga o'tishdan oldin, namuna olish uchun ba'zi asosiy tushunchalarni aniqlash kerak.

Umumiy populyatsiya (*namuna, umumiy*) - o'rganilishi kerak bo'lgan umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan barcha guruhlar¹.

Tanlangan namuna to'plami - umumiy populyatsiyaning vakillik qismi, ushbu populyatsiyada xususiyatning tarqalish qonunini takrorlaydi². Boshqacha qilib aytganda, namunaviy populyatsiya - bu mikromodel yoki umumiy populyatsiyaning qisqartirilgan nusxasi bo'lgan respondentlar guruhi.

Tanlangan namuna hajmi - namunaga kiritilgan holatlar soni³. Namuna hajmi uni o'rganish natijasida olingan ma'lumotlarning ishonchligini, shuningdek, tadqiqot uchun zarur bo'lgan xarajatlarni belgilaydi. Namuna hajmi o'rganilayotgan ob'ektlarning bir xilligi yoki xilma-xilligi darajasiga bog'liq. Bu erda eng muhimi, namunaning representativligi (vakilligi).

Vakillik - bu umumiy populyatsiya tarkibining parametrlari va muhim elementlarini ko'paytirish uchun tanlangan populyatsiyaning mulki. Bu xususiyat tanlama taqsimotining umumiy taqsimot bilan o'xshashligi (*ularning vositalari va qiymatlari tarqalishi*) sifatida tushuniladi. Bu bizni tasodifiy va tasodifiy bo'lmagan tanlov usullariga olib keldi. Agar oddiy tasodifiy tanlama ishlatilsa, uning shakli va tuzilishi har doim umumiy populyatsiyaga o'xshaydi. Bundan tashqari, tasodifiy tanlamaning afzalligi uning tasodifiy bo'lmagan tanlamaga nisbatan ko'proq obyektivligida, masalan, kvotada. Biroq, ko'p yillik amaliyot shuni ko'rsatdiki, murakkab, ko'p darajali kombinatsiyalangan namunalaridan foydalanish eng samarali hisoblanadi⁴.

Umumiy aholi - bu o'rganish ob'ekti ta'rifiga kiruvchi, ya'ni ma'lum bir ijtimoiy muammoning tashuvchisi sifatida ishlaydigan barcha individlar. Agar biz umummilliy so'rovlar haqida gapiradigan bo'lsak, unda tadqiqot ob'ekti mamlakatning 18 va undan katta yoshdagi barcha aholisidir. Shunday qilib, umumiy aholi butun mamlakat bo'ylab mahalliyashtirilgan ob'ektlardan iborat bo'lib, keyinchalik biz tadqiqot natijalarini kengaytirishimiz mumkin. O'z navbatida, namunaviy populyatsiya mikromodel bo'lgan respondentlar guruhi yoki umumiy populyatsiyaning qisqartirilgan nusxasi bo'ladi.

¹ Крыченок С.А. Социологический опросник. Русско-английский словарь. "Изд-во АКТ М.", 2004, p. 73

² Российская социологическая энциклопедия / РАН Под общ. ред. Г.Б. Оганяна. 1998.

³ Нелсон Ф.И. Со'rov natijalarining marketing tadqiqotlaridagi vakili. Colloc 2011. № 3.

⁴ Alimov O.A., Bokan I.M., Reshetnikov I.V., Kuznetsova A.V. "Oila va ayol" sotsiologik tadqiqotining ishchi vositalari - T. "Ijtimoiy fikr". 2019 64 b.

[Elektron manba] // <http://sociology.mv.ru/foz/encyclopedia/sociology/articles/201/nabyudeniye.htm>

Tadqiqotchil oddida turgan asosiy savollardan biri - namuna hajmini qanday aniqlash mumkin? Biz oddiy munosabatni hisobga olgan holda harakat qildik: namunadagi elementlar qancha ko'p bo'lsa, tanlanma o'rtacha qiymati umumiy o'rtachaga yaqinroq bo'ladi. Barcha mumkin bo'lgan namunaviy vositalarni umumlashtirish (μ) va umumiy o'rtacha o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$\mu = \frac{\sigma \cdot t_{\text{tab}}}{\sqrt{n}}$$

Bundan tashqari, biz tasodifiy o'zgaruvchilikni baholash haqida gapirayotganimiz sababli, biz taxminning ishonchligini aniqladik - ko'plab tasodifiy namunalarda (sinovlar seriyasi) amalda uni amalga oshirishning o'rtacha ehtimoli.

Endi biz namuna hajmini hisoblash uchun formulani aniqlashimiz mumkin. Namuna hajmini hisoblashdan oldin kerakli xatoni (5% gacha) va ishonchligini (95% dan) ko'rsatish kerak. Oddiy tasodifiy tanlama hajmini hisoblashning bir varianti populyatsiyadagi ma'lum ulushga ega xususiyat formulasidan foydalanishdir, biz yuqorida ko'rsatilgan parametrlarga ega bo'lgan milliy darajadagi dixotom savollar uchun foydalanamiz:

$$n = t^2 \frac{w(1-w)}{d^2}$$

(a) - hisoblangan namuna hajmi.

(b) - namuna ishonchligining belgilangan darajasi - 95% da, $t=2(1,96)$

(d) - tanlab olishda xatolik darajasini belgilang - 5%, $D=0,05$

(w) - umumiy populyatsiyadagi belgining ma'lum nisbati - 45%, $w=0,45$

$$n = (2 \times 2) \times 0,45 \times (1-0,45) / (0,05 \times 0,05) = (4 \times 0,45 \times 0,55) / 0,0025 = 396$$

Namuna hajmini baholash uchun 0,5 ulushga ega xususiyatning 50% maksimal o'zgarishi ishlatilgan. Bunday holda, formulada $w \times (1-w) = 0,5 \times 0,5 = 0,25$

$$n = (2 \times 2) \times 0,5 \times (1-0,5) / (0,05 \times 0,05) = (4 \times 0,5 \times 0,5) / 0,0025 = 400$$

Agar namuna hajmi etarlicha katta bo'lsa, u holda ma'lum bir qiymatdan boshlab, deyarli har qanday o'lchamdagi umumiy aholi uchun tadqiqotning representativligini ta'minlashi mumkin. Biz tanlovidan o'tirilgan parametrlar bilan, tanlab olish xatosi 95% ehtimollik bilan 5% dan ko'p emas ($P=0,954$).

Bu shuni anglatadiki, 400 respondentdan boshlab, namuna har qanday tadqiqot uchun ishlatilishi mumkin. Agar kichikroq xatolik kerak bo'lsa, namunani ko'paytirish kerak. Har xil xato qiymatlari uchun ulaming representativligini kafolatlaydigan minimal namuna o'lchamlari jadvalini ko'rib chiqing (3-jadval).

3-jadval.

Turli belgilangan xato uchun minimal namuna hajmi	
Xato	Namuna hajmi
5%	400
4%	625
3%	1100
2%	2500
1%	10 000

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy so'rov o'tkazish uchun foydalanilgan 1100 respondentdan iborat tanlov 3% xatolik chegarasida representativ hisoblanadi va tanlamaning ishonchligi 95%.

Shuni ham hisobga olish kerakki, amalda oddiy tasodifiy tanlama, garchi u tanlama va umumiy populyatsiya o'rtasida eng katta o'xshashlikni bersa ham, har doim ham qo'llanilmaydi, bu quyidagi sabablarga ko'ra.

Birinchtidan, oddiy tasodifiy tanlamani milliy miqyosda qurish hatim aholi to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lishni talab qiladi, ikkinchidan, obyektlarning bir-birdan uzoqligi bilan bog'liq bo'lgan tanlamaning tejamlorligini ta'minlash muammosi mavjud, sezilarli masofalar.

Kombinatsiyalangan namuna olish odatda namuna olishning aniqligini yaxshilash va so'rovni xarajalarini kamaytirish uchun tanlanadi. Ya'ni, milliy miqyosda vakillik ma'lumotlarini olish uchun ko'p bosqichli tabaqalashtirilgan tanlama yuqori darajalarda va klasterlashtirilgan - quyi darajalarda qo'llaniladi.

Stratifikatsiyalangan tanlab olish respondentlarni tanlash boshlanishidan oldin umumiy aholining bir hil qatlamlarga (*qatlamlarga*) bo'linishini o'z ichiga oladi.

Stratifikatsiyalangan tanlamani amalga oshirishdagi qiyinchilik shundan iboratki, uni faqat aholining umumiy soni haqida qo'shimcha ma'lumot mavjud bo'lganda qo'llash mumkin (*masalan, biz tanlamani tegishli statistik ma'lumotlardan foydalaniladigan hudud turlari bo'yicha, shahar va qishloqlarga tabaqalashimiz mumkin*). Ishonchli statistik ma'lumotlarning etishmasligi tizimli xatolikka olib kelishi va qatlamlarning noto'g'ri shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Stratifikatsiyalangan tanlamaning afzalligi shundaki, u tanlama tuzilmasi va populyatsiya tarkibi o'rtasida ko'proq o'xshashlikni ta'minlaydi.

Tabakalanishning eng keng tarqalgan to'rt turi mavjud: proporsional, bir xil, optimal va Neyman tabaqalanishi (4-jadval).

4-jadval.

Tabakalanishning keng tarqalgan turlari tavsifi¹

Tabaqalanish turi	Tavsif	Afzalliklar	Kamchiliklar
Proporsional tabaqalanish	Barcha qatlamlarning mutanosib o'lchamlari tanlanadi	Umuman olganda namunaning aniqligini oshiradi	Turli xil aniqlikdagi qatlamlarni solishtirish jarayoni yanada murakkablashadi
Yagona tabaqalanish	Barcha qatlamlarning teng o'lchamlari tanlanadi	Qatlamlarni bir xil aniqlik bilan solishtirish imkonini beradi	Umuman olganda, namunaning aniqligi pasayadi
Neyman tabaqalanishi	Qatlamlarning o'lchamlari ma'lum bir parametrlar baholashning murakkabligiga qarab tanlanadi	Ba'zi muhim parametrlar bo'yicha namuna olishning aniqligini oshiradi	Boshqa kamroq muhim parametrlar uchun namuna olishning aniqligi pasayadi

¹ Reshetnikov I.V. Ta'lim sohasidagi yoshlar tadqiqotlari misolida tabaqalashtirilgan tanlamaning asosiy turlari. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: fan, ta'lim va yoshlar tarbiyasi" ilmiy-amaliy seminar materiallari, 1-jild. - T., 2018. b. 209

Optimal tabaqalanish	Qatlamlarning o'lchamlari shartlarning murakkabligiga yoki so'rovning narxiga qarab tanlanadi	"Arzon" qatlamlar uchun namuna hajmini oshirish	"Qimmatbaho qatlamlar" uchun namuna olish aniqligini pasaytiradi
----------------------	---	---	--

Muayyan turdagi tabaqalanish yoki ularning kombinatsiyasini tanlash tadqiqotning aniq maqsadlari va o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Stratifikatsiya usulidan foydalanish namunaviy dizaynga yanada moslashuvchan yondashish imkonini beradi. Eng keng tarqalgani bu proporsional tabaqalanish turi bo'lib, u namunaviy populyatsiyada umumiy populyatsiyadagi kabi bir xil nisbatlarni saqlashga imkon beradi.

Yagona tabaqalanish, hatto qatlamlardagi odamlar soni har xil bo'lsa ham, respondentlar soni teng ulushlarda tanlangan namunani shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bu usul tadqiqotchi oldiga namunaning turli qismlarini solishtirish vazifasi qo'yilgan hollarda qo'llaniladi.

Neymanning tabaqalanishi tadqiqotchini qiziqtirgan parametrlar bo'yicha ma'lumotlarni olish qiyinroq bo'lgan qatlamlarda kattaroq namuna hajmini taklif qiladi. Ushbu turdagi tabaqalanish xatoni kamaytirish zarur bo'lganda qo'llaniladi, ammo tadqiqotchi uchun eng muhim bo'lgan bitta parametr uchun.

Optimal tabaqalanish nafaqat qatlamlardagi ma'lum bir parametr uchun dispersiya, balki tadqiqotning cheklovlari ham hisobga olinganda qo'llaniladi. Tadqiqot narxi yuqori bo'lgan qatlamlarda Neymaning joylashtirish bilan solishtirganda namuna hajmi kamayadi. So'rov xarajatlari past bo'lgan joylarda namuna hajmi ortadi. "Qimmat" qatlamlarni tejash orqali optimal joylashtirish bir xil o'rganish xarajatlari uchun umumiy namuna hajmini oshirishga imkon beradi¹.

Tanlanma yig'indi

Sotsiologik tadqiqotlarning ko'p qismi butunlay *(to'liq)* tadqiqot qilish emas, balki tanlab tadqiqot qilish yo'li bilan olib boriladi. O'rganilayotgan shaxsning sotsial-demografik belgisiga qarab qat'iy ravishda insonlarning

¹ Reshetnikov I.V. Ta'lim sohasidagi yoshlar tadqiqotlari misolida tabaqalashtirilgan tanlamaning asosiy turlari. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: fan, ta'lim va yoshlar tarbiyasi" ilmiy-amaliy seminar materiallari, 1-jild. - T., 2018. b. 209

ma'lum miqdori tanlab olinadi. Tadqiqotning bunday ko'rinishi tanlab tadqiqot olib borish deyiladi.

Tanlab tadqiqot olib borish usuli yalpi tadqiqot olib borish uslubidan ma'lum jihatlari bilan ustun turadi, chunki bunda ish hajmi kamayadi (olib borilayotgan kuzatuvlar miqdori kamayishi hisobiga), kuch va harajatlarni qisqartiradi. Yalpi tekshirish mumkin bo'lmagan yoki ularni tekshirish maqsadga muvofiq bo'lmagan guruhlar haqida to'liq ma'lumot olish imkonini beradi. Lekin bular hammasi faqatgina tanlash usulining ilmiy qoidalariga amal qilingan holdagina yaxshi natijalar beradi.

Tanlash jarayonida tadqiqotchi asosiy guruhning statistik ma'lumotlarni to'liq ko'rsatib bera olmasligi tadqiqotchi oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi: birinchidan, tanlash jarayonida asosiy guruh holatini to'g'ri aniqlab olish va ikkinchidan, tanlab olib borilgan tadqiqotlar natijasini qay darajada asosiy guruhga tadbiiq etish mumkinligini aniqlab olish zarur.

Sotsiologik tanlashni amalga oshirishda maxsus terminlardan foydalaniladi. Tahlil qilish uchun tanlangan guruhlar asosiy deb ataladi, asosiy guruhdan ajratib olingan guruh esa saralangan guruh deb ataladi. Asosiy guruh hajmi N bilan belgilanadi, saralangan guruh hajmi n bilan belgilanadi. Odatda bu harflar tadqiqotchi olib borgan tahlillari asosida tuzgan jadvallari boshida yoziladi.

Asosiy tanlangan guruh deb aholining hammasini yoki tadqiqotchi o'rganish uchun tanlab olingan kishilar yig'indisiga aytiladi. Ko'pincha asosiy tanlangan guruh shunchalik katta miqdorda bo'ladiki, ularning har biri bilan so'rov o'tkazish ko'p vaqt va katta mablag' talab qiladi. Ingliz adabiyotlarida "representativlik" so'zining aniq ma'nosi yo'q. Shuning uchun bu so'z o'miga populyatsiya (*population*) so'zi qo'llaniladi va bu rus tilidagi kabi ikki hil ma'noni beradi. Birinchi ma'nosi - biz tadqiqotlarimizni qo'llamoqchi bo'lgan tanlangan guruh. Ingliz manbalarida xuddi shunday yozadilar "population of interest". Ikkinchi ma'nosi - keyinchalik saralangan guruh sifatida tahlil qilinadigan insonlar ro'yxati. Kuzatuv birligi ro'yxati aniq rus tilida bo'lagani kabi ingliz tilida ham aniq bir nomga ega emas. Saralangan, deb tanlangan guruhning o'rganilayotgan qismi bo'lgan sotsiologik obyektga aytiladi. Tanlangan guruh - asosiy guruhlab olishning kichraytirilgan ko'rinishidir. Boshqacha qilib aytganda, bu sotsiolog so'rov olib borayotgan insonlardir.

Tanlashga, ya'ni saralangan guruhga sotsiolog bevosita suhbat olib bormoqchi bo'lgan shaxslar kiradi.

Representativ tanlash - bu sotsiologiyaning shunday qismi hisoblanadiki, bunda asosiy guruh ma'lumotlari birlamchi guruh ma'lumotlari bilan mos kelishi kerak. Tanlashning faqat shu usulidagina saralangan guruhdan olingan ma'lumotlarni asosiy guruhga tadbiiq etish mumkin. Representativ tanlashni amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri - bu asosiy guruh haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lish, jumladan, asosiy guruh vakillarining to'liq ro'yxati yoki ularning strukturaviy tizimi haqidagi ma'lumotlar. Representativlik ostida sotsiologlar tanlashning so'rov vaqtidagi shunday turini nazarda tutadilar-ki, bunda saralangan guruhga asosiy guruhning bir qismi sifatida qaraladi. Saralangan guruh sifatleri asosiy guruh sifatleridan 5%dan ortiq bo'lmagan holda olib borilgan tadqiqotlar reperezentativ tadqiqotlar deyiladi.

Tanlab olishga mo'ljallangan elementlar tanlab olish birligi deb ataladi. Kuzatuv olib borilayotgan asosiy guruh kuzatuv birligi deb ataladi. Odatda kuzatuv birligi - bu alohida shaxs. Ro'yxatdan tanlab olishda birliklarni raqamlab olib, so'ngra ehtimollar jadvalidan foydalanish maqsadga muvofiq. Lekin ko'pincha kvaziehtimoliy usul qo'llaniladi. Bu usulda oddiy ro'yxatdan n sonli element tanlab olinadi. Agar tanlash asosi ro'yxat bo'lsa bunda, asosiy guruh quysidir parametrlarga ko'ra tanlab olinadi, ya'ni kasbiga, yoshiga, jinsiga va boshqalar. Tanlash tizimi - bu obyekt belgilarining proporsiyasi bo'lib, buning asosida asosiy guruh tanlab olinadi. Agar asosiy guruhda masalan yoshlar 30,0 %, o'rta yoshlilar 50,0 %, katta yoshlilar 20,0 % deb olinsa, saralangan guruhda ham xuddi shu nisbat saqlanishi lozim. Har bir kuzatuv obyekt uchun asosiy va saralangan guruhlarining foizlar nisbati belgilanadi. Ikki guruhning nomutanosibliigi esa reprezentativlikning xatosiga olib keladi. Shunday qilib, tanlash tizimi - bu saralash guruhi tanlab olinayotgan obyekt belgilarining foizli nisbatidir. Agar tanlash tipi saralangan guruhga kimlar tushishi mumkinligini tushuntirsa, tanlash hajmi - bu guruhga qancha miqdorda odam jalb qilinganligini belgilaydi.

Empirik tadqiqotlar amaliyotida maqsadli tanlash iborasi ko'p ishlatiladi. Maqsadli tanlash - bu shunday guruhki, bunda guruh a'zolari bo'lgan yuridik va noyuridik shaxslar bir yoki bir necha jihatdan o'xshash bo'lishlari zarur. Bunda tanlovda ishtirok etayotgan odamlar filtrlovchi savollar yordamida

tanlab olinadi. Tanlash kriteriyalari tadqiqot maqsadidan kelib chiqib belgilanadi.

Miqdoriy va sifatli tadqiqotlarda saralash qarama-qarshi tamoyillarga asosan olib boriladi. Birinchi sonli usulda yosh, jins, sinflari mos kelgan guruh tanlab olinadi. Ikkinchi holatda esa bir biriga o'xshamagan kishilar tanlab olinadi. Bunday tadqiqot olib borishda olimlar bir jarayon yordamida o'rganilayotgan guruhni har taraflama yoritib berishga harakat qiladilar. Sonli tadqiqotlardagi tanlash nazariy tanlash, deb ataladi. Ehtimoliy (tasodifiy) tanlashning usullari. Tasodifiy (ehtimoliy) tanlash - bu tanlashdir, uning uchun bosh to'planning har bir unsuri avvaldan berilgan ma'lum tanlanish ehtimoliligiga ega. Bu tadqiqotchiga to'g'ri tanlash qanchalik bosh to'plamni aks ettirishini hisoblashga imkon yaratadi. Bunday tanlashni ba'zida tasodifiy deb ham ataladi. Ehtimoliy usullarga quyidagilar kiradi:

- sodda tasodifiy tanlash;
- tizimli tanlash;
- klasterli tanlash;
- stratifikatsiyali tanlash.

Tasodifiy tanlashni amalga oshirish ikki xil yo'l bilan olib boriladi. Lotereya usuli va tasodifiy sonlar jadvali yordamida. Tasodifiy tanlash yordamida ko'p telefon so'rovlar, tanlab olingan ro'yxatlar asosida so'rovlar ko'riladi. Bunday tanlashni ko'rish uchun bosh to'planning barcha unsurlarining to'la ro'yxati bo'lishi kerak.

Sodda tasodifiy tanlash shuni taqozo etadiki, tanlashga kiritilganlik ehtimoligi ma'lum va to'planning barcha birliklari uchun bir xildir. U ikki xil usul bilan amalga oshiriladi:

- ko'rmasdan tanlash (*lotereya usuli yoki qur'a*);
- ko'rib tanlash (*tasodifiy sonlar jadvali yordamida*).

Bundan tashqari sodda tasodifiy tanlash boshqa mezon bo'yicha, ya'ni lotereya sharining savatchaga qaytarish yoki qaytarmaslikka qarab ikkiga bo'linadi:

- tasodifiy takroriy tanlash;
- tasodifiy takrorsiz tanlash.

Ehtimoliy tanlashni ma'lum shart - sharoitlari mavjud bo'lgandagina qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ehtimoliy tanlashni amalga oshirishning birinchi sharti, bosh to'planning barcha unsurlarining, 1 dan N gacha, bu erda

N - barcha unsurlarning umumiy soni, to'liq ro'yxatining mavjudligi. Agar u bo'lsa, numeratsiya qilib chiqiladi, shundan keyin yuqoridagi qo'llanmani ishlatish mumkin. Lotereya usulini (yoki qur'a usulini) ishlatilganda barcha unsurlarning jeton nomerlari bilan o'miga solinadi, yaxshilab aralashtiriladi va ketma - ket N jeton olinida, bu erda N - tanlanuvchi to'planning unsurlar soni. Jetondagi nomerlar tanlangan to'plamni tashkil etadi. Bu anchagina mehnat talab va uzoq vaqt ketadigan operatsiya, chunki har bir navbatdagi nomer olingandan keyin, jetonlarni yaxshilab aralashtirish talab qilinadi.

Ehtimoliy tanlashning ikkinchi sharti bosh to'plam unsurlarining yaxshi aralashtirilganligi. Tasodifiy tanlashni hosil qilish uchun bosh to'plam unsurlari oldindan nomerlanadi, har bir nomer alohida kartochkaga yoziladi. Natijada kartochkalar pachkasi hosil bo'ladi, ularning soni bosh to'plamdagi hajmga mos tushadi. Yaxshilab aralashtirilgandan keyin, bu pachkadan bittadan kartochka olinadi. Kartochka bilan bir xil nomeri bo'lgan obyekt tanlashga tushgan deb hisoblanadi. Bunda tanlov to'plamining hosil qilishning ikki xil yo'li bor. Birinchi yul - olingan kartochkaning nomeri yozib olinadi va pachkaga qaytariladi, yana kartochkalar yaxshilab aralashtiriladi. Bu sxema bo'yicha hosil bo'lgan tanlangan to'plam tasodifiy qaytarilgan tanlash, deb ataladi. Ikkinchi yul - har bir tortilgan kartochka yozib olinganidan keyin orqaga qaytarilmaydi. Bu sxema bo'yicha tanlangan to'plam tasodifiy qaytarilmagan tanlash, deb ataladi. Lekin, bosh to'planning katta hajmida, bu usul juda mehnat talabdir, shuning uchun tasodifiy sonlar jadvalidan foydalanish qulayroqdir. U katta to'plamlardan bir xil ehtimolli tanlashlarni shakllantirishda o'zining samaradorligini isbot qildi. Tizimlashtirilgan tanlanma ilmiy ahamiyati bo'yicha ikkinchi, lekin sodda tasodifiy tanlashning turini qo'llash bo'yicha birinchi hisoblanadi. Uni yana mexanik tanlash, deb ham ataladi.

Agar qo'llimizda tasodifiy sonlar jadvali yo'q, bosh to'plam nisbatan katta, u holda alfavit ro'yxatdan foydalanish mumkin. Masalan, korxona xodimlari yoki sa'ylov uchastkasi ro'yxatdan. Bosh to'plam sonini, masalan, 200 ishchi, anketalar soniga bo'linadi. Masalan, 200 va tanlash qadami aniqlanadi. U ro'yxatning hoxlagan nomerlaridan boshlab har uchinchisi ($2000:200=10$) so'rovda ishtirok etadi. Nomerlangan ro'yxatdan K ga teng interval, orasida berilgan respondentlar soni tanlab olinadi. Bunda tanlash qadami K quyidagi formula bilan hisoblanadi. Bu erda N - bosh soni, n -

tanlash to'plami soni. Bu ko'rsatkich, bosh to'plamga kirgan nechta familiyani o'tkazib yuborishni ko'rsatadi. Natijada tanlangan to'plam hosil bo'ladi. Oliy muassasaning 5000 ta talabasidan 100 tasini tanlash kerak. Agar biz tizimli tanlashni qo'llasak, avval tanlash intervalini hisoblashimiz kerak. Bizning holda, bu 50 ga teng. Shunday kilib, tizimlashtirilgan tanlash asosiga ehtimollik protseduralari emas, alfavit ro'yxatlar, kartotekalar, sxemalar qo'yilgan, ular bosh to'plamning barcha birliklarini teng ehtimolli tushishini ta'minlaydi. Bu tanlash o'z afzalliklariga qaramasdan ba'zida noto'g'ri tanlanib qoladi.

Rayonlar bo'yicha va stratalar bo'yicha tanlash: Agar bosh to'plam katta bo'lsa, ularni bir xildagi bo'limlarga bo'lish, keyin bu qismlar ichidan tanlash amalga oshiriladi. Buni guruhlariga ajratish deyiladi. Ilmiy terminologiyani unifikatsiya nuqtai nazaridan, xalqaro standartga keltirib rayonlar bo'yicha va stratalar bo'yicha tanlash, deb ataladi. Adabiyotda bu ikki atama ekvivalent hisoblanadi. Chunki ikkisinin asosida guruhlariga ajratish protsedurasi yotadi. Rayon bo'yicha tanlash, bu tanlash turi, unda tanlashdan avval rayonlashtirish protsedurasi turadi, ya'ni boshlang'ich to'plamni qatlam, strata yoki guruh deb ataluvchi statistik bir xil to'plamchalarga bo'lishdir.

Uyali tanlash - shunday tanlash turiki, bunda tanlanayotgan obyektlar yanada kichik birlikning guruhi yoki uyasi (klasteri) hisoblanadi. Quyi darajadagi yanada mayda birliklardan tashkil etilgan yuqori darajadagi tanlash birligiga uya deb ataladi. Tanlanishga quyi darajadagi barcha birliklar hamda uning qismlari kiritilishi mumkin. Uyani hosil qiluvchi birliklar soni uning o'lchami deyiladi. Uya deb quyidagilarga aytiladi: aholi punktlari, rayonlar, uylar, pod'ezdlar, korxonalar, sexlar, brigadalar.

Noehtimoliy (notasodifiy) tanlash, birliklarni tanlash yo'li, unda tanlov to'plami qatoriga har bir unsumni tushish ehtimolini oldindan hisoblay olmaymiz. Shuning uchun, ehtimoliy tanlashga yul beriladi, lekin, ba'zida tadqiqot shartlari bo'yicha notasodifiy tanlash, o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Uning kamchiliklari: reprezentativlik darajasini o'rnatishning imkoni yo'qligi va yuqori qiymatga ega ekanligi (*bu xarajatlar bo'yicha ehtimoliydan bir necha baravar ko'p*).

Afzalliklari - ehtimoliyga qaraganda predmetni yanada chuqur, sifatli va har tamonlama ochib berishi.

Notasodifiy tanlashning quyidagi turlari bor: kvotali tanlash, qor uyumi usuli, asosiy massiv usuli, stixiyali tanlash usuli.

Notasodifiy tanlashning asosiy maqsadi, o'rganilayotgan obyektning reprezentatsiya qiladigan to'plamni olishdan iborat.

Notasodifiy tanlashning ikki asosiy turi ajratiladi.

- yo'naltirilgan tanlash (*boshqa nomlari - maqsadga yo'naltirilgan, maqsadli, ixtiyor bilan tanlash*).

- stixiyali.

"Qor uyumi" usuli maqsadga yo'naltirilgan tanlash turlaridan bulib, u qo'shimcha respondentlarni tanlash boshlang'ich tanlanganlarga tayangandan keyin olib boriladi. Bunday protsedura alohida, noyob notasodifiy to'plamlarni o'rganayotganda qo'llaniladi.

Stixiyali tanlash usuli tasodifiy tanlashga fakat tashqi tomonidan o'xshaydi. Sotsiolog kimni surashni bilib ko'chaga chiqib, metro stantsiya oldida to'xtab, bosh to'uplam vakillariga kiradigan (*masalan, 30 dan 40 yoshgacha odamlar*) larni so'roqqa tutadi. Interv'yuchi bilan gaplashishga kimning imkoniyati va hoxishi bo'lsa, o'shaning fikri yoziladi. Stixiyali tanlashga televidenie, radio orqali so'rash, «birinchi uchraganni» tanlash, supermarket zalida xaridorlarni so'rash, bekatlarda va ijtimoiy transportda yo'lovchilarni so'rash kabi misollar keltirish mumkin.

Noehtimoliy tanlash usuliga quyidagilar kiradi:

- qulaylik printsipli asosida tanlash;
- fikrlar asosida tanlash.

Kvotali tanlash - bu bosh to'plam unsurlarining sotsial-demografik xarakteristikalariga haqidagi statistik ma'lumotlar (kvotalar parametrlari) asosida shakllangan sotsiologik tadqiqot obyekti mikromodelidir. Kerakli ma'lumotlarni statistik ma'lumotlardan oladilar.

Tanlashning kvotali usuli bosh to'plamning qator muhit xarakteristikalariga bo'yicha statistik ma'lumotlarning oldindan mavjudligini taqozo etadi. Lekin bu ma'lumotlar tanlash hajmini aniqlash uchun ishlatilmaydi, chunki keyinchalik respondentlarni tanlash tasodifiy emas, interv'yuchilar yordamida maqsadga yo'naltirilgan tarzda amalga oshiriladi. Bu usul tanlangan to'plam tuzilishini maqsadli shakllantirishga asoslanadi. Anketchi bir qancha odamlarni ma'lum yoshi, jinsi, ta'limi va professiyasi bo'yicha so'rash uchun topshiriq

oladi. Tanlangan to'plamdagi kvotalar ulushi bosh to'plamdagi uning ulushiga moslashishi kerak.

Sotsiologik so'rovlar ko'pincha odamlarning katta qismi to'g'risida ma'lumot olishni talab qiladi va shuning uchun eng to'g'ri yo'l bu populyatsiyani tashkil etuvchi barcha shaxslarning so'rovini yakunlash degan noto'g'ri fikr paydo bo'lishi mumkin. Biroq, bir qator sabablarga ko'ra, zamonaviy sharoitda doimiy so'rov deyarli mumkin emas, ayniqsa, umummilliy so'rovlar haqida gap kelganda, bu sabablardan biri uning iqtisodiy tarkibiy qismidir. Aslida, har qanday namuna byudjet va tadqiqot maqsadlari o'rtasidagi kelishuvni anglatadi. Tadqiqotning boshqa cheklavlarini ham hisobga olish muhimdir, masalan, vaqt oraliqi, mamlakat aholisini doimiy ravishda o'rganish katta vaqt va inson resurslarini talab qiladi, shu bilan birga mijoz tadqiqot natijalarini olishni xohlaydi, iloji boricha tezroq va boshqa resurslarning eng kam xarajati bilan. Yuqoridagi faktlar bilan bog'liq holda, sotsiologik tasodifiy-ehtimolli tanlaning turli usullarini ishlatib chiqdilar.

Namuna olish usullarini batafsil o'rganishga o'tishdan oldin, namuna olish uchun ba'zi asosiy tushunchalarni aniqlash kerak.

Umumiy populyatsiya *frammua*, *umumiy* - o'rganilishi kerak bo'lgan umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan barcha guruhlar.¹

Tanlanma yig'indi - umumiy populyatsiyaning vakillik qismi. Ushbu populyatsiyada xususiyatning tarqalish qonunini takrorlaydi.² Boshqacha qilib aytganda, natunaviy populyatsiya - bu mikromodel yoki umumiy populyatsiyaning qisqartirilgan nusxasi bo'lgan respondentlar guruhi.

Tanlanma hajmi - namunaga kiritilgan holatlar soni.³ Namuna hajmi uni o'rganish natijasida olingan ma'lumotlarning ishonchlilikini shuningdek, tadqiqot uchun zarur bo'lgan xarajatlarni belgilaydi. Namuna hajmi o'rganilayotgan obyektning bir xilligi yoki xilma-xilligi darajasiga bog'liq. Bu erda eng muhimi, natunaning representativligi (vakilligi).

Vakillik - bu umumiy populyatsiya⁴ tarkibining parametrlari va muhim elementlarini ko'paytirish uchun tanlangan populyatsiyaning mulki. Bu

xususiyat tanlama taqsimotining umumiy taqsimot bilan o'xshashligi (ularning vositalari va qiymatlari tarqalishi) sifatida tushuniladi. Bu bizni tasodifiy va tasodifiy bo'lmagan tanlov usullariga olib keldi. Agar oddiy tasodifiy tanlama ishlatilsa, uning shakli va uzilishi har doim umumiy populyatsiyaga o'xshaydi. Bundan tashqari, tasodifiy tanlaning afzalligi uning tasodifiy bo'lmagan tanlamaga nisbatan ko'proq obyektivligida, masalan, kvotada. Biroq, ko'p yillik amaliyot shuni ko'rsatdiki, mumkin, ko'p darajali kombinatsiyalangan namunalardan foydalanish eng samarali hisoblanadi⁵.

Umumiy uloli - bu o'rganish obyekti la'rifiga kiruvchi, ya'ni ma'lum bir ijtimoiy muammoning tashuvchisi sifatida ishlaydigan barcha individlar. Agar biz umummilliy so'rovlar haqida gapiradigan bo'lsak, unda tadqiqot obyekti mamlakatning 18 va undan katta yoshdagi barcha aholisidir. Shunday qilib, umumiy uloli butun mamlakat bo'ylab mahalliyashirilgan obyektlardan iborat bo'lib, keyinchalik biz tadqiqot natijalarini kengaytirishimiz mumkin. O'z navbatida, namunaviy populyatsiya mikromodel bo'lgan respondentlar guruhi yoki umumiy populyatsiyaning qisqartirilgan nusxasi bo'ladi.

Tadqiqatchi oldida turgan asosiy savollardan biri - namuna hajmini qanday aniqlash mumkin? Biz oddiy munosabatni hisobga olgan holda harakat qildik: namunadagi elementlar qancha ko'p bo'lsa, tanlanma o'rtacha qiymati umumiy o'rtachaga yaqinroq bo'ladi. Barcha mumkin bo'lgan namunaviy vositalar qul umunlashtrish (μ) va umumiy o'rtacha o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi formula bilan ifodalantadi:

$$\mu = \frac{\sigma_{\text{max}}}{\sqrt{n}}$$

Bundan tashqari, biz tasodifiy o'zgaruvchilarni baholash haqida gapirayotganimiz sababli, biz taxminning ishonchlilikini aniqladik - ko'plab tasodifiy namunalarda (sinovlar seriyasi) amalda uni amalga oshirishning o'rtacha ehtimoli.

Endi biz namuna hajmini hisoblash uchun formulani aniqlashimiz mumkin. Namuna hajmini hisoblashdan oldin kerakli xatoni (5% gacha) va ishonchlilikini (95% dan) ko'rsatish kerak. Oddiy tasodifiy tanlama hajmini hisoblashning bir varianti populyatsiyadagi ma'lum ulushga ega xususiyat

¹ Kroscherla S.A. Batafsilgi usullaridagi ma'lumotlar haqida: "ACI" seriyasi №1, 2004, p. 70

² Rossiya statistika ensiklopediyasi - Rossiya fanlar akademiyasining akademigi G.V. Guseynovning umumiy qurilishida, 1998.

³ Guseynov G.V. So'rov natijalarining marketing tadqiqotlaridagi vakillik muammasi, Moskvada, 2001, №1, bet. 112

⁴ Rossiya statistika ensiklopediyasi - Rossiya fanlar akademiyasining akademigi G.V. Guseynovning umumiy qurilishida Moskvada, 1998.

⁵ Avtonomov D.A., Jekun J.M., Koshenkov I.V., Krasnolova A.V. "O'qituvchi" sotsiologik tadqiqotning ishlatilishidan, "I. I. Yekunov" №1, 2019/04 b.

formulasidan foydalanishdir, biz yuqorida ko'rsatilgan parametrlarga ega bo'lgan milliy darajadagi dixotom savollar uchun foydalanamiz:

$$n = t^2 \frac{w(1-w)}{d^2}$$

(n) - hisoblangan namuna hajmi

(t) - namuna ishonchligining belgilangan darajasi - 95% da. $t=2(1,96)$

(D) - tanlab olishda xatolik darajasini belgilarig - 5%, $D=0,05$

(w) - umumiy populyatsiyadagi belgining ma'lum nisbati - 45%, $w = 0,45$

$$n = (2 \times 2) \times 0,45 \times (1 - 0,45) / (0,05 \times 0,05) = (4 \times 0,45 \times 0,55) / 0,0025 = 396$$

Namuna hajmini baholash uchun 0,5 ulushga ega xususiyatning 50% maksimal o'zgarishi ishlatilgan. Bunday holda, formulada $w \times (1 - w) = 0,5 \times 0,5 = 0,25$

$$n = (2 \times 2) \times 0,5 \times (1 - 0,5) / (0,05 \times 0,05) = (4 \times 0,5 \times 0,5) / 0,0025 = 400$$

Agar namuna hajmi etarlicha katta bo'lsa, u holda ma'lum bir qiymatdan boshlab, deyarli har qanday o'lchamdagi umumiy aholi uchun tadqiqotning representativligini ta'minlashi mumkin. Biz tomonidan o'tkazilgan parametrlar bilan, tanlab olish xatosi 95% ehtimollik bilan 5% dan ko'p emas ($P = 0,954$). Bu shuni anglatadiki, 400 respondentdan boshlab, namuna har qanday tadqiqot uchun ishlatilishi mumkin. Agar kichikroq xatolik kerak bo'lsa, namunani ko'paytirish kerak. Har xil xato qiymatlari uchun ularning representativligini kafolatlaydigan minimal namuna o'lchamlari jadvalini ko'rib chiqing (3-jadval).

3-jadval

Turli belgilangan xato uchun minimal namuna hajmi	
Xato	Namuna hajmi
5%	400
4%	625
3%	1100
2%	2500
1%	10 000

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy so'rov o'tkazish uchun foydalanilgan 1100 respondentdan iborat tanlov 3% xatolik chegarasida representativ hisoblanadi va tanlaning ishonchligi 95%.

Shuni ham hisobga olish kerakki, amalda oddiy tasodifiy tanlama, garchi u tanlama va umumiy populyatsiya o'rtasida eng katta o'xshashlikni bersa ham, har doim ham qo'llanilmaydi, bu quyidagi sabablarga ko'ra.

Birinchidan, oddiy tasodifiy tanlamani an'itliy miqyosda qurish biron sholi to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lishni talab qiladi. ikkinchidan, obyektlarning bir-biridan uzoqligi bilan bog'liq bo'lgan tanlaning tejamlorligini ta'minlash muammosi mavjud, sezilarli masofalar.

Kombinatsiyalangan namuna olish odatda namuna olishning aniqligini yaxshilash va sa'yohat xarajalarini kamaytirish uchun tanlanadi. Ya'ni, milliy miqyosda vakillik ma'lumotlarini olish uchun ko'p bosqichli tabaqalashtirilgan tanlama yuqori darajalarda va klasterlashirilgan - quyi darajalarda qo'llaniladi.

Stratifikatsiyalangan tanlab olish respondentlarni tanlash boshlanishidan oldin umumiy aholining bir hil qatlamlarga (qatlamlarga) bo'linishini o'z ichiga oladi.

Stratifikatsiyalangan tanlamani amalga oshirishdagi qiyinchilik shundan iboratki, uni faqat aholining umumiy soni haqida qo'shimcha ma'lumot mavjud bo'lganda qo'llash mumkin (masalan, biz tanlamani tegishli statistik ma'lumotlardan foydalaniladigan hudud turlari bo'yicha, shahar va qishloqlarga tabaqulashtirish mumkin). Iшонchli statistik ma'lumotlarning o'tishmasligi tizimli xatolikka olib kelishi va qatlamlarning noto'g'ri shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Stratifikatsiyalangan tanlaning afzalligi shundaki, u tanlama tuzilmasi va populyatsiya tarkibi o'rtasida ko'proq o'xshashlikni ta'minlaydi.

Tabukalanishning eng keng tarqalgan to'rt turi mavjud: proporsional, bir xil, optimal va Neyman tabaqalanishi (4-jadval).

Tabaqalanishning keng tarqalgan turlari tavsifi¹

Tabaqalanish turi	Tavsif	Afzalliklar	Kamchiliklar
Proportsional tabaqalanish	Barcha qatlamlarning mutanosib o'lchamlari tanlanadi	Umuman olganda namunaning aniqligini oshiradi	Turli xil aniqlikdagi qatlamlarni solishtirish jarayoni yanada murakkablashadi
Yagona tabaqalanish	Barcha qatlamlarning teng o'lchamlari tanlanadi	Qatlamlarni bir xil aniqlik bilan solishtirish imkonini beradi	Umuman olganda, namunaning aniqligi pasayadi
Neyman tabaqalanishi	Qatlamlarning o'lchamlari ma'lum bir parametrlar baholashning murakkabligiga qarab tanlanadi	Ba'zi muhim parametrlar bo'yicha namuna olishning aniqligini oshiradi	Boshqa kamroq muhim parametrlar uchun namuna olishning aniqligi pasayadi
Optimal tabaqalanish	Qatlamlarning o'lchamlari shartlarning murakkabligiga yoki so'rovning narxiga qarab tanlanadi	"Arzon" qatlamlar uchun namuna hajmini oshirish	"Qimmatbaho" qatlamlar uchun namuna olish aniqligini pasaytiradi

Muayyan turdagi tabaqalanish yoki ularning kombinatsiyasini tanlash tadqiqotning aniq maqsadlari va o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Stratifikatsiya usulidan foydalanish namunaviy dizaynga yanada moslashuvchan yondashish imkonini beradi. Eng keng tarqalgani bu proportsional tabaqalanish turi bo'lib, u namunaviy populyatsiyada umumiy populyatsiyadagi kabi bir xil nisbatlarni saqlashga imkon beradi.

¹ Reshetnikov I.V. Ta'lim sohasidagi yoshlar tadqiqotlari misolida tabaqalanishning asosiy turlari. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: fan, ta'lim va yoshlar turmushi" ilmiy-amaliy seminar materiallari. 1-jild. - T., 2018. b. 209

Yagona tabaqalanish, hatto qatlamlardagi odamlar soni har xil bo'lsa ham, respondentlar soni teng ulushlarda tanlangan namunani shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bu usul tadqiqotchi oldiga namunaning turli qismlarini solishtirish vazifasi qo'yilgan hollarda qo'llaniladi.

Neymanning tabaqalanishi tadqiqotchini qiziqtirgan parametrlar bo'yicha ma'lumotlarni olish qiyinroq bo'lgan qatlamlarda kattaroq namuna hajmini taklif qiladi. Ushbu turdagi tabaqalanish xatoni kamaytirish zarur bo'lganda qo'llaniladi, ammo tadqiqotchi uchun eng muhim bo'lgan bitta parametr uchun.

Optimal tabaqalanish nafaqat qatlamlardagi ma'lum bir parametr uchun dispersiya, balki tadqiqotning cheklovlari ham hisobga olinganda qo'llaniladi. Tadqiqot narxi yuqori bo'lgan qatlamlarda Neumann joylashtirish bilan solishtirganda namuna hajmi kamayadi. So'rov xarajatlari past bo'lgan joylarda namuna hajmi ortadi. "Qimmat" qatlamlarni tejash orqali optimal joylashtirish bir xil o'rganish xarajatlari uchun umumiy namuna hajmini oshirishga imkon beradi².

Nazorat savollar:

1. Sotsiologik tadqiqotning eng muhim bosqichlari ahamiyati
2. Intervyu usullari
3. Birlamchi va ikkilamchi sotsiologik ma'lumotlar
4. Tadqiqotda dastur tushunchasi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. P. Lazarsfeld Qualitative analysis. Historical and critical essays. Boston. 1972.
2. P. Lazarsfeld The people's choice. N-Y, 1968.
3. П.Бергер, Т. Лукман Социальное конструирование реальности М.: Medium, 1995
4. Т. Парсонс Система современных обществ. Пер. М., 1998.
5. Т. Парсонс Предисловие Американская социология. Пер. М.: Наука, 1972.

² Reshetnikov I.V. Ta'lim sohasidagi yoshlar tadqiqotlari misolida tabaqalanishning asosiy turlari. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: fan, ta'lim va yoshlar turmushi" ilmiy-amaliy seminar materiallari. 1-jild. - T., 2018. b. 209

3.4. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish usullari

Reja:

1. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish usullarining umumiy tavsifi.
2. Sotsiologik ma'lumotlarni yig'ishning empirik usullarining turlari.
3. So'rov usuli, ko'lam va turlari.
4. Anketaning tuzilishi, umumiy tarkibi, savollar turlari va ularning vazifalari.

Metod bilim olish va voqelikni o'zgartirish uchun o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qiladi. Bolgar sotsiologi N.Stefanov ta'kidlaganidek, fan tarixida bitta an'ana mavjud bo'lib, shu an'anaga ko'ra har qanday yangi paydo bo'lgan fan birinchi navbatda metod nuqtai nazaridan baholanadi. Va bu tasodifiy emas, chunki fanning samaradorligi uning yutuqlaridan amaliy foydalanish vazifasini bajaradigan usul orqali namoyon bo'ladi.

Sotsiologik metod - bu o'rganilayotgan soha uchun maxsus ishlab chiqilgan kognitiv vositalarni (*aqliy, mavzu, belgi*) kontseptual qo'llash, uning xususiyatlari va rivojlanish tendentsiyalari haqida yangi bilimlarni olish. Metodning obyekti - bu maxsus o'rganish uchun ajratilgan ma'lum xususiyatlar, munosabatlar, jarayonlar. Nazariy metod - bilishning mantiqiy-kontseptual, kontseptual aqliy vositalaridan foydalanadigan usul. Empirik metod - bu o'rganilayotgan soha bilan, odamlar guruhlar bilan bevosita aloqa qilish orqali bilim olish metodi.

Boshqacha qilib aytganda, metod - voqelikni bilish yoki o'zgartirishda zarur natijalarga erishish yo'lidir. Har qanday metod o'zining obyektiv tomonini tashkil etuvchi idrok etilgan qonuniyatlar, xususiyatlar va aloqalarni o'z ichiga oladi. Ular asosida paydo bo'lgan texnikalar, vositalar va qoidalar subyektivdir. Metodning asosini nazariy bilimlar, tushunchalar, empirik amaliyot tashkil etadi. G.Spenser "Metod to'g'risida" maxsus maqolasida quyidagilarni yozadi: "Intellectual faoliyatning uning evolyutsiyasining ketma-ket bosqichlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan ustun, xarakterli xususiyati shundan iboratki, u bilan birga bo'lmagan psixik jarayonlar, dastlab ularni amalga oshirish metodiga ongli munosabat yoki mavjud maqsadlarga moslashish, keyinchalik ongli va tizimli bo'ladi.

Obyektiv va subyektiv tomonlarga bo'linish metodning mohiyati va tuzilishini tushunish uchun muhimdir. Obyektiv tomoni fan tomonidan shu kungacha ishlab chiqilgan nazariy asoslardir. Subyektiv - nafaqat texnika va qoidalar, balki tadqiqotchining malaka darajasi, uning dunyoqarashi, egallab

turgan lavozimlari va individual shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liq boshqa omillar. Bular bir-biriga o'tadigan organik ravishda bog'langan ikkita tomondir. Bilimlar tizimiga asoslangan obyektiv tomoni metodda to'liq amalga oshirilmaydi, u doimo undan boyroqdir. Shu bilan birga, uning rivojlanishida uning asosida paydo bo'lgan metod, albatta, o'z chegaralaridan tashqariga chiqadi, uning o'zgarishiga olib keladi. Bu harakatchanlik bilimlarning ko'payishini, yangi bilimlar tizimini yaratishni ta'minlaydi.

Obyektiv va subyektiv tomonlarning o'zaro ta'siri metodning obyekti va subyektivining xususiyatlari bilan belgilanadigan boshqa xususiyatga ega. Sotsiologiyada obyektiv va subyektivning o'zaro ta'siri g'ayrioddiy murakkab xususiyatga ega bo'ladi, chunki metod subyektivni ikki jihatdan ko'rib chiqishga chaqiriladi: biluvchi va biluvchi sifatida. Sotsiologik metodning shakllanishidagi yana bir qiyinchilik fanning o'zini o'zi belgilash jarayoni, uning nazariyasi va metodologiyasining shakllanishi bilan bog'liq. Nazariy va uslubiy plyuralizm sharoitida eng xilma-xil sotsiologik metodlar shakllanmoqda. Metod tuzilishida obyektiv va subyektiv tomonlardan tashqari tadqiqot obyekti, predmeti va vositalari farqlanadi. Obyekt haqidagi savolning echimi metodni qo'llash darajasi va ko'lamini, tadqiqot natijalarini tarqatish darajasini belgilaydi. Obyekt - bu bevosita o'rganish uchun ijtimoiy o'zaro ta'sirda ajratilgan ma'lum xususiyatlar, hodisalar, jarayonlar.

Metodning obyekti ham butun jamiyat, ham uning alohida sohalari, sohalari, shuningdek, alohida hodisa va jarayonlar bo'lishi mumkin. Uning predmetini obyektning mohiyati to'g'risida bilim olish uchun ma'lum kognitiv vositalar va harakatlarni tartibli, oqilona qo'llash sifatida aniqlash mumkin. Kognitiv vositalar tushunchasiga asboblarni (*shakllar, anketalar, jihozlar, texnik vositalar, ishoralar tizimi, fikrlashning mantiqiy shakllari, tushunchalar*) kiradi. V.Borisov kognitiv faoliyatning predmet belgisi va kognitiv vositalarini ajratadi. Muayyan kognitiv vositalarning ustunligi bilan metodning mohiyatini hukm qilish mumkin. Aqliy, mantiqiy-kontseptual vositalarning ustunligi metodning nazariy mohiyatidan dalolat beradi. Mavzu, texnik vositalardan foydalanish empirik metodlarga xosdir.

Sotsiologik metodning tuzilishida qo'llash mazmuni, maqsadi va natijalarini ham ajratib ko'rsatish kerak. Metodning mazmuni sotsiologiyaning nazariy bilimlari, tushunchalari va kategoriyalari bilan belgilanadi. Metodda nazariy bilim o'zining o'zgartirilgan, instrumental shaklida ham namoyon

bo'ladi, bu mavhum tushunchalardan inson faoliyatining aniq jarayonlariga o'tish imkonini beradi.

XIX-XX asrlar oxirida nazariyotchilarning sa'y-harakatlari inson ongli faoliyatining ichki mexanizmlarini mustahkamllovchi metodlarni yaratishga yo'naltirildi. Hozirgi vaqtda tabiiy va biologik asoslar jamiyatdagi jarayonlarning butun xilma-xilligi va murakkabligini tushuntirib bera olmasligi, ong hayotini, oqilona va mantiqsiz harakatlarni, buzg'unchi xatti-harakatlar va ijtimoiy kataklizmlarni tahlil qilish uchun yangi yondashuvlar zarurligi ayon bo'ladi. Z. Freyd psixanalitik metodni, M. Veber ratsionalistik va qiymat yondashuvlarini, E. Dyurkgeym turli xil metodlarning butun majmuasini ishlab chiqadi: qiyosiy, tarixiy-genetik, sababiy, funksional, qo'shma o'zgarishlar metodi (*korrelyatsiya*). Asr boshi ham sotsiologik metodlarning yaratilishida muhim bosqich bo'ldi. Bu vaqtda sotsiologik metodlarni nazariy va empirik, obyektiv va subyektiv, psixologik va to'g'ri sotsiologik, umumiy ilmiy va maxsus deb ajratish boshlanadi.

Hozirgi vaqtda sotsiologiyada ko'plab metodlar ishlab chiqilmoqda, ham an'anaviy, ham yangi metodlar qo'llaniladi. Sotsiologik metodlarni yaratish jarayoni, shuningdek, fanning o'zini o'zi belgilash jarayoni davom etmoqda. Sotsiologik metodning o'ziga xos xususiyati nimada, lekin boshqa fanlar metodlari bilan solishtirganda? Bu o'rganilayotgan voqelik sohasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Sotsiologik metod turli tartibli hodisalarni o'rganadi: ma'naviy, moddiy, barqaror va dinamik, obyektiv va subyektiv, kuzatiladigan va kuzatilmaydigan, ya'ni metod obyektlari o'z mohiyatiga ko'ra xilma-xil bo'lgan hodisalardir. Natijada, an'anaviy kognitiv vositalar etarli emasligi sababli, bilishning rasmiylashtirish, talqin qilish, operativlashtirish kabi yangi shakllarni yaratish kerak bo'ladi. Ularni ishlab chiqishda sotsiolog uchta muammoni hal qiladi: nimani o'rganish kerak; natijalarni qanday tuzatish kerak (qanday texnik vositalar yordamida); o'rganilayotgan jarayonlarga ta'sir qilishdan qanday qochish kerak. Birinchi savol tadqiqotning nazariy va uslubiy tamoyillariga muvofiq hal qilinadi. Bunda qo'llaniladigan tushunchalar nazariyaning dastlabki tamoyillari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Shu bilan birga, metod o'rganilayotgan sohaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirishi kerak. Metodni moslashtirish uchun "uchuvchi" deb ataladigan tadqiqotlar, metod oz sonli odamlarda sinovdan o'tkazilganda amalga oshiriladi. Ikkinchi savol ham tadqiqot dasturi asosida hal qilinadi. Metodning

maqsadlariga qarab, turli xil so'rov metodlari qo'llaniladi: masalan, og'zaki, pochta, matbuot. Metod natijalarini aniqlash uchun tadqiqotchining ta'sirini kamaytiradigan anketalar, shakllar, texnik vositalar va turli xil texnikalar qo'llaniladi.

Axborot yig'ish metodlariga *so'rov qilish metodi*, *kuzatish metodi*, *hujjatlarni o'rganish metodi*, *eksperiment metodi* kiradi. Eng ko'p qo'llaniladigan empirik metod so'rov metodi bo'lib, uning quyidagi turlari mavjud: anketa yoki yozma so'rov, suhbat yoki og'zaki so'rov, ekspert so'rovi, proyektiv so'rov, test, sotsiometrik so'rov, uzunlamasına so'rov va boshqalar. turli funksiyalarni bajaradigan savollarni o'z ichiga olgan anketa yoki anketa. So'rovni o'tkazish texnikasi tarqatish, matbuot, pochta, Internet, telefondir.

Yana bir empirik metod - hujjatlarni o'rganish metodi. Bosma, qo'lda, kino va plyonkada qayd etilgan har qanday ma'lumot hujjat hisoblanadi. Hujjatlarni o'rganish metodi 3 turga ega: *statistik*, *avtobiografik* va *kontent* tahlili. Hujjatlarni o'rganish metodining texnikasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: tahlil birliklarini taqsimlash; matndagi ko'rsatkichlarni topish, axborotni qayta ishlash va tahlil qilish.

Kuzatish metodi - bu guruhni bevosita kuzatish orqali hodisalarni qayd etish. Kuzatish metodining quyidagi turlari ajratiladi:

- ishtirokchi-ishtirok etmaydigan;
- standartlashtirilgan-nostandartlashtirilgan;
- dala-laboratoriya;
- tuzilgan-tarkibiylashtirilmagan va hokazo.

Beyls guruh qarorlarini qabul qilishda xatti-harakatlarning 12 turini tasniflagan. U quyidagilarni ajratib ko'rsatdi: kuzatilgan xatti-harakatlarning affektiv, intellektual, funksional o'lchovlari.

Eksperimental metod eng ishonchli va to'liq ma'lumotni ta'minlovchi eng samarali empirik metoddir. Eksperimental metodning quyidagi turlari mavjud: nazorat guruhi metodi, yagona farq metodi; eks-post-fakto metodi, dala-laboratoriya metodi va boshqalar.

So'rov, kuzatish, hujjatlarni o'rganish, eksperimentning empirik metodlari tadqiqot guruhi bilan bevosita aloqada o'rganilayotgan jarayonlar haqida ma'lumot olish vositasidir. Biz sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish metodlarini va qayta ishlash va tahlil qilish metodlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

Birinchilardan so'roq, kuzatish, hujjatlarni o'rganish, tajriba metodlari. Ularning har biri jarayonning ma'lum bir tomonini o'rganishga qaratilgan o'z obyektiga ega. Odamlarning fikri, qarashlari, motivlarini, ya'ni og'zaki, og'zaki ifodalangan subyektiv ma'naviy dunyosini so'rash metodining yo'nalishi. Kuzatish asosan odamlarning xulq-atvori va xulq-atvorini o'rganishga qaratilgan bo'lib, hujjatlarni o'rganish metodi bosma nashrlarda, hisobotlarda, blankalarda, kino, foto va videolarda qayd etilgan voqealar dalillarini o'rganadi. Eksperimental metod jarayonni yaxlit ko'rib chiqadi va hodisaning chuqurroq aloqalarini ochib beradi. Tadqiqotning maqsad va vazifalariga qarab, empirik metodni tanlash amalga oshiriladi. Ular empirik voqelikni bevosita o'rgansalar ham, metodning mazmuni, tadqiqotdagi o'ni, shuningdek, natijalari tadqiqotning nazariy tushunchalari bilan belgilanadi.

Nazorat savollari:

1. Axborot yig'ish metodlari qanday empirik metodlarga kiradi?
2. Empirik metodlar nazariy metodlardan nimasi bilan farq qiladi?
3. So'rov metodining kognitiv imkoniyatlari qanday?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Жабский М.И. Возможности, границы и техника опроса. Социологические исследования 1984, №3.
2. Волков И.П. Социометрические методы в социально-психологических исследованиях. Л.: ЛГУ, 1970.
3. Косыков В.М. Критика в прессе: опыт использования контент-анализа. Социологические исследования. М., 1982, №1.
4. Рясных И.А. Опыт использования включенного наблюдения для изучения производственного коллектива. Социологические исследования 1975, №3.
5. Власов К.П. Методы исследований и организации экспериментов. Харьков, Гум. Центр, 2002.

3.5. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish usullari

Reja:

1. Ma'lumotlarni qayta ishlash jarayoni
2. Excel dasturida ma'lumotlarni kiritish
3. SPSS dasturida ma'lumotlarni statistik ko'rsatkichini chiqarish

Ushbu bobning birinchi paragraflarida biz sotsiologik tadqiqotlar uchun eng keng tarqalgan ma'lumotlarni yig'ish va tanlab olish usullarini ko'rib chiqdik. Ushbu bo'limda biz ma'lumotlarni qayta ishlash va statistik tahlil qilishning ba'zi asosiy usullari haqida gapiramiz.

Sotsiologik ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash va tahlil qilish maxsus dasturlar yordamida amalga oshiriladi va bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Boshlash uchun, respondentlardan to'plangan birlamchi ma'lumotlarni to'plash va tekshirishdan so'ng, uni elektron formatga aylantirish, boshqacha aytganda, maxsus shakllar va kiritish vositalaridan foydalangan holda kompyuterga kiritish kerak.

Siz anketalar va anketalardan ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri SPSS dasturining o'ziga yoki Stata, DA-system kabi analoglariga kiritishingiz mumkin. Tizimlar va boshqalar. Biroq, ushbu dasturiy paketlarda ma'lumotlarni kiritish jarayoni ko'pincha juda noqulay. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, Excel foydalanuvchi interfeysi, shuningdek, uning ma'lumotlar bilan ishlash imkoniyatlari, xususan, saralash, guruhlash, filtrlash va boshqalar. ishda qulayroqdir, ayniqsa kompyuter savodxonligi darajasi kod darajasida ishlash uchun etarli bo'lmagan tadqiqotchilar uchun. Bundan tashqari, Excel yordamida yaratilgan shakllarda kiritilgan ma'lumotlarga o'zgartirish kiritish tartib-qoidalari soddalashtirilgan. Boshqacha qilib aytganda, turli xil ilovalarni birlashtirish tadqiqotchiga ma'lumotlarni kiritish va qayta ishlashda yanada optimal ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bizning holatda, biz ushbu jarayonni turli xil dasturiy vositalar yordamida birlashtirilgan ishlov berish usullaridan foydalangan holda ko'rib chiqamiz. Masalan, tadqiqotchilar MS Excelda so'rovnomaning tuzilishini aks ettiruvchi va kiritish jarayonida ham, undan keyin ham tekshirish funksiyalariga ega bo'lgan kiritish dasturini tayyorlamoqda. MS ilovasida yaratilgan ma'lumotlarni kiritish dasturiga misolexcels ni 3-rasmda ko'rishingiz mumkin.¹

Jadvaldagi har bir ustun bitta o'zgaruvchiga (savolga), har bir satr bitta so'rovnomaga (respondent) mos keladi. Jadvalning ustunlari va satrlari kesishmasidagi tegishli katakchalarda javob variantlari yoziladi. Qoida

¹ Atamirzayev O.A., Bokan I.M., Roshemikov I.V., Kuznetsova A.V. "Oila va axloq" sotsiologik tadqiqotining (ilchi vositalari) - T. "Ibtidoiy fikr". 2019-64 b.

tariqasida, javob variantlari raqamli formatda yoziladi, bu kelajakda ma'lumotlarni qayta ishlash va statistik tahlil qilish jarayonini sezilarli darajada soddalashtirishga imkon beradi. Shuningdek, u kiritilgan ma'lumotlar uchun diapazonni tekshirish, filtr savollariga o'tishlarni boshqarish yoki mantiqiy xatolarni nazorat qilish kabi sifat nazorati protseduralarini bajarishga imkon beradi.

3-rasm Ma'lumotlarni kiritish dasturi

Barcha ma'lumotlarni kiritib, tekshirgandan so'ng, ko'pincha IBM SPSS Statistics ilovasida baza tuziladi. Ma'lumotlar bazasining strukturasi kiritilgan ma'lumotlarning tuzilishiga ko'ra shakllanadi (4-rasm).

Ma'lumotlar bazasi ma'lumotlarni Exceldan SPSS ga o'zgartirish orqali shakllantiriladi. Ushbu protsedura quyidagicha amalga oshiriladi. SPSS da: Fayl > Ochiq > Ma'lumotlar > Fayl turi (Excel (*.xls, *.xlsx, *.xlsm)) > Excel faylini tanlang > Ochiq > Faylda kerakli sahifani belgilang > Tahlil qilinadigan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan qatorlar oralig'ini belgilang > OK. Bundan tashqari, so'rovnoma muvofiq har bir o'zgaruvchi uchun parametrlar o'rnatiladi, ularda savolning nomi, javob variantlari, har bir savoldagi (o'zgaruvchi) o'lchov shakli turi, kodlangan raqamli qiymatlar uchun kasr soni va boshqalar haqida ma'lumotlar mavjud. Ushbu protseduralarning barchasi bajarilgandan so'ng, siz to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlarni tahlil qilishga o'tishingiz mumkin.

Statistics 23 ilovasida yaratilgan ma'lumotlar bazasiga misol

Tahlilning eng keng tarqalgan turi bir o'lchovli chastotali tahlil bo'lib, u buyruqlarni quyidagi ketma-ketlikda bajarish orqali amalga oshiriladi: Tahlil > Ta'riflovchi statistika > Chastotalar. Keyinchalik, tahlil qilish uchun o'zgaruvchilarni tanlashingiz va tegishli parametrlarni o'rnatishingiz kerak, umumiy holda, raqamli o'zgaruvchilar tahlili natijalari shunday ko'rinadi (5-jadval).

5-jadval.

SPSS chastotalar jadvali chiqish misoli

Как происходит суммирование?

		Частота	Проценты	Валідный процент	Накопительный процент
Департамент	Плохо	10	23,8	23,8	23,8
	Нормально	20	46,7	46,7	70,5
	хорошо	4	9,5	9,5	80,0
	Всего	42	100,0	100,0	

Ushbu jadvalda biz tadqiqot savollaridan biri uchun chastotalarning taqsimlanishini kuzatishimiz mumkin. Bu erda biz ushbu savolga javob bergan respondentlar soni bilan ham, ushbu o'zgaruvchida u yoki bu javob variantini tanlash chastotasidagi turli xil o'zgarishlar bilan ishlashimiz mumkin.

O'zaro chastotalar tahlili (konsentratsiya jadvallari) ham tez-tez qo'llaniladi, bu erda bir o'zgaruvchining chastotalari boshqasi bilan o'zaro tahlil qilinadi. Ko'pincha, bunday tahlil uchun o'zgaruvchilar asosiy savollar blokidan olinadi va demografik blokning o'zgaruvchilari bilan kesishadi, masalan: jins, yosh, ma'lumot va boshqalar. Chastotani tahlil qilish kabi, o'zaro chastotalar maslahat dialog oynasida sozlangan. Ushbu oynaga yo'l Tahlil > Ko'p o'zgaruvchilar > O'zaro jadvallar > O'zgaruvchilarni tanlash.

Keyinchalik, statistika va chiqish ma'lumotlarini ko'rsatish uchun kerakli parametrlar o'rnatiladi. Natija shunday ko'rinadi (6-jadval).

6-jadval.

O'zaro chastotali tahlil natijalari¹

Kasb faoliyatini tanlovchilarning soni	Hisobotni tayyorlashda qanday foydalanish qulayligi uchun shu tarzda olingan natijalar maxsus funktsiya yordamida MS Excel jadvaliga (yoki boshqa qulay formatlarga) eksport qilinadi, shundan so'ng natijalarni sharhlash va hisobot yaratish mumkin.		Jami
	Hisobotni tayyorlashda qanday foydalanish qulayligi uchun shu tarzda olingan natijalar maxsus funktsiya yordamida MS Excel jadvaliga (yoki boshqa qulay formatlarga) eksport qilinadi, shundan so'ng natijalarni sharhlash va hisobot yaratish mumkin.	Hisobotni tayyorlashda qanday foydalanish qulayligi uchun shu tarzda olingan natijalar maxsus funktsiya yordamida MS Excel jadvaliga (yoki boshqa qulay formatlarga) eksport qilinadi, shundan so'ng natijalarni sharhlash va hisobot yaratish mumkin.	
1. Iqtisodiyot	8	7	15
2. Jamiyat	33,33%	35,00%	23,87%
3. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar	50	0	50
4. Iqtisodiyot va jamiyatning rivojlanishi	62,5%	60,00%	60,77%
5. Iqtisodiyot	4	0	4
6. Iqtisodiyot	12,5%	0,00%	0,00%

Hisobotni tayyorlashda keyingi foydalanish qulayligi uchun shu tarzda olingan natijalar maxsus funktsiya yordamida MS Excel jadvaliga (yoki boshqa qulay formatlarga) eksport qilinadi, shundan so'ng natijalarni sharhlash va hisobot yaratish mumkin.

Nazorat savollari:

1. Ma'lumotlarni kiritish bosqichlar?
2. Microsoft Excel dasturi haqida tushuncha
3. SPSS dasturining asosiy va qo'shimcha oinalari

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Lazarsfeld P. Qualitative analysis. Historical and critical essays. Boston. 1972.
2. Lazarsfeld P. The people's choice, N-Y, 1968.
3. Бергер Р., Лукман Т. Социальное конструирование реальности М.: Medium, 1995.
4. Парсонс Т. Система современных обществ. Пер. М., 1998.
5. Парсонс Т. Предисловие. Американская социология. Пер. М.: Наука. 1972.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социс. 1992, №4.

¹Reshetnikov I. Sotsiologiya talabulari bilan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish jarayonida AKTdan foydalanish // Konferentsiya materiallari T. 2020 b. 83.

IV-BOB. SOTSILOGIYANING SOHA YO'NALISHLARI

4.1. Iqtisod sotsiologiyasi

Reja:

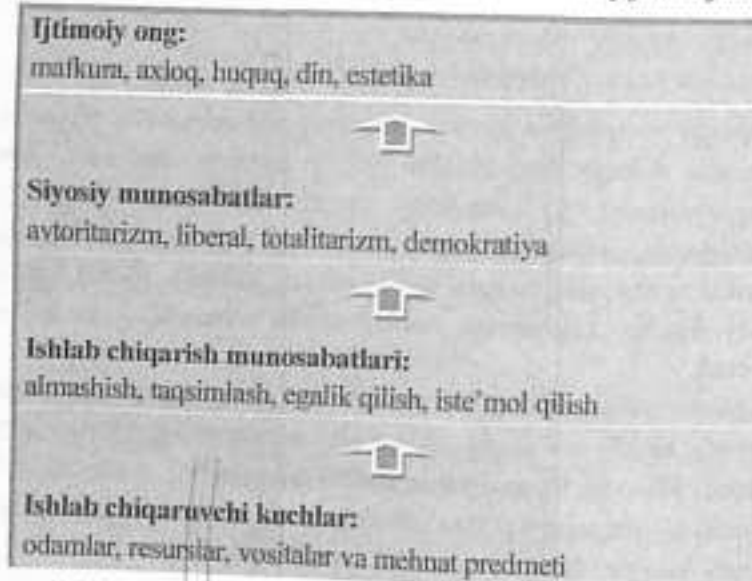
1. Iqtisodiyot sotsiologiyasi va uning soha yo'nalishlari
2. Jamiyatning iqtisodiy sohasi
3. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar
4. Iqtisodiyot va jamiyatning rivojlanishi.

Iqtisodiy sotsiologiya jamiyat taraqqiyotining zamonaviy muammolarini hal qiluvchi dolzarb ilmiy fandır. Bu fan tanqidiy davrlarda, jamiyatda iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy munosabatlarning yangi tizimini shakllantirganda alohida ahamiyat kasb etadi. Vaqt o'tishi bilan jamiyat tuzilmasida to'rtta asosiy sohalar ajralib chiqdi: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalar. Jamiyatning boshqa barcha sohalarining asosini iqtisod tashkil etadi.

K.Marks o'zining "Kapital" asarida iqtisodiy sotsiologiyaga asoslangan ikkita asosiy kashfiyotni amalga oshirdi. Bu qo'shimcha qiymat nazariyasi va jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning hal qiluvchi roli qonunidir. K.Marks qo'shimcha qiymat nazariyasida kapitalistik jamiyatda tovar-pul munosabatlari kapitalistik jamiyat faoliyati qonunini tashkil etishini isbotlaydi. Bu qonun jamiyatning butun tizimiga kirib boradi, unda hamma narsa tovarga aylanadi: odamlar, xom ashyo, munosabatlar, ishlab chiqarilgan tovarlar. Jamiyat tabaqalarga bo'linadi: xususiy mulkka ega bo'lganlar (*zavodlar, korxonalar, xom ashyo va boshqalar*) va mulki bo'lmagan va o'z ish kuchini sotishga majbur bo'lganlar. Jamiyatning barcha boyliklarini yaratgan ishchilar sinfining o'zi qashshoqlikda yashaydi (*XIX asrda*), chunki u yaratgan ortiqcha qiymatning katta qismi ishlab chiqarish egalari tomonidan o'zlashtiriladi. XX asrda kapitalizm o'zgardi, chunki ishchilar qo'zg'olonlarining oldini olish uchun kasaba uyushmalari (*ishchilar uyushmalari*) tashkil etildi, ular orqali ishlab chiqarish faoliyati masalalari hal qilindi.

Iqtisodiy munosabatlarning hal qiluvchi rolining ikkinchi qonuni quyidagicha. Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli ijtimoiy tizimning tuzilishi va mazmunini: ijtimoiy munosabatlar, siyosiy ustqurma, ijtimoiy ong shakllarini (qonun, din, axloq, axloq, estetika va boshqalar) belgilaydi. Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab

chiqarish munosabatlarining yig'indisidir. Ishlab chiqaruvchi kuchlar - bu odamlar, xom ashyo, mehnat qurollari va obyektlari. Ishlab chiqarish munosabatlari ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol, mulk munosabatlaridir. Moddiy boyliklarni ishlab chiqarish usuli qanday - jamiyat shunday. Agar ishlab chiqarish usuli tosh bolta va bolg'a bo'lsa, bu ibtidoiy jamoa jamiyatidir.



1-chizma. Ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining hal qiluvchi roli

Agar avtomatlashtirilgan liniyalar va kompyuter, raqamli iqtisodiyot va axborot dasturlari bo'lsa, bu zamonaviy jamiyatdir. Iqtisodiy ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol, mulk munosabatlari har qanday jamiyatning asosini tashkil etadi, uning rivojlanishi butun jamiyat taraqqiyotini belgilaydi.

Mustaqillik yillarida jamiyatimiz siyosati, iqtisodiy va ma'naviy hayotida amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlarni o'rganish, ularning natijalarini sarhisob qilish, to'plangan tajribalarni umumlashtirish asosida vaziyat tahlilini berish shu kunning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda.

Iqtisodiy sohaga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. U tor ma'noda «turli predmet va xizmat turlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish» deb tushuniladi¹. Shu ma'noda aytish mumkinki, «jamiyatning

iqtisodiy sohasi tushunchasi «bazi» tushunchasiga mos keladi. Keng ma'noda esa iqtisodiy soha deganda barcha ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni tushuniladi: ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining birligi, shuningdek iqtisodiyotning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirlari yig'indisi. O'ta keng kategorial ma'noda sotsiurning iqtisodiy sohasi «tabiat bilan insonlar o'rtasida individ va kishilar guruhining ongli faoliyati orqali o'zaro aloqalarini» aks ettiradi².

Iqtisodiy soha asosida insonning ishlab chiqarish va mehnat faoliyati yotadi. Uning zarurligi insonning ehtiyojlari hayvonning ehtiyojlaridan tubdan farqlanishi bilan belgilanadi. Inson rivojlanishi bilan tabiatdan ajraladi. Bu jarayonda esa, jamiyatning iqtisodiy sohasi taraqqiyoti muhim rol o'ynaydi. «Xususiy mulk» tushunchasi iqtisodiy tushunchalarning eng muhimlaridan hisoblanadi. Jamiyatning iqtisodiy sohasida ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari muhim tuzilmaviy qismlari hisoblanadi. Iqtisodiy munosabatlar kishilar o'rtasida ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va ne'matlarni iste'mol qilish jarayonlarida shakllanadigan iqtisodiy munosabatlardir. Ishlab chiqarish kuchlariga moddiy ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan «subyektiv (inson) va moddiy (texnika va mehnat qurollari) elementlar tizimi kiradi»³.

Hatto eng yuqori darajadagi texnika va texnologiya rivojiga qaramay, baribir moddiy ishlab chiqarish va ma'naviy qadriyatlarni yaratuvchi inson ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib qoladi. Fanning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanganligi insonga, ishchiga qo'yiladigan talablarni qayta ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Hozirgi davrda ishchi nafaqat o'zining malakali kasbi, hunariga ega bo'lishi kerak, balki u doim o'zining malakasini oshirib, bilimlarini chuqurlashtirib borishi kerak. Masalan, Yaponiyada yaqin kelajakda umumiy, oliy ta'lim tizimiga o'tish mo'ljallangan. Chunki ishchilarga nisbatan talablar kuchayib ketgan.

G'arb ijtimoiy sotsiologlari (T.Parsons, N.Smelzer, U.Mur va b.) iqtisodiy hayotni tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq rollar va maqomlar tizimi sifatida ko'rib chiqadi. Ko'plab sotsiologiya nazariyalar doirasida iqtisodiyot bazis, jamiyat asosi, fundamenti sifatida ko'rilmaydi. Uning asosi sifatida madaniyat, sivilizatsiya, huquq, axloq, din va boshqalar qo'yiladi.

¹Современная философия. - М., 1995. - 36 с.

²Философия. - М., 1995. - 209 с.

³Кратковременный С. И. Современная философия. - М., 1998. - 95 с.

Iqtisodiy soha esa sotsiumning oddiy kichik tizimi sifatida yoki oddiy ijtimoiy institut (*ta'lim, sog'liqni saqlash, ommaviy axborot vositalari*) bilan bir qatorda talqin qilinadi. Jamiyatda iqtisodiyot alohida ahamiyatga ega. Hozirgi zamonda sobiq sotsialistik jamiyatlarni isloh etishda «bozor munosabatlarni izchil rivojlantirishga o'tish, tadbirkorlikni rivojlantirish, xususiy mulkning, shaxsiy faollikning xilma-xilligi» muhim elementlardan hisoblanishi bejiz emas¹. Bozor munosabatlari ekstensiv (*xarajat talab qiladigan*) iqtisodiyotdan intensiv (*samarali*) iqtisodiyotga o'tishdir. Uning mohiyati talab va taklif, raqobat, xususiy manfaatdorlikning bozor mexanizmlaridan yuqori mahsuldor iqtisodiyotni yaratish va shu orqali jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda foydalanishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan boshqaruvga asoslangan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu maqsadni amalga oshirish uchun bozor munosabatlarga o'tishning o'z modeli, o'ziga mos yo'lini ishlab chiqqan. Bu yo'lning bir qismini Respublika bosib o'tdi. Islohotlarning birinchi bosqichida (1991-1994) yangi tuzumning poydevorini tayyorlash vazifasi hal etildi, yangi iqtisodiy tuzumning huquqiy asoslari yaratildi, aholi tomonidan tanlangan yo'lning to'g'ri ekanligini tushunish, faqat bozor iqtisodiyotiga o'tishgina kelajakdagi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning, jamiyatni demokratlashtirishning, har bir Shaxs uchun munosib yashash sharoitlarini yaratishning asosi ekanligini tushuntirish vazifalari bajarildi. Odamlarning va xo'jaliklarning yangi sharoitlarga sekin-asta moslashish jarayoni kuzatildi.

Keyingi bosqichda davlat mulki ham, jamoa mulki ham, xususiy mulk ham teng sharoitlarda rivojlanadigan ko'p tarmoqli iqtisodiyotni yaratish. Xususiy mulkchilik plyuralizmga asoslangan ko'pukladli iqtisodiyotni shakllantirish vazifasi bajarilmoqda. Buni amalga oshirish uchun iqtisodni sekin-asta va bosqichma-bosqich davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, keyin esa ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariidagi davlat mulkini aktsiyalashtirish amalga oshirila boshladi. Qishloqlardagi xo'jaliklarda ham keng miqyosda islohotlar olib borilmoqda².

Islohotlarning bugungi bosqichida iqtisodiyotning ko'pukladli turi shakllanib bormoqda. Unga xususiy mulkchilikning turli shakllari plyuralizmi

¹ Milliy inqilob ro'yasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. - Toshkent, 2001. 49-b

² Вахабов А.В., Худайкова Н.К. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения // Учебное пособие в 2-х ч. - Ташкент, 2003.

- davlat va nodavlat (*xususiy, aksionerlik, jamoa, kooperativ mulki*), shuningdek qishloq xo'jaligining dehqon-fermer sektoridagi ijaraviy mulki ko'proq xosdir. Shu bilan bir qatorda davlat hamuzgacha ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yo'qotmagan holda barqarorlik, himoya va adolat kafolati rolini o'ynashda davom etmoqda. Shunga ko'ra, mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichi o'zgarib borayotgan sharoitlarga to'liq javob bera oladigan talab va printsiplarni amalda qo'llashni talab qiladi.

Mustaqil taraqqiyotning birinchi o'n yilligi natijalari asosida islohotlarni Chuqurlashtirish dasturi qabul qilingan edi. Unda iqtisodiyotni erkinlashtirishni davom ettirish va chuqurlashtirish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, iqtisodiyotda xususiy mulkchilik ta'sirini kuchaytirish, kichik va o'rta biznes tadbirkorlariga erkinlik va imtiyozlarni ko'paytirish kabilar nazarda tutilgan.

Bugun hammaga ma'lumki, kishilar yashashlari, siyosat, san'at, adabiyot, fan, ma'rifat, madaniyat, ta'lim bilan Shug'ullanishlari uchun hayotiy ne'matlarni iste'mol qilishlari, kiyinishlari va turli xil xizmatlardan bahramand bo'lishlari kerak. Buning uchun esa oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va turli xizmatlardan iborat hayotiy vositalar zarur.

Kishilar bunday hayotiy vositalarga ega bo'lishi uchun turli sohalarda faoliyat ko'rsatadi. Insonning bu turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, ularning yashashi va kamol topishini ta'minlaydigan moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, iqtisodiy faoliyat deb ataladi³.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. Shuning uchun iqtisodiyot deganda uy xo'jaligi va uni yuritish qonun-qoidalari tushunilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot faqat uy xo'jaligi doirasi bilan cheklanib qolmaydi, balki yirik xususiy va jamoa xo'jaliklari, hissadorlik jamiyatlari, davlat xo'jaliklari, moliya va bank tizimlari, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, kontsernlar, qo'shma

³ Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений. Под ред. В.Д.Капелана, 8-е издание. - М.: VLADOS, 2013.

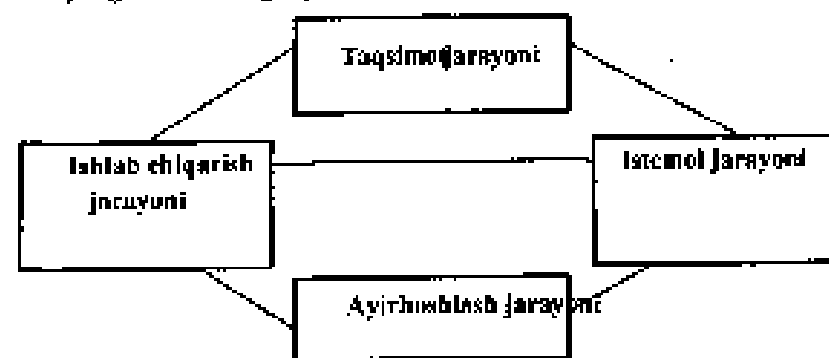
korxonalar, hamda ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlardan iborat bo'lgan juda murakkab tizim hisoblanadi.

Iqtisodiyot - bu iqtisodiy ne'matlarni takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar hamda ularni tartibga soluvchi mexanizmlar va turli darajadagi muassasalarning ma'lum darajada tartibga solingan tizimidir¹. Boshqacha aytganda iqtisodiyot - bu zaruriy hayotiy ne'matlar yaratish yo'li bilan jamiyat ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi xo'jalik tizimlari majmuasidir. Har qanday iqtisodiyot bir qator zaruriy bo'g'inlar va umumiy tarkibiy tuzilmalardan iborat bo'ladi².

Bular ichidan ishlab chiqarishning texnologik usuli, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashish, jamiyatning iqtisodiy resurs salohiyati va usulqaratuvchi tuzilmalarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Iqtisodiyot doirasida moddiy boyliklarni, ya'ni jamiyat uchun zarur bo'lgan ne'matlarni takror ishlab chiqarish jarayoni ro'y beradi. Iqtisodiy fanda takror ishlab chiqarish qisqarib boruvchi, oddiy va kengaytirilgan turlarga ajratiladi. Qisqarib boruvchi takror ishlab chiqarishda ishlab chiqarish hajmi kamayib borish tartibida takrorlanadi, uning oddiy turida bir me'yorda, o'zgarishsizdan va kengaytirilgan turida esa kengayib borish tartibida takrorlanadi³.

Tovarlar, xizmatlar va resurslarning harakati bo'yicha takror ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarining birligidan iboridir. Bularning ichida eng asosiysi va boshlang'ich bo'g'inini ishlab chiqarish jarayonidir. Chunki, hamma tovar va xizmatlar xuddi shu bosqichda yaratiladi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va muhojir iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi. Ikkinchi muhim bosqich taqsimot jarayonidir. Bu bosqichda, ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, tovar va xizmatlar hamda pul daromadlari, tarmoqlar, sohalar, hududlar, korxonalar va jamiyatning alohida a'zolari o'rtasida taqsimlanadi. Ayirboshlash jarayoni yaratilgan ne'matlar va boyliklarning ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarni bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa ya'ni - ayirboshlash jarayoni pul vositasida amalga oshiriladi.

Takror ishlab chiqarishning oxirgi bosqichi iste'mol jarayonidir. Bu jarayonda tovarlar va xizmatlar o'zlarining pirovard iste'molchilarini topadi hamda turli xil ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Iste'mol ikki turga bo'linadi: umumiy va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ishlab chiqarish jarayonida foydalanilib, umumiy iste'mol qilinadi. Iste'mol buyumlari shaxsiy iste'mol jarayonida foydalaniladi, va shu orqali ularning o'rniga yangisini ishlab chiqarish zaruriyati paydo bo'ladi⁴. Shunday qilib, tovarlar, xizmatlar va resurslarning harakati doimo to'xtovsiz takrorlanib uzluksiz yangilanib turadigan jarayondir.



2-chizma. Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi harakati

Infratuzilma - bu ishlab chiqarish va ayirboshlashning me'yorida ro'y berishi hamda kishilar tarmush kechirishining umumiy shart-sharoitini tashkil qiluvchi sohalar.

Infratuzilma turlari:

- Ishlab chiqarish infratuzilmasi.
- Ijtimoiy infratuzilma.
- Bozor infratuzilmasi.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi jamiyat ehtiyojlarining cheksizligi hamda iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir. Iqtisodiyotning asosiy muammasi - bu iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qanday qilib to'laroq qondirib borish mumkinligi bo'g'inidagi masaladir.

¹ Shodmonov Sh., Alimov M., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi o'qituvchi qo'llanma. - Toshkent: Maktab, 2002.

² Jo'raev T.B. Iqtisodiyot nazariyasi. - M.: "Yulduz", 2005.

³ "Iqtisodiyot nazariyasi" Shodmonov Sh., Alimov M., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi o'qituvchi qo'llanma. - M.: Maktab, 2002.

⁴ "Iqtisodiyot nazariyasi" Shodmonov Sh., Alimov M., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi o'qituvchi qo'llanma. - M.: Maktab, 2002.

Iqtisodiyotning asosiy muammosini hal qilish yo'llari:

- iqtisodiy resurslar miqdorini ko'paytirish;
- resurslar umumdorligini oshirish;
- resurslardan foydalanishning turli hil muqobil variantlaridan eng samaralisini tanlash;
- jamiyat ehtiyojlarini cheklash.

Iqtisodiyot nazariyasi faqat iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi. Boshqicha qilib aytganda, bu fanining asosiy vazifalaridan biri iqtisodiy qonunlarni bilish va uning mazmunini, amal qilish mexanizmini ishlab berish hisoblanadi. Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning ichki o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Iqtisodiy qonunlar obyektiv amal qilayotgan iqtisodiy voqealikning umumlashgan nazariy ifodasi bo'lib, u obyektiv reallikni ilmiy bilish natijasidir, ya'ni uning inson ongida in'ikosidir. Iqtisodiy qonunlar obyektiv xarakterga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va baham topishi kishilarning ongiga, ularning hojish irodasiga bog'liq emas.

Ma'lum tarixiy davrlarda, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga, mavjud iqtisodiy tizimning xarakteri va shart-sharoitiga mos keladigan iqtisodiy qonunlar vujudga keladi va amal qila boshlaydi. Lekin, iqtisodiy qonunlar kishilarning iqtisodiy faoliyatidan tashqari, ulardan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, balki aynan ularning faoliyati, xatti - harakatlari, iqtisodiy xulq-atvori tufayli tarkib topadi va ular orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun insonlar iqtisodiy qonunlarning mazmunini bilib, ularning, talablarini hisobga olib, ulardan o'zlarining amaliy faoliyatlarida foydalanishlari lozim bo'ladi. Bu iqtisodiy qonunlar talablariga zid har qanday qaror va hatti-harakatlar kishilarning xohish irodasidan qat'iy nazar muvaffaq ravishda xo'jalik faoliyatida qiyinchiliklarga, resurslar isrofgurchiligiga olib keladi¹.

Iqtisodiy qonunlar tabiiy qonunlardan farq qiladi. Ularning farqi shundaki, tabiiy qonunlari doimiydir, iqtisodiy qonunlar esa ijtimoiy hayot qonunlari bo'lib, tarixiydir va o'zgaruvchidir, chunki u kishilarning faoliyati

bilan bog'liq bo'lib kishilik jamiyati mavjud bo'lganda paydo bo'ladi va amal qiladi.

Amal qilish davrining davomiyligiga qarab iqtisodiy qonunlar quyidagi guruhlanga ajratiladi:

1. Umumiqtisodiy qonunlar - kishilik jamiyati rivojlanishining har qanday bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning o'sib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlari ishlab chiqaruvchi kuchlar xarakteri va rivojlanish darajasi mos kelishi qonuni va boshqalar.

2. Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar - insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni va taklif qonuni, tovar-pul munosabatlari mavjud bo'lgan davrlarda mavjud bo'ladi.

3. Maxsus o'ziga xos iqtisodiy qonunlar - alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo'shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiyot nazariyasi faqat iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda iqtisodiy jarayonlarning alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriyalarning mazmunini ham ochib beradi. Iqtisodiy kategoriyalar - doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifodalovchi ilmiy-nazariy tushunchadir. Iqtisodiy kategoriyalar real iqtisodiy hodisalarning mohiyatini ifodalovchi ilmiy tushuncha bo'lib, ilmiy talakkur mahsulidir. Ular nihayida ko'p va xilma-xildir. Bozor, pul, tovar, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit, bank va boshqa shu kabi tushunchalar iqtisodiy kategoriyalarga nisbat bo'la oladi. Iqtisodiy qonunlardan farq qilib, ilmiy tushunchalar, iqtisodiy hodisalarning mazmunini ifodalaydi.

Bir iqtisodiy qonun ikki yoki bir nechta ilmiy tushunchalar bo'lishi mumkin, ularni bilmasdan hech shu iqtisodiy qonunning mazmunini tushunish va uning tabiatini bilish ancha qiyin. Masalan, talab qonuni mohiyatini bilib olishimiz uchun baho va talab tushunchalari mazmunini bilishimiz zarur bo'lsa, tovar, pul, qiymat, baho, mehnat, kabi tushunchalarning mazmuni bilan tanish bo'lgandan keyin, qiymat qonunini tushunib olish mumkin. Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi. Iqtisodiyot jamiyat hayotining muhim sohalaridan biri bo'lib, inson rivojlanishi manbaini tashkil qiladi. Unda

insonlar o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida turli ne'mat va vositalarni ishlab chiqaradilar va o'zaro iqtisodiy munosabatlarga kirishadilar. Iqtisodiy hayot kishilarning ijtimoiy, madaniy, siyosiy hayot sohaslarining moddiy asosini tashkil etadi va ularning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va davlat tizimi iqtisodiyotga jiddiy ta'sir etadi.

Sobiq totalitar, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida siyosat iqtisodiyotdan ustun bo'lib, uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilab berardi. Bu tuzumning iqtisodiy negizini davlat va kolxoz-kooperativ mulkchilik shakllaridan iborat umumxalq mulki tashkil etardi. Davlat asosiy ishlab chiqarish fondlarining 90 foizdan ortig'iga ega bo'lib, iqtisodiyotda yakka hokimlikni o'rnatgan edi. Buning oqibatida davlat iqtisodiyotni, iqtisodiy hayotni bir markazdan ma'muriy-buyruqbozlik asosida boshqarib borar edi. Jamiyat a'zolari ijtimoiy mulkka egalik qilish huquqidan mahrum edilar. Tadbirkorlik, biznes bilan shug'ullanish qonun bilan man etilgan edi. Bunday faoliyat bilan shug'ullanganlar chayqovchi, yot unsur sifatida jinoiy javobgarlikka tortilar edilar. Kishilarning mulkdan, uning natijalarini tasarruf etishdan begonalashganligi tufayli, mehnat motivatsiyasi sust. Pirovard natijada sobiq ittifoq Chuqur tanazzulga uchradi. Ma'lumki, shaxsning mulkdor bo'lish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash, o'zi istagan iqtisodiy faoliyat turi bilan erkin shug'ullanish hamda shunga muvofiq cheklanmagan daromad olish va yaxshi yashash imkoniyatlariga ega bo'lish kabi huquqlarini amalga oshirishni faqat ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotigina ta'minlashga qodirdir. Mustaqillikka erishgan O'zbekiston ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etish maqsadida tub islohotlarni amalga oshirmoqda.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida «bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi¹», deb belgilab qo'yilgan. Amaldagi islohotlarning asosiy maqsadi haqida O'zbekiston Respublikasi

Birinchi Prezidenti I.Karimov: «Barcha islohotlarning iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat²», deb ta'kidlagan edi.

Erkin ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining eng muhim belgisi iqtisodiy plyuralizm bo'lib, demokratiyaning umumbashariy tamoyili hisoblanadi. Iqtisodiy plyuralizm tushunchasi mulk shakllari va xo'jalik yuritish usullarining xilma-xil bo'lishida o'z ifodasini topadi. Shu boisdan ham ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti o'z mohiyatiga ko'ra ko'p ukladli poliiqtisodiyot bo'lib, unda turli mulk shakllari va xo'jalik ukladlarining teng huquqliligi, muvozanatda bo'lishi hamda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi ta'minlanadi. Demokratik jamiyatga mos bo'lgan demokratik iqtisodiy tamoyillar erkin bozor iqtisodiyotining quyidagi tub belgilarida o'z ifodasini topadi:

1) xususiy mulk; 2) tadbirkorlik va tanlov erkinligi; 3) shaxsiy manfaatning inson xatti-harakatining bosh motivi ekanligi; 4) raqobat; 5) erkin narx tizimi; 6) davlatning iqtisodiyotga aralashuvining cheklanganligi.

Harakatlar strategiyasida³ iqtisodiyotni yanada rivojlantirish hamda liberallashtirishga oid belgilangan chora-tadbirlar ro'yobga chiqarilishi, o'z navbatida, mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, pirovardida aholi farovonligini yuksaltirishda muhim o'rin tutadi. Chunonchi, iqtisodiyotning ochiqligi va raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy mustaqillikni kuchaytirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash hamda iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, etakchi ishlab chiqarish tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, moliya-bank sohasini tubdan isloh etish, tashqi iqtisodiy aloqalarni yanada kengaytirish, xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilishga e'tibor qaratilgani diqqatga molik.

Butun xalqimiz, ayniqsa, uning eng faol qatlamiga aylanib borayotgan tadbirkorlarni o'ylantirayotgan dolzarb masalalarni har tomonlama o'rganish, ularni qo'llab-quvvatlash, huquq hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlash borasida belgilangan vazifalar, shubhasiz, oilalar farovonligini ta'minlash bilan birga, yurtimiz iqtisodiy salohiyatini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston bank kelajak sari. - Toshkent: O'zbekiston, 1998. - B.281-282.

² O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'rtinchi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (O'zbekiston Respublikasi qonunhujjatlar to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modd) - Toshkent, 2017.

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2003. - B.11.

Shuningdek, ushbu hujjatda mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish, eksportga mo'ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma'murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy printsiplari hamda mexanizmlarini joriy qilish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish bilan bog'liq vazifalar aks etgani muhim jihatlardan biri bo'lib, uning ijrosini ta'minlash har birimizdan katta mas'uliyat talab qiladi. Albatta, bunda ijtimoiy Sheriklik munosabatlaridan oqilona foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

Bular mamlakatimizning iqtisodiy salohiyatini yanada yuksaltirish orqali xalqimizning hayotdan rozi bo'lib, baxtli-saodatli umr kechirishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Nazorat savollari:

1. Iqtisodiyot sotsiologiyasi nimani o'rganadi?
2. Iqtisodiy kategoriyalar nimalardan iborat?
3. Iqtisodiyot va uning jamiyatda o'rnini?
4. Iqtisodiyot va jamiyatning o'zaro bog'liqligi nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Iqtisodiy tamoyillar erkin bozor iqtisodiyotining qaysi tub belgilarida o'z ifodasini topadi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Alikarieva A.N. Iqtisodiy sotsiologiya // O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2021.-136 b.
2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. Darslik. - Toshkent: «Fan va texnologiya», 2016. - 388 b.
3. Abduraxmonov Q.X., Xolmominov Sh.R. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. - Toshkent, 2015.
4. Тощенко Ж.Т. Социология труда / Учебник и практикум для академического бакалавриата / Ж.Т.Тощенко, Г.А.Светкова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - 434 с.

4.2. Siyosat sotsiologiyasi

Reja:

1. Davlat bilan jamiyatning o'zaro nisbati.
2. Davlat ijtimoiy institut sifatida: paradigmalar, belgilar va funktsiyalar.
3. Hokimiyat va siyosiy partiyalar.
4. Fuqarolik jamiyatini shakllanishi.

Davlat bilan jamiyatning o'zaro munosabatlari va hamkorligi sotsiologiya nazariyasi va amaliyotining eng muhim jihatlardan biridir. Chunki insonning u yoki bu sotsiumdagi o'rnini va roli, huquq va erkinliklarining ta'minlanganlik darajasi uning salohiyati va qobiliyati ro'yobga chiqishini aniqlab beradi. Masalan, O'zbekistonda o'tkazilgan keng miqyosli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitet - egamenlik, xavfsizlik va huquqiy tartibni saqlash, davlat chegaralari dahlsizligi, qonun, inson huquqlari va erkinliklari, jamiyatda millatlararo murosaa, diniy bag'rikenglikning mustahkam poydevorini, aholi hayoti, fuqarolarning yaratuvchilik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib Sharoit yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi qabul qilindi. U davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, ijtimoiy sohani rivojlantirish va xavfsizlikni ta'minlash, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni nazarda tutadi¹. Bularning barchasi mamlakatimizdagi keng miqyosli islohotlarni amalga oshirish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladigan "davlat" va "jamiyat" atamalarining nazariy asoslarini bilib olishni taqozo qiladi.

"Jamiyat" atamasini sotsiologik nuqtai nazaridan tushunib olish uchun u individlar - alohida shaxslar tarkib topishinigina aytish kifoya qilmaydi, chunki sotsium shakllanishida kishilarning birligi, umumiyligi, birdamligi va o'zaro aloqalari eng muhim unsurlar hisoblanadi. Kishilarning ushbu o'zaro aloqalari va munosabatlari qandaydir umumiy asosga ko'ra shakllanadi. Sotsiologiyaning turli maktablari ular qatoriga "manfaatlar", "ehtiyotlar", "sabablar", "oldga qo'yilgan maqsadlar", "qadriyatlar" va hokazolarni kiritadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar to'plami, 2017 y., 6-son, 70-moddasi, 20-son, - 354 b.

Jamiyatni to'rtta asosiy sohaga bo'lib o'rganish mumkin: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy¹. Bu ko'plab ijtimoiy hodisalar orasida yo'lni topib olishga yordam beradi. Umuman olganda, siyosiy soha prezident, uning devoni, hukumat va Parlament, mahalliy hokimiyat idoralari, armiya, soliq va bojxona xizmatlari, ichki ishlar idoralari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ular birgalikda davlatni tashkil qiladi. Siyosiy soha davlat tarkibiga kirmaydigan siyosiy partiyalarni ham o'z ichiga oladi². Partiyalarning vazifasi qonundan belgilab qo'yilgan usullar bilan aholi ba'zan manfaati o'zaro zid keladigan qatlamlarining turli-tuman siyosiy manfaatlarini ifoda qilishdir.

Davlatning o'ziga xos xususiyatlari qatoriga huquq va qonunga tayanish, jamiyatning me'yoriy va barqaror ishlashini ta'minlash uchun ijtimoiy jarayonlarni majburiy tartibga solish va ularni nazorat qilish kiradi. M.Veber: "Davlat tarixan o'zidan oldingi siyosiy ittifoqlar singari odamning odam ustidan hukmronligiga asoslangan munosabatdir. U vosita sifatida qonuniy kuch ishlatishga tayanadi. Shu tariqa hukmronlik qilishi uchun uning ostida bo'lgan odamlar ta'sir kuchiga ega bo'lganga (avtoritetga) bo'ysunishi kerak, ayni paytda hokimiyat tepasidagilar ta'sir kuchiga ega bo'lishga intiladi"³.

Gap bu erda faqat qonunchilikka tayanish haqida emas, davlat hokimiyatining aholi qo'llab-quvvatlashini ta'minlab beruvchi ta'sir kuchi, obro'si haqida ketmoqda. Shu tariqa davlat jamiyatning hokimiyat, kuch va ta'sir kuchiga ega bir bo'lagi, ijtimoiy institutidir. U muayyan ijtimoiy tizimni qo'llab-quvvatlovchi resurslar va mablag' taqsimoti uchun zarurdir.

Shuningdek, davlat markaziy va jamiyatni birlashtiruvchi siyosiy institut hamdir. U oliy hokimiyat vakolatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Boshqaruv qobiliyati evaziga ijtimoiy munosabatlarni ma'lum maqsad yo'lida tartibga solib boradi. Sotsiolog P.Burde M.Veber asos solgan an'anani davom ettirib, davlatga quyidagicha ta'rif beradi: "Davlat kapital turlari, jismoniy majburlash yoki kuch ishlatishning - armiya, politsiya, iqtisodiy, madaniy yoki to'g'rirog'i, axborot-ramziy - vositalari yig'indisidir. Ushbu yig'indi davlatni o'ziga xos metakapital egasiga aylantiradi hamda kapitalning boshqa turlari va ular egalari ustida hukmronlik qilish huquqini beradi"⁴.

Davlatning boshqa institutlardan farq qiluvchi o'ziga xos xususiyatlari tarixan professional boshqaruvchilarning (*amaldorlarning*) paydo bo'lishi davlat hokimiyatining jamiyatdan ajralishiga, uning ijtimoiy manfaatlarga mos kelmasligiga sabab bo'ldi. Bu davlatni o'zini o'zi boshqarishga asoslangan urug'-aymoqchilik tashkilotidan ajratib turadi. Davlat hokimiyatini yurgizish muayyan tashkilotchilikni - amaldorlarning maxsus apparati, sudyalari, armiya va hokazolarni bo'lishini taqozo etadi. Zamonaviy demokratik davlat professional boshqaruv apparati bilan sa'ylov vositada shakllantiriladigan vakillik tizimini o'zaro omuxta qiladi.

Uning yana bir xususiyati suverenitet - egamenlik - muayyan makondagi oliy hokimiyatdir, ya'ni hukmronlikning unga buyruq yoki irodasini amalga oshirishga halal beradigan hech bir Shakli yo'qdir⁵. Uning aholi barcha qatlamlari uchun majburiy qonunlar chiqarish, ularga o'zgartirishlar kiritish singari ichki suverenitet hamda davlatning tashqi nazoratdan eminlikni nazarda tutuvchi tashqi suverenitet (*xalqaro munosabatlar kontekstida*) ko'rinishi ham bor.

Shu o'rinda davlatning qonunaniy kuch ishlatish va jismoniy majburlashga bo'lgan monopoliyasini alohida qayd etish lozim. Davlatning majburlash vakolatlari qamrovi erkinlikni Cheklashdan tortib, odamni jismonan yo'q qilish qadar kengdir. Majburlash funksiyasini amalga oshirish uchun davlatning armiya, xavfsizlik xizmati, sud, prokuratura singari maxsus vosita va idoralari bor.

Bunga uning aholidan soliq va to'lovlar yig'ish borasidagi monopol huquqi ham kiradi. Soliqlar boshqaruv apparatini boqish va davlat siyosatini moddiy jihatdan ta'minlash, ijtimoiy hayotni qonuniy yo'l bilan tartibga solish uchun kerak. Huquq bo'lmasa, qonunlar chiqarilmasa, davlat jamiyatni samarali boshqarishi, qabul qilinayotgan qarorlar ijrosini so'zsiz ta'minlay olmaydi. Har qanday zamonaviy jamiyatda hokimiyatning juda ko'plab subyektlari bor. Biroq Chiqarayotgan qarorlari fuqarolar, tashkilotlar va muassasalar uchun majburiy bo'lgan oliy hokimiyat bu - davlatdir. Faqat davlatgina ijrosi majburiy bo'lgan qonun va me'yoriy hujjatlar Chiqarish huquqiga ega.

¹ Luman N. *Poyatie obshchestva // Problemi teoreticheskoy sotsiologii*. - SPb., 1994.

² Bendiks R. *Sovremennoe obshchestvo // Amerikanskaya sotsiologiya*. - M., 1992.

³ Veber M. *Izbrannye proizvedeniya. Per. s nemetskogo. Sost., obsh. red. i posled. Davidova D.N.*. - M.: Progress, 1990. 646 s.

⁴ Burde P. *Dux gosudarstva: genezis i strukturalno-ekonomicheskogo polya*. <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/704>

⁵ Brokhaus F.A., Efron I.A. *Suverenitet // Enciklopedicheskiy slovar*. URL: <http://enc-dic.com/brokgause/Suverenitet-22303.html>

Davlatni sotsial institut sifatida ko'rib chiqishning bir qancha sotsiologik paradigmalari mavjud. Dastlabki paradigмага ko'ra, davlat hukmron sinf (tuzumga oid) hokimiyatini mustahkamlovchi va himoya qiluvchi institut deb qaratiladi. Ushbu yondashuvda davlat institutining faoliyati, avvalo, cheklangan resurslar uchun kurashga e'tibor qaratilishi zarurligi bilan doimiy ziddiyatlardan iborat bo'ladi, deb xulosasi chiqarilgan.

Har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumga ishlab chiqarish munosabatlari va huquqning muayyan turi to'g'ri keladi¹. Davlat turi esa davlat hokimiyatining qaysi mulkdorlar sinfiga tegishli, ya'ni ishlab chiqarish vositalari kimning qo'liga ekaniga bog'liq. Davlatning bir turidan ikkinchisiga ijtimoiy inqilob orqali o'tiladi, o'sha inqilob jarayonida davlatning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati o'zgaradi. Davlatning tarixan so'nggi turi sotsialistik davlat bo'lishi, sinfsiz jamiyatga o'tish davrini tayyorlashi, so'ngra barhami topishi kerak. Tarix bunday bir tomonlama yondashuvning eskinanini yaqqol ko'rsatib berdi.

Davlatning ijtimoiy institut sifatidagi tavsifining ikkinchi paradigmasi uning tuzilmasi va funksiyasi tahlilidan kelib chiqadi. Unda asosiy e'tibor davlat siyosiy hokimiyatining ijtimoiy ziddiyatlarga emas, hamkorlikku asostlangan jihatlariga qaratiladi. Masalan, T.Parsonsming fikricha, davlatning siyosiy faoliyati sinflar o'rtasidagi resurslarni taqsimlash va ularni nazorat qilish uchun kurashdan ko'ra muvofiqlashtirish jarayonidan iborat bo'ladi².

V.Gumboldt, O.Shpengler, A.Toyntsi, S.Xantington va boshqalar davlat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga tsivilizatsion yondashuvni taklif qilgan edi. Uning mohiyatini tavsiflashda mezon sifatida "ijtimoiy-iqtisodiy tuzum" emas, "tsivilizatsiya" - "tamadun" dan foydalaniladi. "Tamaddun" tushunchasi muayyan makon va vaqt chegaralariga ega, unga rivojlangan jamiyat hayotiy faoliyatining yuksak darajada farqlanishini ta'minlovchi, shu bilan birga uning zarur integratsiyasini qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy-madaniy tizim sifatida qaratiladi.

Sivilizatsion yondashuv nafaqat moddiy-iqtisodiy, qolaversa, davlat rivojlanishiga ta'sir etadigan geografik, dunyogorash, diniy, rahbiy, madaniy, ma'naviy va boshqa omillarni ham hisobga olishga intiladi. Tamaddun nazariyasiga ko'ra, davlatning ijtimoiy tabiati ijtimoiy rivojlanishning faqat

obyektiv-moddiy emas, ideal-ma'naviy, madaniy omillari bilan aniqlanishini alohida qayd etish lozim. Masalan, F.Toyntsming fikriga ko'ra, jahon tarixda 26 ta sivilizatsiya bo'lgan: Misr, Xitoy, G'arb, pravoslav, arab va hukuzolar. Ularga davlatlarning muayyan turlari mos keladi³.

Davlatning ijtimoiy institut sifatidagi quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1) hokimiyatning davlat organlari, muassasalar va tashkilotlar tizimi sifatida mavjudligi;

2) davlatning ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishda rasmiy hokimiyatning alohida mexanizmlari faoliyati;

3) huquqiy me'yorlar va qonun-qoidalarining siyosiy hokimiyat tasdiqlagan tizini;

4) ushbu hokimiyat amal qiladigan hudud, muayyan makon, chorcho'pining mavjudligi;

5) boshqarilayotgan jamiyatda davlat faoliyatining ma'lum darajada qo'llab-quvvatlanishi (legitimlik)⁴.

Davlat ijtimoiy institut sifatida ko'plab tizimostiga bo'linib ketgan murakkab tizimdir. Aslida davlat tuzilmasida ko'plab ijtimoiy institutlar faoliyat yuritadi. Jamiyat a'zolari hayoti davomida bevosita ularga bevosita duch keladi. Ularni shaxsli ravishda bir qancha yo'nalishlarga bo'lish mumkin.

Birinchiidan, davlat hokimiyatini yuritadigan xalq vakilligi institutlari. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2-moddasida davlatga quyidagicha ta'rif beriladi: "Davlat xalq imdasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor Shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar"⁵. Davlat o'z faoliyatini inson va jamiyat furavandligi manfaatlaridan kelib chiqib, ijtimoiy adolat, qonuniylik printsiplariga asoslanib tashkil etishi shart. O'zbekiston fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ham bevosita, ham o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga ega. Bu o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarining demokratiya printsiplari asosida tuzilishi orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda davlat hokimiyati tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud qamog'lariga bo'linish printsipigga asoslanadi. Hokimiyatning

¹ Anderson J.D., Barrow S. (ed). *Politics (Oblastel) - O'zbekiston* [M. - SE:INFAKUM, 2001]

² Parsonst. *PoliticsandSocialStructure*. N.Y. 1969. P.204

³ Toyntsi A.Jg. *Tshilistatsiya paradigmasidan etib*. - M.: ASST, 2011. - 319 s.

⁴ Toyntsi A.Jg. *Sivilizatsiya*. M.: INFRA-M, 2005.

⁵ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017 y. 22-sin. - 456 b.

qonun chiqaruvchi tarmog'i bo'lmish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi davlatning oliy vakillik organi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikkita palatadan tarkib topgan: Qonunchilik palatasi (*quyi palata*) va senat (*yuqori palata*).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat rahbaridir. Prezident davlat hokimiyati organlarining kelishgan holda faoliyat yuritishi va hamkorligini ta'minlaydi. Ijro hokimiyatiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi boshchilik qiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi bosh vaziri, uning o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitalari raislaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumati rahbari lavozimiga ko'ra Vazirlar Mahkamasi tarkibiga kiradi.

Hokimlar rahbarlik qiladigan xalq deputatlari kengashlari viloyat, tuman va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan Shaharlar, shuningdek, shahar tarkibiga kiradigan tumanlardan tashqari) vakillik organlari hisoblanadi. Ular davlat va fuqarolar manfaatlaridan kelib chiqib, o'z vakolati doirasidagi masalalarni hal qiladi.

Qo'rg'on, qishloq va ovullar, shuningdek, shahar, qo'rg'on, qishloq va ovullardagi mahallalarda fuqarolar yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida sud tizimi qonun chiqaruvchi va ijro hokimiyati, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil ravishda faoliyat yuritadi.

Davlatning institut sifatidagi ijtimoiy funktsiyalari birinchi navbatda jamiyatda xavfsizlik, barqarorlik va ijtimoiy tartibni ta'minlashdir. Bu davlatning birlashtiruvchi funktsiyasidir. Chunki tartib va barqarorlik ijtimoiy integratsiyaning muhim sharti hisoblanadi.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning madaniyat va ta'lim, tibbiyot, adabiyot, san'at va me'morchilikning jadal rivojlanishi, ilmiy maktablarning paydo bo'lishi, ko'plab iste'dodlarning etishib chiqishi turli omillar, jumladan, iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ammo birinchi navbatda barqarorlik saqlanishiga bog'liq ekani to'g'risidagi fikrini keltirish joiz. Binobarin, barqarorlik yo'q joyda fanning rivojlanishi haqida gapirish ortiqcha. Qachonki hammayoq tinch, barqaror bo'lsa, odamlar tinch uyquga yotadi va ertaga boshimga balo-qazolar tu shadi, deb qo'rqmaydi. Bu to'g'riligi ko'plab asrlar davomida isbotlangan haqiqatdir.

Davlatning ikkinchi ijtimoiy funktsiyasiga tartibga solish va taqsimotni kiritish mumkin. Iqtisodiy bazani tashkil qiluvchi muayyan resurslar va moddiy boyliklarga ega davlat ulami iqtisodiyot, siyosat, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot kabi ijtimoiy institutlar manfaatlaridan kelib chiqib taqsimlaydi.

Ushbu davlat ixtiyoridagi moddiy boyliklar va resurslarni shartli ravishda ikkita asosiy turga bo'lish mumkin: "azaldan mavjud" (*er, qazilmalar, tabiiy zahiralar va h.k.*) va "ishlab topilgan" (*xo'jalik faoliyati, qurilish, soliq yig'inlari va h.k. singari davlat faoliyati natijasida to'plangan*) moddiy boyliklar va resurslar uning kuchi va qudrati asosiy manbasi bo'lib xizmat qiladi. Davlatning resurslari qancha ko'p bo'lsa va o'sha resurslarni jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib, oqilona taqsimlasa, butun boshli ijtimoiy tizim samarali ishlashi uchun Shunchalik qulay Sharoit yaratiladi.

Ayni sababga ko'ra, aksariyat G'arb sotsiologlari davlatning taqsimlovchi funktsiyasini o'ta muhim deb hisoblaydi. Chunki u yoki bu davlat aholisining hayot sifati shu bilan belgilanadi.

Davlat institutining uchinchi asosiy funktsiyasi - ijtimoiy (*jamoatchilik*) nazoratni amalga oshirishdir. Ushbu funktsiya turli ijtimoiy tuzilmalar faoliyatini tartibga solish va aniq belgilab qo'yish hamda og'ma xulq-atvor ustidan jamoatchilik nazoratini ko'zda tutadi. Faqat Shu yo'l bilan jamiyatda barqarorlik va tartibni saqlash uchun Sharoit yaratish mumkin.

Og'ma xulq-atvorning (*deviant*) turli shakllari (*narkomaniya, fohishalik, jinoyatchilik va h.k.*) avj olishi va tarqalishi mumkin bo'lgan joyda jamoat tartibi buzilishi barobarida davlatning ta'sir kuchi, unga bo'lgan ishonch darajasi pasa'yadi. Bunaqa holatlarda jamiyat davlatni qo'llab-quvatlashiga umid qilish xom hayoldan boshqa narsa emas.

Jamiyat nuqtai nazaridan davlat odamlarning ish, turarjoy, sog'liqni saqlash, aholining ehtiyojmand qatlamlariga (*yo'shlar, pensionerlar, ishsizlar, etim bolalar, ko'pfarzandli oilalar va h.k.*) ijtimoiy kafolatlar berish singari ijtimoiy funktsiyani ham bajarishi kerak. Davlat ushbu funktsiyani bajarish orqali amalga oshirilayotgan islohotlarning ijtimoiy oqibatlarini tuzata boradi, ya'ni gap bu erda aholining ehtiyojmand qatlamlarini kuchli ijtimoiy himoya bilan ta'minlash haqida bormoqda.

Shuningdek, davlat mavjud ishlab chiqarish usulini iqtisodiy jihatdan himoyalash, iqtisodiy jarayonlarni soliq va kredit siyosati orqali tartibga solish,

iqtisodiyotni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi omil yaratish va "tabiiy monopoliyalar"ni tartib solish bilan ham Shug'ullanadi. Davlatning iqtisodiyot sohasiga aralashishi Chegaralari masalasi zamonaviy nazariya va amaliyotning dolzarb muammolaridan biridir. Zamonaviy davlat iqtisodiy jarayonlarning tartibga solish uchun iqtisodiy vositalardan (*solliqlar, imtiyozlar, kreditlar*) foydalanishi darkor.

Mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy rivojlanishning yuksak sur'atlarini saqlab qolish, uning raqobatbardoshligini oshirish qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash va jadal rivojlantirish maqsadida taraqqiy ettirish va erkinlashtirish, davlatning iqtisodiyotdagi o'mini qisqartirish orqali inistitutsional va sturakturali islohotlarni davom ettirish, xususiy mulkning huquqlarini va ustuvorlik roli himoyasini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish, mintaqalar, tumanlar va shaharlarni kompleks va muvozanatlashgan tarzda rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash yo'li bilan iqtisodiyot sohalari va mamlakat mintaqalariga chet el investitsiyalarini faol jalb qilish ko'rsatib o'tilgan¹.

Shu o'rinda davlatning ta'lim berish va madaniy-tarbiyaviy funksiyasini alohida qayd etish lozim. U hamma uchun baravar umumiy va o'rta maxsus ta'lim olish, shuningdek, aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratishga qaratilgandir.

Davlatning yana bir qancha: xalqaro maydonda milliy manfaatlarini himoya qilish, mamlakat mudofaasini tashkil etish, boshqa mamlakatlar bilan hamkorlik va integratsiyaning rivojlantirish singari tashqi funksiyalari ham bor.

"Davlat shakli" tushunchasi "boshqaruv shakli" va "davlat tuzumi shakli" singari tushunchalar orqali tavsiflanadi. "Boshqaruv shakli" oliy hokimiyatning tashkil bo'lish usulidir va o'sha hokimiyatning formal manbalariga bog'liq. U davlat organlari tuzilmasi (*institutsional dizayni*) va ularning o'zaro munosabatini belgilab beradi. Oliy hokimiyatning tashkil bo'lish usuli davlatning oliy organlari qanday shakllanishi, ular tuzilmasi, davlat organlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar asosini qanday printsiplar tashkil qilishi, oliy

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidan». O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modd, 20-son. - 354 b.

hokimiyat organi bilan mamlakatning oddiy fuqarolari o'rtasidagi munosabatlar qanday qaror topishi, davlat organlari ishini tashkil qilish fuqaroning huquq va erkinliklarini qanday ta'minlashini ko'rsatib beradi.

Zamonaviy dunyoda boshqaruvning ikkita asosiy shakli mavjud: monarxiya va respublika (*ularning turli ko'rinishlari*). Monarxiya biror boshqa hokimiyatning hosilasi bo'lmay, faqat bitta oilaga tegishli bo'ladi va avloddan-avlodga o'tadi. U albatta muqaddas sanaladi, Chunki monarx hokimiyatining qonuniylik sharti - Shu.

Zamonaviy davlatlar umumlashtirilgan tizimga ega. Davlat hokimiyati aholining aksariyat qismi qo'llab-quvvatlamay turib, boshqaruv funksiyasini bajarib olmaydi. Demokratiya siyosiy hokimiyatga xuddi shunday qo'llab-quvvatlashni bevosita yoki bilvosita ta'minlab beradi. Respublika har qanday siyosiy hamjamiyatning universal belgisidir, unga ko'ra, hokimiyat xalqqa tegishlidir, ya'ni xalq irodasining hosilasidir. Demokratik respublika boshqaruvining ikkita asosiy Shakli ma'lum: Prezident va Parlament respublikalari.

Prezident respublikasida prezident alohida vakolatlarga ega bo'ladi. Prezident sa'ylovida g'alaba qozongan partiya rahbari Prezident bo'ladi. Vazirlar Prezident belgilab bergan siyosatni yuritishga majbur va uning oldida hisob beradi. Prezident respublikasining o'ziga xos eng muhim xususiyatlaridan biri hokimiyat tarmoqlarining izchil bo'linishidir. Hokimiyatning barcha tarmoqlari bir-biriga nisbatan mustaqil bo'ladi, ammo tarmoqlarning muvozanatini saqlovchi o'zaro *tiyib turish* va manfaatlar muvozanati *tizimi mavjud*.

Parlament respublikasi Parlamentning ustunligini e'lon qilish bilan tavsiflanadi, hukumat faoliyati uchun Parlament oldida to'liq javobgar bo'ladi, hukumat parlamentda ko'pchilik ovozga ega bo'lgan partiya deputatlaridan shakllantiriladi.

Boshqaruv shakllari orasida ham Prezident, ham Parlament respublikalari alomatlarini omuxta qilganlari ham bor.

Davlat tuzumi shakli uning hududiy-siyosiy tashkil qilinish tartibi bo'lib, unga tarkibiy qismlarining siyosiy-huquqiy maqomi, markaziy va mintaqaviy davlat organlarining o'zaro munosabatlari kiradi. Davlat tuzumining ikkita asosiy shakli bor: unitar va federativ davlat. Unitar davlat siyosiy mustaqillikka ega bo'lmagan ma'muriy-hududiy birliklarga bo'linadi. Federativ davlat bir

necha davlat tuzilmalaridan tashkil topgan va har biri o'z vakolatlariga, qonun chiqaruvchi, ijro va sud organlariga ega bo'lgan ittifoq davlatidir. Konfederatsiya bilan federatsiyaning farqi shundaki, federatsiya ittifoqning barcha a'zolari nomidan qaror qabul qilish vakolati bo'lgan va ularga nisbatan hokimiyati vakolatini qo'llay oladigan markaz bo'lishini nazarda tutadi. Konfederatsiya esa u yoki bu darajada moslashuvchan tarzda tashkil etilgan, hech qanday umumiy Konstitutsiyaga ega bo'lmagan mustaqil davlatlar federatsiyasidir.

Sotsiologiya hokimiyat mavzusini alohida tadqiq qiladi. Hamma ham hokimiyatni siyosiy institut deb qaramaydi. Ba'zan unga maxsus hokimiyat mexanizmlari va vositalari (*huquqiy me'yorlar, ma'muriy hujjatlar va h.k.*) yordamida odamlar va ijtimoiy guruhlarining hulq-atvori va faoliyatiga ta'sir etish qobiliyati, imkoniyati va huquqi shakli yoki tizimi deb qaraladi. Ayni paytda hokimiyat nafaqat siyosiy, balki keng ma'noda maqsadga erishish usuli ham, vositasi ham bo'lishi mumkin.

Hokimiyat har qanday faoliyat, har qanday ijtimoiy subyekt funksiyasi bo'lishi mumkin. Bu o'rinda uning ikki turi haqida so'z yuritamiz:

a) oila va muayyan ijtimoiy guruhlarda norasmiy etakchilik sifatida tushuniladigan tabiiy hokimiyat;

b) alohida institutlar, ko'pincha davlatning majburiy xarakterga ega bo'lgan tashqi kuchi sifatidagi majburan qabul qildirilgan hokimiyat.

Boshqacha aytganda, hokimiyat ota-onaning farzandlar ustidan hukmronligi yoki egallab turgan lavozim bilan bog'liq tarzda kuch ishlatuvchi maqom, shuningdek, meros qilib olingan ta'sir kuchiga asoslanadi.

Siyosiy hokimiyat ikkinchi turga mansubdir. Uning universal ibtidosi hukmronlik va buyrunish, boshqarish va ijro o'rtasidagi nisbatdir. M.Veber siyosat bilan hokimiyatning aloqasi haqida shunday deb yozgan edi: siyosat mohiyatan - davlatlar yoki davlat tarkibiga kiruvchi odamlar guruhining - hokimiyatda qatnashishga yoki hokimiyatni taqsimlashga ta'sir ko'rsatishga intilishdir... Siyosat bilan Shug'ullanayotgan odam hokimiyatga intiladi yoki hokimiyat unga *boshqa (ideal yoki egoistik)* maqsadlarga bo'ysundirilgan vosita sifatida kerak, yoki u hokimiyatga "hokimiyat yurgizish" uchun intiladi, chunki u beradigan obro'-e'tibor hissi odamga huzur bag'ishlaydi¹.

M.Veber hokimiyatni va uning legitim (*qonuniy, jamiyat tan olgan*) va institutsional xarakterga egalik atributi sifatidagi ta'sir kuchini tahlil qilib, uch turga ajratgan edi:

1) xarizmatik (*go'yo oliy, deyarli mistik kuchga ega bo'lgan etakchiga sadoqatga asoslangan*);

2) an'anaviy (*an'ana va urf-odatlariga asoslangan*);

3) ratsional-legitim (*o'rnatilgan rasmiy qoidalar va axdoq me'yorlariga jamiyatning barcha a'zolari rioya qilishi to'g'riligiga va rasmiyatchilik emasligiga asoslangan*). Hokimiyatning M.Veber ishlab chiqqan tasnifi sotsiologiyadagi eng mashhurlaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, siyosiy va davlat hokimiyatlarini bir-biridan ajratgan ma'qul. Davlat hokimiyati siyosiy xarakterga ega, ammo uni alohida hududda joylashgan va qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan kuch ishlatish huquqidan foydalanadigan maxsus va alohida apparat amalga oshiradi. Siyosiy hokimiyatga esa alohida ijtimoiy guruhlar va shaxslarning o'z irodasini siyosat va huquqiy me'yorlar vositasida amalga oshirish borasidagi chin ma'nodagi faoliyati xosdir².

Endi "davlat - jamiyat" mavzusi doirasida fuqarolik jamiyati degan muhim tushunchaga etib kelyapmiz. Ushbu atamani Aristotel muomalaga kiritgan hamda siyosiy tuzumning (*davlat-polis*) alohida shakli bilan o'zaro bog'langan erkin va teng huquqli fuqarolar jamiyatini fuqarolik jamiyati deb atagan edi.

XVII-XVIII asrlarda fuqarolik jamiyati absolyutizmga asoslangan feodal davlatga qarama-qarshi qo'yilgan. Fuqarolik jamiyati hozirgi kunda keng tarqalgan mazmuniga ko'ra davlatdan mustaqil va avtonom bo'lgan, demokratik jamiyat doirasida rivojlanuvchi iqtisodiyot, madaniyat kabi sohalaridagi munosabatlar majmuini anglatadi. Fuqarolik jamiyati uning a'zolarining keng miqyosli demokratik huquqlari va erkinligi mavjudligini nazarda tutadi³.

Odatda fuqarolik jamiyati tuzilmasida inson va fuqaroning asosiy huquq va erkinliklari ustuvorligi sifatida quyidagi tarkibiy qismlar ajratib ko'rsatiladi: hokimiyatning tarmoqlarga bo'linishi; mafkuraviy va siyosiy rang-baranglik, barcha mulk shakllarining huquq nuqtai nazaridan teng himoya qilinishi;

¹ Veber M. Ijtimoiy sochimsiya. - M.: 2010. - 646 s.

² Zhorovskiy G.E. Obshaya sotsiologiya: Uchebnik. 3-e izd., ispr. i dop. - M.: Gaudariki, 2004. - 592 s.
³ Krasovskiy S.N. Gosudarstvennoye upravleniye v razvivayemoye i razvivayemoye gosudarstvennoye. - M.: 2016.

ko'ppartiyalilik; o'zini o'zi boshqarishning barcha, jumladan, hududiy shakllarini rivojlantirish; kasaba uyushmalarining avtonom faoliyat yuritishi; e'tiqod erkinligi. Fuqarolik jamiyati tuzilmasida davlatdan mustaqil OAV, axborot erkinligi alohida o'rin egallaydi.

O'zbekistonda ham "fuqarolik jamiyati" deganda ayni qadriyatlar, xususan, qonun ustunlik qiladigan ijtimoiy makon tushuniladi, u yerda inson huquqlari, manfaatlar va erkinliklari ta'minlanadi, shaxs rivojlanishi va salohiyatini namoyon qilishi uchun qulay sharoit yaratiladi, aholi keng qatlamlarining qo'llab-quvvatlashiga ega mustaqil va barqaror institutlar faoliyat ko'rsatadi. O'zbekistonda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari (*mahalla*), siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, jamoat fondlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyatlari institutlari sanaladi.

O'zbekistonda kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirish borasida olib borilayotgan ishlar asta-sekin va tobora ijobiy natijalar bermoqda. Aholining asosiy qismi fuqarolik jamiyati faoliyatini turli ko'rinishlarida, masalan, jamoat va xayriya ishlari, NNT tadbirlarida faol ishtirok etadi. Fuqarolik jamiyati institutlari milliy an'analar, ijtimoiy munosabatlarning mustahkam poydevorini yaratishning ko'p asrlik tarixiy tajribasini hisobga olgan holda shakllantirilmoqda. Fuqarolar ijtimoiy faolligining an'anaviy shakllari barobarida ko'ngillilik - talabgorlik faoliyati, davlat organlariga tizimli ravishda murojaat qilish, mahalliy hamjamiyat manfaatlarini himoya qilish (*iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, jonivorlarni himoya qilish va hk.*) singari ko'rinishlari ham rivojlanmoqda.

Jamoatchilik fikriga ko'ra, fuqarolik jamiyatlari zarurati fuqarolarning o'z ijtimoiy muammolarini o'zlari hal qilishga intilishida paydo bo'ladi (*masalan, aholining ehtiyojmand qatlamlariga yordamlashish, biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'mak berish va hk.*). Mahalla singari fuqarolik jamiyati instituti mamlakatning ijtimoiy hayotida, siyosiy-huquqiy madaniyatni oshirish, fuqarolarda inson huquqlari va erkinliklariga hurmatni shakllantirish, ularning konstitutsion huquqlarini anglab olishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ijtimoiy jihatdan e'tiborga molik vazifalarni bajarish, fuqarolarning huquq

va qonuniy erkinliklarini himoya qilishda mahalla singari noyob fuqarolik jamiyati institutining roli oshib borayotganidan dalolat beradi¹.

Davlat bilan jamiyatni bog'lab turadigan yana bir muhim institut siyosiy partiyalardir. Sotsiologiya siyosiy partiyalarni o'rganayotganda ularning quyidagi xususiyatlariga e'tibor qaratadi:

- a) potentsial ijtimoiy baza (*sa'ylovchilar*);
- b) uning rahbariyati qaysi ijtimoiy guruhlar va qatlamlar bilan bog'langani;
- v) partiyaning dasturi aholining qaysi guruhlariga qaratilganda ko'proq ish berishi.

Zamonaviy O'zbekiston sharoitida siyosiy partiyalar faoliyatini siyosiy tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki keng miqyosli islohotlar natijasida siyosiy partiyalarga va davlat darajasida qarorlar qabul qilishga muhim rol va ahamiyat berilmoqda.

Partiya odamlarning shakllangan guruhi bo'lib, uning bir qancha belgilari mavjud: muayyan g'oya va ideallarga asoslangan umumiy maqsadlarining mavjudligi; hokimiyatni egallash va uni yuritishga mo'ljall olish; davlat organlari faoliyatida qatnashishga intilish; jamiyatning keng qatlamlari qo'llab-quvvatlashiga intilish; tashkilot, intizom, dastur, nizomning mavjudligi; maxsus muassasalarning borligi.

Siyosiy partiyalarning paydo bo'lishi va mavjudligi O'zbekistonda amaldagi qonunchilik, xususan, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi, "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi va hokazo qonunlar bilan tartibga solinadi. Umuman olganda, jamiyatdagi siyosiy partiyalarning asosiy vazifasi davlat hokimiyatiga ta'sir ko'rsatishdan iboratdir. Mamlakatdan ko'ppartiyalilik tizimi mavjudligi siyosiy hokimiyatning bir qo'lda jamlanmay yoyilishiga va bu o'z navbatida ijtimoiy va siyosiy tartibni qo'llab-quvvatlashga sabab bo'ladi, butun hokimiyatning bir joyga yig'ilishi imkoniyatini cheklaydi.

Siyosiy partiyaning bundan boshqa, ammo ahamiyati undan kam bo'lmagan vazifasi fuqarolik jamiyati bilan davlat o'rtasida o'sha jamiyat a'zolarining muayyan qismi manfaatlarini himoya qiluvchi vositachi bo'lishidir. Odamlar partiya a'zosi sifatida uning faoliyatida ishtirok etishi bilan siyosiy faoliyat va siyosiy hayotda faol ishtirok etish imkoniyatiga ega

¹ Seitov A.P., Parmanov F.YA. I dr. Opros demonstriruet rost aktivnosti institutov grazhdanskogo obshchestva v Uzbekistane. // <http://nurfoto.uz/ru/node/>

bo'ladi. Partiyaning ayrim a'zolari siyosatga aynan Shu yo'l bilan kirib keladi, faol siyosiy faoliyat natijasida professional siyosatchilarga aylanadi, masalan, mamlakat parlamenti - Oliy Majlisga sa'ylanadi.

Partiyalar sotsial institut sifatida o'zining moddiy-moliyaviy asosiga ega bo'ladi. Bu a'zolik badallari, xayriya mablag'lari, matbuotini sotishdan tushgan pul va qonunda taqiqlanmagan xo'jalik-tadbirkorlik faoliyati bo'lishi mumkin. Bir qancha mamlakatlarda partiyalar sa'ylovda yutib olgan mandatlariga qarab, davlat byudjetidan dotatsiyalar oladi. U holda partiyalar pul mablag'larini qanday sarf qilgani to'g'risida jamoatchilik oldida hisob berishga majbur. O'zbekistonda ham shunday tizim amal qiladi. Qonunchilik palatasida o'z fraksiyasiga ega bo'lgan va davlat moliyaviy mablag' ajratadigan har bir partiya Oliy Majlis oldida moliyaviy faoliyati xususida, jumladan, mamlakat Hisob palatasi tekshiruvlari natijasi bo'yicha hisob beradi.

M. Veber tarixiy yondashuvga amal qilib va birinchilardan bo'lib, siyosiy partiyalarni tasniflashga urinib ko'rgan edi. U barcha partiyalarni aristokratlar guruhlar, siyosiy klublar va zamonaviy ommaviy partiyalarga ajratdi. Polyak olimi E. Vyatrning tasnifiga ko'ra, partiyalar quyidagi parametrlariga qarab turlarga bo'linadi:

a) u yoki bu, ya'ni burjuaziya, dini, dehqonlar kabi qatlamlarga mansubligiga qarab;

b) tashkiliy tuzilmasiga qarab - kashga (*bir soha mutaxassislardan iborat*) va ommaviy partiyalar;

v) partiyaning hokimiyat tizimidagi joyiga qarab - qonuniy va noqonuniy partiyalar; g) ustuvor mafkuraviy qiyofasiga qarab - islohotchi, inqilobiy, konservativ, reaksion, aksilinqilobi partiyalar.

Bunga yana ikkita mezonni qo'shish mumkin. Birinchidan, partiyaning hokimiyatga nisbatan ijtimoiy roli - muxolifat va hokimiyatni yoqlovchi. Ikkinchidan, 2016 yilda AQSH va Frantsiyada o'tkazilgan sa'ylovlardan ma'lum bo'lishicha, ma'lum vaziyatda paydo bo'ladigan ommaviy va uyushmagan siyosiy harakatlar ma'lum vaqtga borib, ommaviy partiya ko'rinishini olishi mumkin. Bu borada, ayniqsa, Frantsiya tajribasi, sa'ylovgacha siyosiy tajribaga ega bo'lmagan partiyaning E. Makron boshchiligidagi g'alaba qozonishi e'tiborga loyiq.

Binobarin, siyosiy partiyalarning roli sa'ylov kampaniyalari vaqtida kuchayadi. Bunga sabab tashkilotlar a'zolarining faolligi oshishi barobarida

ularni qo'llab-quvvatlovchi kuchlar va tuzilmalar, ayniqsa, moliyaviy-iqtisodiy tuzilmalarning faolligi keskin oshib ketadi. Chunki sa'ylovning demokratik tizimiga ega davlatning siyosiy va iqtisodiy kursi ko'p jihatdan u yoki bu partiyaning g'alabasiga bog'liq.

Xulosa o'rinda aytmoqchimizki, davlat bilan jamiyatning o'zaro munosabatlarini tahlil qilayotganda sotsiologiya ushbu masalalarga umumiy nazariyalar bilan yondashib qolmasdan, alohida soha - siyosiy sotsiologiya nuqtai nazaridan ham o'rganadi. Aynan ushbu fan jamiyatning siyosiy institutlarga (*hokimiyat, davlat, partiyalar va h.k.*) ta'siri va ularning sotsiumdagi o'rini belgilash masalalarini tahlil qiladi. Bundan tashqari, siyosiy sotsiologiya doirasida ijtimoiy birliklar va tashkilotlarning Shaxs bilan aloqa qilishidagi siyosiy hulq-atvori o'rganilmoqda. Sotsiologiya metodikasi nuqtai nazaridan sa'ylovchilar hulq-atvorining empirik variantlari va unga ta'sir o'tkazish imkoniyatlari ham tadqiq etilmoqda.

Sotsiologlarning aniqlashicha, siyosiy hulq-atvor va siyosiy rollar hulq-atvorning boshqa ko'rinishlari va tegishli rollari bilan mos tushmaydi. Siyosiy hulq-atvorning mohiyati odamlarning siyosiy madaniyati va siyosiy tizimga integratsiyalashuvi darajasi bilan belgilanadi.

Siyosiy madaniyat jamiyat siyosiy hayotini belgilovchi g'oyalar, me'yorlar, qadriyatlar, ideallar, urf-odatlar va an'analarning o'zaro aloqasi, ijtimoiy guruhlar va ular a'zolarining siyosiy faoliyati, hulq-atvori tarzida zuhur bo'ladi. Ushbu madaniyatning ikkita asosiy tarkibiy qismi mavjud: qadriyat va me'yorlar. Qadriyatlarga odamlarning siyosiy jarayonlarda qatnashishini ko'rsatuvchi g'oyalar, qarashlar, kontsepsiyalar, qadriyatlar kiradi. Me'yorlar esa hulq-atvorni tartibga soluvchi siyosiy va huquqiy me'yorlar, siyosiy o'yin qoidalaridan iborat.

Sotsiolog N. Smelzerning fikricha, siyosiy tizimga integratsiyalashuv ijtimoiy muhitga xos bo'lgan g'oyalar, hayotiy pozitsiyalar va hulq-atvor namunalari tashkil topgan jarayon xosdir¹. Siyosiy tizimga integratsiyalashuv jarayoni bolalikdan boshlanadi, lekin u bilan birga tugab qolmaydi, aksincha, insonga butun umr hamrohlik qiladi.

Zamonaviy siyosiy sotsiologiya o'z tadqiqotlarida turli metodologik yondashuvlardan va o'zining tushunchalar tizimidan foydalanadi. Siyosiy sotsiologiyaning ixtisoslashgan yo'nalish sifatida o'tkazayotgan tadqiqotlari

¹ Smelzer N. Dj. Sotsiologiya. - M.: 2015. - 545 s.

chegarasi har doim ham aniq belgilab olinmaydi. Sotsiologlar siyosiy sotsiologiya u yoki bu darajada siyosiy institutlar faoliyati bilan bog'liq ekanini ta'kidlagan holda, asosiy e'tiborni aholi hokimiyatni, uning turli shakllari va rivojlanishini qanday qabul qilayotganiga qaratadi. Zamonaviy siyosiy sotsiologiya ilgari davlat bilan jamiyatni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish hollarini engib o'tishga intilmoqda: davlatga siyosiy institutlardan biri sifatida qaralmoqda, ularning ichidagi va boshqa institutlar bilan o'zaro munosabatlar hamisha u yoki bu darajada siyosiy ahamiyatga molik.

Siyosiy sotsiologiyaning rivojlanishi siyosiy jarayonlarni o'rganishga turlicha yondashuvlardan foydalanishi bilan ajralib turadi: institutsional (J.Brays, A.Bentli), bixevorial.

AQSHdagi tadqiqotlar yorqin ifodalangan empirik xarakterga ega bo'lib, siyosiy hokimiyat va ziddiyatlarning turli jihatlariga taalluqli bo'lsa, ular Germaniyada davlat Shunoslik va siyosiy falsafa bilan, Buyuk Britaniyada esa siyosiy tarix va siyosiy iqtisod bilan bog'liq¹.

Siyosiy sotsiologiya siyosatning ijtimoiy jihatlarini, siyosiy ustuvorliklarni tanlash, siyosiy jarayonlar, ularning harakatlanish mexanizmlari va siyosiy madaniyatni o'rganadi. Odamlarning o'zaro munosabatlari, turli ijtimoiy guruhlarining u yoki bu siyosiy qarorlar va harakatlarga munosabati, boshqacha aytganda, siyosiy jamoatchilik fikrini aniqlash uning vazifasiga kiradi.

Siyosiy sotsiologiya faqat sotsiologik va siyosiy yondashuvlar bir-biriga qo'shilganda va o'zaro kesishganda mavjud bo'ladi. Siyosiy sotsiologiya har bir tarkibiy qism haqidagi ma'lumotlarni o'zgaruvchan qiymat tarzida o'z ichiga oluvchi keng miqyosli modellarni izlash bilan Shug'ullanuvchi fanlararo fan hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Siyosat sohasi jamiyatning bir qismi ekanligini ta'riflang.
2. Sotsiologiyada "davlat" atamasining asosiy ta'riflarini keltiring.
3. Davlatning ijtimoiy institut sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Sotsiologiyada davlatni ijtimoiy institut sifatida qarashning pradagimalarini ko'rsating.

¹ Alineva L.N., Golenkova T. Politicheskaya sotsiologiya: Uchebnik. - M.: Institut sotsialno-politicheskoy issledovaniy RAN, 2000.

5. Davlatning ijtimoiy institut sifatidagi asosiy belgilari nimalardan iborat.
6. O'zbekistondagi davlat hokimiyati tizimini ta'riflang.
7. Davlatning asosiy ijtimoiy vazifalarini sanang.
8. Davlat Shakllari qanday?
9. Sotsiologiyada davlat tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
10. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va uning Shakllanishi xususiyatlari qanday?
11. Siyosiy partiyalar va jamiyat, siyosiy madaniyat tushunchalarini ta'riflang.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

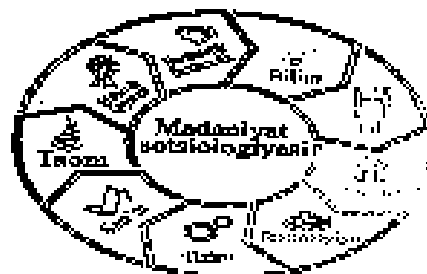
1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 22-son. - 406 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.M.Mirziyoyevning Farmoni «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modd, 20-son, 354-modd.
3. Алисова Л., Голенкова Т. Политическая социология: Учебник. - М.: Институт социально-политических РАН, 2000.
6. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Суверенитет // Энциклопедический словарь // URL: <http://enc-dic.com/brokgaus/Suverenitet-22303.html>
7. Бурдые П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/704>
8. Вебер М. Избр. произведения Пер.Подред.ДавыдоваЮ.Н., - М.: Прогресс, 2010. - 646 с.
9. Вебер М. Политика как призвание и профессия, Избр. произв-я - М., 1990.
10. Сентов А.П., Парманов Ф.Я. и др. Опрос демонстрирует рост активности институтов гражданского общества // <http://nimfogo.uz/ru/node/>
11. СметтерН. Дж. Социология - М., 2015. - 545 с.
12. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории - М.: AST, 2011. - 318
13. Parsons T. Politics and Social structure. - NY, 1969, P.204

4.3. Madaniyat sotsiologiyasi

Reja:

1. Ijtimoiy hayotda madaniyatning o'imi. «Madaniyat» atamasining rivojlanib borish tendensiyalari
2. Madaniyat sotsiologiyani maqsadlari va sohalari.
3. Madaniyat sotsiologiyaning nazariy va amuliy asoslari
4. Madaniyat va sivilizatsiya
5. Madaniyatning zamonaviy jamiyatdagi xususiyatlari
6. Globallashgan dunyoda madaniyatlار to'qnashuvi

O'zbek tilidagi ko'plab entsiklopedik lug'atlarda "Madaniyat" arabcha - madina (*shahar, kent*) so'zidan kelib chiqqanligi yozilib, u tabiiy va o'zaro munosabatlarda aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos usulidir, degan ma'noda talqin qilinadi. "Madaniyat alohida shaxs (individi), sotsial guruh yoki jamiyatning hayot faoliyati usulini aks ettiradigan tushunchadir. Dastlab, madaniyat tushunchasi insonning tabiatga nisbatan maqsadga muvofiq ta'siri (*ovga ishlov berish, ya'ni kultivatsiya qilish, lotincha "culture" so'zidan olingan*), hamda insonning o'zini tarbiyalash, o'ziga ishlov berish ma'nolarida ifodalagan. Keyinchalik madaniyat tushunchasi vositasida "sivilizatsiya" (taraqqiyot) bilan bog'liq mazmun tushuncha boshlandi. Madaniyat inson faoliyatining mazisali va sifat ko'rsatkichi sanaladi. Insonning o'zi ham pirovard natijada madaniyat mahsulidir. Jamiyatdagi madaniy muhit qanday bo'lsa, inson ham shunday shakllanadi."¹



XVIII asrning o'rtalarida Yevropa mamlakatlari, xususan Angliyada madaniyat yoki itimiy ma'noda kultura atamasi aql va tarbiya bilan uyg'unlashtirildi. Ingliz faylasufi F.Bekon o'z qarashlarida "Madaniyat va

aqlni parvarishlash" haqida fikrlaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqibsa, parvarishlash - bu kultivatsiyaning sinonimi o'limda keladi. Shu davr madoniylari "zendagon kishilarning o'z farzandlarini tarbiyalash uchun charkov"ga topshirishni istamayotganlari va buning o'rniga "bataqalgandan uning aqlini madaniylashtirib berilayotganligi" (*Persons of either Birth or Culture*) to'g'risida ma'lumot keltirishgan". Bunda ikki jihatga to'xtalib o'tish muhim. Birinchidan, metafora, ya'ni majoziy ma'noda madaniyat bilan tarbiyaning uyg'unlashuvi odatiy bo'lib bora boshladi va unda aql (*long* va *iqbalur*) inson ma'naviy yuksalishini shu ikki omil bilan parvarishlab bordi. Ikkinchidan, insonning ruhiy erkinligi va uning individual sotsial imkoniyatlari ijtimoiy hayotda rivojlanish va takomillashib borish uchun madaniyat atamasidan adekvat foydalanishga sabab bo'ldi. Bu esa ushbu atamaning fanlar tizimida yanada universallashuviga olib keldi. Subiq ittifoq paytida madaniyat atamasiga berilgan izohlar tabiiyki, rus tilidagi manbulardan olib izoh berilardi. Shu vaqtlarda madaniyat so'zini "Madina" shakliga qiyoslab yozilgan kitob yoki maqolalar qariyb uchrasmadi. XVIII-XIX asrlarda zamonaviy madaniyat so'zining ko'pgirali, ammo chalkash ma'noli tarixi boshlandi. Bu davrda madaniyatning izchini ifodalovchi "culture" talufluzi yoniga "civilis", ya'ni "fuqaroga taalluqli", "fuqaroga oid" ma'noni beruvchi atama qo'shibldi. U lotincha "civilis" - fuqaro so'zi bilan qo'shilgan holda "sivilizatsiya" jamlanmasining o'zagini tashkil qiladi.

Veber madaniyatni fan sotsiologiyasi sifatida talqin qilgan. Kishilar va ularning faoliyatini kuzatib ekan, Veber insoniyatning qanday hojish-istaklari mavjudligi, oldinga qo'yilgan maqsadlar ko'lamini va qadriyatlari o'zini nihayatlardan tashkil topganligini tushunishimiz lozim, deb hisoblaydi. Biz inson xulq-atvoriga xos mavjud tur (tip)lar ichidan shundayini tanlab olishimiz kerakki, uni zamonaviy fanlar talqiqotlarida faoliyat nuqtali deb olishi mumkin. Veber bu holatni "ideal tip" deb baholaydi. Aynan mana shu ijtimoiy-madaniy ko'rinish inson faoliyatini belgilovchi modellar uchun chizgi vazifasini o'taydi.

Shunday qilib madaniyat bu:

- 1) Umumiy jarayonlarning intellektual, ma'naviy, estetik rivojlanishidagi mavhum ma'nolar;
- 2) Jamiyatning sotsial taraqqiyotida huquq, tartib, axloq tolerantligiga asoslangan manox;

¹ Fikrda qatnashgani (Tashkilot va mas'ul muharrir O.Nasirov). - T.: Sotiq, 2004. - 130 b.

3) qaysidir bir jamiyat yoki insonlar guruhining ma'lum bir tarixiy davrga xos bo'lgan mavjudlik usuli yoki hayot tarzining xususiyatlariga mavhum ishora; (masalan, sug'dlar madaniyati, maya madaniyati va h.);

4) aqliy-intellektual madaniyat, bunda dastavval badiiy faoliyat shakllari va mahsulotlarining mavhum tavsifini ifodalovchi musiqa, adabiyot, rangtasvir, teatr, kino va shu kabilarni anglash mumkin. Asosan madaniyat vazirligi tasarrufiga kiruvchi ushbu jarayonlarni katta ehtimol bilan aholi "madaniyat" sifatida talqin etilishi ko'p kuzatiladi. Shunday qilib, *madaniyatni insoniyatning ijtimoiy hayotda erishgan tafakkuri, ma'naviyati va faoliyatidagi yutuqlari belgilab beradi. Boshqacha talaffuz qiladigan bo'lsak, madaniyat - bu kishilik jamiyatining adolat, yaxshilik va nafosat (go'zallik) orqali jamiyat hayotida o'zlikni saqlash, shakllantirish va rivojlantirish mexanizmidir.* Shunday qilib, madaniyatni insoniyatning bilish sohasidagi yutuqlari, faoliyat usullari va ijtimoiy hayotning ma'naviy asoslari deb ta'riflash mumkin. Boshqacha qilib aytganda, madaniyat-bu insoniyatning haqiqat, yaxshilik va go'zallik sohasidagi yutuqlari, jamiyatni saqlash, ko'paytirish va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Har bir madaniy davrlarning qadimiy, o'rta va yangi tarixiy jihatlari mavjud. Ulardan ba'zilari allaqachon o'zining mavjudlik davrini tugatgan, ayrimlari esa hali ham mavjud bo'lib, rivojlanishning turli bosqichlarini o'tamoqda. Davriylik g'oyasidan kelib chiqib, N. Danilevskiy tarixiy rivojlanishning beshta qonunini tuzadi.

1) Bir-biriga yagona til yoki tillar guruhi bo'yicha ancha yaqin bo'lgan har qanday qabila yoki xalqlar oilasiga mansub o'ziga xos mustaqil madaniy-tarixiy turlar;

2) Mustaqil madaniy-tarixiy davrga oid bo'lgan sivilizatsiya tug'ilishi va rivojlanishi uchun, unga mansub xalqlar siyosiy mustaqillikka ega bo'lishlari zarur;

3) Bir madaniy-tarixiy davr sivilizatsiyasining boshlanishi boshqa davrdagi madaniyatlarga hamma vaqt ham jiddiy ta'sir o'tmaydi. Har bir davr madaniyatni ozmi-ko'pmi darajada begona sivilizatsiyalar ta'siri ostida takomillashtirib boradi;

4) Turli madaniy-tarixiy davrga mansub sivilizatsiyalar tarkibidagi etnografik elementlar har xil bo'lganidagina o'zining mukammallik, rang-baranglik va taraqqiyotiga erisha oladi;

5) Madaniy-tarixiy davrlarning taraqqiyot jarayoni ko'pincha bir marta meva beradigan (*yoki gullaydigan*) ko'p yillik o'simliklarga qiyoslanadi.

Ularning o'sib, rivojlanish davri noma'lum davomiylikda bo'ladi, ammo gullash va hosil berish davri - nisbatan qisqa bo'lib, bir yo'la o'zining hayotiy kuchini bitirib tugatadi. N. Danilevskiy zamonaviy tarixshunoslik va madaniyat fanida davriy nazariyalarga asos solgan birinchi olim sanaladi. Keyinchalik O. Shpengler, A. Toynbi, P. Sorokin, L. Gumilevlar o'z tadqiqot ishlarida sivilizatsiyalar rivojlanishiga oid tadqiqotlarni davom ettirishdi. Ular davriy taraqqiyotga oid qarashlarning tarafdorlari uchun "umumiylilikni madaniy yaxlitlikdan iborat bo'lgan "tarixiy shaxsiyat" va ushbu yaxlitlikda mavjud bo'lgan "davriy hayot" haqidagi tasavvurlardan tashkil topganligini" bayon etadilar.

Shpenglerning fikricha, har bir davr madaniyatdan sivilizatsiyaga qarab rivojlanishdan iborat bo'ladi. So'nggida madaniy yaxlitlik o'z umriga yakun yasa'ydi va yangisiga o'rinni bo'shatib beradi. Sotsiologiyada ushbu qarash yangi paradigmalariga asoslangan davriy ta'limot bo'lib, u metodologik nuqtai-nazardan strukturali-funksionalizmni ifodalaydi.

"Madaniyat yaxlitligi" g'oyasi sotsial antropologiya fanida chuqur o'rganilib, ushbu ta'limotni B. Malinovskiy va A. Redkliff-Braunlar ishlab chiqqanlar. Ular yaxlitlik deb tushuniladigan madaniyatda "ortiqcha" elementlar yo'q, degan mazmundagi qarashdan kelib chiqib o'z nazariyalarini ilgari suradilar. "Biz nimani ko'rib chiqmaylik, masalan, kiyimlarning bezak elementlari, diniy urflar, marosimlar shakli - bularning hammasi o'zida madaniyat yaxlitligini ifodalovchi ma'lum funktsiyalarni bajaradi. Buni biz kishilar guruhining yashash uchun mavjud muhit sharoitlariga moslashishining o'ziga xos shakli", deb tushunishimiz mumkin. Misol uchun musulmon arxitekturasi shaklan sharq mamlakatlarida bir-biridan farq qilsa-da, mazmunan o'ziga xos yaxlitlikni his etamiz. Bu holat ayniqsa masjid va madrasalar qurilishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Davriy nazariyalar va strukturali-funksionalizm ta'limoti sotsiologiyada madaniyat haqidagi tasavvurlarni evolyutsion paradigma doirasida ishlab chiqilgan g'oyalardan farqli o'laroq o'zgartirib yubordi. Unga ko'ra har bir madaniyat rivoji evolyutsion pillapoyada egallagan o'midan qat'iy nazar o'zining ahamiyatli ekanligini namoyon etdi. Shu sababli ham strukturali-funksionalizm vakillari o'z ko'rsatilib o'tilganidek, har bir madaniy organizm

qanchalik murakkab yurash bo'lgani uchun, madaniyatlarni quloq (primitiv) yoki o'ta rivojlangan turkuga bo'lish mumkin emas. Evolyutsion taraqqiyot nuqtai nazaridan qotoq deb hisoblangan va rivojlanish pillapoyasining pastki qatorlarida turgan madaniyatlar funksionalizm bo'yicha har qanday ilg'or madaniy tuzilmalar kabi harakat qilish qonuniyatiga ega tizim sifatida qabul qilina boshlandi. Bu qarash Yevropacha markuzlashgan dunyoqarashlarga nisbatan qat'iy zarba bo'ldi. Yuqorida ta'kidlanganidek madaniyatga nisbatan antropologik taraqqiyotni qo'llash davom etirildi va rivojlanirildi.

Ikkinchidan, yuksuk madaniyat aslyatni beruvchi muzey-arxiv yondashuv o'tmishda qoldi. Madaniyatni tushunish uchun ma'muriy, urf-odat va dunyoqarashlarni tasvirlashning o'zi etarli bo'lmay qoldi. Har qanday madaniyatning yaxlitligini aniqlashda undagi mavjud dunyoqarashning u yoki bu elementi aytan qaysi funksiyani bajarayotganligi hamda ushbu yaxlitlikni qanday "ushlab turganini" aniqlash kerak bo'ladi. Qolaversa, zamonaviy jamiyada madaniyutshunoslik paradigmasining o'zgarishi bilan muzeylar tushunchasiga bo'lgan munosabatning o'zi ham o'zgardi. Zamonaviy muzeyning ko'ngazmalardan asosiy maqsadi, undagi madaniy muhitning asliga mos g'oyalarni namoyan qilishdir. Nemis sotsiologi V.Delenis 1985 yili o'zining "Uch madaniyat" degan asarini nashrdan chiqaradi. U to'g'ridan-to'g'ri shu ta'kid etgan g'oyalarga ishora qilib, madaniy dunyoqarash sohasida muhim rolni "uchinchi madaniyat", ya'ni zamonaviy ijtimoiy fanlar o'ynaydi. U ijtimoiy fanlar deganda falsafa, sotsiologiya, psixologiya, madaniyat shunoslik, sotsial antropologiya kabi fanlarni nazarda tutadi. Agar XIX asrda ikki qutbli dunyoqarash (*zamonaviylik va an'anaviylik*) mo'ljallarini shakllantirish uchun kurash huquqi mavjud bo'tsa, endilikda ushbu kurash "uchinchi" madaniyat doirasida kurtak ochadi. U ijtimoiy fanlar doirasida amalga oshirilib, bunda ideal tabiiy-ilmiy bilimlarga mo'ljallangan pozitivistik pozitsiya an'anaviy adabiy-gumanitar yondashuvga yaqinroq bo'lgan gerrenevtik yo'l orasida ko'chadi. Gumanistik an'analarda gerrenevtika deganda, biz qadimgi qo'lyozmalarni talqin qilish va uning mohiyatini anglash san'atini ilmiy jihatdan tushunamiz. XX asrning atiqli mutafakkirlari F.Ionin, L. Shlyayernmaxer, V.Dilley, keyinchalik M.Xaydeggerlar o'zlari tanxosidan ishlab chiqilgan gerrenevtik falsafani insonning o'zini o'zi anglash va ma'naviy mavjudligini bilish usuli deb atadilar.

XX asrning birinchi yarimida sotsiologiya sohasida pozitivizmga qaratilgan mo'ljal olish ustuvorlik qila boshlaydi. 90 yillardan boshlab fan va ta'limda ijtimoiy va ma'kuraviy g'oyalarning har bir jamiyatda muhim omilga aylanishi sotsial-gumanitar yondashuvlarni universallikka aylantirdi. Fanning eng radikal tanqidchilari ham madaniyat doirasida tabiiy fanlardagi sotsial masalalarni inkor qonaydigan bo'ldilar. Shunday qilib, madaniyat sotsinlogiyasining rivojlanish dimmikasiga e'tibo beradigan bo'lsak, u o'zida "an'anaviylik", "zamonaviylik" va "ijtimoiy-gumanitar fanlardagi yondashuvlar" tizimi bo'yicha tadqiq etilganligini kuzatishimiz mumkin.

XX asrning 90 yillarida (*keyinchalik ham*) o'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda ayrim tadqiqotchilar ushbu olamni forsiydagi "fomaddun" so'zi bilan izohlashga harakat qildilar. Ta'kidlash mumkinki, bu izoh o'zbek tilida o'zining to'liq lug'aviy ifodasini bera olmadi. XX asrning boshlarida Shpengler ta'kidlaganidek, sivilizatsiyani madaniyat, madaniyatni esa sivilizatsiya sifatidagi talqindagi bo'linish G'arb sivilizatsiyasining inqiroziga olib keldi. Inqiroz - bu jamiyadagi shunday holatki, unda ma'lum bir kuchlarning qarana-qarshiligi natijasida an'anaviy qadriyatlarning buzilishiga sabab bo'luvchi kaskadli vaziyatlar oshib boradi. Zamonaviy sotsiolog va siyosatshunos tadqiqotchilari orasida keng munozarali usur hisoblangan S.Xantingtonning mashhur usri ingliz tili (*The Clash of Civilizations and the Remaking of world Order*)dan tarjima qilinganda "Tamaddunlar yoki sivilizatsiyalar to'qashuvi..." deb emas, balki "Madaniyatlar to'qashuvi..." deb talaffuz qilinmoqda (K.Kulanov.). Musavmlakachilik siyosati bir vaqtda o'zida yangi madaniyatlalar bilan to'qash keldi va bunda natijasida turli xil sivilizatsiyalar to'g'risida fikr-mulohazalarga oid usurlar paydo bo'la boshladi. *Sivilizatsiya - bu insoniyatning ilmiy-texnik yutuq' ha' his, u kishilik jamiyatni uchun hamma vaqt foydali bo'lmagan, ammo o'zining mehnat, kasbiy, ma'kuraviy va boshqa sohadagi faniyatlarini keng ko'lamlarda namoyan etuvchi jamiyat san'atidir.* Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aksariyat tadqiqotchilar madaniyat va sivilizatsiyani bir-biriga yaqin tushunchalar sifatida izohlaydilar. Lekin bu ikki atama yagona mazmun kush etganda, ular uchun ikki xil so'z ishlatilmasdi. Madaniyat sivilizatsiyaga nisbatan hayotga hissiy yondashuv va ma'naviy ijodkorlik ruhi bilan yondashadi. Unda adabiyot, san'at, musiq, falsafa hukmronlik qilsa, sivilizatsiyada sovuqqon va murakkab hisob-kitoblar dunyosi hamda texnik konstruksiyalarga asoslangan texnik-ilmiy ong ustuvor

bo'ladi. Madaniyatning ijodiy tabiati sivilizatsiyaning "raqamli" olami, ma'naviy mehnat esa jismoniy ish bilan qarama-qarshi keladi. Mavjud bayram marosimlari tadbirlarga, dam olish ishlashga erkinlik zaruratiga qarshi qo'yiladi.

Madaniyat sotsiologiyasi sohaning tarmoq yonalishi hisoblanib, u madaniyatning vujudga kelishi, zamonaviy holati va istiqbolini sotsiologik tadqiqotlar yordamida o'rganadi. Madaniyatning jamiyat hayotidagi roli haqida tasavvurlar jiddiy ravishda o'zgarib borar ekan, shunga mos ravishda fanning predmeti, maqsadi, tuzilmasi va usuli haqidagi tasavvurlar ham yangitdan shakllanmoqda. AQSH universitetlarida madaniyat sotsiologiyasi fani o'miga madaniy antropologiya yoki sotsial antropologiya o'qitilib, asosan madaniyatning etnik jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Bugungi kunda madaniyatning roli oshib bormoqda. G'arb taraqqiyot modelida ayrim inqirizlar madaniyat tufayli shakllangan, ishlab chiqilgan turli xil g'oyalar va loyihalar asosida qadriyatlarga qayta murojaat qilishni talab etmoqda. G'ahallashuv tarixiy jarayon sifatida millat va xalqlarni yaqinlashtirgan bo'lsa-da, yangi dunyo tuzilishi uchun kurashni avj oldirib yubordi. Bunda madaniy plyuralizm va taraqqiyotiga erishishning erkinlikka asoslangan tamoyillarsiz davlat boshqaruviga har doim ham erishib bo'linmasligi hisobga olinmayapti. Yevroposentriзм o'miga multikulturizm texno-iqtisodiy, siyosiy, ekologik muammolarning echimini ifodalovchi ko'ptamomlamali dunyoviy makon sifatida o'zini ko'rsatmoqda. Yuzaga kelayotgan muammolarni tarixiy asosda mamlakat, hududlarning madaniy xususiyatlarini inobatga olgan holda echimini topish mumkin.

Madaniyat sotsiologiyasi umuman olganda madaniyatni ilmiy metodologiyasi va tahliliy apparatini keng qo'llaydigan, hamda o'z oldiga sotsiomadaniy o'zgarishlar qonuniyligini aniqlash va tahlil etishni asosiy maqsad qilib belgilaydi. Korp holatlarda u sotsiomadaniy tahlil deb ham ataladi. Sotsiomadaniy tahlil - bu ilmiylikka qo'yiladigan keskin intizomdan ko'ra ko'proq nazariy tadqiqot yo'nalishi bo'lib, o'zida obyektivlik va subyektivlik jarayonlarini ham gavydalantradi.

"Madaniyat" atamasi sotsiologiyada *"sotsial munosabatlarni xususiyat"*¹ deb ham nomlanishi mumkin. U kishilarning jamiyadagi hulk-atvorlari va sotsial o'zaro munosabatlari asosida shakllangan qadriyatlar tizimi bo'yicha

tarfihga solib kelgani. Madaniyatning asosiy o'zagi jamiyati, davlat va boshqa sotsial institutlarning (O'zbekistonda mahalla instituti alohida ahamiyat kasb etadi) faoliyatida namoyon bo'ladi. Shulardan kelib chiqqan holda, madaniyatning asosiy shakllari o'zida ahloqiy, huquqiy va siyosiy madaniyat turlarini qamrab oladi. Kishilik jamiyatining insoniyat dunyosi va tabiatga nisbatan aynan to'g'ri kelmasligida biz sotsial tarix qonuniyatlari hamda sotsial taraqqiyotning o'ziga xos jihatlari mavjudligini qayd etamiz. Shuningdek, bunda biz sotsiurning faqat insonga xos bo'lgan faoliyat shukli, ya'ni madaniyatning yuzaga kelish va mavjud bo'lish jarayonlarini hisobga olamiz, unumlashtiramiz.

Insoniyat turining tabiiy yashash muhiti - bu organik butunlik, insonlar mavjudligining zaruriy asosidir. Inson va uning yashash muhiti bu butunlikning o'zaro tobe' qismi sanaladi. Biroq insoniyat dunyosi va aniq insonning o'z tabiati yoki o'zga kishilarga aynan to'g'ri kelmasligida insonning o'z tabiiy organik butunligiga moslashish jarayoni "to'g'ri" o'rin tutgani yo'q. O'ziga o'xshaganlar bilan muloqotga kirishish zarurati - sotsial tarix, ijtimoiy taraqqiyot va kulturogenozning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqdi². XXI asrning so'nggi o'n yilligida sotsiallik bilan bog'liq masalalar dunyo hamjamiyatining diqqat markazida turadigan bo'ldi. Uning ahamiyati shunkiki, taraqqiy etib borayotgan jamiyada mazkur masala, ya'ni "sotsiallik"ga nisbatan qo'shimcha o'zlashtirilgan yoki o'zgartirilgan, ammo natijasiz "so'zlar" berish yuqorida ta'kidlaganimiz sotsiurda kutilmagan tug'yomlarga olib kelishi mumkin. Shundan kelib chiqib, sotsial madaniyatni "sotsiomadaniy" jarayon sifatida qarash ham mumkin. XX asrning turliq mutaffakiri S.Kaurington fikricha "yangicha shakllanayotgan dunyoda mohiyatan mavjud nizolarning asosini yo'natkura va yoki iqtisod tashkil etmaydi, insonlarning bir-birlaridan uzoqlashuvi va ular o'rtasidagi nizolarning manbalari madaniyat orqali sodir bo'ladi".³

Axborot kommunikasion madaniyat bo'yicha jiddiy tadqiqotlar olib borgan kanadalik antropolog va madaniyatshunos tadqiqatchi G.Maklyuen insoniyat tarixida muloqot va madaniyatning uchta shukli bo'lib o'tganligiga alohida e'tibor beradi. Demak, bular

¹ Kulturi, kulturelogiya va kulturelogiya (Madaniylik fanlari nazariyasi va metodologiyasi). A. Lehtonen, J. Vartiainen (tahrir), 1997, № 2, 54.

² Qadimgi qadimgi O'zbekiston tarixi va madaniyati (tahrir), 2010, № 1, 5, 10.

- a) og'zaki an'analariga asoslangan madaniyat,
- b) yozuv va bosma yozuv an'onalari asoslangan madaniyat,
- v) madaniyatning elektron shakli¹.

Bundan kelib chiqqan holda, biz O'zbekiston sharoitida G. Maktyuen tomonidan keltirilgan tushunchaning uchinchisi, ya'ni madaniyatning elektron shakli tobora rivojlanib borayotganligini e'tirof etmoqchimiz. Sotsiomadaniy jarayonlar ichida keng tarqalgan holatlardan biri - "madaniy talvasa". aniqrog'i madaniy talvasaga tushish hisoblanadi. Ushbu atamani ilk bor 1960 yili amerikalik tadqiqotchi Kalervo Oberg ilmiy muhitga kiritgan. Madaniy talvasaning paydo bo'lishi oddiydan murakkabga qarab boradi va insonda pessimistik, ya'ni noxushlik kufiyati darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, u shunchalik ko'p madaniy talvasaga tushadi. Bunda eski bilan yangi o'rtasidagi to'qnashuv, kechagi kun bilan bugunming bir-biriga mos tushmasligi, avlodlar o'rtasidagi ziddiyatlar, geografik hududning o'zgarishi asosida psixologik va sotsial kayfiyatdagi tushkunlik holatlarini kuzatishimiz mumkin.

Boshqa bir amerikalik mutaxassis F.Bok fikricha "madaniy talvasa insonda o'zga dunyo bilan o'zaro faoliyatga kirishish natijasida o'zi uchun notanish bo'lgan belgi va ramzlar bilan to'qnash kelish oxirida vujudga keladigan tashvishli holat, iadiklar asosida paydo bo'ladi".² U o'zining madaniy antropologiya bo'yicha maqolalar to'plamining kirish qismida (bu qismi culture shock, ya'ni madaniy talvasa deb nomlangan) muamмага quyidagicha ta'rif beradi: "Madaniy talvasa so'zining keng ma'nodagi mazmuni - bu, aytaylik kimdir o'z uyini tark etayotganida, keyinchalik shu uyga o'zining begona bo'lishidir. Inson madaniy talvasa holatida xuddi iblisning vasvasasiga beshgandek, mulqo o'ziga notanish bo'lgan, ammo mavjud makonda hamma vaqt bayon etib kelingan ishonchli va qabul qilingan hodisalarning guvohi bo'ladi. Siz tasodifan kirib kelgan guruhda odamlar har kuni iro etadigan umumiy madaniy rollarga sherik bo'lishingizga to'g'ri keladi. Bunda o'zingiz o'ytib ko'rgandek so'z va nutqni loyihuladitirishning iloji bo'lmaydi. Chunki barcha, shu jumladan siz ham ko'pchilik qatori dunyoni amalda bir xil ko'rasizlar, bir birlaringizdan ximmi kutishni bilasizlar. Shunday bo'lsada, begona jamiyatga o'tib, siz qiyinchiliklarga duch kelasiz, tanangizda o'jizlik va adashish hisini tayasiz va buni ilmiy tilda madaniy

talvasa deyish mumkin". O'quvchimizga muammoni yanada tushunarli bo'lishi uchun quyidagi misolni keltirish o'rindi bo'ladi.

Madaniy talvasaning mazmuni eski va yangi o'rtasidagi madaniy ma'yor va orientatsiyalar to'qnashuvida namoyon bo'ladi. O'tmishga aylangan davrning ishtirokchisi va guvohi bo'lgan shaxs avval shu jamiyatga xos bo'lib, keyinchalik uni tark etishi natijasida yangi bir ijtimoiy hayotni ifodalovchisiga aylanishi mumkin. Buni biz sobiq ittifoq davrida ta'lim olib, kutun hayotini mustaqillikka baxshida qilgan odamlar misolida ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, mudaniy talvasa - bu individual (shaxs) ong darajasidagi ikki madaniyat to'qnashuvidir. Zinbor uni etnik yoki diniy madaniyatlardagi kelishmovchilik omillari bilan bog'lash kerak emas. Qaysidir bir insonning madaniy talvasa holatiga tushishi, uning o'zga muhitdagi madaniyat bilan to'qnash kelib, shuning natijasida o'zida diskomfort, ya'ni noqulaychiliklarni his etishi bilan bog'liq. Madaniy talvasa faqat bir shakl bilan uzoq muddatli davom etmaydi. Buning uchun individ o'zida mujassam bo'lgan stereotiplarni (ongda qolib qolgan odni) qaysidir taribda sindirib boradi. Jumladan, XX asr ta'lim tizimida erkak va ayol jinsiga mansub bo'lgan kishilarning bir sinfida bilim olishi mudaniy talvasa sifatida paydo bo'lgan bo'lsa, hugun bu jarayon oddiy holatga aylanib ulgurdi. Yoki ayol kishining avtomobil rulin boshqarishini bundan 15-20 yil oldin ko'rib, o'zida noqulaychiliklarni his etgan qanchadan-qancha odamlarni uchratish mumkin edi.

Dunyoning globalashuvi va axborotlar ko'lami tarqalishi avj olib borayotgan bugungi davrda har qanday odam bir necha bor u yoki bu darajadagi madaniy talvasa holatini o'z tanasida his etishi mumkin. Bunga milliy yoki diniy farqlar, kiyinish, ovqatlanish, musiqa, oilaviy muhit tarbiyasi kabi omillar ta'sir o'tkazadi. Tanga'ning ikki tomoni bo'lganidek, ta'kidlash kerakki, bir jihatdan madaniy talvasa holatida kimdir tezda o'zini o'nglab olsa, ikkinchidan, unda insonlar og'ir noqulayliklar ichida qolib ketishi mumkin.

F.Bok fikricha, talvasa holatidagi madaniy to'qnashuvli nizom echishning besh usuli mavjud. Birinchi usulni u shartli ravishda "gettolashgan" ("getto" so'zidan olingan) deb ataydi. Zamonaviy jamiyatda migratsiya jarayonlarining avj olishi gettolashish omilini kuchaytirmoqda. Shaxsning o'zga jamiyatga kelib qolganida mahalliy ilmi bilmastligi, tushunchollik, o'zga linga o'tiqod va boshqa shu kabi sabablar ta'ayyl o'ziga notanish bo'lgan madaniyat bilan muomilaga kirishishga majbur bo'ladi. Shunday sharoitda u o'zining shaxsiy

¹ Melvin M. Understanding Media: The Extensions of Man. - Cambridge, 1994. - P. 92.

² F.H. Bok, Culture Shock: A reader in modern cultural anthropology. - New York, 1970. - P. 23.

madaniy muhitini yaratishga harakat qiladi. Boshqa hamjamiyatlari, qarindoshlar, qabildoshlari bilan o'zlariga mos bo'lgan muhit yaratib, mavjud "bogona" madaniyat ta'siridan o'zini o'trab oladi, ya'ni himoya vositasini yaratadi.

Ko'plab G'arbdaagi katta, o'rta va hatto kichik shaharlarda mahalliy madaniyatlardan keskin farq qiladigan getto madaniyatlari paydo bo'ldi. Bularga hind, xitoy, turk, arab va shu kabi kvartallarni misol qilish mumkin. Masalan, Berlinning Kroytsberg tumaniga bir necha o'n yilliklar davomida turk migrantlari va qochoqlari kelib joylasha boshladilar. Nemis olami va turmush tarzini qabul qilishni istamagan turklar o'zlarining sotsial dunyosini ajdodlar an'analari asosida davom ettirib, butunlay yopiq tizim yaratadilar. Natijada turk diasporasi o'rniga o'ziga xos getto paydo bo'ldi. Bu kabi tumanlarda istiqomat qiluvchilar nafaqat turkcha taltiflarda gaplashishadi, unda hatto ko'chalarining nomlari va qiyofasi, undagi reklama va o'lonlar ham turk tilida bitilgan. Turkcha tuman-dixonalar va restoranlar, turk banklari va sa'yohat byuroolari, turk partiyalari vakolatxonalari va devorlarda turk tilidagi siyosiy shiorlarni har qadarda uchratish mumkin. Kroytsbergda butun umr nemis tilida biror so'z gapirmasdan yashab o'tish mumkin. Bunday getto - arman, gruzlar ham revolyutsiyadan oldin Moskvada bo'lgan. Kanadaning Toronto shahrida gettolashgan tumanlar shu darajada o'ziga xos milliy ahamiyat kasb etganidan, amerikalik kinorejissyorlar Kalkutta, Bangkok yoki shunxayda olinishi kerak bo'lgan sahnalarni Torontodagi kvartallarda olishni ma'qul ko'rishadi.

Madaniy to'qnashuvga oid nizolar echimini hal etishdagi ikkinchi usul - assimilyatsiya, ya'ni "qorishib ketish" bo'lib, u o'z mazmuniga ko'ra, gettolashgan jarayonning aksi sanaladi. Assimilyatsiya jarayonida shaxs o'zining asiy madaniyatini rad etib, o'zi uchun yangidun o'zlashtirilgan vatanning madaniy-ma'naviy boyliklarini to'liqicha o'zlashtirishga harakat qiladi. Talvasali holatdagi madaniy to'qnashuv nizosini echishning uchinchi usuli "motaliq masofali" bo'lib, unda madaniy aloqalar o'zaro hamkorlikda mujassam bo'ladi. Aloqalar to'g'ri amalga oshishi va har ikki tomonga foydali bo'lishi uchun o'zaro xayrixohlik va oshkoralik bo'lishi shart. O'zaro munosabatlarda tomonlarning biri "avtoxtun" (mahalliy) va ikkinchisi "muhajir" (qochoq) bo'lsada tarixda muvaffaqiyatli madaniy aloqalar ko'p uchragan. Masalan, ikkinchi jahon urush davrida O'zbekiston, xususan Toshkent shahriga juda ko'p sonli turli millat vakillari evakuatsiya qilinadi.

Odamlar bilan bing yillik san'at korxonalari, ilmiy akademik tashkilot va muassasalarning ko'chirib kelinishi fan va ta'limning rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. O'zbek va turli millatga mansub madaniyatlarining yaqinlashuvi o'ziga xos madaniy simbiozni shakllantirdi. Aholi orasida ko'pchilik paydo bo'ldi, jamiyatning intellektual iqlimi o'zgarib, olukaro va millatlararo totuvlik kuchaydi. Umuman olganda o'zaro madaniy aloqalarning natijalari birdaniga amalga oshishi bilan ko'zga ko'rinmaydi. Ular vaqt o'tishi bilan o'z ahamiyatini namoyon qilib, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy jihatdan jiddiy his olib beradi.

Uchinchi usul qisman, yoki "vaqtinchalik assimilyatsiyalashuv" deb nomlanib, unda shaxs ijtimoiy hayotining qaysidir bir tarmoqlarida o'zga madaniyat foydasiga o'z madaniyatini qisman qurbon qiladi. Masalan, xizmat joyida o'zga madaniy muhiti me'yori va talablariq moslashsa, oilasi va qarindosh urug'lari davrasi, ma'naviy-ma'naviyat sohalarida o'zi mansub madaniyat normalariga amal qiladi. Madaniy talvasani bartaraf etishning ushbu usuli bugungi zamonaviy jamiyatning eng oqimlashgan ko'rilishi hisoblanadi. Ko'pincha muhojirlar o'zga dunyoga qisman assimilyatsiyalashadi va o'z turmush tarzini ikkita, lekin bir-biriga teng bo'lmagan qisimga ajratishga majbur bo'ladi. O'zga hududda gettolashgan madaniyat to'liq shakllanmasa, unda shaxsning mavjud muhitga qorishib ketishi qisman yuz beradi. Lekin qisman assimilyatsiya jarayoni keyingi avlodlarga o'tganda to'liq assimilyatsiyalashuvga o'tib kelishi mumkin.

Davriy o'zgarishlar natijasida XX asr tadqiqotchilarining e'tibori ko'proq "kavrami" madaniyatlar, ya'ni barcha xalqlarning turmush tarzidagi doimiy barqaror elementlarni o'zini ko'pinin darajada o'zgartirmagan holukda o'rganishga qaratiladi. Bunda insonning borlig'ini madaniy bezovchi rangoranglikdagi farqlar alohida ularib olinadi. Natijada madaniyatshunoslikka oid ranglikdagi farqlar alohida ularib olinadi. Natijada madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarning mavzusi ham o'zgarib boradi. Sotsiologiyada asosiy mavzu sifatida insoniyatning tarixiy madaniyati emas, balki aniq mavjud madaniyatlar tadqiqot obyektiga aylandi. Asa-ekskluzivlik bilan bunday yondashuvlar global-evolyutsionizmga oid qarashlardan voz kechishga olib keldi. Madaniyat evolyutsionizmga oid qarashlardan fardlarda evolyutsionizmga asoslangan g'oyalar haqidagi tajribaga asoslangan fardlarda evolyutsionizmga asoslangan g'oyalar o'z o'rnini saqlab qoldi va turli tadqiqotlarning sotsial-falsafiy asosi sifatida taraqqiyotning madaniy rivojlanishiga davriy nuzuriyalar xizmat qildi. Madaniy davriylik deganda o'zgarishlarning ma'lum keama-kesik tarzi va

madaniyatning barqaror rivojlanishi tushuniladi. Ilmiy qonuniylik asosida davriy o'zgarishlar bir-biridan keyin kelishi mumkin, ammo ular qaytalanuvchi yoki takrorlanuvchi mazmun kasb etib qoladi. Biz buni inson hayoti bilan qiyoslashimiz mumkin. Bilamizki, inson tug'ilgach o'z tanasida bolalik, yoshlik, balog'at, etuklik, keksalikni boshdan kechiradi va hayotdan ko'z yumadi. Jumladan, chor Rossiyasi tarixchisi va madaniyatshunosi general N.YA.Danilevskiy tomonidan 1871 yilda chop etilgan "Rossiya va Yevropa" asarida madaniy-tarixiy turlar haqida gapirib o'tadi va ulardan o'ntasini ajratib ko'rsatadi. Bular misr, xitoy, qadimiy semit (*assuriya-vavilon-finikiya madaniyati*), hind, fors, yahudiy, yunon, rim, yangi semit yoki arab, roman-german yoki Yevropa madaniyat turlarida o'z ifodasini topadi. Ushbu madaniy-tarixiy turlar yoki sivilizatsiyalarning har biri o'z shaxsiy tarixiga ega bo'lib, bunda insoniyatning umumiy yoki universal rivoji haqida mulohaza yuritish shart emas.

Madaniyat modernizatsiya nazariyasi doirasida ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar tahlil qilinadigan asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Tanqli siyosatshunos va sotsiolog olim S. Xantington o'zining mashhur "Madaniyatlar to'qnashuvi" asarida demokratiya, oligarxiya va diktatura, liberalizm va konservatizm, totalitarizm va konstitutsionalizm, natsionalizm va internatsionalizm kabi ilmiy qarash va nazariy fikrlashlar madaniyatshunoslikka oid fanlarda orqa planga o'tib qolgan edi. Birinchi darajaga esa yuz yillar davomida rivojlangan Amerika va Yevropa xalqlarining fikrlash tasavvurini dioxotomik aniqlab bergan zamonaviylik va an'anaviylik kontseptsiyalari chiqib oldi. Sotsiologik ta'limotlar tizimida ushbu dioxotomiya tahminan quyidagicha ko'rinish oladi. An'anaviy jamiyatlar uchun o'ziga xoslik tarzidagi madaniyatga motivatsiya beruvchi modellarning askriptiv, partikulyar, diffuz hodisa shakllari.

Askriptiv (ingl. ascription-qo'shimcha kiritish, nisbat berish) atamasi fanga R.Linton tomonidan kiritilgan bo'lib, keyinchalik T.Parsons tomonidan takomillashtirilgan. U sotsiologik bilimlar tizimida "nisbat berish yoki yutuqqa erishish" (*ascription-achievement*) qarama-qarshiligini ifodalovchi mazmunni anglatadi. Qaysidir bir individ (Shaxs) haqida fikr yuritganda yoki unga nisbatan o'zini tutish hulq-atvoriga berilgan sifatlarga qarab fiziologik madaniyat (*yosh, jins, etnik nufuz, tana rangi va boshqalar*) yoki sotsiomadaniy hulqi va muvaffaqiyatiga ko'ra (*qaysidir kasb vakili, fuqaro,*

soliq to'lovchi va shu kabilar) ko'ra mo'ljal olish mumkin. Bu tushuncha sotsial mavqeni xarakterlash, ya'ni shaxsning jamiyatda qaysidir bir qatlamga mansubligini ifodalovchi mezonni belgilashda keng qo'llanilishi mumkin. Rivojlangan sanoat mamlakatlarida shaxsning sotsial mavqesi uning haqiqiy muvaffaqiyatlari (*yutuqlariga qarab*) bilan aniqlanadi. Shu sababli ham askriptiv belgilar (nisbat berish) sanoatlashgan jamiyatlarda hech qanday ahamiyat kasb etaydi.

Universallik (**umumiylik**) yoki "universal-partikulyar" atamasi madaniyat shunoslikda muqobil rag'batlantirish turlaridan biri hisoblanadi. Umumiy motivatsiyaga ega individ har qanday teng ma'nodagi belgilarga ega bo'lgan sotsial obyektga nisbatan bir xil mo'ljal oladi; partikulyar mo'ljal esa, aksincha, individ uchun faqatgina o'ziga xos ahamiyatga ega belgan sotsial obyektlarni e'tiborga oladi. Masalan, har qanday toifali bemorga ko'mak beradigan doktor umumiy-universal mo'ljal olgan hisoblansa, asosan o'zining tanishlari yoki guruhiga mansublarni davolaydigan vrach olgan mo'ljal partikulyar hisoblanadi.

Sotsiologiyada yana bir jihat - diffuz, ya'ni o'ziga xoslik madaniyatlarini o'zaro taqqoslashda muqobil variantlardan hisoblanadi. Maxsus belgili mo'ljallarga asoslangan o'zaro munosabatlarda shaxsning faqatgina o'z hamkori bilan sodir bo'ladigan tabiiy aloqalari muhim ahamiyatga ega bo'ladi (*masalan, savdo bitimlarida sotuvchi va xaridor munosabatlari*). Diffuz mo'ljalga asoslangan munosabatlarda esa shaxsning o'zi birlamchi o'rin tutadi masalan, oila yoki jamiyat a'zolari bir-birlarini shunday qabul qilishadi.

An'anaviy jamiyatda esa inson faoliyati askriptiv nufuzga mo'ljaloladi va shuning asosida unga madaniy nisbat beriladi. Bir vaqtning o'zida kishi o'zining va sherigining jinsi, yoshi, yashash joyi, barqaror ijtimoiy ahvoli bo'yicha sotsial ierarxiya (*pyllapoya*)da qaysidir tabaqa, qatlam yoki kastga ega ekanligi bilan ajralib turadi. "Sherik" kategoriyasi "diffuzli" (*muqobil*) asosida qabul qilinadi. Masalan, qaysidir bir joy yoki hududdan chiqqan ham yurti bilan faxrlanish, maqtanish, ta'sirlanish kabi sifatlarni An'anaviy jamiyat kishisida bu kabi tuyg'ular sotsial harakat belgisi sifatida ham ifodalanadi. Bu o'ziga xos bitim, shartnoma sifatida ham ifodalanib, hech qanday rasmiy yoki legitim mazmun kasb etmasligi ham mumkin. Sherik shuningdek "partikulyar" qabul qilinadi, ya'ni mo'ljal olish individ uchun faqatgina o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan sotsial obyektlarni e'tiborga oladi.

madaniyatning barqaror rivojlanishi tushuniladi. Ilmiy qonuniylik asosida davriy o'zgarishlar bir-biridan keyin kelishi mumkin, ammo ular qaytalanuvchi yoki takrorlanuvchi mazmunda kash etil qoladi. Biz buni inson hayoti bilan qiyoslashimiz mumkin. Bilamizki, inson tug'ilgach o'z tanasida bolalik, yoshlik, balog'at, etuklik, keksalikni boshdan kechiradi va hayotdan ko'z yumadi. Jumladan, chor Rossiyasi tarixchisi va madaniyatsunosi general N.YA.Danilevskiy tomonidan 1871 yilda chop etilgan "Rossiya va Yevropa" asarida madaniy-tarixiy turlar haqida gapirib o'tadi va ulardan o'rtasini ajratib ko'rsatadi. Bular misr, xitoy, qadimiy semit *tasarrufo-venilon-finiqiya madaniyati*, hind, fors, yahudiy, yunon, rim, yangi semit yoki arab, romangerman yoki Yevropa madaniyat turlarida o'z ifodasini topadi. Ushbu madaniy-tarixiy turlar yoki sivilizatsiyalarning har biri o'z shaxsiy tarixiga ega bo'lib, bunda insoniyatning umumiy yoki universal rivoji haqida mulohaza yuritish shart emas.

Madaniyat modernizatsiya nazariyasi doirasida ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar tahlil qilinadigan asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Taniqli siyosatshunos va sotsiolog olim S. Xanington o'zining mashhur "Madaniyatlur to'qnashuvi" asarida demokratiya, oligarxiya va diktatura, liberalizm va konservatizm, totalitarizm va konstitutsionalizm, natsionalizm va internasionalizm kabi ilmiy qarash va nazariy fikrlashlar madaniyatshunoslikka oid fanlarda o'ziga o'ziga qolgan edi. Birinchi darajaga esa yuz yillar davomida rivojlangan Amerika va Yevropa xalqlarining fikrlash asavvurini dixotomik aniqlab bergan zamonaviylik va an'anaviylik kontsepsiyalari chiqib oldi. Sotsiologik ta'limotlar tizimida ushbu dixotomiya ta'midan quyidagicha ko'rinib oladi. An'anaviy jamiyatlur uchun o'ziga xoslik tarzidagi madaniyatga motivatsiya beruvchi modellarning asriptiv, partikulyar, diffuz hodisa shakllari.

Askriptiv (ingl. ascription-qo'shimcha kiritish, nisbat berish) manasi
Janga R.Linton tomonidan kiritilgan bo'lib, keyinchalik T.Parsons tomonidan
takomillashirilgan. U sotsiologik bilimlar tizimida "nishat berish yoki yutuqqa
erishish" (*ascription-achievement*) qarama-qarshiligini ifodalovchi mazmuni
anglatadi. Qaysidir bir individ (Shaxs) haqida fikr yuritganda yoki unga
nishatun o'zini tutish holq-arvoriga berilgan sifatlarga qarab fiziologik
madaniyat (*ynsa, jins, qavk, mifra, jama rangi va boshqalar*) yoki
sotsiymadaniy holqi va muvaffaqiyatiga ko'ra (*qaysidir kasb vakili, fuqaro,*

soliq to'lovchi va shu kabilar) katta ma'ljal olish mumkin. Bu nashruncha
sotsial mavqeni xarakterlash, ya'ni shaxsning jamiyatda qaysidir bir qatlamga
mansubligini ifodalovchi muqomni belgilashda keng qo'llanilishi mumkin.
Rivojlangan saron mamlakatlarida shaxsning sotsial mavqesi uning haqiqiy
muvaflaqiyatlari (yutuqlariga qarab) bilan aniqlanadi. Shu sababli ham
ankriptiv belgilar (nisbat berish) sarvonlashgan jamiyatlarda hech qanday
ahamiyat kash etaydi.

Umumiyat (umumiylik) yoki "universal-partikulyar" shaxsi mudaniyat sharoitida maqobil taqallulirish turaridan biri hisoblanadi. Umumiy motivatsiyaga ega individ har qanday teng nsa'nodagi belgilarga ega bo'lgan sosial obyektlarga nisbatan bir xil mo'ljol oladi: partikulyar mo'ljol esa aksincha, individ uchun faqatgina o'ziga xos ahamiyatga ega belgan sosial obyektlarni e'tiborga oladi. Masalan, har qanday to'fali bemorga ko'rmak beradigan doktor umumiy-universal mo'ljol olgan hisoblanar, asosan o'zining tanishlari yoki guruhiga munsublarni davolaydigan vrach olgan mo'ljol partikulyar hisoblanadi.

Sotsiologiyada yana bir jihat - diffuz, ya'ni o'ziga xoslik madaniyatlarini o'zaro taqqoslashda muqobil variantlardan hisoblanadi. Maxsus belgili ma'jallarga asoslangan o'zaro munosabatlarda shaxsning faqatgina o'z hantqori bilan sodir bo'ladigan tubiy aloqalari muhim ahamiyatga ega bo'ladi (masalan, *navro'z bitimlarida sovranchi va xuridor munosabatlari*). Diffuz ma'jallarga asoslangan munosabatlarda esa shaxsning o'zi birinchi o'rin tutadi masalan, oila yoki jamiyat a'zolari bir-birlarini shunday qabul qilishadi.

An'anaviy jamiyada esa inson faoliyati asriptiv nufuzga mol'jaloladi va shuning asosida unga madaniy nisbat beriladi. Bir vaqtning o'zida kishi o'zining va sheringining jinsi, yoshi, yashash joyi, barqaror ijtimoiy ahvoli bo'yicha sotsial ierarxiya (*pyilapeya*)/du qaysidir tabaqa, qulam yoki kastga ega ekanligi bilan ajratib turadi. "Sherik" kategoriyasi "diffuzii" (*muqobil*) asosida qabul qilinadi. Masalan, qaysidir bir joy yoki hududdan chiqqan ham yurti bilan faxrlanish, maqtanish, ta'sirlanish kabi sifatlar An'anaviy jamiyat kishisida bu kabi tuyg'ular sotsial harakat belgisi sifatida ham ifodalanadi. Bu o'ziga xos bilim, shartnoma sifatida ham ifodalanib, hech qanday rasmiy yoki legatim mazmun kash etmasligi ham mumkin. Sherik shuningdek "partikulyar" qabul qilinadi, ya'ni mol'jal olish individ uchun faqatgina o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan sotsial obyektlarni o'rtibora oladi.

Zamonaviy jamiyatda inson va guruh munosabatlari sotsiomedaniy jihatdan o'zgarib qabul qilinadi. Har bir kishining yutug'i, u tug'ilgan kundan boshlab qaysidir bir qallamga mansublik bilan emas, balki mehnat va qobiliyat asosida o'z sa'y-harakati bilan erishilgan mo'ljalga qarab hukm chiqariladi. O'zaro munosabatlarda idrok va o'zaro ta'sir bir tomondan maxsus shakllantirilgan, ikkinchi tomondan esa universal, umumiy jihatlarga tayyandir. Maxsus shakllangan xususiyatlar dunyoni bilishda turli tarixiy davrlar tajribasida egallangan va shu bilan birga zamonaviy davrda idrok etilayotgan tafakkor asosida namoyon bo'ladi. Kasbiy mahorati oshib, ilmiy maqomga ega darajasi ko'tarilib borgan sari, uning oldida ma'lum bir guruh, toifa va institutlarning xarakteristikasi aniqlanadi. Maqsadli guruhlarning ustunligi sotsial harakatchanlik sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy jamiyatda insoniyatga qaysidir tur *(odatlar, ma'naviyatlar, paydo bo'lgan va h.k.)* yoki ijtimoiy mavjudot deb qarash o'ng qull, uning sotsiopsixologik tavsifi zaif guruhga bog'lab qo'yish deyarli o'zini oqlamaydi. U bugun mukammal shaxs sifatida namoyon bo'lmoqda. Uning biologik va sotsial ehtiyojlaridan tashqari, ong faoliyatini boshqarish va nazorat qilishda jinsiy ehtiyojlar ham ulohida o'rin tutishini uyali yoki andishali yopiq mavzu sifatida qarashlar qariyb yo'qoldi. Jamiyatdagi turlarga ajratish va shaxslarning turmush tarzini bir-biriga qiyoslaydigan bo'lsak, bugungi kunda ijtimoiy hayotda madaniyat va sivilizatsiyalar qarana-qarshiligini osongina payqashimiz mumkin. Bu esa "madaniy pessimist"lar va "madaniy tanqidchi"lar sonining oshib borishiga vaj sabab bo'layotganini tushunish mumkin. Zamonaviy jamiyatning sotsiomedaniy tusidalariga ilmiy-texnik bilimlar, ta'lim, ommaviy aloqalar tizimining rivojlanishi, yuqori darajadagi tibbiyot, o'rta umr ko'rishning uzayishi, demokratik va siyosiy ozodlik tizimining rivojlangan mohilligi, sog'liqni saqlash, pensiya ta'mini va shu kabilar kiradi. Ularni tavsiflash uchun bir qator nazariya va metodologiyalar paydo bo'ldi. Shulardan biri jamiyatning modernizatsiyalashuv nazariyasi.

Davr taraqqiy etib borishi bilan ijtimoiy fanlar tizimida sotsiomedaniy modernizatsiyaga oid nazariyalar tanqidi bir tomonlamaqli herila boshlandi. Tanqidga o'ta alamsiyatli qoidalar ham uchray boshladi. Tanqidchilar o'zaro munozaraga kirishar ekanlar, asosan an'anaviylik va zamonaviylik tushunchalarining assimetrik va dixotomik *(qarana-qarshilik)* jihatlarga bo'lgan e'tiborni qayd etadilar. Ular zamonaviy jamiyatdagi mukammal.

an'anaviylarini esa o'zgaruvchan va ziddiyatli xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Biz ham o'z navbatida o'zbek jamiyatidagi an'anaviylik va zamonaviylik muqonining bugungi holatini qay taribda baholash kerakligini malakaliy tadqiqotchilar muhokamasiga tashlagan holda mulohazalarimizni ilgari shunochimiz. Aksariyat ilmiy adabiyot, OAV materiallari va Internet ma'lumotlaridagi ko'pincha mualliflar tomonidan "an'anaviy o'zbek jamiyati" degan iborani tez-tez qo'llanilishini kuzalaniz. Ishonch bilan aytilish mumkinki, bugungi o'zbek jamiyati an'anaviylikka mansub emas. Aholining nahor usliga borishi, kechqurungi nikoh bazarlari, navro'z yoki bayit bayramlarini nishonlanishi ko'pchilik tasavvur qilganidek an'anaviylik yoki milliy qadriyatlar namunasini ekanligini anglatmaydi. Bularni odat yoki e'tiqodga vosita bo'lgan element sifatida baholash mumkin. O'zbek jamiyati modernizatsiyalashgan tizim bo'lib, o'zida to'liq zamonaviylikni aks ettiradi. Aholining suvdoxolik holati, huquqiy madaniyati, ilmiy-texnik imkoniyatlari, transport va kommunal infiruzilmalarning mavjudligi, axborot bilan ta'minlanganlik darajasi bunga yaqqol misol bo'ladi. Faqat zamonaviylikning rivojlanish sur'ati va shakliga oydinlik kiritilishi kerak xalos. Bugungi kunda kimono kiygan yapon, do'ppili o'zbek yoki belbog' taqqan xitoylikni an'anaviy jamiyat kishisiga qiyoslash butunlay noo'rin bo'ladi.

Sotsiomedaniy identifikatsiya - bu shaxsning mavjud jamiyatda turli madaniy xususiyatlarni o'zida jamlanganligi va shuning asosida undagi sotsial birliklarga tegishli ekanligini anglash, his etishdir¹. Sotsiomedaniy identifikatsiya turkida kichik sotsial guruhlar, sinilar, hududiy birliklar, etnik va milliy guruhlar, xalqlar, sotsial harakatlar, davlat va global sharoitda butun bir insoniyat ham kiradi. Bunda inson sotsial munosabatlar tizimidagi maduniy subyekti, ya'ni agenti *(fashunchi)* sifatida o'zini idrok etadi, his etadi va baholaydi. U yoki bu identifikatsiyaning ijtimoiy strukturadagi o'imi baholaydi. U yoki bu identifikatsiyaning o'zgarishi ta'sirida almashishi mumkin. Masalan, har bir davrning boshqaruv apparatidagi o'zgarishlar yangi shaxslararo yoki avlodlararo identifikatsiyani paydo qilishi mumkin. Jumladan, XX asrning 30-60 yillaridagi insonlar uchun non mukofot rolini bajarishi muqunrar edi. Ammo bugungi kun avlodiga nonning qadri android tizimidagi texnik vositalar *(kompyuter, telefon, turli maishiy texnika bopamlari)* qiymati bilan solishtirish

¹ Bironvasson S. Sotsiologiyadagi identifikatsiya sotsialiy kontakt // Insoniyatga psixologiya. - 1993. - 11. - 36.1 - 3. 61

mutlaqo tushunarsiz holat hisoblanadi. Madaniy munosabatlarda identiklik muhim ahamiyat kasb etib, u milliy, etnik, fuqarolik, kasbiy, hududiy, diniy-konfessional, gender va yoshga oid mazmun kasb etadi, boshqa turlarga bo'linib, u o'z qamrovidagi insonlarni iqtisodiy, siyosiy, maishiy, ma'naviy, madaniy, mental jihatdan hayot tarzida ma'lum stereotiplar hosil qilishi, fikrlash, hulq-atvor natijasida sotsial guruh yoki qatlamlarni yaratishi bilan xarakterlidir.

"Zamonaviy jamiyat" atamasi ilk bor G'arbiy Yevropa va shimoliy Amerika tadqiqotchilari tomonidan ilgari suriladi.

Snouning "Ikki madaniyat" asari XX asrning o'rtalarida dunyoga kelgan bo'lib, juda ommaviylashib ketadi va u jamiyatshunoslikdagi mumtoz qarama-qarshilikning bir ko'rinishi sifatida saqlanib qoldi. Uning madaniyatga bo'lgan yondashuvi muaamoga avval yozilgan tanqidlardan nimasi bilan farq qilgan, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bunda ikki xil yo'nalish mavjud bo'lib, birinchisi madaniyatni baholashda qutbiy o'zgarishni yuzaga kelishi, ya'ni adabiy va ijtimoiy sohadagi ziyolilarning dunyoqarashlarida an'anaviylikdagi ijtimoiy rollarni salbiy baholashga erishishi. Ikkinchi guruh vakillari bir qadar konservativ bo'lib, unda an'ana va udumlarning ashaddiy tarafdori sifatida qolib ketishlari. Bu esa o'z navbatida keskin ilmiy-publistsistik va dramatik bahs-munozaralarni keltirib chiqardi. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida ushbu holatning yaqqol ifodasini qariyb 25 yil mobaynida milliy OAV (*televidenie, gazeta-jurnallar, radioe Shittirish*) va Internet (*mahalliy sa'ylar, sotsial tarmoqlar*)dagi turli xil debatlarida kuzatdik. Milliy OAVlarda an'anaviylik urf-odatlar, qadriyatlar, an'analar, udumlarni qattiq himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, aksincha sotsial tarmoqlarda globallashgan dunyoning texnik yutuqlariga katta e'tibor qaratilardi. E'tirof etadigan tomoni shundaki ijtimoiy-gumanitar sohasining davlat tashkilotlarida ishlaydigan xodimlari an'anaviylikni qattiq turib himoya qilganlari holda, o'z farzand va nabiralarini rus yoki Yevropalashgan bog'cha va maktablarga ta'lim olishlari uchun berardilar. Albatta bu paradoksl holat jamiyatda yopiq tushunmovchiliklarni keltirib chiqarardi.

Nazorat savollari:

1. "Madaniyat" atamasining vujudga kelish tarixi;
2. Madaniyat va sivilizasiyaning farqi
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida madaniyatning talqini

4. XIX asr Yevropa mutafakkirlarining madaniyatga bo'lgan yondashuvlari
5. Madaniyatlar to'qnashuvi va uning sosiologik jihatlari
6. "Sotsial madaniyat"ning zamonaviy jamiyatdagi o'rni
7. Sotsiologiyaning taraqqiyotida madaniyatning o'rni va roli
8. Davriy o'zgarishlar natijasida madaniyatning ahamiyati

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Kalanov K. Madaniyat sotsiologiyasi. -Toshkent: Innovation-Ziyo, 2020. 194 bet.
2. Kalanov K., Sabirova U. Ijtimoiy antropologiya. -Toshkent: Go To Print, 2020. 176 bet.
3. Ashirov A., Atadjanov Sh. Etnologiya: o'quv qo'llanma. -Toshkent: Milliy kutubxona, 2007. 160 bet.
4. Askarov A. История происхождения узбекского народа. -Ташкент: Узбекистан, 2018. 664 с.
5. Умаров Э., Абдуллаев М., Хакимов Э. Культурология: Учебное пособие для студентов ВУЗов. -Ташкент: Янги аср авлоди, 2004. 156 с.
6. Кармин С. Культурология. - Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 2003. — 928 с.
7. Быстрова Т. Ю. [и др.]; Культурология. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. - 192 с
8. Фомина Н.Н., Борисов О.С., Свечникова Н.О.Х [и др.]; Культурология - Санкт-Петербург: СПб. ГУ ИТМО, -2008. - 483 с.
9. Edward K. What is Culturology? // Journal, Cultural Studies Appendix • Special Edition No.1 2019
10. Каюмова Ш. Музеи Узбекистана под открытым небом и развитие туризма на основе их виртуального отображения// Журнал Социомфера № 2 2016

4.4. Din sotsiologiyasi

Reja:

1. "Din" tushunchasi va uning ijtimoiy mohiyati.
2. Kishilik jamiyati tarixida din va diniy e'tiqodning sotsiologik jarayonlari.
3. Dinning jamiyat hayotidagi funksiyalari.
4. Din va uni davlat bilan o'zaro munosabati
5. O'zbekiston jamiyatida diniylik va dunyoviylik munosabatlari.

Ma'lumki, din va diniy e'tiqod sotsial institut sifatida odamzodning paydo bo'lishi bilan vujudga keldi va uzoq tarixga ega bo'lgan mashaqqatli evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Bugungi kunda sotsiologiyada dinni sotsial institut sifatida o'rganadigan bir-biridan keskin farq qiladigan, yoki o'xshash bir qator yo'nalishlar shakllangan. Ularning har birini asosida u yoki bu sotsiologik voqelik xususiyatini aks ettirgan tasavvurlar yotadi. XVIII asrning oxirigacha dinning integratsiyalashtiruvchi funktsiyasi haqida gapirish juda mushkul edi. Yevropa O'rta asrlari va Yangi davrning boshlanishi diniy ko'rinishdagi ko'plab konfliktlarga boy bo'ldi. Reformatsiya diniy asosdagi ziddiyatlarga shunday qaltis holatlarni olib kirdiki, jamiyat osoyishtaligi va tinchligini nisbatan bo'lsada ta'minlash uchun din va davlat ta'sirini ajratish zaruriyati paydo bo'ldi.

Rossiyalik taniqli sotsiolog V.Garadjaning ta'kidlashicha, o'sha davrning mutafakkirlari - T.Gobbs, J.Lokk, D.Yum kabilar din jamiyatga barqarorlik olib keluvchi kuch emas, degan iddaoni ilgari surishdi. Masalan, Gobbs o'z asarlarida xristian dini tarixidan lavhalar keltirib, jamiyat uchun dinda juda xavfli kuchlar mavjud, deb hisoblaydi. Ma'rifatchilikning mo'tadil yo'nalishi esa din institutining sotsial foydasini ko'proq e'tirof etadi. Buning asosiy sababi sifatida hech bir jamiyat o'zining markaziy institutlari daxlsizligini tan olmasdan mavjud bo'la olmasliklarini ko'rsatib o'tadi. Masalaning jiddiyligi shundan iborat ediki, Yevropa Yangi davrining konfessional dini aksariyat hollarda barqarorlik va tinchlik emas, aksincha, bahs va sotsial kelishmovchiliklar manbai bo'lib xizmat qildi. Shuning uchun jamiyatda dinga shunday o'rin ajratish kerakki, unda u jamiyat hayotiga, ayniqsa uning barqarorligiga xavf solmaydigan makomga ega bo'lsin, degan tamoyilni ishlab chiqish harakatlari boshlandi.

Aynan shu maqsaddan kelib chiqib, J.Lokk din va jamiyat munosabatlarini muvofiqlashtirish varianti sifatida dinni "xususiyashtirish", ya'ni uni davlatdan ajratish g'oyasini yoqlab chiqdi: davlat sotsial institut sifatida fuqarolar va ularning mulkini qo'riqlashi hamda ko'paytirishga yordam berishi lozim. Cherkov esa ixtiyoriy birlashma bo'lib, u hamjihatlik asosida ibodat qiladigan kishilar tomonidan tashkil etiladi.¹ Muammoning boshqa variantini Jan Jak Russo taklif qildi. O'zining "Ijtimoiy shartnoma haqida, yohud siyosiy huquqning boshlanishi" (1762 yil) asarida u

quyidagilarni yozadi: "Davlat uchun eng muhimi har bir fuqaroning o'z majburiyatlarini sevishtirishga majbur qiladigan dinga ega bo'lishidir".¹ Bunda u mavjud dinlarni emas, balki "fuqarolik dini"ni nazarda tutayotganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bu erda so'z bevosita diniy arkonlar haqida emas, aksincha, ijtimoiy burch haqida ketayaptiki, usiz ibratli fuqaro ham, sodiq kishi ham bo'lishi mumkin emas. Ushbu arkonlarni qabul qilmagan kishilar xudoni emas, balki qonunlarni chin dildan sevmaydigan antisotsial shaxs sifatida jamiyatdan tashqariga chiqarib yuborilishi lozim.

Din va jamiyat mavzusida faoliyat ko'rsatgan sotsiologlar orasida xristian dinga nisbatan radikal, tanqidiy munosabat bildirgan mutafakkirlardan biri K.Marks sanaladi. Uning fikricha, din sinfiy kurash maxsulidir va u jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni hukmron doiralari foydasiga himoya qilib chiqadi. Uning fikricha, din insonning tabiat hodisalari oldidagi ojizligining hosilidir va bu holat kishilarni jamiyatning dolzarb muammolaridan chalg'itadi. Ijtimoiy hayotning aniq misollari uning bu fikrlari batamom noto'g'ri ekanligini to'liq ko'rsatdi. K.Marks ta'limotini tanqidiy tahlil qilgan boshqa yo'nalishlarning vakillari hech bir jamiyat din va uning ta'sirisiz faoliyat ko'rsatmagani va ko'rsata olmasligini asoslashga harakat qildilar. Ular orasida E.Dyurkgeym va M.Veber alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Agarda E.Dyurkgeym ta'limotida dinning bosh vazifasi - jamiyat hayotini integratsiyalashtirish bo'lsa, M.Veber tadqiqotlarida din sotsial tizimdagi o'zgarishlar omili sifatida tahlil etiladi.

XVIII-XIX asrlardagi dinning radikal tanqidchilaridan farqi o'laroq, E.Dyurkgeym dinda "hom-hayollik", "sohta ong"ni emas, aksincha, inson mavjudligi asoslari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan muhim institutni ko'rdi. E.Dyurkgeym tasavvuricha, din predmet va hodisalarni muqaddaslik va behudalikka ajratib berishi kerak. Dinning o'zi esa muqaddaslikka yo'naltirilgan e'tiqod va harakatlarning birdamlik tizimidir. Ushbu e'tiqod va harakatlar "axloqiy jamoa"ni vujudga keltirishga sabab bo'ladi.

Demak, din bu - insonlarning hulq-atvorini alohida bir tashkil etilgan shaklidir. Din individ mavjudligi uchun emas, aksincha, jamiyat mavjudligi uchun faoliyat ko'rsatadi. Shuning uchun dinning ifodachisi bo'lib individual emas, guruhning "jamiya ongi", ya'ni sotsial ong namoyon bo'ladi.

¹ Руссо Ж. Ж. Гражданское общество и государство: почему государству важно, «чтобы каждый гражданин имел предлинно» // Религия и общество. Христианство и сциология. - Москва: «Аспект-Пресс», 1996. - С. 47.

¹ Гардья В. И. Сциология религии. - Москва: «ИИИРПА-М», 2007. - С. 32.

E.Dyurkgeym tahminicha rituallar (*rasm-rusmulor*) ham jamiyat hayotining normal faoliyatiga biddi ijtimoiy ta'minot uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat kabi kerakli atributlardir. Rituallar tufayli guruh o'zini qo'llab-quvvatlashga erishadi va bu holat individ uchun o'ta muhimdir. Chunki uning o'zi guruhdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Rituallar esa kollektiv harakatlardir.

Har qanday jamiyat o'zining yaxlitligini saqlashga muhtojdir va bu vazifa din bilan bog'liq jarayonlar yordamida amalga oshiriladi. Aynan shu nuqtai nazardan dinning ushbu sotsial vazifasini hech nima bajara olmaydi. Din biddi huquq va axloq kabi sotsial institut sifatida, real kuch turqasida jamiyat holatini belgilab beradi. Diniy e'tiqod va rasml-rusmular tarixiy davrning barcha sharoitlarida o'zgarib borishidan qat'iy nazar jamiyatning integratsiyalashuv jarayoni dinning funksiyasi asarutida qoladi. E.Dyurkgeym uchun din avvalambor jamiyat barqarorligi, yaxlitligi va tartibining asosidir. Aynan shu tufayli din konservativ kuch bo'lib, u o'zgarishlar tamon emas, balki mavjud turibni saqlashga qaratilgandir va "mudofaa" funksiyasini bajaradi. E.Dyurkgeymdan keyin dinning funksional tahlili rivoji B. Malinovskiy va A.Redklif-Braun tomonidan amalga oshirildi. M.Veber o'zining "Protestant axloqi va kapitalizm ruhi" asarida dinning rafaqat barqarorlashtiruvchi funksiyasini, balki qoloq ma'naviy asoslarni isloh qilish funksiyasini ham qayd etdi. U katoliklik o'mini egallagan protestantizm G'arb jamiyati hayotining ma'naviy asoslarini modernizatsiya qilganligini, ularni o'zgaragan sharoitlarga ko'proq adckvat qilganligini ko'rsatdi. Faniqli amerikalik sotsiolog T.Parsons M.Veberning din institutining sotsial taraqqiyot omili haqidagi kontsepsiyasiga quyidagi bahosini bergan edi: "M.Veber hech bir sotsiolog ko'rsatib bera olmagan hodisani uniqladi, ya'ni jamiyatni asosiy turlarga ajralishi, muayyan sotsial o'zgarishlarning muhim rag'batlarini yaratilishi va ayniqsa, zamonaviy industrial jamiyat rivojining omilini belgilab berishda u buyuk diniy harakatlarning ahamiyatini bu jarayonlarga hal qiluvchi hissasini qo'shgan asketik protestantizm timsolida yuqqol isbotlab berdi"¹.

Ma'lumki, zamonaviy sharoitlarda ijtimoiy-siyosiy barqarorlik jamiyat taraqqiyotining muhim paydevori hisoblanadi. Ushbu barqarorlikni ta'minlashda moddiy omillardan tashqari shunday ma'naviy omillar ham mavjudki, ularning ahamiyati birinchisidan kam emas. Jumladan, din instituti

shunday omillar sirasiga muvofiq hisoblanadi. Hozirda har qanday jamiyatda din va uning sotsial ahamiyatini anchu salohiyatli deb e'tirof etish mumkin. Ayniqsa, ko'p millati va ko'p konfessiyali jamiyatlarda diniy e'tiqod o'ta nozik masalalar turkumiga tegishlidir. Shu jihatdan qaraganda bunday murakkab sotsial turkibga ega jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta'minlash o'ta mushkul vazifadir. Lekin diniy omil rolini e'tiborga olmay turib, ushbu barqarorlikni ta'minlab bo'lmaydi.

Keyingi yillarda dunyoning turli mintaqalarida vujudga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tangliklar hamda ular negizida sodir etilayotgan noho'sh hadisalar jamiyat hayotida diniy omildan oqilona foydalanmaganlikning natijasidir. Chunki diniy e'tiqod negizidagi sotsial konfliktlar jamiyat uchun o'ta xatari va talofati bo'lgan fuqarolar urushini keltirib chiqarishi muqamardir. Bu fikrga misol turqasida Yevropa hududida shinnoliy Irlandiya katoliklari va protestantlari, Bolqon yarim orolida xristianlar va musulmonlar, Misr va Livonda musulmon arablar va xristian arablar, AQSH okkupatsiyasidan keyin Iroqda, qadimgi sivilizatsiya markazlardan bo'lgan ko'hna Suriyoda sunnitlar va shialar orasidagi xatari ziddiyatlar hamda ular keltirib chiqarayotgan keskinliklarni keltirishimiz mumkin.

Albatta, hozirgi dunyoviy davlatlarda din davlatdan ajratilgan. Buning uchun albatta tarixiy zaruriyatlar ham mavjud bo'lgan. Ta'kidlab o'tilganidek, dini davlatdan ajratilish g'oyasini Yevropada birinchilarda bo'lib ko'tarib chiqqan olim bu - ingliz faylasufi J.Lokk. Lekin bu sotsiologik tamoyil bundan ancha ilgari. Movarounnahr hududida allaqachon o'z tarbiyasini topib bo'lgan edi. O'tmishdagi davlatchiligimiz dunyoviylik xususiyatiga ega bo'lgan deyishimizga to'la asoslar mavjud.

Mamlakatimiz tarixiga VII asrning oxirlarida kirib kelgan islom tez fursatda etakchi dinga uylandi va buyuk vatandosh bobokalonlarimiz faoliyati sababchiligida yanada rivoj topdi. Ayniqsa, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Motrudiy, keyinroq esa Ruxoniddin Marg'inoniy, Ahmad Yassaviy, Abdulhaliq G'ijduvoniy, Baboukdin Naqshband, Xo'ja Ahror Valiy kabi ko'plab ajdodlarimiz islom dini taraqqiyotiga butun musulmon olami so'zsiz e'tirof qilgan ulkam ulushlarini qo'shдилar. Ular qoldirgan tarixiy asarlarda jamiyat a'zolarining o'zaro tinchlik va totuvlikda yashash masulalari atroflicha yoritilgan.

¹ Parsons T. Olasiy skazi. Amerikadagi sotsiologiya. Barqarorlik, problem, tadqiqot. - Moskva - 1972. - S.176.

Zamonaviy O'zbekiston ko'p millatli va turli-tuman konfessiyalar faoliyat ko'rsatayotgan dunyoviy mamlakat sifatida yuqoridagi turixiy merosga tayanib kelmoqda. Millatlararo totuvlik, dinlar orasidagi bag'rikenglik davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Milliy tarkib bo'yicha rasmiy ma'lumotlarga qaraganda o'zbeklar mamlakat aholisining 1/2 qismini tashkil etadi va jamiyatda islom etakchi din hisoblanadi. Mamlakat hududida ko'plab masjidlardan tashqari Cherkovlar va sinagogalar ham qad ko'tarib, ularda erkin diniy e'tiqod faoliyati olib borilmoqda. Tolerantlikning asosiy talablaridan biri esa bu - turli diniy e'tiqod egalari bir-birlarining e'tiqodlarini oyoq osti qilmasliklaridir.

Mamlakatimizdagi turli konfessiyalar orasida totuvlik va bag'rikenglikni yanada mustahkamlanib borishi ko'p jihatdan mamlakat aholisining aksariyatini tashkil qiladigan, islom diniga e'tiqod qiladigan fuqarolarga asosiy ma'suliyatni yuklaydi. O'zbekiston musulmonlari diniy idorasi tomonidan nusus etilib, nashr qilinayotgan diniy adabiyotlardan chuqur tanishib borayotgan ko'plab vatandoshlarimiz dinga birovni zo'rab kirgizish mumkin emasligi, islomni qabul qilmagan, boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilarni ta'qib qilmaslik va ularga azob-uqubat etkazishdan tiyilish zarurligini ushbu adabiyotlarda ilgari surilgan etarli dalil hamda hujjatlar asosida chuqur anglab etmoqchilar.

Shuningdek, televideniye ko'rsatuvlari va radiodiffraktsiyalarda tanikli diniy ulamolarning islom madaniy merosiga tayanib, bu masala bo'yicha qilayotgan ma'ruzalari ham boshqa dindagilarga nisbatan bag'rikenglik tuyg'usini shakllantirish bo'yicha k'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Lekin hozirgi sharoitlarda holijamlikka berilish sira mumkin emas. Ayniqsa, diniy asosda konflikt chikarishga intilayotganlar ig'volari uchmaslik kerak. Boshqa mamlakatlar uchun "iboratli namuna" bo'lishga da'vogarlik qilayotgan ayrim G'arb mamlakatlarida "erkin dunyo matbuoti" niqobi ostida o'lon qilingan g'alanis karikaturalar, suratga olinib, internet tarmog'iga joylashtirilgan beburd video lavhalar dunyo musulmonlari va xristianlari orasiga nifoq solishi, uning asosida kelib chiqish ehtimoli bo'lgan konfliktlar esa global miqyosda, jumladan mamlakatimizda ham mavjud ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka o'la salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Shu jihatdan qaraganda, diniy sotsial institut sifatida bajarayotgan funksiyalari tufayli bunday salbiy ilatlar yo'lga ishonchli to'siqlar qo'yishi mumkinligi bugun barcha jamiyatlarda o'z dolzarbligini saqlab qoladi. Demak,

sotsial institutkeng qumrovli sotsial hodisa bo'lib, uning asosida jamiyat a'xolari o'z oldirlarga qo'ygan maqsadlariga erishish, shaxsiy va jamoaviy ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Shuningdek, bu jarayonda kechadigan ularning hukm-alvorlari ma'lum bir tartib-qoidalarga sulinadi. Ijtimoiy hayot sotsial institutlar faoliyatining yig'indisidan tashkil topar ekan, ular S.S.Frolovning fikricha bir-birlariga faol ta'sir ko'rsatadilar va shu nuqta nazardan o'tzero munosabatlarga kirishadilar¹.

Jamiyatda yakka holda, boshqa institutlar bilan hamkorlik qilmaydigan institutning o'zi mavjud emas. Masalan, ishlab chikarish, savdo, is'etmol, ta'lim, o'la madaniyat, din va boshqa sotsial institutlar o'zlari bajarayotgan funksiyalari orqali ijtimoiy hayotni yaxlit, tizimli mazmunda tashkil qilib berish jarayonida chuqur hamda keng miqyosdagi integratsiyaga kirishadilar. Shuning uchun sotsial institutlar muammosi kishilik jamiyatining fundamental mavzisi bo'lib qolaveradi.

Din - kishining yorag' olamga kelishi va ma'lum bir vaqtdan keyin uni tark etishi orasidagi borliq masofasi, butun umri davomida uni tubdan o'zgarishiga o'z ta'sirini o'tkazish salohiyatiga ega bo'lgan voqeilikdir. Ilmiy adabiyotlarda uning lug'aviy ma'nosi turli-tuman qarashlar asosida ilgari suriladi.

"Din *farohat*, *ishonch*, *ishonmoq* - borlikni yaratuvchi va boshqaruvchi, adolatning yuksak namunasi, moddiy olamga xos bo'lmagan va ayni vaqtda barkamollikning oliy ko'rinishi sifatida tushuniluvchi oliy mavjudotga, ya'ni, xalqqa munosabat, tasavvur, urf-odat va nasosinlar majmuidir".²

AQShning Nyu-Gemp Shir (The University of New Hamp Shire) universiteti professori M.Dillon din hodisasiga quyidagi ta'rifni berganligi alohida e'tibordir:

"Din bu - zamonaviy Amerika va dunyoning boshqa mamlakatlarining ijtimoiy hayotini tushunishdagi tayanch konstruksiyadur. Aksariyat amerikaliklarning kundalik hayotlarini tushunishda dinning turli sotsial jarayonlardagi rolini aniqlash sotsiologlar uchun qiziqish uyg'otadi".³

Dunyoviy adabiyotlarda dinlarning tasvifi quyidagi tarzda beriladi:

— ibtidoiy jamoa sharoitlaridagi urug'-qabila dinlari (*fetichizm*, *totemizm*, *animizm*, *magiya*). Ushbu dinlarda q'ododlar Shaxsiga sig'imish, urug'-

¹ Frolov S. S. *Ushbu qonunlar bo'yicha*. - Moskva. *Adabiyot*, 2011. - S. 162.

² *Islom dinining asosiy qonunlari*. - Toshkent: O'zbekiston Federatsiyasi milliy jamiyati, 2004. - B. 112.

³ *Religion in America*. - Toshkent: O'zbekiston Federatsiyasi milliy jamiyati, 2003. - B. 7.

aymoqchilik aloqalari muhim o'rin egallaydi. Bunda qabila boshlig'ining Shaxsi ilohiylik asosida haddan ziyod ulug'lanadi. Hozirda bu dinlarning vakillari Janubi-Sharqiy Osiyo, Avstraliya, Okeaniya, Afrika aholisi va shimoliy hamda Janubiy Amerikaning hindu qabilalarida istiqomat qiladilar;

— milliy dinlar *komfursiyechilik, hinduizm, yahudiylilik, xristian va boshqalar*. Ular ayrim xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa hayotiy xususiyatlarini aks ettiradi. Bu xalqlar o'z dinlariga boshqa millat va xalqlarni qabul qilishmagani tufayli ularning dinlari jahon dinlari darajasiga chiqqan olmadi;

— jahon dinlari *kontinental, ishon va birlashuvchilik*. Mazkur dinlar eng ko'p o'riqod qituvchilarga ega hisoblanadi. Ularning geografiyasi juda katta hududni qamrab oladi. Bu dinlarning milliy dinlardan asosiy farqi shundaki, ularni kishilarning millati va irqidan qat'iy nazar o'riqod qilish imkoniyatlari to'liq mujassamlashgandir.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan dinlar kishilik jamiyatining tarixida o'ziga xos o'rinda ega bo'lgan va shunday qolmoqda. Ushbu tarixiy jarayonlarning vorisligi asosida din zamonaviy jamiyatlarda ham kishilarning tumush va tafakkor tarzi tizimining muhim elementi sifatida sotsial, mafkuraviy munosabatlarining o'ta muhim muvofiqlashuvchi hamda etakchi kuchi bo'lib kelmoqda.

G'arbiy Yevropa ma'rifatchilarining diniy baham topishi haqidagi g'oyalari o'zining to'liq isbotini topmagan bo'lsa-da, lekin bu mintaqadagi mamlakatlarda diniy o'riqod masalalari ancha zaiflashganiga guvoh bo'lib turibmiz. Sharq mamlakatlarida esa bu jarayonlar aksincha kechmoqda: din ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy elementi sifatida kishilarning kundalik va ijtimoiy hayotlariga tobora chuqur kirib bormoqda.

Zamonaviy sharoitlarda diniy xalqning ijtimoiy ma'yomi bir bo'lagi sifatida insonning haddan ziyod ortib bormoqda moddiy ehtiyojlarini qatiblash hamda odamzotni ma'naviy kamolat sari yo'naltirishga qodir subhiyati jamiyadagi ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-siyosiy barqarorlikni ta'minlovchi omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hozirda dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida davlat instituti o'z mafkuraviy platformasini mustahkamlash va ommaning ijtimoiy ongiga ta'sir ko'rsatishda din omilidan faol foydalanilmoqda. Shu nuqtai nazardan

qaranganda, ma'lum bir ma'noda milliy g'oyaning o'zagini diniy qadriyatlar tashkil etayotgani kuzatilmoqda.

Din hodisasining mohiyati va uni zamonaviy jamiyat hayotida tutgan o'rnini tahlil qilishda o'rinishda dinga bo'lgan munosabatlarni ham unutmashlik kerak. Ayniqsa, dindun kamchiliklar qidirib, uning ahkomlari va qadriyatlarini tanqidini davlat siyosati darajasiga ko'tarish qanday ayanchli oqibatlarga olib kelganini har doim yodda saqlash lozim.

Sobiq totalitar tuzum davrida, mamlakatimiz ijtimoiy-gumanitar fanlari firnida din va uning tadqiqotlari bir tomonlama "kurashuvchan" ateistik¹ ruhda olib borilgani bizga yaqin o'tmishdan yaxshi ma'lumdur. Bu davda din inson ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-siyosiy hayoti sharoitlarini nomunosib tarzda aks ettiruvchi salbiy hodisa sifatida talqin qilingan edi. Bu holat esa dinning haqiqiy sotsial ahamiyatini ochib berishga monelik qildi. G'arb mamlakatlarida esa dinning sotsiologik tahlili ochiqlik ruhida, ilmiy qadillar va ishonqlik tarixiy mu'ammolar asosida va nishatan xolislik tamoyiliga tayangan holda olib borilganini alohida ta'kidlash mumkin.

Demak, diniy ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning omili ko'rinishda o'rganish uni alohida ijtimoiy-madaniy tizim, murakkab sotsial fenomen sifatida, boshqa sotsial institutlar bilan chuqur aloqadorligi nuqtai nazardan turib tahlil qilishni taqozo etadi.

Ma'lumki, Yevropadagi ma'rifatchilik harakati dinga funksionalizm tamoyili nuqtai nazardan murojaat qila boshladi. Buning natijasida esa dinning mazmuni o'zining to'liq yoki qisman voz kechish kayfiyati shakllandi. Lekin G'arbda hamma ham bunday yondashuvga moyillik bildirmadi. Masalan, frantsuz sotsiologi E.Dyurkgeym diniy jumiyada muayyan ijobiy funksiyalarni bajarayotgan sotsial institut sifatida qabul qilishni taklif etdi. Uning bunday qarashlari keyinchalik amerikalik mashhur sotsiolog T.Parsons tomonidan yanada ijodiy ruhda rivojlantirildi.

Umuman olganda, din kishini tematsendentallikda² yo'naltiradi. Boshqa dunyoviy ijtimoiy tizimlar esa jamiyat tomonidan belgilangan vazifalarni bajaradi.

¹ Ateizm (qurashuvchi) ekanligi, natijada dindun-qadimiy xalqlar qadriyatlarini bevosita rad etilganligi ta'kidlanadi.

² Umuman holda, dindun diniy tizimni tashkil etadi. Buning natijasida diniy tizimni tashkil etadi. Buning natijasida diniy tizimni tashkil etadi.

bo'lmagan, aksincha, u temuriylar hukmronligi o'tasidagi toj-taxt uchun kechayotgan birondarkushlik urushlarining oldini olishga o'zining asoydil va munosib ulushini qo'shib kelgan ekan.

Darhaqiqat, temuriylar hukmronligi tarqalishiga yuz tutishi bilan bizning yurtimizda ham din va uning arkonlaridan unumli foydalanish uchunagina sus'iydi va bu hol o'z nurbatida ijtimoiy taraqqiyotga salbiy ta'sirini ko'rsatishga ulgundi. Ayniqsa, bu holat XVIII asr oxiri va XIX asr boshidan kuchayib bordi. Dinu diyonatdan uzoqlashish, islom axloqiga amal qilmaslik tufayli ayrim hukmdorlarimiz tobora razolat va fahsh botqog'iga g'arq bo'la boshladilar, bunikey jiranchilik natijasida esa markazlashgan ulkan davlatimiz parchalanib, millatimiz tarqoqlik va qoloqlik darajasiga tushib qoldi. Ajdodlarimiz qoldingan diniy qadriyatlarga tayangan yagona milliy g'oyamizni mahalliychilik g'oyasiga aylantirishimiz, buning natijasida esa tarqoqlik va kuchsizlik girdobiga tushishimiz sababli avval chorizm musulmakasiga, keyinchalik esa sobiq sovet imperiyasining arzon xom-ashyo elishtirib beradigan "viloyati"ga aylandik¹.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshidan Turkistonda keng quloqch yozayotgan jadidchilik harakatining asl maqsadi qoloq feodal munosabatlarga asoslangan o'lkani taraqqiy ettirishga yo'naltirilgan edi, jadidchilar o'z davrining ilg'or kishilari bo'lib, ular ham diniy, ham dunyoviy ilmlarni chuqur oqallagan edilar. Bu harakat islom dinining mazmuni va mohiyatini to'g'ri anglagan holda jamiyat a'zolari, ayniqsa, yosh o'g'il va qizlar diniy bilimlar bilan parallel uyg'unlikda dunyoviy bilimlarni puxta o'zlashtirgan xolatdagina hozirda qoloqlik darajasida qolayotgan jafokash Turkiston xalqi tez fursatlarda harqaror taraqqiyotga erishishiga qat'iy ishongankuz. Ana shu maqsadlar yo'lida ular fidokorona va matonatli fanliyat olib bordilar. Bu ezgu niyatlarini amalga oshirish ular uchun oson kechmadi. Ayniqsa, ijtimoiy yangilikka tash-timog'i bilan qarshi bo'lganlar xudbin kishilar - qadimchilar jadidchilarni kofirlikda aytib, Buxoro qozisidan ulami jismomonan yo'q qilish fahosini oldilar. O'lkada yana qing'inbarot birondarkushlik harakati boshlandi. Bu jarayonlar esa Turkistonning eng ma'rifadli kishilarini bevaqt va fojiali o'limiga sabab bo'ldi. Jumladan, Turkiston jadidchilarining etakchisi bo'lmish muftiy Mahmudxo'ja

Behbudiy (1875-1919) ham shadiqsiz, johil va savodsiz aqidaparaslarning qurboni bo'ldi.

Shunday munisbatli kislarni boshidan kechirib, og'ir kurashlarda toblangan o'zbek millati o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan kunidan boshlab maqaddas islom madaniyati va axloqiga asoslangan e'tiqodni milliy g'oyaning ajralmas bir qismi sifatida talbaq etgan holda ujdodlarimiz orzu qilgan farovon va erkin jamiyat qurish yo'lidan sobitqadam bormoqda.

Din sotsiologiyasi sotsiologiya fanining maxsus yo'nalishlari orasida o'ziga xos sotsial ahamiyatga ega bo'lgan soha hisoblanib, u sotsiologiya fanida ishlab chiqilgan tushuncha va metodlarga tayangan holda dini jamiyat hayotida tutgan o'rn va rolini tahlil qiladi. Bunday sharoitda sotsiolog dini o'la muhim ahamiyatga ega bo'lgan sotsial institut sifatida tasavvur qilib, kishilar e'tiqodi darajasi, diniy guruhlar va tashkilotlarning fanliyat ko'rsatishi hodisalarini empirik metodlar yordamida tadqiq qilishga harakat qiladi. Din sotsiologiyasi fani tadqiq etadigan yana bir muammo bu - jamiyat a'zolaridagi mavjud diniy tafakkur masalesidir. Tafakkurning usbu turi din arkonlaridan kelib chiqib shukllanadi va rivojlanadi. U boshqa tafakkur turlari ichida eng qadimiyisidir. Aydim tafakkur turlari diniy tafakkur bilan o'zaro uyg'unlashib ketadilar. Ayniqsa, an'anaviy, jumaviy, mu'lain darajada hatto pragmatik tafakkur turlari va diniy tafakkur o'rtasida yaqin aloqalar sodir bo'ldi. Masalan, diniy va pragmatik tafakkur turlarining o'zaro munosabatlarga kirishishi, nemis olimi M.Yebening fikricha, G'arbiy Yevropada kapitalizanning vujudga kelishi va rivojlanishiga ma'naviy asos bo'lib xizmat qildi. Demak, ijtimoiy hayotning nohim jabhasi bo'lgan din va diniy e'tiqod masalesi sotsiologiya fanining dolzarb obyektlaridan biri hisoblanadi. Sotsiologiya jamiyat hayotini o'rganar ekan, shu hayotning muhim tarbiy qismi bo'lgan va uymi paytda unga kuchli ta'sir o'tkazuvchi omil - din daimo uning diqqat markazida bo'lgan.

Altanta, sotsiologiyada din hodisasini o'rganish jarayonida dinning ijtimoiy hayotda bajarayotgan funksiyalariga murojaat qilishi lozim bo'ldi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, dinning sotsial institut sifatida bajarayotgan funksiyalari haqida qisqacha to'xtash mumkin bo'ldi. Rossiyalik professor Yu.G.Volkov tahriri ostida nashr etilgan "Sotsiologiya" darsligida quyidugilar din institutining asosiy funksiyalari, dehqin qilinadi:

¹ Sotsiologiya. O'ququrliklarni foydalliklari R.A. Beknurov, M.K. Ota-Ahmedov va boshqalar. Toshkent: Abdullo Qodirnomidagi o'ququrliklar, 2003. - 0.07.

Belibudiy (1873-1919) ham shafqatsiz, johil va savodsiz aqidaparesidlarning qurboni bo'ldi.

Shunday musibatli kunlarni boshidan kechirib, og'ir kurashlarda toblangan o'zbek millati o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlab muqaddas islami madaniyati va axloqiy usulangan e'tiqodni milliy g'oyaning ajralmas bir qismi sifatida ta'biq etgan holda ajdodlarinlq o'zu qilgan farovon va erkin jamiyat qurish yo'lidn sobiqadun bormoqda.

Din sotsiologiyasi sotsiologiya fanining maxsus yo'naltirilari orasida o'ziga xos sotsial ahamiyatga ega bo'lgan soha hisoblanib, u sotsiologiya fanida ishlab chiqilgan tushuncha va metodlarga tayangan holda dini jamiyat hayotida tutgan o'rn va rolini tahlil qiladi. Bunday sharoitda sotsiolog dini o'la muhim ahamiyatga ega bo'lgan sotsial institut sifatida tasavvur qilib, kishilar e'tiqodi darajasi, diniy guruhlar va tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi hodisalarini empirik metodlar yordamida tadqiq qilishga harakat qiladi. Din sotsiologiyasi fani tadqiq etadigan yana bir muammo bu - jamiyat a'zolaridagi mavjud diniy tafakkur masalasi. Tafakkurning ushbu turi din arkonlaridan kelib chiqib shakllanadi va rivojlanadi. U boshqa tafakkur turlari ichida eng qadimiyasidir. Ayniqsa, diniy tafakkur bilan o'zaro uyg'unlashib ketadilar. Ayniqsa, an'anaviy, jamoaviy, ma'lum darajada hatto pragmatik tafakkur turlari va diniy tafakkur o'rtasida yaqin aloqalar sodir bo'ladi. Masalan, diniy va pragmatik tafakkur turlarining o'zaro munosabatlariga kinishishi, nemis olimi M.Vebemning fikricha, G'arbiy Yevropada kapitalizmining vujudga kelishi va rivojlanishiga ma'naviy asos bo'lib xizmat qildi. Demak, ijtimoiy hayotning muhim jabhasi bo'lgan din va diniy e'tiqod masalasi sotsiologiya fanining dolzarb obyektlaridan biri hisoblanadi. Sotsiologiya jamiyat hayotini o'rganar ekan, shu hayotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan va ayni paytda unga kuchli ta'sir o'tkazuvchi omil - din daimo uning diqqat markazida bo'lgan.

Ajhaq, sotsiologiyada din hodisasini o'rganish jarayonida dinning ijtimoiy hayotda bajarayotgan funksiyalariga murojaat qilishi lazim bo'ladi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, dinning sotsial institut sifatida bajarayotgan funksiyalari haqida qisqacha to'xtash mumkin bo'ladi. Rossiyalik professor Yu.G.Volkov tahriri ostida nashr etilgan "Sotsiologiya" darsligida quyidagilar din institutining asosiy funksiyalari, deb ta'qin qilinadi:

1. **Dunyoqarash funksiyasi** Barcha davrlarda din hayot mazmuni, insonning turmush qiyinchiliklari, yonig' dunyoni tark etish mohiyati haqidagi savollarga javob beradi. Ushbu javoblar kishilarga yashashdan maqsadli hisil qilish hisini beradi. Xudoga ishonuvchi kishilar o'zlarini uqdiming zarfalarida asida arang kun ko'ruvchi o'z mavjudot sifatida emas, balki hayotlarini yaxlit ilohiy mazmunning bir bo'lagi sifatida tasavvur qiladilar.

2. **Kompensatorlik funksiyasi** Hayot mazmuni haqidagi savollarga din tomonidan berilayotgan javoblar bu olamda kechirilayotgan azab-uqubatlar toson uchun bejiz emasligini uqdirib, din e'tiqod qiluvchilarga ruhli osoyishlik taqdim etadi. Tashvishli hodisalar (*kasallik, o'lim va halokalar*) bilan aloqador bo'lgan diniy rasm-rusumlar bunday masibullik kunlarda kishilarda ruhli muvozanatni saqlash va ularning muqarrar achchiq qismatiga ko'nikishiga imkoniyat beradi. Kishi boshqalarni o'ziga nisbatan hayrlahligini his qiladi va tanish hamda aniq o'rnatilgan rasm-rusumlardan osoyishlik topadi.

3. **O'zini sotsial identifikatsiyalash funksiyasi** diniy ta'limotlar va amallar e'tiqod qiluvchilarni bir xil qadriyatlarini qabul qilgan va bir xil maqsadlarini ko'zlayotgan kishilar uyushmasi bilan birlashtiradi (*biz musulmanmiz, biz nasroniymiz, biz yahudiymiz va hokozalar*).

4. **Sotsial-reglamentatsiya funksiyasi** diniy ta'limotlarni mavhumlikka yo'naltirilgan deyish to'g'ri emas. Aksincha, ularni kishilarning kundalik hayotlariga ta'siri sezilarli darajada dogan xalosan ilgari surish mumkin. Masalan, islom dinida kishilarni ota-onalari, farzandlari, qo'ni-qo'shnilari, qarindosh-arug'lari va xatto boshqa dinga e'tiqod qiladigan fuqarolarga nisbatan bo'ladigan o'zaro munosabatlari qat'iy tarzda tartiblab qo'yilgan va ular ijtimoiy hayotda o'z o'rniga egadir.

5. **Sotsial nazorat funksiyasi** din kundalik hayot uchun o'z me'yorlarini belgilash bilan cheklanmasdan kishilarning xulq-atvorini ham nazorat qiladi. Diniy guruhning aksariyat cheklovlari faqat uning a'zolariga taalluqli. Lekin ayrim me'yorlar diniy jamoaga taalluqli bo'lmagan kishilarga ham tegishli hisoblanishi mumkin. Masalan, giyohvand moddasini iste'mol qilish, boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarga zo'rovonlik qilish, o'ziga tegishli bo'lmagan mulkka egalik qilishga intilish kabi boshqa subbiy hodisalarga qarshi turish umumiy cheklov va nazoratga bog'liqdir.

6. **Misolashuv funksiyasi** din kishilarni yangi ijtimoiy muhitga moslashishga yordam berish imkoniyatlariga ega. Boshqa mamlekatlarga ko'chib ketgan kishilar uchun bu erlarda qabul qilingan, ularga notanish bo'lgan urf-odatlariga ko'nikish oson kechmaydi. Bunday sharoitlarda din, ona tili, tanish rasm-rusumlar va e'tiqod nomlarini saqlab qolish orqali bunday tayifadagi kishilarga ularning ko'ni o'tmish madaniyati bilan aloqani saqlab qolishda ko'mak beradi.¹ Albatta, yuqorida ko'rsatib o'tilgan muhim sotsial funksiyalarni bajara turib, din jamiyat a'zolari dunyoqarashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tarixiy manbalardan yaxshi ma'lumki, uzoq vaqt davomida din va siyosiy institutlar munosabatlarga davlatning kelib chiqishini diniy mohiyati, hukmdorlarning hokimiyati manbasi haqidagi baxs-munozalar doirasida nazar oshlab kelindi. Davlatning institut sifatida shakllanishi sodir bo'lishiguchi jamiyat hayotining barcha jabhalarini urug'-aymoqchilik munosabatlarga asoslangan edi. Shuning uchun kishilarning xulq-atvori nazorati va ularni hokimiyatga bo'ysinish holati, qarabozarchilik kabi hodisalar asosan jamoaviylik asosidagi qarashlar va hukmlar asosida muvofiqlashtirib kelindi. Bunda asosiy rolni diniy e'tiqod va me'yorlar bajarib keldi. Jahon dinlari, jumladan, buddaviylik va xristianlikni vujudga kelishi tufayli din hamda siyosiy tizim o'zaro munosabatlarining xususiyatlari ham o'zgarib boshladi. Bu dinlar davlat nazoratidan tashqarida fariyat ko'rsatadigan o'z tashkilotlarini joriy qila boshladilar. O'z nuvhatida mavjud dinlar davlat dini maqomiga ega bo'lganlaridagina yanada jadal rivojlana bordilar.

Islom shakllanishining ilk davrida din va davlat rahbarligi bir kishi himolida mujassamlashtirgan edi. Dastlab bir vazifani Muhammad alayhissalom ijro etgan, keyin esa Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Hattob, Usmon ibn Affon va Ali ibn Abu Tolib islom olamining diniy va dunyoviy rahbari bo'lib xizmat qilishdi. Musulmon jamiyatining davlat uzumi va sivilizatsiyasi islom hukmlari bilan yo'g'irilgan bo'lib, uning ta'sirida islom o'zida diniylik va dunyoviylikni o'zaro uyg'unlashtirdi. Keyinchalik esa islom tarqalgan hududlardagi davlat boshqaruvida din ta'siri sezilarli saqlanib qolgan bo'lsa-da, lekin bu dunyonda dunyoviy hokimiyat etakchilik darajasiga erishdi.

¹ Vektor D.G. Boshlang'ich - Moskov "Dindonik" 2023 - 5.283-296.
281

Tarixiy manbalarga tayanib, bunday holatni qadimgi Movarounnahr sarhadlarida ham kuzatishimiz mumkin.

Musulmon jamiyatlaridan farqli o'laroq, G'arbiy Yevropa O'rta asrlari esa din va siyosiy tizim munosabatlarining alohida xususiyatini ifodalaydi. Bu mintaqadagi jamiyatlarga hokimiyatning diniy jihatlarida yuqori darajada tashkil etilganligi va milliy-hududiy davlatchilikni shakllanishi xosdir. Jamiyatda oliy hokimiyat joriy qilishga da'vo qilayotgan diniy tashkilotni o'z hududida dunyoviy davlat hokimiyatining ustuvorligi tamoyili bilan to'qnashuvi Rim Papasi va qirol o'rtasida konfliktlar chiqishiga sabab bo'ldi. Bu nizolarning manbasi O'rta asr Yevropasida davlat va cherkov o'zaro munosabatlarining o'zgarishi bo'lib, buning natijasida qirol hokimiyatining qonuniylik asoslari ham boshqacha mazmun kasb eta boshladi. Demak, "kishilik jamiyati shakllanishining ilk davrida siyosiy va diniy strukturalar bir-birlari bilan aralashib ketgan", degan xulosaga kelish mumkin. Jamiyatda xususiy mulk va sinflar shakllanishi tufayli davlat institutining bunyod bo'lishi insoniyat tarixidagi eng muhim hodisadir. Davlat institutining vujudga kelishida «buyuk shaxs» - etakchi, dohiy, ya'ni boshqa kishilardan avtoritet nuqtai nazardan ajralib turadigan insonning roli haqidagi turli gipotezalar mavjud. M.Yeber bunday xususiyatni «xarizma» tushunchasi bilan ifodalaydi. Xarizmatik shaxs qandaydir g'ayri-oddiy sifatlarga ega bo'lib, u jamiyat hayotida muhim tarixiy rolni o'ynaydi. Aynan shu sifatlar diniy-mistik asosda vujudga keldi, degan fikrlar ham mavjud.

Davlat hokimiyatining ilk shakli, deb xarizmatik turdagi rahbarning hokimiyatini e'tirof etish uchun bir necha asoslar bor. Chunki xarizmatik hokimiyat jamiyat a'zolaridan oliy mistik kuch bilan ilhomlantirilgan insonga bo'ysinishni va unga sadoqatli bo'lishni taqazo etadi. Shunday qarashlarga tayanib, siyosiy tizim va din orasida o'zaro aloqa azaldan mavjud, degan fikrga kelish, ularning asosida sotsial taraqqiyot, jamiyat differentsatsiyasi va integratsiyasi yotibdi, deb hisoblash mumkin. Ayrim olimlar keyingi vaqtdagi o'zgarishlarni hisobga olganda holda, shuni alohida ta'kidlashadiki, zamonaviy davlatni din tomonidan legitimizatsiyalanishiga (qonunlashtirilish) endi ehtiyoj yo'q. To'g'ri, ushbu tamoyilni Yevropa, Amerika va boshqa qit'alarda joylashgan mamlakatlarning sharoitlariga qo'llash mumkin. Lekin bu masalada musulmon olamining mamlakatlarida ijtimoiy vaziyat boshqacha ko'rinish hosil qiladi. Masalan, Fors ko'rfazidagi ayrim davlatlar: Eron, Baxreyn va

ayniqsa, Saudiya Arabistoni, shuningdek, Yaqin Sharqdagi Iordaniya kabilarda davlat institutining faoliyatini qonunlashtirishga din instituti ta'siri hali ham juda sezilarlidir.

Chunonchi, Livanda hatto hokimiyatning turli konfessiyalar orasidagi taqsimoti qonun tomonidan belgilab qo'yilgan. Bu mamlakat Konstitutsiyasiga muvofiq Prezident faqat xristian, parlament spikeri va Bosh vazir musulmon-sunnit, Konstitutsion sud raisi esa alavit bo'lishi rasman joriy qilingan. Bunday sharoitlarda din omili ta'sirining kuchayishi avvalambor mazkur jamiyatlarda dunyoviy qonunlarning kuch-qudrati hali etarli emasligi bilan bog'liq, shu tufayli mazkur hududlarda siyosiy beqarorlik va konfessiyalar orasida turli darajadagi ijtimoiy-siyosiy konfliktlar tez-tez sodir bo'lib turadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, zamonaviy jamiyat sharoitlarida din va siyosiy tizim muammosining tahlili uchun universal modelni ishlab chiqishning iloji yo'qligi bugungi kunda yaqqol ma'lum bo'lmoqda. Buning sababi shundaki, zamonaviy jamiyatda ko'p konfessiyalik hodisasi mavjuddir. Ko'p konfessiyalik xususiyatiga ega bo'lgan mamlakatimiz sharoitlarida esa davlat va din munosabatlarini boshqa jamiyatlardan farqli o'laroq, ratsional asos ustiga qurilganligi asosiy Qonunimizning 31-moddasida ta'kidlanadi. Unda "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson hohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi"¹, deb belgilab qo'yilgan. Shuningdek, 1998 yilda qabul qilingan "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar haqidagi" Qonun (yangi tahrir) davlat hokimiyati va din munosabatlarini yanada oydinlashtirib berdi.

Albatta, mazkur huquqiy hujjatlarga muvofiq din davlatdan ajratilgan, lekin dinning jamiyat hayotidan ajralishini sira tasavvur qilib bo'lmaydi. Mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy sharoitlarida din davlat boshqaruvi ishlariga aralashmaydi. Biroq, dinning siyosiy jarayonlarga o'ziga xos ta'siri ham mavjud. Jumladan, davlatlararo munosabatlarni yanada iliqlashtirish va rivojlantirishda din omili sezilarli rolni o'ynashi mumkin. Masalan, aytaylik, mamlakatimizga Saudiya Arabistoni, Indoneziya yoki Malayziyaning oliy martabali rahbarlari tashrif buyurishsa, ularni albatta davlatimiz rahbari o'zi qabul qilib, ular bilan rasmiy muzokaralar olib boradi. Tashrifning rasmiy qismi yakunlanib, davlatlararo o'zaro manfaatli bitimlar imzolangandan keyin

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston". 2014. - B.13.

esa mehmonlarni mamlakatimizdagi islom madaniyatiga taalluqli tarixiy obidalar bilan tanishtirish jarayoni boshlanadi. Xususan, ular Toshkentdagi «Xastimom» majmuasi, unda saqlanayotgan ajoyib Lisoni mu Salsini barib ko'radilar, samarqandda joylashgan Imom Buxoriy, Buxorodagi Bahouddin Naqshband, Abdubaliq G'ijduvoniylar maqbaralari va hududimizning boshqa joylaridagi qadimjolarga ham tashrif buyiriladi. Aminmizki, mehmonlar o'z mamlakatlari qaytgach, O'zbekistonda islom dini va uning tarixiy yodgorliklari dunyoviy davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangani haqidagi o'z iliq ta'simlarini albatta vatandoshlariga ham etkazishadi. Bu ijobiy holat esa mazkur mamlakatlar fuqarolarining O'zbekiston bilan o'zaro manfaatli munosabatlarni yanada mustahkamlashga ilhomlantiradi. Demak, aynan shunday hodisalar din institutining siyosiy institutlarga ta'sirini amalga oshirish omili bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy hayot o'zgaruvchanlikka moyil ekan, uni tashkil qiluvchi barcha sohalar ham ma'lum bir transformatsiya jarayonlari ta'sirida bo'ladi. Jumladan, iqtisod, siyosat, madaniyat, axloq, ta'lim va boshqa sotsial institutlar davr o'tishi bilan o'z faoliyatlarida yangicha mazmun kasb qilib boradilar. Lekin din instituti ularga nisbatan olganda konservativ xususiyat kasb etadi, chunki uning asosiy asoslari mustahkam asos ustiga qurilganidir. Shuning uchun dindagi o'zgarishlar ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi kabi shiddat bilan kechmaydi. Din institutining o'zgarishi jarayonini tahlil qilishdan oldin ijtimoiy hayotda sekulyarizatsiya hodisasi mavjud bo'lishi haqida etarli tashvishlarga ega bo'lish talab etiladi. Sekulyarizatsiya tushunchasi latince "seculum"dan hosil bo'lib, o bevosita dunyoviylik ma'nosini ifodalaydi.¹ Yaxni ham aniqroq aytilsa, bu jamiyat hayotining turli sohalar, ijtimoiy, guruh va individual ong, kishilar faoliyati, xulq-atvorlari, sotsial institutlar va ularning funksiyalarini amalga oshirish mexanizmi bo'lgan sotsial munosabatlarni tizimini din ta'siridan yiroqlashtirish jarayonidir. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni ko'p bo'lgan mamlakatlarda sekulyarizatsiya jarayonining kechishi aholisi o'zini xristianlikka mansub, deb hisoblaydigan jamiyatlarga qaraganda murakkabroq kechishi azaldan ma'lum. Chunki islom va uning qadriyatlari kishilarning shaxsiy hayotlariga chuqur kirib borib joylashgan. Shuning uchun ular dunyoviylashish jarayoniga o'ta ehtiyohtkorlik bilan yondashadilar. Albatta, mazkur masalaning obyektiv sabablari ham mavjud. "Q'arb

jamiyatlarda sodir bo'layotgan asloqiy buzuvchiliklar, fahsh, gijohvandlik kabi illatlarning kengayib borishida kishilarning sekulyarizatsiya tufayli o'z dinlaridagi burch va majburiyatlaridan voz kechishi asosiy rolini o'ynayapti". degan mulohazalar islom diniga e'tiqod qiluvchilar orasida chuqur ildiz otmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, "sekulyarizatsiya islomga mas keladimi, yoki undan yiroq bo'lish kerakmi?" degan savol ham paydo bo'lishi tabiiydir. Aynimlar "sekulyarizatsiya jarayoni tufayli jamiyatning ijtimoiy-madaniy xususiyatlaridan birini tashkil qiluvchi islom madaniyati va asloqiyning ta'siri haddi G'arb jamiyatlarida xristianlik qadriyatlarini yo'qolib borishi kabi holatga ta'liadi, dinga e'tiqod qiladiganlar sonining keskin kamayishi esa jamiyat ma'naviy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi". degan qat'iy fikrlarini ilgari surishmoqda.

Musulmonlar aholisining aksariyatini tashkil qiluvchi mamlakatlar tajribasi bunday xulosalar to'liq ushga ega emasligini ko'rsatmoqda. Germaniyalik olim, professor Roland Viland bu masala bo'yicha o'zining quyidagi ilmiy mulohazalarini ilgari suradi: "Hozirgi dunyoga nazar tashlansa, din va davlatning birliqi tamoyilidan istom doirasida voz kechsa bo'ladimi?"

Aholisining soni nuqtai nazaridan musulmonlar sezilarli darajada oshirilgani - 115 millionga yaqin odamni tashkil qiladigan Hindiston esa dunyoviy-ma'rifiy demokratik davlat hisoblanadi. Ko'p asrlar muqaddam islom ildiz oigan mazkur mamlakatlarda u avvalgidек bilim-as-tugunmas hayotiy kuchga ega. Aholisining 98% musulmonlardan iborat Turkiya Respublikasi mana 75 yildan ziyodroq vaqtdan buyon rasman dunyoviy-ma'rifiy davlat tumoyillariga amal qilib kelmoqda. Ammo, bunday holat mamlakat fuqarolari orasida dindorlikni yo'qotib ketishiga olib kelinadi¹¹. Haqiqatan, nemis olimining mazkur fikrlari yuqorida keltirib o'tilgan baxshi munozaralarga munosib javob sifatida namoyon bo'ladi. Jumladan, uning bu fikrlariga qiyoslab, mamlakatimizning uzoq o'tmishli tarixiga nazar solsak, shunga amin bo'lamizki, bizning hukmdarlarimizda ham azaldan kishilar tafakkurida tabiat hamda jamiyat hodisalarini idrok qitishga dimoylik va harakat qilingan. Chunonchi, fiqh dunyoviylik tamoyillaridan kelib chiqib, harakat qilingan. Chunonchi, fiqh ilmining darg'alaridan bo'lgan tanqidi olim Burhoniddin Marg'boniy tomonidan XII asrda yozilgan va hozirda ham musulmon mamlakatlarining

¹ <http://www.kompozitsioncheshiyskyr.ru> - Житва "ВЕРТУС-481", 1999. Том 2, 3, 1999.

¹ Kormanyhivatal. (2009). *Adatok a költségvetésről*. Budapest: Nemzeti Adatszolgálat. URL: <http://www.kormanyhivatal.hu>

universitetlarda ilohiy yo'nalishi bo'yicha qimmatli o'quv-ilmiy va tarixiy manba bo'lib kelayotgan "Hidoya fi furul al-fikr", ya'ni "Hidoya" asarida muallif islom dinidagi diniylik va dunyoviylik munosabatlarining ayrim jihatlari haqidagi o'z xulosalarini Qur'on oyatlari va hadislarga tayangan holda ilgari surguniga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Masalan, bu asarda musulmon yigitga boshqa dinga e'tiqod qiladigan qizni o'z nikohiga olishi mumkinligi hayon qilingan. Buning uchun esa bo'lg'usi kelin albatta "ahli kitoblardan", ya'ni ilohiy kitoblari va payg'ambarlarini e'tirof qiluvchi bo'lishi lozimligi alohida ajratib ko'rsatiladi. Bunda qizni o'zi e'tiqod qiladigan dinidan majburan voz kechishini talab qilish joiz emas. Lekin musulmon yigitni majburiylik va korpusdolikka e'tiqod qiladiganlarga uylanishi mumkin emasligi ta'kidlanadi. Diqqatga sazovorligi shundaki, musulmonlar uchun bu e'tiqod egalari bilan boshqa dunyoviy munosabatlarga kirishish mumkinligi tasdiqlanadi va bu fikrlar ham Burhoniddin Marghinoniy tomonidan Qur'on oyatlari bilan asoslanadi. Bu holatda biz diniylik va dunyoviylik o'rtasidagi ma'lum bir ma'yor va chegarani ko'ramiz. Asardagi yana bir muhim holat shundan iboratki, diniylik nuqtai nazaridan musulmonlarga ma'jusiylar tomonidan amalga oshirilayotgan qurbonlikda ishtirok etmaslik buyurilmoqda, lekin dunyoviylik jihatidan ularning bu urf-odatlarini ta'qiqlashga da'vat etilmayapti.¹

Bu erda ayman diniylik va dunyoviylikning mustahkam aloqasini kuzatishimiz mumkin. Demak, buyuk ajdodlarimizning diniylik va dunyoviylik haqidagi mazkur qarashlari jamiyatdagi o'zaro ijtimoiy aloqalarni ta'minlashga mustahkam g'oyaviy asos bo'lib xizmat qilib keldi. Shu bilan birgalikda shunday holatni ta'kidlash lozimki, mamlakatimiz tarixining ayrim davrlarida dunyoviylik roli ma'lum bir darajada yuqori bo'lganligi kuzatilsa, ba'zi davrlarda esa diniylik ustuvor bo'lishga erishgan. Kishilik jamiyatining tarixi tajribasi shuni yaqqol isbotladiki, bu ikki tarvoyil bir-birini o'zaro to'ldirishga jamiyatdagi mavjud barcha sotsial institutlarning faoliyati yuqori darajada bo'ladi va shu usulda ijtimoiy barqarorlik hamda taraqqiyotni ta'minlash qonuniyat xususiyatiga ega bo'ladi. "Tarix va hayot tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyoviy va diniy qadriyatlar bir-birini to'ldirmas ekan, bugungi kunning og'ir va murakkab savollariga to'laqonli javob topish

oson bo'lmaydi. Shu ma'noda, biz muqaddas dinimiz arkonlari va qadriyatlarini doimo ulug'lab, shu bilan birga, dunyoviy hayotga ham qat'iy ishonch bilan intilib yashagan taqdirdagina o'z ezoq maqsadlarimizga eta olamiz".² Sohibqiron Amir Temur ham markazlashgan davlatchiligimiz asoschisi sifatida diniylik va dunyoviylik munosabatlarini o'zaro uyg'unlikda faoliyat ko'rsatishiga kattu e'tibor qaratib kelgan. U o'zining davlat boshqaruvi faoliyatida din ulanolari maslahatiga ham tayangan, lekin qarorlarni mustaqil qarzdun dunyoviylik jihvlaridan kelib chiqib, e'ton qilgani tarixiy lavhalardan yaxshi ma'lum.

Yuqoridagi xulosalarni professor Z.Munavvarov tomonidan olib borgan tadqiqotlarning natijalari ham yaqqol tasdiqlaydi: "Manbalarda shunday qaydlur uchraydiki, muxoniytlarning eng nufuzli vakillari sohibqiron qarorlarining ustuvorligini so'zsiz tan olganlar va u boshlagan har bir ishga, shu jumladan harbiy yurishlarga ham oq (ot)ga berganlar".³ Demak, bildirgan fikrlardan ma'lum bo'lmoqdaki, sohibqiron diniylikni dunyoviylikka qarshi qo'ymagan. Lekin davlat boshqaruvi ishlarini dunyoviylik asosida olib borgan. Ma'lumki, uning hukmronligi davrida diyonimizda aholining aksariyati islom dimga e'tiqod qilardi, biroq, aholisi boshqa dinlarga e'tiqod qiladigan mamlakatlardan kelgan elchilarga sohibqiron dunyoviylik asosida juda hu Shikmudatik bilan samimiy munosabatda bo'lgani bizga tarixiy manbalardan yaxshi ma'lum. Shuningdek, bobukalonimiz biror-bir hududni fath etgan ta'kidlar ham o'z Sha yurt vakiliga rahbarlik vazifasini top Shingonligi ul zotda diniy va dunyoviy bag'rikenglik sifatlarini biyor bo'lganini anglatadi: "Har oming tabiqai, har el va shaharning rasmi-odatlari, mijozidan voqif bo'lib hindim. Har bir o'lka va shahar aholisining ushraf-urug'lari va buzuglari bilan oshno tulindim. Ularning mijozduriga tubantiga to'g'ri kelgan, o'zlari ishlagan odamlarni ularga hokim qilib tayinladim".⁴

Endi dunyoviylik ortga surilib, faqat diniylik mutloq etakchilik qilgan davmi eslasak, quyidagi ijtimoiy hodisa bilan duch ko'lamiz: Turkistonning yagona hudud sifatidagi maqomining o'zgarishi va uni xonlik va amirlikda ajaratib kerishi tashqi kuchlarning bevosita bosqinchilik harakati bilan bog'liq

¹ Burxonud-din Marghinoniy. Xalqqa Rahmonning rahmatlariga yomon qayarat o'ngatishlari. Toshkent: "Foziloh" nashriyoti, 1994 - S.131

² Karimov, A. B. O'zbekiston Respublikasi - o'zlashtirish - Toshkent: "O'zbekiston", 2001. - II. 96.

³ Munavvarov, Z. O'zbekiston Respublikasida diniylik va dunyoviylik munosabatlarining yangi shakllari.

⁴ Islom va dunyoviylik haqida: Xalqaro ilmiy-ma'riy konfrentsiya materiallari. Toshkent: ulalom al-Fozilohiy, 2003. - II. 134.

⁵ Temur hukmronligi - Toshkent: Irfon-Faloh nashriyoti, 1991. - B. 55.

bo'lsa-da, biroq, mamlakatdagi ichki vaziyat ham ushbu tarixiy noha' Sh voqealarning jiddiy sabablaridan biri bo'lgan. Ushbu fikrlarimizni analiy jihatdan asoslash maqsadida yana professor Z.Munavvarovning ilmiy tadqiqotlariga murojaat qilamiz: "...tarixning mazkur davrida muayyan kuchlar o'z maqsadlariga erishish uchun nufuzli shayxlar va ulamolardan foydalanib, ko'pincha ularning davlat siyosatiga aralashuvini sezilarli darajada faollashtirgani ham o'zaro ichki nizolarni chuqurlashtirib, salbiy rol o'ynadi. Bu XVIII asrda Movarounnahrni siyosiy nuqtai nazardan uzil-kesil parchalanib ketishiga va uning hududida uchta mayda davlatlar - Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini tashkil topishiga olib keldi"¹. XX asrning 20-yillaridan boshlab, aksincha, Turkistondagi davlat va jamiyat boshqaruvida dunyoviylik xususiyatlari kuchaytirilib, diniylikka nisbatan ayovsiz kurash olib berildi. Hatto xudosisizlikni targ'ib etuvchi jamoatlar tashkilotlari ham tuzila boshlandi. Islom dini rivajiga ulkan ulush qo'shgan buyuk allomalar asarlari "mistika, xom-hayotlikni targ'ib qiluvchi reaksiya, o'ta ijtimoiy zararli manbalar", deb e'lon qilindi va ulardan jamiyat a'zolarini tanishish va foydalanish imkoniyatlari ta'qiqlandi. Din va uning asaratlari bilan kurashish bahonasida arab imlosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida nashr qilingan qanchadan-qancha dunyoviy kitoblar ham dunyoviy mutassibligimiz tufayli yakson qilindi. Bu esa tarixiy-madaniy merosimiz shohiyatiga jiddiy putur etkazdi. Ushbu salbiy hodisaning asosiy sabablaridan biri bu - totalitar jamiyat sharoitlarida islom dinini boshqa dinlar kabi ijtimoiy hayot tarkibidan maksimal darajada siqib chiqarilganidir. Bunday tashqari dinning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy sohalar bilan aloqasi deyarli to'liq uzib qo'yildi. Prevarida, kishilar din va uning qadriyatlaridan begonadasha boshladilar. "O'z maqsadlarimizga erishdik", deb hisoblagan sobiq ittifoq rahbarlari "ateistik tarbiyani yanada kuchaytirish lozimligini" ta'kidladilar. Buning natijasida totalitar jamiyatdagi sekulyarizatsiya jarayoni ateizatsiya bilan aynanlashtirildi. Masalaga bunday yondashuv esa sekulyarizatsiya mazmuniga umuman zid edi. Ateizmi endi yangi e'tiqod ramzi bo'lib gavalana boshladi va bu holat jamiyat a'zolarini o'zaro birlashtirish o'rniga ulkani bir-birlaridan yiroqlashtirdi.

¹ Munavvarov Z. O'zbekiston Respublikasida dunyoviylik bilan diniylik o'rtasidagi yangi munosabatlar shakllanishi // Islom va dunyoviy-madaniy davlat. - Xalqaro diniy-madaniy munosabatlar. Toshkent: Xalqo'zbekiston va O'zbekiston Fikriy jamoatlarini, 2012. - 4. 135-136.

Chunki dinga e'tiqod qiluvchilar bilan unga e'tiqod qilmovchilar o'rtasida sun'iy farq tashkil qilindi. Yuqori mansab lavozimiga nomzodlarni tayinlashda ateistik dunyoqarash bosh mezonlardan biri bo'lib xizmat qildi. Shuning uchun o'z xudosisizligini namoyish qilganlarga mansab pillapoyalaridan yuqoriga ko'tarilish imkoniyatlarining ehtiklari keng tarzda ochib berildi. Bunday sharoitlarda boshqa millat vakillari o'zlarini "ateist", deb tanishtirishlari oddiy hol bo'lgan bo'lsa, o'zbeklar bu masalada o'ta ehtiyoj bo'lishga intilganlar. Buning asosiy sababi shundaki, o'zbek jamiyatida o'sha davrlarda ham o'zini ochiqdan-ochiq "xudosisizman", degan kishilarga hech qachon hurmat bilan qaralmagan. Mana endi mamlakatimiz o'z suverenitetiga ega bo'lib, totalitar tuzum din, jumladan islomga nisbatan olib borgan barcha salbiy siyosatining asoratlarini bartaraf qilishga jiddiy kirishdik va bu eza sa'y-harakat o'z ijobiy natijalarini namoyon qilishga ulgirdi. Ayniqsa, Qur'oni Karim ma'noharini o'zbek tilida bayon qilinishi, Imom Buxoriy, Hakim Tirmidziy va hadis ilmining boshqa allomalari asarlarini ona tilimizga tarjima qilingani diniy amallarni dunyoviy jamiyatda ham e'tibor-orkim bajarish imkoniyatlarini vujudga keltirdi. Binoburin, rasionalistik yondashuvga tayunuvchi Naqshbundi tarikatining pragmatik (*ibroyadkorlikka yulganlik, oqilona me'yorga tayinish, harqatga javabkorlik pozitsiyasi bilan qarash va usulika berqaror qolish, radhiylik*) mohiyati nuqtai nazaridan qaraganda, milliy o'zligimiz, jumladan, diniy e'tiqodimizni rasional anglasiga manaviy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Globalashuv sharoitlarida ham zamonaviy o'zbek jamiyati hayotida sekulyarizatsiya hodisasining ahamiyati oshib bormoqda. Ilgari diniy mazmun va ma'nona ega bo'lgan qadriyatlar va nam-rusumlar endi dunyoviylik va ko'rinishiga ega bo'layapti. Jumladan, farzand tug'ilishi sababli amal qilinedigan aqiqa to'yi, yoshlarning o'lu qurishdan oldin o'qiladigan nikoh odali bir muddat avval dindorlar tomonidan o'tkazilgan marosim hisoblangan bo'lsa, hozirgi kunda dunyoviy turmush tarzini olib boradigan kishilar ham ularni din bilan uyg'unlashtirgan milliy urf-odat sifatida qabul qilishyapti. Demak, bunday hodisalar zamonaviy o'zbek jamiyati ijtimoiy barqarorligining ma'naviy omillaridan biri - diniylik va dunyoviylik mutanosibligini ishoratli tarzda ta'minlayapti. Xulosa qilib aytganda, insoniyat tarixining barcha davrlarida din va diniy e'tiqod mas'ululari ijtimoiy hayotning ajratmas qismi sifatida mavjud bo'lib kelgan. Zamonaviy jamiyat sharoitlarida ham dunyoviy

davlat din omilining boshqa omillar bilan sennaxsus hamkorligiga tayanib, ijtimoiy hayotidagi dolzarb sotsial muammolar echimini topishda katta muvaffaqiyatlarga erishmoqda. Shu jihatidan qaraganda, o'zining mustaqil rivojlanish yo'lidan jadal kutayotgan O'zbekiston Respublikasida dunyoviylik va diniylik munosabatlarini xalqimizning hay' tarixiy-diniy merosiga tayanilishi mamlakatimiz ijtimoiy taraqqiyotining muhim omillaridan bo'lib xizmat qilmoqda.

Taʼsiya etilgan alohiddotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: «O'zbekiston», 2014
2. Bol Shoy to'lkoviy sotsiologicheskii slovar. - Moskva.: «VECHE-ASL», 1999. Tom 2.
3. Burzanuk'din Marginaid. Xidoya. Kommentarii musulmanskogo prava. Perevod s angliyskogo. - Tashkent: «O'zbekiston», 1994.
4. Бушков Ю.Г. Социология. - Москва.: «Гардариум», 2003.
5. Munavvarov Z. O'zbekiston Respublikasida dunyoviylik bilan diniylik o'rtasidagi yangi nisbatning Shakllanishi//Islom va dunyoviy-ma'rifiy davlat//Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari.Toshkent.: «Imom al Buxoriy» va «Fridrix Ebert» jamg'armalari, 2003
6. Rotraud Viland. Din va davlat hifligi islomning qat'iy talabimi?//Islom va dunyoviy-ma'rifiy davlat//Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari.- Toshkent.: «Imom al Buxoriy» va «Fridrix Ebert» jamg'armalari, 2003.

4.5. Sosial psikologiya

1. Aholining keksa'yishi muammosi
2. Sotsial gerontologiya: mohiyati va mazmuni
3. Keksayishning sotsial xarakterlari
4. Keksalar ijtimoiy himoyasi siyosatining shakllanishi
5. O'zbekistonda hozirgi kundagi keksalarni ijtimoiy himoyasi

Insonning kalentur yoshi biologik yoshidan qancha katta bo'lsa, qarishi jureyoni shuncha sekin kechadi, umri uzayadi. Ho'zingi tibbiyotning vazifasi orta qarishning oldini olish va unga qarshi kurashdan iborat. Insonning turmush suri, ijtimoiy muhit qarishga as'ir etadigan omillardir. Qarish jureyoni organizm hayot faoliyatining molekulyar, hujayra, organ, sistema va butun organizm darajasida rivojlanadi va bu o'zgarishlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq. V. V. Frokls nazariyasiga binoan organizm qarishida adaptatsionregulyar mexanizmlarning buzilishi sodir bo'ladi.

Qarishning oldini olish uchun ekzogen omillar ta'sirini kamaytirish, toza ekologik tnmush tuzini yaratish zarur, bu ummi uzaytiradi. Evolyutsiya mahaynida orasimgiz hayot faoliyatida qarish bilan qurana-qurshi bo'lgan

jarayon - vitaukt mavjuddir. Vitaukt ("vitak" - lotincha hayot uzun degani) organizm moslashishi qobiliyatini oshiradi, umumi uzaytiradi. Qarish va vitaukt jarayonlarining o'zaro aloqasi inson organizmini tuzilishi bilan paydo bo'ladi va umumi uzaytirishini ifodalaydi. Gerontologlarning fikricha, organizmning qarish jarayonida tabiiy yoki fiziologik va erta, tezlashgan qarish farqi qilinadi. Fiziologik qarish organizmda asta-sekinlik bilan sodir bo'ladigan tabiiy o'zgarishlar bo'lib, organizmning biologik xususiyatlariga mos keladi, atrof-muhitga moslashuvi cheklanadi. Erta qarish - yoshga bog'liq o'zgarishlarning ertaroq paydo bo'lishi, bunda insonning biologik yoshi uning kalendar yoshidan o'zib ketadi. Turli xil kasalliklar, stresslar, ajoyroqumoral omillar, radioaktiv moddalar bilan nurlanish, qarish jarayonini tezlashtiradi. Masalan, yurak ishemik kasalligi, me'da yarasi, qandli diabet kabi kasalliklarda hemorlarning tashqi qiyofasi o'z yoshiga qaraganda ancha qariroq ko'rinadi.

Eritə qarışıq səbəbləri 2 xil omətdən ibarət:

1. Endogen omillar.
2. Ekzogen omillar.

Endogen omillarga organizmning turli kasalliklari, jinsiy omillar, xromosom kasalliklari kiradi.

Ekzogen lamiillanga ruhiy stressor, gipodanamiya, noto'g'ri ovuplanish, semirish, zurari odatlar, ekologik muhit ta'siri kiradi.

Organizmda erta qarishga eng ko'p sababchi bo'lgan kasalliklar: ateroskleroz, arterial gipertoniya, surunkali o'pka kasalliklari, oshqozon, jigar kasalliklari, asab va endokrin kasalliklaridir. Qarish jarayonida insoniyat muhim ahamiyat kasb etadi. Erta qarish yoki uzoq umr ko'rish nasldan naslga o'tishi ishlatilgan.

Ayoqlarda qarish jarayonining ancha sekin borishi ham genetik apparat xususiyatlariga, ham ayoqlarda zararli odatlarning yo'qligi bilan izohlanadi. Erta qarishga sabab bo'ladigan omillardan biri bo'lgan chekish hamorlarda ateroskleroz, miokard infarkti, arterial gipertoniya kabi kasalliklarni avj oldiradi. Qarish - ko'p o'tchoqli umumbiologik jarayon bo'lib, hujayralarning yadrosida, sitoplazmasida, membranalarida, mitoxondriya va boshqa strukturalarida namoyon bo'ladi. Qarish jarayoni rivojlanishida 4 xil xususiyat farq qilinadi:

1. Getrenntheit

2. Geterotelik.
3. Geterokinetiklik.
4. Geterokatektiklik.

Geteroxonolik xususiyat qarish jarayonining turli organ, to'g'ina, sistema hujayralarida har kil muddatda boshlanishidir. Masalan, aynisimon bezning atrofiyasi 13-15 yoshlarda boshlansa, jinsiy bezlarning atrofiyasi ktimakterik davrda boshlanadi. Markaziy nerv sistemasi va endokrin sistemasining turli bo'limlarida ham heteroxon qarish kuzatiladi.

Geterooplilik xususiyat maʼsul bir organning turli qismlarida qirish belgilarining namoyon boʻlishidir. Masalan, yuqari minkard toʻqimasida turli kardiositlar boʻlishi mumkin.

Geterokinerik xususiyat organizm to'qimalarida qarish jarayonining turlicha tezlik bilan kechishidir. Masalan, ayrim to'qimada erta boshlangan qarish belgilari sust rivojlanib borishi mumkin, aksincha boshqa to'qimada kechroq boshlangan qarish belgilari tez rivojlanib borib, organizm funksional holatiga ta'sir etishi mumkin.

Geterokateftenlik xususiyat organizmdagi yoshga bogʻliq oʻzgarishlarning turli xil yoʻnalishlarda, organizmdagi hayotiy jarayonlarning birtning soʻnishi va ikkinchisining faollashuvi bilan kechishadi.

Demak, qarshi jarayoni murakkab morfologik o'zgarishlar va funksiyalarning so'nuhi bilan keshadigan jarayon ekan. Qarshi jarayonini ko'p olimlar hujayraning genetik apparatidagi va qogil biosintezidagi buzilishlar bilan bog'lashadi.

Orzgarishlar DNKning genelika ma'lumotlar uzatish ho'g'ida sodir bo'ladi. Oqsil sintezida oqsil molekulasiidagi orzgarishlar hujayra funksiyasining buzilishiga olib keladi. Orzgarishlar hujayrada energiyaning paydo bo'lishi, uzatilishi va sarflanishida kuzatiladi. Hujayrada kislorodga bo'lgan ehtiyoj kamayadi. fermentlar faolligi pesa'yadi. Lipidlar almashinovi bo'lgan ehtiyoj kamayadi. fermentlar faolligi pesa'yadi. Lipidlar almashinovi ham izdan chiqib, hujayra membranasining fosfolipid tarkibi buziladi, qonda xolesterin, trigliseridlar, lipoproteidlar miqdori oshib ketadi, natijada ateroskleroz rivojlanadi. Bu esa qorish jarayonini tezlashtiradi.

Qorish jarayonida hujayralar funksiyasining buzilishi va o'limi organ, tashqi muhitda hamda organizm faoliyatini izdan chiqaradi, hujayrada distrofik va kompensator o'zgarishlar bo'ladi. Qorish oqibatida miya neyronlari 30-40% ga, buyrak neyronlari, o'pka alveolalari 30-50% ga kamayadi. Qorishning

asosiy morfologik ko'rinishi organ va to'qimalarning atrofiyasi bo'lib, bu hujayralarning kamayishi hisobiga paydo bo'ladi. Har bir organ to'qimalarida atrofik hujayralar bilan bir qatorda normal hujayralar ham uchraydi. Atrofiyaga uchragan hujayralar hisobiga normal hujayralarda giperfunktsiya va gipertrofiya sodir bo'ladi. Hujayraning qarish jarayoniga moslashuvi tufayli undagi yadro soni ko'payib, DNK miqdori ortib boradi. Mitoxondriyalarning umumiy miqdori kamayishi oqibatida gigant formadagi mitoxondriyalar paydo bo'ladi, hujayralarda organoidlarning parchalanish mahsuloti bo'lgan ferment - lipofusin to'planadi, hujayralarning funksional o'zgarishlari kuzatiladi, hujayra funksiyasi susa'yadi, neyronlarning ma'lumot qabul qilish qobiliyati pasa'yadi. Sekretor hujayralarda moddalarni sintezlash va ajratish jarayoni kamayadi, yurak hujayralarining qisqarishi pasa'yadi, hujayra membrasining qo'zg'alishi va bioelektrik xususiyati buziladi. Hujayralarda kalsiy ionlarining faol transporti buziladi, bu esa hujayra funksiyasini izdan chiqaradi.

Inson organizmida tug'ilishdan to' o'limiga qadar uzluksiz morfologik, ximiyaviy, fiziologik, psixologik o'zgarishlar kuzatiladi. Qadimdan olimlar qarish sabablari va umrboqiylik sirlarini ochishga uringan, bu haqda falsafiy bahs, munozaralar yuritgan. Uning ildizlari juda qadimdan boshlangan bo'lib, qadimiy xitoy va hind olimlari asarlarida, Gippokrat to'plamlarida hamda Ibn sinoning "Tib qonunlari"da o'z aksini topgan.

XVII asrda ingliz astronomi, Er sa'yorasiga har 76 yilda juda yaqin keladigan Galle kometasi kashfiyotchisi Edmund Galle ham bu borada tadqiqotlar olib borgan. Biroq gerontologiya fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmiga kelib shakllana boshladi. Keyinchalik gerontologiyaning rivojlanishi uning gerontopsixologiya (umumiy psixologiya vositalari hamda usullaridan foydalanib, keksalar ruhiyati va fe'lining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi), geriatriya (*klinik tibbiyotning keksalarga xos kasalliklarni o'rganadigan, shuningdek, ularning oldini olish va davolash usullarini ishlab chiqadigan bo'limi*), gerofarmokologiya (*dori-darmonlar va ular tarkibini keksa ygan organizm uchun moslashtirish*), gerogigiyena (*katta yoshli kishilar gigiyenasi haqidagi ta'limot*) kabi bir necha tarmoqlarga bo'linishiga olib keldi. Bular orasida geriatriya, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Mazkur termini fanga 1990 yilda amerikalik olim I.Nasher kiritgan. Keksalarda turli kasalliklarning paydo bo'lishi va rivojlanishining oldini olish, qarishga sabab bo'ladigan jarayonlarni aniqlash, yasharish Choralari ko'rish, keksalarga tibbiy-ijtimoiy

yordam xizmatini tashkil etish geriatriya oldida turgan eng dolzarb muammolardandir.¹

Xo'sh, umuman, qarilik davrini qanday aniqlash mumkin 1963-yil Kiyevda o'tkazilgan Butun Dunyo sog'liqni saqlash tashkilotlarining qarilik jarayoni haqidagi seminarida qabul qilingani bo'yicha:

45 yoshdan 59 yoshgacha - o'rta yoshlilar;

60 yoshdan 74 yoshgacha - keksalar;

75 yoshdan 89 yoshgacha - qariyalar;

90 yosh vaundan katta yoshdagilar - uzoq umr ko'ruvchilar deb hisoblanadi.

Tarixga nazar tashlasak Rossiyada ijtimoiy himoya davlat tizimining qaror topishi 1701 yilda imperator Petr I tomonidan "Avliyo Patriarx uylarida g'ariblar, kasallar va qariyalarni aniqlash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilinishidan boshlandi. Imperator Petr I davrida birinchi etimxonalar paydo bo'ldi, jamiyatga davlat tomonidan faqirlarni ajratish va har bir alohida toifa bo'yicha g'amxo'rlik ko'rsatish bo'yicha choralar qabul qilish yuklandi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XVI-XVII asrlarda ijtimoiy yordam davlat tizimi rasmiylashtirilishi davlat rolining oshishi va ayni bir vaqtda xristian cherkovi faolligining pasa'yishi bilan izoxlanadi. Jumladan, 1529 yilda Germaniyada nochorlarga yordam to'g'risida Gamburg ustavi, 1682 yilda esa davlat ta'minoti Chora-tadbirlari to'g'risidagi farmon kabul qilinadi. Angliyada 1531 yilda nochorlarga yordam berish to'g'risida qonun qabul qilinadi, 1572 yilda faqirlarga yordam ko'rsatish uchun umummilliy soliq joriy etiladi. 1601 yilda Angliyada qabul qilingan rambag'allik to'g'risidagi qonunda muxtojlariga moliyaviy yordam berishga urg'u berildi. Bu qonun mazkur sohada qonunchilikni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat kildi va xukumatning inson ehtiyojlari uchun javobgarligi shakllanishida burilish yasadi.

Hindistonda muhtoj keksalarga yordam ko'rsatish an'anasi mavjud. Mamlakatda XVIII asrda birinchi qariyalar uyiga asos solingan. Qariyalar, ayniqsa kambag'al, kasal, uysiz qariyalar davlat va har xil ko'ngilli tashkilotlardan yordam oladi. Hindiston hukumati 1984 yilda qariyalarga xizmat ko'rsatuvchi birinchi ko'ngillilar tashkilotiga rasmiy mablag' ajratish to'g'risida qaror qabul qilgan. Jamg'arma qariyalarni moliyaviy qo'llab-

¹ Respublika sog'liqni saqlash vazirligi gerontologiya muammolari komissiyasasi, tibbiyot fanlari doktori, professor Naima Nasriddinova bilan «O'zbekiston ovozi» muxbiri, Dilshod Narzullayev suhbatlari 2011 y.

quvvatlash, shuningdek, sog'liqni saqlash, qo'shimcha ta'lim va qariyalar uylariga mablag' ajratadi. 1992 yilki mamlakatda "Aholi farovonligi" vazirligi tomonidan "Keksa yoshda bandanlik" dasturi ishlab chiqilgan. Uning asosiy maqsadi qariyalar va kunduzgi muloqotda bo'lish uylarida ishlovchilar uchun zarur subsidiyalar olishda yordam ko'rsatuvchi ko'ngilli tashkilotlar faoliyatini rag'batlantirish, qariyalar uchun bepul tibbiy xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Hukumatning nodavlat tashkilotlar faoliyatini rasmiy qo'llab-quvvatlashga ajratayotgan moliyaviy mablag'lari mamlakatda aholining keksa'yishi bilan bog'liq muammolarni echish uchun hozircha etarli emas. Bir qator nodavlat tashkilotlar o'z dasturlarini bajarishda ijobiy natijalarga erishgan va bunda xalqaro va milliy donorlarning qo'llab-quvvatlashidan foydalangan.

"Gerontologiya" insonning qarish jarayonini o'rganadigan fan bo'lib, yunoncha "geras" - qari va "logos" - bilim degan ma'noni anglatadi.

"Gerontologiya"ning asosiy maqsadi insonning faol va to'laqonli hayotini uzaytirish yo'llarini izlab topishdir. Keksa yoshdagi bemorlarga xizmat qilish aksuriyar tibbiyot xodimlarining kundalik vazifasi. Chunki tibbiy xizmatga muhtoj barcha bemorlarning 25-30 foizi keksa yoshdagi bemorlardir.

Jahondagi barcha mamlakatlarda demografik ko'rsatkichlar qariyalur hisobiga oshib bormoqda. Bu esa "Gerontologiya" va "Geriatrya" sohasidagi bilimlar doirasini kengaytirishni laqozo etadi. "Gerontologiya" fani quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Qarish biologiyasi;
2. Geriatrya,
3. Gerogigiyena,
4. Gerontopsixologiya,
5. Gerodermiya,
6. Gerodietetika,
7. Geronekologiya.

Keksalik umming qonuniy tarzda yuz beradigan yakunlovchi davridir. Biroq muqaddimdan oldin qarish hodisasi ham hayotda bor haqiqatdir. Shu sababdan S.P.Botkin va I.I.Mechnikovlar fiziologik va barvaqt qarish mavjudligi haqidagi tushunchalarni yoqlab chiqqanda haq edilar.Barvaqt qarish boshdan kechirilgan kasalliklar yoki tashqi muhitning zararli omillari ta'sirida yosh bilan bog'liq o'zgarishlarning bir muncha qta rivojlanishi bilan xarakterlanadi.

Fiziologik qarish aqliy va jismoniy sog'lamlilani, ma'lum darajadagi ish qobiliyatini, dargaslikni, tevarak atrofdagi hodisalarga qiziqishni saqlab qolish hilari belgilanadi.

Tashqi muhit ta'siri va organizmning ichki omillari qarish jarayonining tezlashuviga, organizmning erta qarishiga olib keladi, bu jarayon organizmning o'sish va rivojlanishi toxtaganidan keyin boshlanadi.

"Gerontologiya" tibbiy biologiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u molekula va hujayralardan tortib butun organizmning qarish sabablarini o'rganadi.

Qarish - qarilik, ya'ni yosh ulg'aya borishi bilan organizmda paydo bo'ladigan o'zgarishlarning qonuniy tarzda ro'y berish jarayonidir. Umuman olganda, bugungi kunda qarilik muammolarini har tomonlama o'rganadigan turli fan sohalari paydo bo'ldi va ular jadal rivojlanmoqda. Xususan, dunyo aholisi sonining qariyalur hisobiga oshishi "Geriatrya" fanining rivojlanishini yanada tezlashtiradi.

"Geriatrya"keksa, yoshi ulug' kishilarda kasallikning kechishi xususiyatlarini o'rganadigan fan bo'lib, sog'liqni saqlash dzimi amaliyotiga tobora chuqunroq kirib bormoqda.

"Gerogigiyena" esa keksa'ygan va katta yoshdagi kishilar gigiyenasini o'rganmoqda.

"Gerontopsixologiya" keksalar ruhiy holati va fe'l-atyorini;

"Gerodietetika" keksa'ygan kishilar ovqatlanishi va using xususiyatlarini;

"Gerodermiya" - keksa'ygan kishilar teri qoplamasi xususiyatlarini o'rganuvchi bo'lim.

"Geronekologiya" qarish jarayoniga ekologik omillarning ta'sir erishini o'rganuvchi fan.

Bugungi kunda jahonda genetik olimlarning Choqur izlanishlari natijasida, qarish jarayoniga ta'sir etuvchi genlar bostiği taxmin qilinmoqda. Agar bu taxmin tasdiqlansa, "Gerontologiya" fanida keskin o'zgarishlar yuz berishi va insonning hozirdan hum uzoqroq umr ko'rishiga erishiladi. Genetikaning rivojlanishi juda ko'p genetik kasalliklarning kamayishiga sabab bo'ladi.

I.I.Mechnikov fikricha, ichakda yashaydigan bakteriyalarda moddalar almashuvi mahsulotlari va organizmning o'zida azotli moddalar almashuvining mahsulotlari (*kyudik kislota*) kishi organizmini zaharlab, qarishga

qurvatlash, shuningdek, sog'liqni saqlash, qo'shimcha ta'lim va qariyalar uylariga mablag' ajratadi. 1992 yilda mamlakatda "Aholi farovonligi" vazirligi tomonidan "Keksa yoshda barchalik" dasturi ishlab chiqilgan. Uning asosiy maqsadi qariyalar va kunduzgi muloqotda bo'lish uylarida ishlovchilar uchun zarur subsideyalar olishda yordam ko'rsatuvchi ko'ngilli tashkilotlar faoliyatini rag'batlantirish, qariyalar uchun bepul tibbiy xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Hukumatning nodavlat tashkilotlar faoliyatini rasmiy qo'llab-quvvatlashga ajratayotgan moliyaviy mablag'lari mamlakatda aholining keksa'yishi bilan bog'liq muammolarni echish uchun ko'zichra etarli emas. Bir qator nodavlat tashkilotlar o'z dasturlarini bajarishda ijobiy natijalarga erishgan va bunda xalqaro va milliy donorlarning qo'llab-quvvatlashidan foydalangan.

"Gerontologiya" insonning qarish jarayonini o'rganadigan fan bo'lib, yanoshcha "geros" - qari va "logos" - bilim degan ma'nosi anglatadi.

"Gerontologiya"ning asosiy maqsadi insonning faol va to'laqonli hayotini uzaytirish yo'llarini izlab topishdir. Keksa yoshdagi bemorlarga xizmat qilish aksariyat tibbiyot xodimlarining kundalik vazifasi. Chunki tibbiy xizmatga muhtoj barcha bemorlarning 25-30 foizi keksa yoshdagi bemorlardir.

Jahondagi barcha mamlakatlarda demografik ko'rsatkichlar qariyalar hisobiga oshib bormoqda. Bu esa "Gerontologiya" va "Geriatrlya" sohasidagi bilimlar dolzarbini kengaytirishni taqozo etadi. "Gerontologiya" fani quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Qarish biologiyasi.
2. Geriatrlya.
3. Gerogigiyena.
4. Gerontopsixologiya.
5. Geroderma.
6. Gerodietetika.
7. Geronekologiya.

Keksalik umning qonuniy tarzda yuz beradigan yakunlovchi davridir. Biroq muqaddidan oldin qarish hodisasi ham hayotda bor haqiqatdir. Shu sababdan S.P.Botkin va I.I.Mechnikovlar fiziologik va barvaqt qarish mavjudligi haqidagi tushunchalarni yoqlab chiqqanda haq edilar.Barvaqt qarish boshdan kechirilgan kasalliklar yoki tashqi muhitning zararli omillari ta'sirida yosh bilan bog'liq o'zgarishlarning bir muntazim etra rivojlanishi bilan xarakterlanadi.

Fiziologik qarish aqliy va jismoniy sog'lomlikni, ma'lum darajadagi ish qobiliyatini, dargastilni, tovarak amridagi hodisalarga qiziqishni saqlab qolish bilan belgilanadi.

Tashqi muhit ta'siri va organizmning ichki omillari qarish jarayonining tezlashuviga, organizmning etra qarishiga olib keladi, bu jarayon organizmning o'sish va rivojlanishi to'xtaganidan keyin boshlanadi.

"Gerontologiya" tibbiy biologiya bilan chambarsanchis bog'liq bo'lib, u molekula va hujayralardan turtib butun organizmning qarish sabablarini o'rganadi.

Qarish - qarilik, ya'ni yosh ulg'aya borishi bilan organizmida paydo bo'ladigan o'zgarishlarning qonuniy tarzda to'y berish jarayonidir. Umuman olganda, bugungi kunda qarilik muammolarini har tomondan o'rganadigan turli fan sohalari paydo bo'ldi va ular jadal rivojlanmoqda. Xususan, dunyo aholisi sonining qariyalar hisobiga oshishi "Geriatrlya" fanining rivojlanishini yanada tezlashtiradi.

"Geriatrlya"keksa, yoshi ulug' kishilarda kasallikning kechishi xususiyatlarini o'rganadigan fan bo'lib, sog'liqni saqlash tizimi amaliyotiga tobora chuqurroq kirib bormoqda.

"Gerogigiyena" esa keksa'ygan va katta yoshdagi kishilar gigiyenasini o'rganmoqda.

"Gerontopsixologiya" keksalar ruhiy holati va fi'latvorini;

"Gerodietetika" keksa'ygan kishilar ovqatlanishi va uning xususiyatlarini;

"Geroderma" - keksa'ygan kishilar teri qoplamasi xususiyatlarini o'rganuvchi bo'lim.

"Geronekologiya" qarish jarayoniga ekologik omillarning ta'sir etishini o'rganuvchi fan.

Bugungi kunda jahonda genetik olimlarning Chuqur izlanishlari natijasida, qarish jarayoniga ta'sir etuvchi genlar borligi taxmin qilinmoqda. Agar bu taxmin tasdiqlansa, "Gerontologiya" fanida keskin o'zgarishlar yuz berishi va insonning ho'zidan ham uzoqroq umr ko'rishiga erishiladi. Genetikaning rivojlanishi juda ko'p genetik kasalliklarning kamayishiga sabab bo'ladi.

I.I.Mechnikov fikrida, ichakda yashaydigan bakteriyalarda moddalar almashuvini mahsulotlari va organizmning o'zida azotli moddalar almashuvining mahsulotlari (*siyolik kislota*) kishi organizmini zaharlab, qarishga

rioya etish, uxlashdan oldin ozroq sa'yr qilish, chiniqish muolajalari katta ahamiyatga ega. Biroq chiniqish muolajalari turini va vaqtini, albatta, shifokor bilan maslahatlashib olgan ma'qul. Ho'zirgi kunda dunyo gerontologlari bu sohaga zamonaviy nanotexnologiyalarni tatbiq etishga intilmoqda. Bu esa kelajakda ulkan samaralar berishi mumkin. Uning ahamiyati shundaki, yangi texnologiya, ya'ni davolashning mikrominiaturizatsiya usuli organizmdagi zararlanishi mumkin bo'lgan "hudud"lar va atrofiyaga uchrash ehtimoli yuqori bo'lgan to'qimalarni erta

Keksa yoshdagilar ruhiy kasalliklari haqidagi talimot bo'lib geropisixalogiyaning bir qismi hisoblanadi. Geropisixalogiya haqida gapiradigan bo'lsak, gerontologiya va yosh pisixalogiyasining keksa hamda qari yoshdagi shaxslar ruhiyati hamda xulq-atvorining o'ziga xosliklarini o'rganish uchun umumpisixalogik vositalar ba usullardan foydalanuvchi tarmog'i.

Qarishdagi umumiy fizalogik tavsiflar va xulq-atvorning o'ziga xosliklari bir-biri bilan bog'liqligini, shuningdek, faoliyat tavsifi va qadiryatlar yo'nalishi o'zgarishini yuzaga keltiradiga shaxsiy siljishlarni o'rganadi. Insoning faol va to'laqonli hayotini uzaytirish vositalarini izlash geropisixalogiyaning umumiy maqsadi hisoblanadi.¹

Keksa yoshdagilar deb quydagilar qabul qilingan: ilk keksalik (45-65 yosh) va qarilik (65-75 yosh va undan yuqori). Gerontologik pisixiatriyaga kiritilgan kaslliklartegishicha ilk keksalik (involutsion va presenil) va keksalik (sinel)ga bo'linadi. İlk keksalik pisixo'zi involutsion tanazzulni (qaytgan yosh depressiyasini) o'z ichiga oladi, zaraming presenil vasvasasi, involutsion paranoid (taqib va rashk vasvasasi), miyyaning aqilni to'mtoqlashtiruvchi atrofik kasallanishi - Pk kasalligi, Alsageymer kasalligi, Gentington kasalligi, Parkinson kasalligi. Bu kasalliklarning rivojlanishiga ijtimoiy va moddiy mavqening o'zgarishi, masalan, nafaqaga chiqish bilan bog'liq, tibbiy morfofunktsional involutsiya jarayoni sezilarli darajada sabab bo'ladi.

Senil ruhiy kasalliklari qarigandagi aqilning kuchsizlanganligini, qarilik yoshining g'ayri faol holatini, tomirlar bilan bog'liq ruhiy izdan chiqishlikni o'z ichiga oladi. Ularning rivojlanishida tabiiy atrofiya jarayoni, shu jumladan, miyya moddalari sezilarli sabab bo'ladi; umumiy so'lish; umir yo'ldoshini yo'qotish, yo'lg'izlik, yordamga muhtojlik ham ko'pincha sabab bo'ladi.

Shunga ko'ra ruhiy bemorlar sog'ligini qayta tiklash va kasali rivojlanishining oldini olish keksa yoshdagi bemorlarni ruhiy va ijtimoiy faollashtirish, ularni imkon darajasida mehnatga jalb etish, jismoniy faolligi va ijtimoiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlash bilan jips bog'liqdir. Yo'lg'iz va yordamga muhtojlarga yordam berish, ular holidan habar olib turish, ularning odamlarga aralashishini taminlash ham muhim ahamiyatga ega.

Keksalar ruhiyatidan izdan chiqish ho'zirgi kunda yah Shi darajada o'rganilib kelinmoqda. Halqaro tibbiyot statistikasiga ko'ra 60-65 yoshdan yuqori bo'lgan barcha shaxslarning 10% dan - 25% gacha turli og'riklidagi ruhiyat buzilishidan jabritanadi. Keksalardagi ruhiy buzilish yuzaga kelishi sababi va o'tishi bo'yicha farqlanadi. Bazi kishilar bu kasallik ancha yoshligidagi paydo bo'ladiyu, lekin keksalik boshlanganda zo'rayadi, boshqalarda esa ruhiy buzilish asosan doim paydo bo'lib turadi (*keksalik ohirida*) va to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita qarilik bilan bog'liq bo'ladi. Qariik oldi pisixo'zi keyingilariga xosdir, buni qariganda aqilning pasa'yishi deyiladi. Tug'masidan farqli o'laroq, otirilgan aql pastligi (*dementsiya*) yosh qaytganda paydo bo'ladi va miya aterosklero'zi va gipertonik kasallar bilan bog'liq bo'ladi. İlk keksalik yo depressiya, yo yo'qotishlik va taqib vasvasasi sabab bo'ladi. İlk keksalik yo depressiya og'ir, davosiz kasallik vahimasi, fikri, bo'ladi. Tu Shkinlik, depressiya og'ir, davosiz kasallik vahimasi, fikri, davosizligiga ishonchga aylanadi. Bunday bemorlarning nutqi hayajonli: ularda o'zini-o'zi o'ldirish fikri ham yo'q emas. Persenil vasvasasini haqiqiy shikoyatdan har doim ham ajratib bo'lmaydi. Hafa qiluvchilar deb odatda qo'shnilar va qarindoshlar ko'rsatiladi. Qarilik oldidagi psixoz fojey vaziyatlarda yoki og'ir somatik kasalliklar tufayli yuz berishi mumkin. Davolashda vaqti kelib, kuchli hayajonli-tu Shkin va vasvasa paydo bo'lishi to'htaydi, u tu Shkin kayfiyat bilan almashadi, hotira bir oz susa'yadi va intellekt kuchsizlashda, lekin aqli pastlik yuzaga kelmaydi. Kasallikning o'tishi bir hilda va uzoq yil davom etadi, to'liq sog'ayib ketish odatda yuz bermaydi.

Gerogigiya haqida so'z borar ekan, gerontologiyaning turmush Sharaitlarini inson qarish jarayoniga ta'sirini o'rganuvchi va patologik qarishning oldini olishga yo'naltirilgan choralarni ishlab chiquvchi hamda aholining uzoq vaqt sag'lom turmush kechirishiga qobiliyatini taminlovchi bo'limi hisoblanadi.

Gerogigiya mujassam ijtimoiy - bialogik fan sifatida fizalogiya, pisixalogiya, patologiya, gigiyena, tibbiy statistika, demografiya va satsalogik

¹ Ijtimoiy fanlarga (asosiy tushunchalar), M.H.Saidov, T-2007, 67.b.

tadqiqoti usullari va ma'lumotlardan foydalanadi. Sohasiga muvofiq ijtimoiy gigiyenaning komunal, mehnat va ovqatlanish gigiyenasi farqlanadi. Bular umumiy uzaytirish muammolarini hal qiladi hamda aholini muddatdan oldin patologik qarishning oldini olish yo'li bilan faol keksa'yishga erishadi, shuningdek, keksa va qari yoshdagi aholiga oqilona turmush tarzini taminlash muammolarini tadqiq etadi.¹ Keksa yoshdagi shaxislar sog'ligining holatini va o'lim sabablari tuzilmasini o'rganish tibbiy-ijtimoiy yordam meyyorlarini ishlab chiqishning, muddatdan oldin qarishning oldini olish usullarining asosi hisoblanadi. Ijtimoiy gigiyena muammolari ichida ijtimoiy muammolar - keksalarning jamiyatdagi, oiladagi, mehnat jamoasidagi, nafaqaga chiqishdagi tayyorgarlikdagi, qariganda moddiy va huquqiy taminlanishidagi, samarali turmush tarzi, dam olish shakli va boshqalardagi o'rni va maqomi salmoqli o'rinni egallaydi.

Gerogigiyenaning ko'pgina muammolarini hal qilish nafaqat yoshni belgilash, ishlayotgan nafaqaxo'rlar uchun imtiyoz va tovonlar to'lash, ular mehnati va ijtimoiy muhofazasini huquqiy tartibga solish, keksaligini moddiy taminlash va tibbiy yordam ko'rsatish bo'yicha davlat siyosati bilan bog'liqdir.

Nazorat savollari:

1. Nima uchun aholining keksa'yishi ijtimoiy-iqtisoiy muammo hisoblanadi?
2. Umr uzayishining ijtimoiy sabablari nimada?
3. Sotsial gerontologiya nimani o'rganadi?
4. Sotsial gerontologiyaning vazifalari nimalardan iborat?
5. Keksa'yish nazariyasi.
6. Dunyoda va O'zbekistonda umr davomiyligi qanday?
7. Hozirgi davrda O'zbekistonda keksalar ijtimoiy himoyasining asosiy yo'nalishlari qaysilar?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. С.А. Филиппова, Ф.П. Безденежная, А. С.Андреева Геронтология М.: Феникс, 2009.
2. Руководство по геронтологии и гериатрии в 4х т. Под ред. В.Н. Ярлыгина, А.С. Мелентьева. М.: ГЭОЕАР - МЕДИА, 2010.

¹ Ijtimoiy himoya (atmalar izohiy lug'ati). M.H.Saidov. T.:2007. 65.b

3. Психосоциальные аспекты долгожительства. //Е. Голованова и др. Врач - 2016 №6.

4. К. Днас, С. Барк Книга о долголети. ЛитРес, Изд-во: Синдбад 2022.

4.6. Sotsial konfliktlar

Reja:

1. Sotsial konfliktlar nazariyasi.
2. Konfliktlarning turlari va mazmun-mohiyati.
3. Konfliktlarning sabablari.
4. Konfliktlarning konstruktiv va destruktiv oqibati.
5. Konfliktlarni hal qilish usullari.

Bugungi zamonaviy taraqqiyot asrida yashayotgan bir davrimizda ijtimoiy fanlarning ham o'ziga yarasha o'rganishni va tadqiq etishni taqazo etmoqda. Shu o'rinda ijtimoiy fanlar orasida aniq tadqiqotlar va tahlillarni o'rganuvchi fan sotsiologiya ajralib turadi. Sotsiologiyaning tarmoq yo'nalishlaridan biri hisoblanmish sotsial konfliktlarni o'rganish va uni boshqarishni bilish jamiyatdagi barqarorlikni saqlashda ahamiyati beqiyos hisoblanadi. Shu o'rinda, biz konflikt tushunchasi va mazmun mohiyatiga e'tiborni qaratsak.

Konflikt so'zi lotincha "conflictus"¹, ya'ni ixtilof, to'qnashuv, nizo kabi ma'nolarni bildiradi. Konflikt hayotiy ziddiyatlar, insonlarning istak va intilishlari, his-tuyg'ulari va ehtirolari, o'y-fikrlari va xatti-harakatlaridagi qarama-qarshiliklar, kuchli dramatik to'qnashuvlar, kelishmovchiliklar, qarshiliklar, ongi va dunyoqarashlaridagi kayfiyati va fe'l-atvoridagi qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar va ziddiyatlarni ilmiy ifodalash shaklidir. Konflikt jamiyat taraqqiyotining muayyan ijtimoiy kuchlari va an'analarning to'qnashuvi asosida yuzaga keladi va echiladi. An'anaviy ma'nodagi tenglik va tengsizlik, adolat va adolatsizlik, to'g'ri va egri, rost va yolg'on, yaxshilik va yomonlik, ma'rifat va xurofat, zulmat va nur, ezigulik va yovuzlik kabi ko'plab qarama-qarshi vaziyat, hodisalar tarzida namoyon bo'ladi.

Konfliktologiya - konfliktlar mohiyatini o'rganish va ular muammolarining echimiga qaratilgan optimal taklif va tavsiyalar ishlab chiqish haqidagi bilim sohasidir. Konfliktologiya ijtimoiy taraqqiyot va

¹ Sotsiologicheskiy slovar. - Minsk, 1997.

ijtimoiy-siyosiy boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirish va mutanosiblashtirish zaruriyatini siyosat shunoslik, siyosiy ruhiyatshunoslik, sotsiologiya fanlari orqasida mavjud kelgan. Hozirgi davrda shakllantirilgan konfliktologiya bilim sohasi sotsiologiya fanlari erishgan yutuqlarga suyanan holda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy, ahloqiy munosabatlar jarayonida kelib chiqayotgan to'qnashuv - konfliktlarning tinchlik bilan shaxslaro, guruhlararo, davlatlararo, millatlararo, jamualararo, xalqaro miqyoslarda kelishuv-murosa yo'li bilan bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqib amaliyotga kiritishga muvaffaq bo'lgan.

Konfliktologiya fanining shakllanishiga katta hissa qoʻshgan olimlar biri K.Marks boʻlib, u oʻzining sinfiy nazariyasida ishlab chiqarishning ijtimoiy tabiati bilan oʻzlashtirishning xususiy shakli oʻrtasidagi ziddiyatlar iborat boʻlgan konfliktning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishini ochib beradi. Uning fikricha, kapitalizm sharoitida ishlab chiqarish tizimi jamiyatni sinflarga ajratadi: kapitalistlar, ishchilar (proletariat) va dehqonlar. Sinflar - iqtisodiy munosabatlarda egallagan oʻrni: ayirboshlash, taqsimlash, isteʼmol va eng muhimi, ishlab chiqarish vositalariga ega boʻlganlar va mulkdari mahrum boʻlganlar va oʻz ishchi kuchlarini sotishga majbur boʻlganlar iborat boʻladi. Ular orasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi, chunki, ishchilar daromadlarining katta qismi kapitalistlar tomonidan oʻzlashtiriladi. Mehnatkashlar sinfining oʻz-oʻzini anglashining rivojlanishi bilan ular nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy (*boshqaruvda ishtirok etish, qarorlar qabul qilish va boshqalar*) talablarini ham qoʻya boshlaydilar. Ammo ishlab chiqarish egalari bilan ziddiyat yuzaga kelishi va bu qurʼlli toʻqnashuvga aylanishi mumkin.

G.Spenser (1820-1903-yillar) jamiyat taraqqiyotida asosiy qonun bo'lgan jamiyat shukuhiga eng moslashgan individlarning tirik qolishi haqidagi g'oyani ilgari surdi. G.Spenser ta'limotiga ko'ra jamiyattagi mavjud qarama-qarshilik holati ko'p qimmatlidir. Xuddi shu jilgari bilan u fuqarolarda jamiyat o'rtasidagi muvozanatni emas, balki jamiyat va uni o'rab turgan tabiiy olam o'rtasidagi munosabatlarni ham o'ziga qamrab oladi. Shuning uchun ham u jamiyatda konfliktlar qonuniyatini umumiy va asosiy qonun sifatida e'tirof etadi. G.Spenser ta'limotida jamiyat bilan tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlardan tashqari jamiyat rivojining tarixiy chegaralari ham ana shu qonuniyat asosida bo'lishi bayon etilgan. Uningcha, jamiyattagi tabiiy

muhitning ilk sunchasilmalari jamiyat rivojining, muayyan bosqichda xalqlar va inqlar o'rtasida to'liq tenglik yuzaga kelmaguncha namoyon bo'la olmaydi. Lekin konflikt tabiatidagidek yashash uchun kurash emas, balki ijtimoiy munosabatlar shaklidir. Bu manfaatlar to'qnashuvi, qarama-qarshilik bilan to'qnashuv o'lasidan harakatlardan iborat bo'ladi.

Konfliktlar borasidagi yangi nazariy-tahliliy motivlar polyak olimi Lyudvig Gumplovich (1838-1909-yillar) ijodida ham uchraydi. Jahon tarixi inqlar o'rtasidagi doimiy kurashdan iborat ekanligini e'tirof etgan oling, inqlarning yuzaga kelishi haqida ularning bir-biridan farqli jihatlari biologik ekan, balki madaniy o'ziga xoslikda yotadi, deb hisoblaydi. Har bir inq o'ziga xos madaniyattir. Shu bois, konfliktning sababini nafaqat inson tabiatidan, balki madaniy tafavutlarining ijtimoiy omillikidan izlash kerak. Negaki, madaniyat ijtimoiy konfliktlarning ijtimoiy hayot talablariga monand o'zgarib borishi jarayonidagi ilk ma'lumotlarni berishi mumkin. L.Gumplovich fikricha, konfliktlar yagona va zaruriy ijtimoiy jarayon emas. Binoq, keng ijtimoiy jannolar hamda davlatlarni vujudga keltiradigan ijtimoiy birlashuvlar ahamiyatga molik jarayondir. Chundi jamiyada ijtimoiy guruhlar aynan konflikt natijasida birlashadilar.

Nemis sosiolog G.Zimmel (1858-1918-yillar) "konflikta sosiologiyasi" atamasini ilmiy axamashunoslikka kiritgan olim sifatida tan olingan. Olimning fikricha, konfliktda jamiyatda ijtimoiy integratsiyani muvaffaq darajada muvofiqlashtiradi, ijtimoiy bilimlarning aniq xususiyatlarini aniqlash, ularni tashkil etish tamoyillarini va me'yorlarini mustahkamlaydi. XX asrning 20-yillarga kelib, Chikago maktabining ko'zga ko'ringan sosiologlari Robert Park (1864-1994-yillar), E. Berdjess (1894-1964-yillar), Albion smoll (1854-1926-yillar) G.Zimmelning nazariy tadqiqotlarining davom etiradilar. Ular ijtimoiy jarayonni o'zaro bog'liqlik bo'lgan to'rt harakat: musobaqa, konflikt, moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyatdagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyatdagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyatdagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi.

XX asr 40-yillarida jamiyatning funktsional modeli asosida konfliktlarni tuzatish jarayoni o'rganildi. Xususan, Tolkott Parsons (1902-1979-yillar) tuzatish jarayonini o'rganishda integratsion jarayon sifatida konfliktlarni tuzatish va barqaror etishni integratsion jarayon sifatida ko'rib chiqildi va uni ijtimoiy ziddiyat, an'ij o'tish kuzim bo'lgan o'ziga xos

ijtimoiy-siyosiy boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirish va mutanosiblashni ifodalaydigan zamonaviy siyosat shunoslik, siyosiy ruhiyatshunoslik, sotsiologiya fanlari oralig'ida vujudga kelgan. Hozirgi davrda shakllantirilgan konfliktologiya bilim sohasi sotsiologiya fanlari erishgan yutuqlarga suyaklanish holida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy, ahloqiy munosabatlar jarayonida kelib chiqayotgan to'qnashuv - konfliktlarning tashvik bilan shaxslaro, guruhlararo, davlatlararo, millatlararo, jamiyalararo, xalqaro miqyoslarda kelishuv-munosa yo'li bilan barqaror o'tish mexanizmlarini ishlab chiqib amaliyotga kiritishga muvaffaq bo'lgan.

Konfliktologiya fanining shakllanishiga katta hissa qo'shgan olimlar biri K.Marks bo'lib, u o'zining sinfiy nazariyasida ishlab chiqarishning ijtimoiy tabiati bilan o'zlashtirishning xususiy shakli o'rtasidagi ziddiyatdan iborat bo'lgan konfliktning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishini ochib beradi. Uning fikricha, kapitalizm sharoitida ishlab chiqarish tizimi jamiyatni sinflarga ajratadi: kapitalistlar, ishchilar (proletariat) va dehqonlar. Sinflar - iqtisodiy munosabatlarda egallagan o'rnini ayriboshlash, taqsimlash, iste'mol va eng muhimlari, ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lganlar va mulkdan mahrum bo'lganlar va o'z ishchi kuchlarini sotishga majbur bo'lganlar iborat bo'ladi. Ular orasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi, chunki, ishchilar daromadlarining katta qismi kapitalistlar tomonidan o'zlashtiriladi. Mehnatkashlar sinfining o'z-o'zini anglashining rivojlanishi bilan ular halqat iqtisodiy, balki siyosiy (*boshqaruvda ishtirok etish, qurorlar qabul qilish va boshqalar*) talablarini ham qo'ya boshlaydilar. Ammo ishlab chiqarish egallari bilan ziddiyat yuzaga kelishi va bu qurorli to'qnashuvga aylanishi mumkin.

G.Spenser (1820-1903-yillar) jamiyat taraqqiyotida asosiy qonun bo'lgan jamiyat shulohiga eng moslashgan individlarning tirik qolishi haqidagi g'oyani ilgari surdi. G.Spenser ta'limotiga ko'ra jamiyatdagi mavjud qurumlar-qarshilik holati ko'p qirralidir. Xuddi shu jihat bilan u faqat alohida jamiyat orasidagi muvozanatni emas, balki jamiyat va uni o'rab turgan tabiiy olam o'rtasidagi munosabatlarni ham o'ziga qamrab oladi. Shuning uchun ham olim jamiyatda konfliktlar qonuniyatini umumiy va asosiy qonun sifatida e'tirof etadi. G.Spenser ta'limotida jamiyat bilan tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlardan tashqari jamiyat rivojining tarixiy chegaralari ham ana shu qonuniyat asosida bo'lishi bayon etilgan. Uningcha, jamiytdagi tabiiy

muhitning itt sarchashmalari jamiyat rivojining, muayyan bosqichida xalqlar va inqlar o'rtasida to'liq tenglik yuzaga kelmaguncha namoyon bo'la olmaydi. Lekin konflikti tabiatdagidek yashash uchun kurash emas, balki ijtimoiy munosabatlur shaklidir. Uu manfaatlar to'qnashuvi, qarama-qarshilik bilan to'g'irlilik qiladigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Konfliktlar borasidagi yangi nazariy-tahliliy meʼlolar polyak olimi Lyudvig Gumplovich (1834-1909-yillar) ijodida ham uchraydi. Jahon tarixi inqlar oʻrtasidagi doimiy kurashdan iborat ekanligini oʻrtos eigan olim. inqlarning yuzaga kelishi hamda ularning bir-biridan farqli jihatlari biologik emas, balki madaniy oʻziga xoslikda yotadi, deb hisoblaydi. Har bir inq oʻziga xos madaniyatdir. Shu bois, konfliktning sababini natuqat inson tabiatidan, balki madaniy tafvudlarining ijtimoiy omillaridan izlash kerak. Negaki, madaniyat ijtimoiy konfliktlarning ijtimoiy hayot talablariga monand oʻzgarib borishi jarayonidagi ilk maʼlumotlarni kerishi mumkin. L.Gumplovich fikricha, konfliktlar yagona va zaruriy ijtimoiy jarayon emas. Biroq, keng ijtimoiy jamoalar hamda davlatlarni vujudga keltiradigan ijtimoiy birlashuvlar ahamiyatga molik jarayondir. Chunki jamiyada ijtimoiy guruhlar aytan konflikt natijasida birlashadilar.

Nemis sotsiologi G.Zimmel (1858-1918-yillar) "konflikt sotsiologiyasi" tarmosini ilmiy ahamiyatlilikka kiritgan olim sifatida tan olingan. Olimning fikricha, konfliktlar jamiyada ijtimoiy integratsiyani muayyan darajada muvofiqlashtiradi, ijtimoiy bilimlarning aniq xususiyatlarini aniqlab, ularni tashkil etish usullari va usullarini mustahkamlaydi. XX asrning 20-yillarga kelib, Chikago maktabining ko'zga ko'ringan sotsiologlari Robert Park (1864-1944-yillar), E. Berdjes (1894-1964-yillar), Albion Small (1854-1926-yillar) G.Zimmelning nazariy tadqiqotlarining davom ettiradilar. Ular ijtimoiy jarayonni o'zaro bog'liq bo'lgan to'rt harakat: musobaqa, konflikt, moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya asosida ko'rib chiqishadi.

XX asr 40-yillarida jamiyatning funktsional modeli asosida konfliktlarni tadqiq etish rivojlandi. Xususan, Tolkott Parson (1902-1979-yillar) konfliktlarni tadqiq qilish va bartaraf etishni integratsion jarayon sifatida baholadi va uni ijtimoiy ziddiyat, engib o'tish lozim bo'lgan o'ziga xos

ijtimoiy-siyosiy boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirish va mutanosiblashtirish zaruriyati siyosat shunoslik, siyosiy mahiyatshunoslik, sosiologiya fanlari oralig'ida vujudga kelgan. Hozirgi davrda shakllantirilgan konfliktologiya bilim sohasi sosiologiya fanlari erishgan yutuqlarga suyanmagan holda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy, ahloqiy munosabatlار jarayonida kelib chiqayotgan to'qnashuv - konfliktlarning tinchlik bilan shaxslaro, guruhlararo, davlatlararo, millatlararo, jamoalararo, xalqaro miqyoslarda kelishuv-murosa yo'li bilan bartaraf etish mexanizmlarni ishlab chiqib amaliyotga kiritishga muvaffaq bo'lgan.

Konfliktologiya fanining shakllanishiga katta hissa qoʻshgan olimlar biri K.Marks boʻlib, u oʻzining sinfiy nazariyasida ishlab chiqarishning ijtimoiy tabiati bilan oʻzlashtirishning xususiy shakli oʻrtasidagi ziddiyatdan iborat boʻlgan konfliktning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishini ochib beradi. Uning fikricha, kapitalizm sharoitida ishlab chiqarish tizimi jamiyatni sinflarga ajratadi: kapitalistlar, ishchilar (proletariat) va dehqonlar. Sinflar - iqtisodiy munosabatlarda egallagan oʻrni: ayirboshlash, taqsimlash, isteʼmol va eng muhim, ishlab chiqarish vositalariga ega boʻlganlar va mulkdan mahrum boʻlganlar va oʻz ishchi kuchlarini sotishga majbur boʻlganlar iborat boʻladi. Ular orasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi, chunki, ishchilar daromadlarining katta qismi kapitalistlar tomonidan oʻzlashtiriladi. Mehnatkashlar sinfining oʻz-oʻzini anglashining rivojlanishi bilan ular natijatda iqtisodiy, halki siyosiy (*boshqaruvda ishtirok etish, qarorlar qabul qilish va boshqalar*) talablarini ham qoʻya boshlaydilar. Ammo ishlab chiqarish egalari bilan ziddiyat yuzaga kelishi va bu quroldi toʻqnashuvga aylanishi mumkin.

G.Spenser (1820-1903-yillar) jamiyat taraqqiyotida asosiy qonun bo'lgan jamiyat shukuhiga eng moslashgan individlarning tirik qolishi haqidagi g'oyani ilgari surdi. G.Spenser ta'limotiga ko'ra jamiyatlardagi mavjud qarama-qarshilik holati ko'p qimatlidir. Xuddi shu jihat bilan u faqat alohida jamiyat orasidagi muvozanatni emas, balki jamiyat va uni o'rab turgan tabiiy olam o'rtasidagi munosabatlarni ham o'ziga qamrab oladi. Shuning uchun ham olim jamiyada konfliktlar qonuniyatini umumiy va asosiy qonun sifatida e'tirof etadi. G.Spenser ta'limotida jamiyat bilan tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlardan tashqari jamiyat rivojining tarixiy chegaralari ham ana shu qonuniyat asosida bo'lishi bayon etilgan. Uningcha, jamiyatdagi tabiiy

mulohining ilk san'ushoqalari jamiyat divajining, muayyan bosqichida xalqlar va irqalar o'rtasida to'liq tenglik yuzaga kelmaguncha namoyon bo'la olmaydi. Lekin konflikt tabiatidagidek yashush uchun kurash emas, balki ijtimoiy munosabatlardir. Bu manfaatlar to'qnashuvi, qarana-qarshilik bilan to'sinlik qiladigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Konfliktlar bonusidagi yangi nazariy-tahliliy motivlar polyak olimi Lyudvig Gumplovich (1838-1909-yillar) ijodida ham uchraydi. Axborot tarixi inqilab o'rtasidagi doimiy kurashdan iborat ekanligini o'rtirof etgan olim, inqilabning yuzaga kelishi hamda ularning bir-biridan farqli jihatlari biologik emas, balki madaniy o'ziga xoslikda yotadi, deb hisoblaydi. Har bir inq o'ziga xos madaniyatdir. Shu bois, konfliktning sababini natijati inson tabiatidan, balki madaniy tafavutlarining ijtimoiy omillaridan izlash kerak. Negaiki, madaniyat ijtimoiy konfliktlarning ijtimoiy hayot talablariga moslash o'zgarib borishi jarayonidagi ilk ma'lumotlarni berishi mumkin. L.Gumplovich fikricha, konfliktlar yagona va zaruriy ijtimoiy jarayon emas. Binoq, keng ijtimoiy jumhalar hamda davlatlarni vujudga keltiradigan ijtimoiy birlashuvlar ahamiyatga molik jarayondir. Chunki jamiyatda ijtimoiy guruhlar aynan konflikt natijasida birlashadilar.

Nemis sosiologi G.Zimmel (1858-1918-yillar) "konfliktli sotsiologiyasi" atamasini ilmiy atamashunoslikka kiritgan olim sifatida tan olingan. Olimning fikricha, konfliktlar jamiyatta ijtimoiy integratsiyani muayyan darajada muvofiqlashtiradi, ijtimoiy bilimlarning aniq xususiyatlarini aniqlab, ularni tashkil etish tamoyillari va me'yorlarini mustahkamlaydi. XX asrning 20-yillarga kelib, Chikago maktabining ko'zga ko'ringan sosiologlari Robert Park (1864-1994-yillar), E. Berdless (1894-1964-yillar), Ajblon smoll (1854-1936-yillar) G.Zimmelning nazariy tadqiqotlarining davom etiradilar. Ular ijtimoiy jarayonni o'zaro bog'liq bo'lgan ko'rt harakat: musobaqa, konflikt, moslashuv va assimilyatsiya usulida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya usulida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya usulida ko'rib chiqishadi. Konfliktlar jamiyadagi moslashuv va assimilyatsiya usulida ko'rib chiqishadi.

XX asr 40-yillarda jamiyatning funksional modeli asosida kamliklarni tadqiq etish rivojlandi. Xususan, Tolkott Parson (1902-1979-yillar) kamliklarni tadqiq qilish va barmaf etishni integratsion jarayon sifatida baholadi va uni ijtimoiy xalkiyat, engib o'lish lozim bo'lgan o'ziga xas

ijtimoiy kasallik, deb biladi. Ijtimoiy konfliktlarga nisbatan T.Parsons tug'ayotgan yondashuvni "insoniy munosabatlar" (Public relations) maktabi vakillari ham o'z tadqiqotlarida qat'iy e'ldilar. Ularning fikricha, sanoati rivojlanib borayotgan davlatlarning xalqaro munosabatlarida o'zini tutishi va olib borayotgan siyosati ijtimoiy konsensusga asoslanmogi lozim. Shundagina ular o'zining rivojlanishdarajalarini bir ma'yorda saqlab turishi mumkin. Ushbu maktabning tanikli vakili Harvard universiteti professori Elton Mayo (1880-1949-yillar) "hozirgi zamon bosh muammasi" sifatida "sanoatda tinchlik o'rnatish"ga erishishning tobora qiyinkashib borayotganini ko'rsatadi. Konflikt, uningcha, jamiyadagi o'rtamuddish "ijtimoiy kasallik"dir. Uni bartaraf etish uchun avvalo "ijtimoiy muvazunat" va "hamkorlik holati"ni davlat va jamiyada qaror toptirish uchun barakal qilmoq kerak¹. Shundagina "sog'lom jamiyat"ga erishish mumkin.

1956-yilda L.Kozerning "Ijtimoiy konflikt funksiyalari" nomli kitobi nashr etildi. Unda L.Kozer konfliktsez jamiyat, demak konfliktsez ijtimoiy guruhlar ham bo'lmastligini ta'kidlar ekan, konfliktlar jamiyat tuzumining yangicha rivojlanishida ijobiy ahamiyatga ega ekanligini alohida uqtiradi. L.Kozer "konfliktning ijobiy funksional konsepsiyasi" deb nomlangan nazariy dasturini klassik funksionalizm nazariyasiga qarana-qarshi tarzda ishlab chiqdi. Unda konfliktlar ijtimoiy tahlil chegaralarida tashqarida o'rganiladi. Agar funksional tizim taraflordun ijtimoiy konfliktlarda ijtimoiy ziddiyatlar, jamiyatning tartibsizlanish belgilarini ko'rsa, L.Kozer esa aksincha, konfliktlarning jamiyadagi har qanday tartibsizlik va barqarorlikni ta'min etishdagi ijobiy roliga o'liboribni qaradi va uni asoslab berishga urindi. Uning fikricha, jamiyatdagi barqarorlik mavjud konfliktli munosabatlar va ular o'rtasidagi aloqalar turiga bog'liq.

1965-yilda R.Darendorf Germaniyada "Sintiy tizim va sintiy konflikt" "konfliktli jamiyat" konsepsiyasida dunyo hokimiyati konfliktlar va rivojlanishlar asosidagi "aksilhayotiy" turmush tarzida qu'ilgan edi. Agar L.Kozer konfliktning ijtimoiy birligni ta'min etishdagi ijobiy rolini asoslashga uringah bo'lsa, R.Darendorf konfliktni ijtimoiy organizmning permanent holati deb hisoblaydi. "Konfliktning borligi emas, uning yo'qligi qandaydir g'ulali va g'ayritabiiy hol. Jamiyat yoki muassasada konflikt holati sezilmasa, albatta, bu

- shubhaga olib keladi" - deb ta'kidlaydi R. Darendorf. "Har qanday jamiyatning turmush tarzi konflikt asosida qurilgan. Chunki jamiyat ham, jamiyadagi qadriyatlar ham o'zgaruvchandir. Shu boisdan ham aynan konfliktda turli birlashtirmalar va erkinlikning ijodiy asosi, shuningdek, ijtimoiy muammolar ustidan nazorat va maqsadga muvofiq ravishdagi qulay muhi mujassamlashgan bo'ladi"².

Qarana-qarshiliksiz yashash istagi - yaxshi g'oya. Blecq inson - ijtimoiy-siyosiy mavjudot. Shuning uchun ham insoniyat tobora rivojlangan muhida yashash uchun intiladi. Rivojlanish esa qarana-qarshiliksiz bo'lmaydi. Zero, qarana-qarshilik tomonlar o'rtasida konfliktlarni keltirib chiqarishi tabiiy. XX asrning 70- yillariga kelib jamiyatdagi inqirozli holatlar - konfliktlarni ijobiy tarafdun o'rganish yanada rivojlandi³. Jahonda nafaqat rivojlanish, balki tinch-totuv yashash va doimiy barqarorlikka erishish uchun konfliktlarga chek qo'yish haqidagi qarashlar shakllandi. Bunday jarayonga, avvalo, umumbashariy muammolarni bartaraf etish uchun davlatlarning hamkorlikda bo'lgan tabiiy talab sezilari tu'sir o'tkazdi. Birinchilar qatorida "umumbashariy muammolar"ni tadqiq etishga Rim klubi a'zolari alohida e'tibor qaralib, bu borada "tizimli tahlil" ustubini qo'lladilar. Ushbu klub xalqaro nohukumat tashkiloti bo'lib (1968) o'z safiga jahondagi ko'plab davlat va jamoat arboblarni, olimlarni birlashtirgan edi. Klubda o'tkazilgan yig'ilishlarda ko'plab siyosiy ziddiyatlar, urush va konfliktlar, tinchlik muammolari muhokama etildi. Ushbu muhokama etilgan muammolarning asosini er yuzida tinchlikni ta'minlash masalasi tashkil etdi. Zero, tinchlikni ta'minlash urushning yo'qligi demakdir. Qolaversa, er yuzida urushlarga barham berish tinchlik haqidagi maqsadlarning samavali bulbosidir. Faqat jahon rivojlanishidagi uyg'unlik sharoiti, davlatlar o'rtasidagi hamkorlik orqaligina mustahkam tinchlik va xavfsizlikka erishish mumkin. Davlatlarning o'zaro hamkorlikka intilishi xalqaro keskinliklarni yumshatish uchunagina emas, balki davlatlar umummanfaullari mustahkamligini ham namoyon etadi. Qolaversa, uzunq kelajakni ko'zlab qilingan hamkorlik shartlari tomonlar uchun musohabqalashuv yoki raqobatlashuvdan ko'ra manfaulliroqdun.

¹ Jamiyat. R.Z. Ibrayulloyev U.A. Xojanov B.A. Konfliktologiya asoslar. U'qitish qo'llanma - Toshkent Akademika nashriyoti 2000 - j. 27.

² Darendorf R. Elementlarni tashkil etish konfliktlari: Sotsiologik va iqtisodiy - M. 1968 - j. 27.
³ Jamiyat. R.Z. Ibrayulloyev U.A. Xojanov B.A. Konfliktologiya asoslar. U'qitish qo'llanma - Toshkent Akademika nashriyoti 2000 - j. 33.

Barqarorlik va tinchlik sharoitida jamiyatning yangicha turmush tarziga erishish uchun Rim klubi mutaxassislari ijobiy taraqqiyot va o'sishning yangicha kontsepsiyalarini taklif qiladilar. Klub a'zosi, germaniyalik taniqli jamoat va siyosat arbobi E.Pestel uzviy taraqqiyotning o'ziga xos tomonlarga ega ekanligini aytib, uni quyidagicha ta'riflaydi:

- o'zaro aloqadorlikdagi tizim, ya'ni bir-biriga zarar etkazmasdan o'zaro bog'liq ravishda o'sadigan tizim - jamiyatdagi progressiv o'zgarishlar;

- turli xil tizim qismlari talablariga javob beradigan ko'ptomonlama rivojlanish, shuning uchun ham dunyoning turli mintaqalarida joylashgan davlatlar turlicha rivojlanadi (buning ustiga rivojlanish jarayoni vaqt o'tishi bilan o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib o'zgarib turadi);

- maqsadlarni muvofiqlashtiruvchi mushtarakligi tinchlikni ta'minlashga daxldor ekanligini bildiradi;

- tezkorlik, harakatchanlik va moslashuvchanlik - taraqqiyot jarayonida vujudga keladigan tasodifiy ta'sirlarni bartaraf etishda qo'l keladi. Bosh maqsad yo'nalishiga bunday xususiyatlar hech qanday halaqit bermaydi;

- odamlarning turmush sharoitini yaxshilash va kerakli narsalar bilan ta'minlashni taraqqiyotning bosh mezonini sifatida bilish;

- rivojlanish bosqichida qiyinchiliklar va yangi muammolarning darajasiga qarab baho beradigan vaqt o'lchovini anglash;

- maqsadlarning doimiy "yangilanib borishi", ya'ni "eski" maqsadlarga erishilganidan yoki qayta mulohaza etilganidan so'ng, yana "yangi" maqsadlarning yuzaga kelishi.

Xullas, jamiyatdagi ziddiyatlar xususida XX asrda bildirilgan turli xil mulohazalar ikki yo'nalishda o'z aksini topdi, bular:

Birinchidan, G'arbiy Yevropa (Frantsiya, Gollandiya, Italiya, GFR, Ispaniya)da shakllanib o'zining muayyan rivojlanish bosqichiga ega bo'lgan ilmiy institutlar faoliyati.

Ikkinchidan, AQShda yuzaga kelgan va rivojlangan ilmiy yo'nalish. Ushbu tadqiqotlardan birida martabaga erishish yo'llari haqida fikr yuritilib: "Tinchlik istasang urushni o'rgan", - deyiladi. Tinchlikni yoqlovchi institut tadqiqotchilari esa tinchlik va kelishuv muammolariga e'tibor qaratadilar. Hozirda Qo'shma Shtatlar g'arb taraqqiyot modeliga amal qilmaydigan, o'z iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy rivojlanish yo'lidan borishga intilayotgan mamlakatlarda mohirona konfliktlarni yuzaga keltirmoqda. To'qnashuvlar

doimiy harakatda bo'lib, to'qnashuv vaziyatlaridan kelib chiqadi va shu vaziyat tabiatiga ko'ra, ularni asta-sekin yo'qqa chiqarish yoki alangalatish imkoniyatlaridan foydalanadigan ijtimoiy yoki siyosiy kuchlar jamiyatda doim mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham konfliktologiyaning asosiy strategik vazifasini to'qnashuv - konfliktlarning echimini izlab topishgagina emas, balki, kelib chiqishi - amaliy asoslarini ishlab chiqib, jamiyat hayotining barcha jabhalariga ulami joriy qilish mexanizmlarini belgilab berishdan iborat. Sotsiologlar fikricha, aslida barcha konfliktlarda gap ikki narsa: resurs va uning ustidan nazorat qilish xususida boradi. "Moddiy dunyo va ijtimoiy dunyo borliq elementlarining ma'lum bir konflikt obyekti bo'lishi uchun element ustidan nazorat o'rnatishga harakat qilayotgan turli ijtimoiy subyektlar manfaatlari uning atrofida bir-biriga tutashgan holda bo'lishi kerak".¹

Konflikt tuzilishi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Konfliktlarni keltirib chiqaradigan vaziyat. Bu tomonlarning qarama-qarshiligini kuchaytiradigan omillarning kombinatsiyasi.

2. Konfliktning obyekti va predmeti. Konflikt obyekti munosabatlar, mafkuraviy farqlar, milliy manfaatlar, iqtisodiy ehtiyojlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

3. Konfliktga aralashgan kuchlar, ya'ni qarama-qarshi tomonlar. Masalan, bunday kuchlar hokimiyat va ijtimoiy harakatlar bo'lishi mumkin.

4. Ijtimoiy ziddiyatlarning oqibatlari.

Ijtimoiy ziddiyatning tuzilishidan ko'rinib turibdiki, bu dinamik jarayon, shuning uchun ijtimoiy konflikt boshqarilishi va boshqarilishi mumkin bo'lgan oqimning ma'lum bosqichlari bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy konfliktlarning turlari ijtimoiy sohalarga qarab ajratiladi: iqtisodiy, siyosiy; qamroviga qarab: global, xalqaro, davlatlararo, mintaqaviy; hal qilish usuliga qarab: zo'ravonlikga asoslangan va zo'ravonlikga asoslanmagan. Konfliktlar funksional va disfunktsional oqibatlarga olib keladi. Funksional oqibatlardan biri shundaki, muammoni barcha tomonlar uchun maqbul bo'lgan tarzda hal qilish mumkin va natijada bu vazifalarni bajarishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etadi. Ikkinchisi - bo'ysunish va qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etishning kamayishi.

Disfunktsional ta'sirga quyidagilar kiradi:

- norozilik, yomon ruhiy holat, kadrlar almashinuvining kuchayishi, mehnat unumdorligining pasayishi;

¹ Lebedeva M.M. Politicheskaya integratsiya konfliktov. - Moskva, 1997

- kelajakda hamkorlikning kamroq darajasi;
- samarasiz raqobat, raqobat, jamoaviy ruhni buzish;
- hamkorlikning kamayishi va dushmanlikning kuchayishi va boshqalar.

Ayniqsa, tashkilotlardagi nizolarni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Tashkilotlarda nizo ikki yoki undan ortiq tomonlar o'rtasidagi kelishuvning yo'qligi sifatida ta'riflanishi mumkin, ular aniq shaxslar yoki guruhlar bo'lishi mumkin. Har bir tomon o'z nuqtai nazarini yoki maqsadini qabul qilish uchun hamma narsani qiladi va boshqa tomonni ham xuddi shunday qilishiga to'sqinlik qiladi. Tashkilotlarda quyidagi turdagi nizolar keltirib o'tish mumkin.

- Shaxsning ichidagi, masalan, rol o'ynash, bir kishiga uning ishinin natijasi qanday bo'lishi kerakligi to'g'risida qarama-qarshi talablar qo'yilganda. Shaxs ichidagi ziddiyat ishlab chiqarish talablari shaxsiy ehtiyojlar yoki qadriyatlarga mos kelmasligi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

- Shaxslararo ziddiyat - bu turdagi nizolar, ehtimol, eng keng tarqalgan ziddiyatlardan biri hisoblanadi. Tashkilotlarda u turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi. Ko'pincha, bu cheklangan resurslar, kapital yoki mehnat, asbob-uskunalaridan foydalanish vaqti yoki loyihani tasdiqlash uchun kurashdir. Qarama-qarshi tomonlar hokimiyatni boshqa rahbarga emas, balki unga cheklangan resurslar ajratishga ishonitirishga harakat qiladi.

- Shaxs va guruh o'rtasidagi ziddiyat. Hawthorne tajribasi shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish guruhlar xatti-harakatlar va ishlash standartlarini o'rnatadilar. Har bir inson norasmiy guruh tomonidan qabul qilinishi va shu orqali ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun ularga rioya qilishi kerak. Biroq, agar guruhning taxminlari shaxsning kutganiga zid bo'lsa, nizo kelib chiqishi mumkin. Misol uchun, kimdir ko'proq ishlamoqchi yoki me'yorlarni ortiqcha bajarish orqali ko'proq daromad olishni xohlaydi va guruh bunday "ortiqcha" mehnatsevarlikni salbiy xatti-harakatlar deb biladi. Shaxs va guruh o'rtasida ziddiyat yuzaga kelishi mumkin, agar bu shaxs guruhnikidan farq qiladigan pozitsiyani egallasa.

- Guruhlararo ziddiyat. Tashkilotlar rasmiy va norasmiy ko'plab guruhlardan iborat. Hatto eng yaxshi tashkilotlarda ham bunday guruhlar o'rtasida nizolar kelib chiqishi mumkin. Rahbarning ularga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'lishini his qiladigan norasmiy tashkilotlar yanada qattiqroq yig'ilib, unumdorlikni pasa'ytirish bilan "to'lashga" harakat qilishlari mumkin.

Masalan, Hawthorne eksperimenti davomida xodimlar kollektiv ravishda rahbariyat tomonidan belgilangan me'yordan pastroq ishlashni tanlaganliklari aniqlandi.

Konfliktlarni boshqarish.

Nizolarni boshqarishning bir necha samarali usullari mavjud. Ularni ikki toifaga bo'lish mumkin: tarkibiy va shaxslararo. Menejerlar haqiqiy sabablarni tahlil qilishdan boshlashlari va keyin tegishli metodologiyani qo'llashlari kerak. Amalda nizolarni hal qilishning 4 ta tizimli usuli ishlab chiqilgan:

1. Ishga qo'yiladigan talablarni tushuntirish. Disfunktsional nizolarning oldini olishning eng yaxshi boshqaruv usullaridan biri bu har bir xodim va bo'limdan qanday natijalar kutilayotganiga aniqlik kiritishdir. Bu erda erishilishi kerak bo'lgan natijalar darajasi, kim turli ma'lumotlarni taqdim etadi va kim oladi, vakolat va mas'uliyat tizimi, shuningdek, aniq belgilangan siyosat, tartib va qoidalar kabi parametrlarni eslatib o'tish kerak. Bundan tashqari, rahbar bu masalalarning barchasini o'zi uchun emas, balki uning qo'l ostidagilar har bir vaziyatda ulardan nima kutilayotganini yaxshi tushunishlari uchun aniqlaydi.

2. Muvofiqlashtirish va integratsiya mexanizmlari. Nizolarni boshqarishning yana bir usuli - bu muvofiqlashtirish mexanizmidan foydalanish. Eng keng tarqalgan mexanizmlardan biri buyruqlar zanjiri. M. Veber ham ta'kidlaganidek, hokimiyat ierarxiyasining o'rnatilishi odamlarning o'zaro ta'sirini, qarorlar qabul qilish va tashkilot ichidagi axborot oqimlarini tartibga soladi. Agar ikki yoki undan ortiq bo'ysunuvchilar biron bir masala bo'yicha kelishmovchiliklarga duch kelsa, ularning umumiy xo'jayini bilan bog'lanib, uni qaror qabul qilishga taklif qilish orqali nizodan qochish mumkin. Buyruqlar birligi printsipti ziddiyatli vaziyatni boshqarish uchun ierarxiyadan foydalanishni osonlashtiradi, chunki bo'ysunuvchi kimning qarorlariga bo'ysunishi kerakligini juda yaxshi biladi.

3. Korporativ umumiy maqsadlar. Tashkiliy miqyosda kompleks maqsadlarni belgilash konfliktli vaziyatni boshqarishning yana bir tarkibiy usuli hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni samarali amalga oshirish ikki yoki undan ortiq xodimlar, guruhlar yoki bo'limlarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. Ushbu oliy maqsadlarda yotgan g'oya barcha ishtirokchilarning sa'y-harakatlarini umumiy maqsadga erishishga yo'naltirishdir. Misol uchun, McDonald's kompaniyasi rahbariyati nafaqat narx, sifat va bozor ulushiga,

balki amerikaliklarga cheklangan imkoniyatlar bilan xizmat ko'rsatishning ijtimoiy maqsadlariga ham e'tibor qaratdi. Ushbu ijtimoiy missiya operatsion maqsadlarga ko'proq ahamiyat berdi.

4. Mukofotlash tizimining tuzilishi. Korporativ umumiy maqsadlarga erishishga hissa qo'shadigan, tashkilotning boshqa qismlariga yordam beradigan va muammolarni kompleks tarzda hal qilishga intilayotgan shaxslar maqtov, bonuslar, e'tirof yoki ko'tarilishlar bilan taqdirlanishi kerak. Mukofot tizimi shaxslar yoki guruhlarining konstruktiv bo'lmagan xatti-harakatlarini rag'batlantirmasligi ham bir xil darajada muhimdir. Masalan, sotuvlar bo'yicha menejerlarni faqat sotish hajmini oshirish asosida mukofotlash maqsadli foyda darajasiga zid bo'lishi mumkin. Ushbu bo'limlarning rahbarlari keraksiz ravishda katta chegirmalarni taklif qilish va shu bilan kompaniyaning o'rtacha daromad darajasini pasa'ytirish orqali savdo hajmini oshirishi mumkin. Bunday hollarda, bir-biriga bog'liq bo'lgan bo'linmalarning rahbarlari bir xil yuqori darajadagi umumiy hokimiyat organlariga hisobot berishadi va shu bilan sof tarkibiy sabablarga ko'ra yuzaga keladigan nizolar ehtimolini kamaytiradi.

5. Ammo konfliktlarni boshqarishning asosiy usuli - uni hal qilish: uning mohiyatini hisobga olish, maqsadlarini hisobga olish, rivojlanish dinamikasini (jarayonini) hisobga olish.

Mamlakatimizda ijtimoiy konfliktlarni ilmiy o'rganish mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Negaki, sobiq ittifoq davrida ushbu fan yo'nalishi yaqin-yaqinlargacha biz o'rganib kelayotgan fanlar qatorida konfliktologiyani uchratmas edik. Hozirgi vaqtda davlatimizning bir qator ilm dargohlarida konfliktologiya fan sifatida o'qitilmoqda.

Nazorat savollari:

1. Konflikt deganda nimani anglaysiz?
2. Konfliktning turlari nimadan iborat?
3. Sotsial konfliktlar oldini olish chorolari nimadan iborat?
4. Sotsial konfliktning sabablari nimalardan iborat?
5. Sotsial konfliktlarni boshqarish usullari nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Дарендорф Р. Элементы теории социальных конфликтов // Социологическое исследование. - М., 1994. - №5.

2. Здравомыслов А.Г. Социология конфликтов. - М., 1996.

3. История социологии. Под ред. А.М.Энсукова. - Минск: Высшая школа, 1997.

4. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию. - М., 1999.

5. Конфликтология. Социальные конфликты: учебник для студентов вузов - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012.

6. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. - Москва, 1997.

7. Жумаев Р.З., Убайдуллаев У.А., Хўжанов Б.А. Конфликтология асослари. Ўқув қўлланма - Тошкент: Академия наشري, 2000.

8. Социальный конфликт. Современные исследования: Реферативный сборник. - М., 1997.

4.7. Bandlik sotsiologiyasi

Reja:

1. Bandlik haqida klassik va noklassik nazariyalar
2. Bandlik tushunchasi va uning turlari
3. Bandlik siyosati va uning turlari
4. Aktiv bandlik siyosatining asosiy komponentlari
5. O'zbekistondabandlik siyosati

Bandlik iqtisodiyot va aholi farovonligining jiddiy tavsiflaridan biri hisoblanadi. Bandlik darajasi o'zida muhim makroiqtisodiy ko'rsatichni ifodalaydi. Bandlik va ishsizlik masalalari klassiklardan tortib, to ko'plab ko'zga ko'ringan iqtisodiyot fani va turli xil fan maktablari vakillarining e'tiboridagi mavzu bo'lgan.

Adam Smitt (1723-1790-yillar) - yetakchi ingliz iqtisodchisi - haqli ravishda iqtisodiy nazariya maktabining klassik yaratuvchisi, fan sifatida siyosiy iqtisodiyotning otasi, deb hisoblanadi. A.Smitt iqtisodiyotni tabiat qonunlari singari obyektiv qonuniyatlar amalda qo'llanadigan, jamiyatning rivojlanishini belgilaydigan va insoniyat tushuna oladigan xususiyatga ega bo'lgan tizim sifatida taqdim etgan. Olimning fandagi roli shundan iboratki, u narxning mehnat nazariyasi asoslarini yaratgan hamda iqtisodiyot va o'z tadqiqotlari markaziga mehnatni qo'ygan. A.Smitt tomonidan tovar ishlab chiqish va bozor to'g'risida, rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida, ish haqi to'g'risida, daromad va er rentasi to'g'risida, bozorning

o'zini o'zi boshqarishi to'g'risida, davlatning iqtisodiyotga minimal aralashuvi to'g'risida muhim qoidalar ishlab chiqilean¹.

A.Smitt insonlarning faoliyati, maqsadlari o'z manfaatlarini hamda shaxsiy foydalari bilan belgilanadi, deb tasdiqlagan. Uning fikricha, inson o'zi talab qilgan narsalarini kishilar bajarishi uning xususiy manfaatlarida ekanligini ko'rsata olsa, o'z mahsadiga erishadi, deb hisoblagan. Aynan shu yo'l bilan insonlar iste'molchilik noz-ne'matlarining zarur qismini oladi. A.Smittning asosiy g'oyasi shundan iboratki, bozor va erkin raqobat sharoitlarida shaxsiy manfaat, "ko'rinmas qo'l", jamiyatdagi muvozanatni va takomillikni, yakka va umumiy farovonlikni ta'minlaydi. A.Smitt hech qanday alohida inson, jamiyat manfaatlariga yordam berishni niyat qilmaydi, deb yozgan edi. A.Smitt faqat shaxsiy foydani nazarda tutgan, bunda va ko'plab boshqa narsalarda aslo uning niyatiga kirmagan "ko'rinmas qo'l" uni natijaga etaklaydi.

A.Smittning ish haqiga nisbatan qarashlari va pozitsiyasi qiziqarlidir. Uning bandlik bilan bog'liqligini u bevosita ko'rib chiqmagan, lekin ish haqi mehnatning engilligi yoki og'irligiga, uning tozaligi yoki tartibsizligiga, kasbning o'z sharafiga yoki kamsitilishiga qarab o'zgarishini tasdiqlagan².

David Rikardo (1772-1823-yillar) - klassik maktabning ikkinchi yirik vakili, o'z davrining tan olingan ingliz iqtisodchilarining rahbari bo'lgan. Uning asosiy mehnati "Siyosiy iqtisodiyot va soliqqa tortish boshlanishi" 1817-yilda yaratilgan. Unda u A.Smittning ta'limotidagi qator kamchiliklarni bartaraf qilib, asosiy tuzilmalarini ishlab chiqishni davom ettirgan. Rikardo barcha imkoniyatlarni ishga solib davlatning iqtisodiyotga aralashuvni cheklashning, savdo erkinligining tarafdori bo'lgan, bozor kapitalizmi tizimini xo'jalik yuritish tizimining eng oqilonasi, deb hisoblagan. Shunday qilib, klassiklar, bozor tizimi resurslardan, shu jumladan ishchi kuchi resurslaridan to'liq foydalanishni ta'minlab berishga qodir, deb hisoblagan. Ular, to'liq ish bandlik bozor iqtisodiyotining normasi hisoblanishini, eng zo'r iqtisodiy siyosat esa - davlatning iqtisodiy hayotga aralashmaslik siyosati hisoblanishini tasdiqlagan.

Djon Meynard Keynes (1883-1946-yillar) - mashhur nazariyotchi hamda boshqariladigan kapitalizm va bandlik iqtisodiy nazariyasining asoschisi. U haqli ravishda XX asrning buyuk iqtisodchisi hisoblanadi. Uning asosiy

² Аппаев А.М. Шотландский мудрец. Адам Смит // Исследования о природе и ценности богатства народов. - М.: Лесгао, 2009. - С. 879-901. - 960 С.

² *On Work: Historical, Comparative & Theoretical Approaches* / Ed. by R.E. Pahl. Hamlbackwell, 1998.

mehnati "Bandlik, foiz va pullarning umumiy nazariyasi" 1936-yilda chop etilgan bo'lib, iqtisodiyot tahlilida revolyutsiya sodir qilgan, deb aytish mumkin. Asarda birinchi o'rinda bandlik muammolari oldinga surilgan. Tahlilning yakuniy maqsadi - bandlik darajasi nima bilan aniqlanishini belgilashdan iborat edi. Keyns, o'zining tahlili natijasida kelgan xulosa shundan iboratki, unga zamondosh jamiyat, ya'ni kapitalistik bozor xo'jaligi, iqtisodiyotda muvozanatni avtomatik tiklash mexanizmiga ega emas. Bundan u iqtisodiyotda davlat boshqaruvi zarurati va, avvalo, davlat tomonidan samarali talabning etarli hajmi ta'minlanishi to'g'risida xulosa qiladi. Iqtisodiyot fanida u birinchi bo'lib, kapitalistik bozor xo'jaligini boshqarish haqidagi masalani qo'yib, zaruratini asoslagan va asosiy yo'nalishlarini belgilagan, ular o'z ahamiyatini hozir ham yo'qotmagan. Bandlik to'g'risida u, "To'liq bandlikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan markazlashtirilgan nazorat muassasasi, albatta hukumatning an'anaviy vazifalarining sezilarli kengaytirilishini talab qiladi", deb yozgan¹.

Oxirgi o'ttiz yillikda ko'pchilik olimlar bir paytning o'zidagi, o'zaro bog'liq bo'lgan, ham bozor, ham davlat boshqaruvidan foydalanishning zarurati to'g'risidagi xulosaga kela boshladi. Shu tarzda, neoklassik sintez maktabi paydo bo'lgan. Uning asoschisi va buyuk namoyondasi amerikalik olim, 1970-yildagi Nobel mukofoti laureati Pol Samuelson (1915) hisoblanadi. Uning ikki tomdagi "Iqtisodiyot" darsligi (*uning oxirgi nashri 1994-yilda chiqqan*) yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan, dunyoning ko'pchilik davlatlarining talabalari ko'p yillardan beri ta'lim olmoqda. Samuelson davlatlarining talabalari ko'p yillardan beri ta'lim olmoqda. Samuelson davlatlarining sudralma inflyatsiyasi bilan bir paytning o'zida ishlab chiqarish va narxlarning sudralma inflyatsiyasi bilan bir paytning o'zida ishlab chiqarish va bandlik stagnatsiyasi kabi qator echilmagan muammolarni ajratgan. Aynan shu alohida muhim ahamiyatga egadir².

Barcha mehnatga layoqatli aholini bandligini ta'minlash har qanday davlat va hukumatning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Bu masalani echish uchun davlat bandliq to'g'risida tegishli qonun qabul qiladi va uni amalga oshirishga ko'maklashadigan choralarni ishlab chiqadi, boshqacha aytganda, ma'lum ish bilan ta'minlash siyosatini olib boradi.

Bandlik - ko'p ma'noli tushuncha bo'lib, turli faoliyat turlarini o'z ichiga oladi. Bandlik deganda foydali ish bilan shug'ullanish, o'qish, ishlash,

¹ Буланов В.С. Некоторые методологические вопросы исследования рынка труда // Общество и экономика. - М., 2010. - С.34.

² James S. Hurn, *Unemployment Insurance and Labour Market*, Canada: HRDC, 1995.

bolalami parvarish qilish, harbiy xizmat va sh.k. tushuniladi. Iqtisodiy kategoriya sifatida, u aholining mehnat faoliyatida ishtirok etishi munosabatar jamuljamligini namoyish qiladi

Mehnat faoliyatida aholining ishtiroki bo'yicha, uning mehnatga qo'shish me'yorini bildirib, ishchilar va shaxsiy talablarning jamoat ehtiyojlarini qanoatlantirish darajasi, to'lanadigan ish o'rinlarida va shaxsiy ehtiyojlarida, to'lanadigan ish o'rinlaridagi, daromad olishdagi shaxsiy manfaatlarini bildiradi. Aholini hisobga olish amaliy ehtiyojlari turli xil bandlik turlarini ajratish zaruratini keltirib chiqaradi. Shunday, miqdoriy va sifat xarakteristikalariga bog'liq holda, unumli (*samarali*), to'liq, erkin tanlangan, to'liq bo'lmagan, yashirin, mavsumiy, mayatnikli, davriy va boshqa bandlik turlari farqlanadi¹. Unumli (*samarali*) bandlik - birinchidan, bu mehnat qiluvchilarga daromad keltiradigan, yashashning munosib Sharoitlarini ta'minlaydigan bandlik. Ikkinchidan, bu ish kuchidan yo'qotishlarsiz foydalanib, eng katta moddiy natijaga erishishni nazarda tutadigan tushunchadir. Ushbu tushunchaga ko'ra, bandlarning ish vaqti fondidan ish vaqti yo'qotishlarini ayirishni bandlarning ish vaqti fondiga nisbati sifatida bandlikning samrardorlik darajasi to'g'risidagi masalani qo'yish o'rinlidir².

To'liq bandlik - bu jamiyatning shunday holatiki, bunda barcha haq to'lanadigan ishga ega bo'lishni xohlovchilar unga ega bo'lib, tsiklik ishsizlik mavjud emas, lekin bunda uning friksion va strukturali ishsizlik bilan belgilanadigan tabiiy darajasi saqlanadi³. Erkin tanlangan bandlik, mehnatga o'z qobiliyatini o'zi boshqarish huquqi faqat ishchi kuchi egasiga, ya'ni ishchining o'ziga tegishlilikini nazarda tutadi⁴. To'liq bo'lmagan bandlik, jamiyatga foydali mehnat bilan iqtisodiy faol aholining faqat ayrim qismi band bo'lgan holatni bildiradi. Aholining yashirin bandligi shu bilan tavsiflanadiki, kishilarning ma'lum qismi uzoq muddatli ta'tilda haq olmasdan, ishsizlar, nafaqadagilar savdo bilan shug'ullanadi yoki aholiga turli xizmatlar ko'rsatish bilan (ta'mirlash, qurilish va sh.k.) ulami bandlar sifatida rasmiy hisobga olish

¹ Бородин И.И. Занятость населения, профсоюзы и незаконные увольнения. - М. Юрист №10. - 2012. - С.124.

2. Адамчуа Н.В., Ромашкин О.В. и др. Экономика и социология труда // Учебник для вузов - М.: ЮНИТИ, 2011.

¹ Гусов А.Ю. Знатьесть как социально-психологическое правовое явление // Труд и социальные отношения. - М., 2008. - №1. - С.38.

2. Добиндо М.Н. Оптимизация занятости, достойный уровень жизни населения // Труд и социальные отношения. - М., 2009. - №3. - С. 23.

doirasidan tashqari band bo'lad¹. Mavsumiy bandlik o'zi bilan davriy (ma'lum mavsumlarda) mehnatga layoqatli aholini tabiat iqlim haroratlarini hisobga olgan holda jamoat foydali faoliyatga jalb qilishni bildiradi². Friksion bandlik - bu bandlikning alohida turi bo'lib, u doimiy xarakterga ega va shu bilan bir paytda mehnat faoliyati vaqtida davriy qaytariluvchi o'zgarishlar bilan bog'liqdir³. Davriy bandlik - bandlikning ushbu turi, mehnat faoliyati davrlarining bir maromdagi dam olish davrlari bilan almashinuvini nazarda tutadi (*smenali uslub bilan ishlash*)⁴. Demak, aholining bandligi ijtimoiy-iqtisodik kategoriya sifatida asosiy xususiyatlarini va obyektiv reallik voqea qonuniyatlarini aks ettiradi va o'zi bilan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning birlik va qarama qarshiligini ifodalaydi. Aholi bandligini ushbu aspektlardan birontasini hisobga olmasdan ko'rib chiqish uni unga xos bo'lgan haqiqiy mazmunidan mahrum qilishni anglatadi.

Bandlik o'zi bilan, o'z ichiga ko'plab shakllarni qo'shadigan, etarlicha ko'pqirrali va katta tushunchani ifodalaydi. Bandlikning quyidagi tasniflanish kriteriyalari va shakllarini ajratish mumkin⁵:

1. Mehnat faoliyatining muntazamligi. Bu vaziyatlardan bandlikning doimiy, vaqtinchalik, mavsumiy, epizodik singari shakllarini ajratish mumkin.

2. Ish bajarilish joyi. Mazkur mezon korxonada ishlash va distantsiyalangan (*masofalangan*) mehnat singari bandlik turlarini ajratish imkonini beradi. Korxonadan tashqari mehnat fan va texnikaning so'nggi yuqurlari tufayli mumkin bo'ldi. Distantsiyalangan (*masofalangan*) mehnat - ishsizlar, qariyalar, talabalar, nogironlar va boshqa rezerv ish kuchi uchun, shuningdek yakka tartibdagi mehnat faoliyati (YAMF) va mustaqil tadbirkorlik bilan Shug'ullanishni hoxlaydiganlar uchun ish bilan ta'minlashning ustun shakli. Bunda bu mehnat faoliyati turining yuqori samaradorligini ta'kidlash kerak. Shunday qilib, distantsiyalangan (*masofalangan*) ishchilar haftada 25 soat ichida, ofisda 40 soatda bajariladigan ishni qiladilar, bunda vazifalarni aniqroq bajaradilar.

3. Mehnat faoliyati holati. Bunda bandlikni asosiy va ikkinchi (qo'shimchaga) farqlash nazarda tutilgan. Bandlikning bu mezon doirasida

¹ Казанов К. Г. Развитие системы и структуры менеджмента. - М., 2008. - С. 75.

Абрамочкин М.С. С красным дипломом - на борьбу трудя! // Российская газета. 2008. - С. 56.

⁶ Рубе А. М. Религия, занятость населения, экономика ресурсов для труда. - М.: Лань, 2000.

Шнаков Е.Е., Шнакова О.Н. Экономика труда // Учебно-методическое пособие. – М.: 2004.

bolalarni parvarish qilish, harbiy xizmat va sh.k. tushuniladi. Iqtisodiy kategoriya sifatida, u aholining mehnat faoliyatida ishtirok etishi munosabatar jamuljamligini namovish qiladi

Mehnat faoliyatida aholining ishtiroki bo'yicha, uning mehnatga qo'shish me'yoriini bildirib, ishchilar va shaxsiy talablarning jamoat ehtiyojlarini qanoatlantirish darajasi, to'lanadigan ish o'rinlarida va shaxsiy ehtiyojlarida, to'lanadigan ish o'rinlaridagi, daromad olishdagi shaxsiy manfaatlarini bildiradi. Aholini hisobga olish amaliy ehtiyojlari turli xil bandlik turlarini ajratish zaruratini keltirib chiqaradi. Shunday, miqdoriy va sifat xarakteristikalariga bog'liq holda, unumli (*samarali*), to'liq, erkin tanlangan, to'liq bo'lmagan, yashirin, mavsumiy, mayatnikli, davriy va boshqa bandlik turlari farqlanadi¹. Unumli (*samarali*) bandlik - birinchidan, bu mehnat qiluvchilarga daromad keltiradigan, yashashning munosib Sharoitlarini ta'minlaydigan bandlik. Ikkinchidan, bu ish kuchidan yo'qotishlarsiz foydalanib, eng katta moddiy natijaga erishishni nazarda tutadigan tushunchadir. Ushbu tushunchaga ko'ra, bandlarning ish vaqti fondidan ish vaqti yo'qotishlarini ayirishni bandlarning ish vaqti fondiga nisbati sifatida bandlikning samrardorlik darajasi to'g'risidagi masalani qo'yish o'rinlidir².

To'liq bandlik - bu jamiyatning shunday holatiki, bunda barcha haq to'lanadigan ishga ega bo'lishni xohlovchilar unga ega bo'lib, tsiklik ishsizlik mavjud emas, lekin bunda uning friksion va strukturali ishsizlik bilan belgilanadigan tabiiy darajasi saqlanadi³. Erkin tanlangan bandlik, mehnatga o'z qobiliyatini o'zi boshqarish huquqi faqat ishchi kuchi egasiga, ya'ni ishchining o'ziga tegishlilikini nazarda tutadi⁴. To'liq bo'lmagan bandlik, jamiyatga foydali mehnat bilan iqtisodiy faol aholining faqat ayrim qismi band bo'lgan holatni bildiradi. Aholining yashirin bandligi shu bilan tavsiflanadiki, kishilarning ma'lum qismi uzoq muddatli ta'tilda haq olmasdan, ishsizlar, nafaqadagilar savdo bilan shug'ullanadi yoki aholiga turli xizmatlar ko'rsatish bilan (ta'mirlash, qurilish va sh.k.) ularni bandlar sifatida rasmiy hisobga olish

doirasidan tashqari band bo'ladi¹. Mavsumiy, bandlik o'zi bilan davriy (ma'lum mavsumlarda) mehnatga layoqatli aholini tabiat iqlim haroratlarini hisobga olgan holda jamoat foydali faoliyatga jalb qilishni bildiradi². Friksion bandlik - bu bandlikning alohida turi bo'lib, u doimiy xarakterga ega va shu bilan bir paytda mehnat faoliyati vaqtida davriy qaytariluvchi o'zgarishlar bilan bog'liqdir³. Davriy bandlik - bandlikning ushbu turi, mehnat faoliyati davrlarining bir maromdagi dam olish davrlari bilan almashinuvini nazarda tutadi (*smenali uslub bilan ishlash*)⁴. Demak, aholining bandligi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida asosiy xususiyatlarini va obyektiv reallik voqea qonuniyatlarini aks ettiradi va o'zi bilan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning birlik va qarama qarshiligini ifodalaydi. Aholi bandligini ushbu aspektlardan bironasini hisobga olmasdan ko'rib chiqish uni unga xos bo'lgan haqiqiy mazmunidan mahrum qilishni anglatadi.

Bandlik o'zi bilan, o'z ichiga ko'plab shakllarni qo'shadigan, etarlicha ko'pqirrali va katta tushunchani ifodalaydi. Bandlikning quyidagi tasniflanish kriteriyalari va shakllarini ajratish mumkin⁵:

1. Mehnat faoliyatining muntazamligi. Bu vaziyatlardan bandlikning doimiy, vaqtinchalik, mavsumiy, epizodik singari shakllarini ajratish mumkin.

2. Ish bajarilish joyi. Mazkur mezon korxonada ishlash va distantsiyalangan (*masofalangan*) mehnat singari bandlik turlarini ajratish imkonini beradi. Korxonadan tashqari mehnat fan va texnikaning so'nggi yutuqlari tufayli mumkin bo'ldi. Distantsiyalangan (*masofalangan*) mehnat- yuqulari tufayli mumkin bo'ldi. Distantsiyalangan (*masofalangan*) mehnat- ishsizlar, qariyalar, talabalar, nogironlar va boshqa rezerv ish kuchi uchun, shuningdek yakka tartibdagi mehnat faoliyati (YAMF) va mustaqil tadbirkorlik bilan Shug'ullanishni boxlaydiganlar uchun ish bilan ta'minlashning ustun shakli. Bunda bu mehnat faoliyati turining yuqori samaradorligini ta'kidlash kerak. Shunday qilib, distantsiyalangan (*masofalangan*) ishchilar haftada 25 soat ichida, ofisda 40 soatda bajariladigan ishini qiladilar, bunda vazifalarni aniqroq bajaradilar.

3. Mehnat faoliyati holati. Bunda bandlikni asosiy va ikkinchi darajali (qo'shimchaga) farqlash nazarda tutilgan. Bandlikning bu mezon doirasida

¹ Бородин Н.Н. Энергетика населения, профсоюзы и негосударственные учреждения. - М. Юрист №10. - 2012. - С.124.

² Акимчук В.В., Ромашов О.В. и др. Экономика и социология труда // Учебник для вузов - М.: ЮНИТИ, 2011.

⁹ Гусев А.Ю. Занятость как социально-психологическое правовое явление // Труд и социальные отношения. - М.: 2008. - №1. - С.38

Дробинко М.Н. Оптимальная занятость, постоянный уровень жизни населения // Труд и социальные отношения. - М., 2009. - №3. - С. 23.

¹ Костомаров А. В. *Воспитательная работа в школе*. - М., 2008. - С. 75.

2. Абрамович М.С. С красным дипломом - на бирку труда // Российская газета. 2009. - 2011 г. - № 10. - С. 56

Ромашин О.В. Социология труда. - М.: Гардарики, 2004. - 128 с.

Шваков Е.Е., Швакова О.Н. Экономика / 2005

o'ziga xos shakli bo'lib o'rindoshlik namoyon bo'ladi.

4. Mehnat yuklamasini taqsimlash darajasi va xususiyati. Ushbu mezon doirasida to'liq ish vaqti, to'liq bo'lmagan ish vaqti (to'liq bo'lmagan ish kuni, to'liq bo'lmagan ish haftasi, bir ish o'mini ikkita ishchi o'rtasida bo'lish) va o'zgaruvchan ish vaqtiga ajratish mumkin. To'liq bo'lmagan ish vaqti bandligini doim bandlikning noan'anaviy yoki noodatiy shakllariga kiritishgan. Ammo zamonaviy sharoitlarda bunday yondashuv o'zini oqlashi amri maholdir. Bozor iqtisodiyoti bo'lgan rivojlangan davlatlarda to'liq bo'lmagan kun rejimida har to'rtinchi ishchi band dir.

Bandlikning quyidagi shakllarini ajratiladi: to'liq, unumdor, ratsional, samarali va erkin tanlangan. A.E.Kotlyar nuqtai nazaridan eng afzali olimlarning fikridir, ular "to'liq bandlikning o'z tushunchasi asosida, mehnatga layoqatli aholining jamoat mehnati sohasida ishlash ehtiyojini to'liq qanoatlantirish tamoyilini qo'yishadi"¹.

Ratsional bandlik - bu "ishchi - ish joyi - mehnat" tizimida murakkab kategoriyadir. Bandlikning ratsionallik mezonlari tizimi yuqori foyda keltiruvchi mehnat uchun kompleks iqtisodiy, ijtimoiy va texnik shartlar bilan belgilanadi. Bandlik ratsionalligining dastlabki iqtisodiy sharti mehnat faoliyatining jamiyat uchun foydalilik xususiyati hisoblanadi. S.A.Kartashovning nuqtai nazaridan: "Jamoat mehnati unumdorligining o'sishi asosida jamiyatning har bir a'zosi uchun munosib daromadni, sog'liqni, shaxsning rivojlanishini, ta'lim va kasb darajasi o'sishini ta'minlaydigan aholining bandligi unumdor hisoblanishi mumkin"². Shunday qilib, unumdor bandlik ikkita nuqtai nazardan xarakterlanadi: iqtisodiy - inson resursidan oqilona foydalanish singari, va ijtimoiy - inson manfaatlariga to'liq mosligi. Unumdor bandlik - bu bozor iqtisodiyoti kategoriyasi, to'liq ish bilan ta'minlash esa - ijtimoiy bozor iqtisodiyoti kategoriyasidir. Unumdor bandlik jamiyat mehnat unumdorligining o'sishini (*mahsuldorlikni*); munosib ish haqi to'lash darajasi; iqtisod qilishni nazarda tutadi.

Erkin tanlangan bandlik - bu erkin tanlangan unumdor mehnat; munosib ish haqi to'lash darajasi; ishsizlikning ijtimoiy maqbul darajasi; individning ehtiyojlari va manfaatlariga yo'naltirilganlik; fuqarolarning ta'lim va kasbiy darajasining o'sishi. Zamonaviy dunyoning qiyofasi bir necha o'n yillar

oldingidan keskin farq qiladi. Binobarin, mehnatni aniq taqsimlash orqali to'liq bandlik o'mini ko'pincha bandlikning egiluvchan rejimlari egallaydi, chunki ishchilarning mustaqilligi va universalligi o'sib bormoqda.

Bandlik nafaqat iqtisodiy, balki yaqqol namoyon bo'lgan ijtimoiy sifatga ega. U insonlarning nafaqat daromadlarga ehtiyojini, balki jamiyatga foydali faoliyat orqali o'zini ko'rsatishda, shuningdek jamiyatning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishining ma'lum darajasida bu ehtiyojning qondirish darajasini aks ettiradi. Bundan bandlikni boshqarish tarmog'ida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati asoslanadigan boshqa xulosa kelib chiqadi: agar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga bel bog'lasa, u ishlashni hohlaydigan, lekin qandaydir sabablarga ko'ra ishga ega bo'lmagan fuqarolarga befarq munosabatda bo'la olmaydi.

Shunday qilib, bandlik o'zida ishlab chiqarish jarayonida ishchilarning o'zaro aloqalarini amalga oshirish mexanizmini namoyon qiladi, ya'ni u ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya xisoblanadi va uni ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar - mehnat resurslarini ishlab chiqarish vositalari bilan bog'lanishi sifatida ta'riflash mumkin. Aynan shunday bir butun mohiyat aholi bandligini davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining muhim elementi, deb aniq ta'riflash asosini beradi.

Bundan aholi bandligining asosiy vazifalari kelib chiqadi:

- jamiyat, shu jumladan uning mehnatga layoqatsiz a'zolarining hayoti faoliyati va rivojlanishini ta'minlash;
- Shaxs hayot faoliyati va rivojlanishini ta'minlash;
- ishchi kuchi sifatini ta'minlash.

"O'zbekistonda aholi bandligi to'g'risidagi" qonunda bandlik fuqarolarning o'z Shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan, ularga ish haqi (mehnat daromadi) keltiradigan faoliyatdir, deb belgilangan. Bandlikning ushbu tavsifi uning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini bildiradi. Bunday tushunchadan kelib chiqqan holda, bandlik mehnat resurslari, ya'ni moddiy boyliklar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga qodir jamiyatning mehnatga layoqatli qismi va mehnat bozori kabi iqtisodiy kategoriyalar bilan ko'rib chiqiladi.

Mehnat bozorida bandlikning iqtisodiy mazmuni quyidagi ikkita asosiy

¹ Золкин Е.Ю. Социально-экономическое содержание и основные формы занятости населения. - Статистика. СибКамГУ, 2008. - С.72-73.

² Ушаев Ю.И.

ijtimoiy-iqtisodiy shakllarda amalga oshiriladi¹:

- o'z ish kuchini ishlab chiqarish vositalari egasiga sotish orqali;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish orqali.

O'zbekistonda ishsizlik darajasi 2019-yil oxiridan buyon rekord darajaga tushib, 9,2 % foizni tashkil qildi. 2022-yil 1-aprel holatiga ko'ra, ishga muhtoj fuqarolar soni 1,4% million kishini tashkil etdi. 16-30 yoshdagi yoshlar o'rtasida ishsizlik darajasi 14,9% foizga, ayollar o'rtasida 12,8 % ga kamaydi.

Bandlikning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqishda, iqtisodiy faollik va aholi bandligida tadbirkorlik rolini ta'kidlash zarur. Bandlikning noan'anviy shakllariga alohida e'tibor qaratish lozim. Davlat kichik tadbirkorlikni faqat soliq solish obyekti sifatida ko'rib chiqadigan sharoitlarda, ayniqsa agar ishsizlik darajasi sezilarli yuqori bo'lsa, bandlikning norasmiy jihati to'xtovsiz o'sib boradi.

O'z-o'zini ish bilan ta'minlashni rivojlantirish uning asosiy funksiyalarini amalga oshirishga olib keladi²:

- ixtiro va yangiliklarni targ'ib qilish, bu innovatsion jarayonni rivojlantirishni tezlatadi;
- yangi ish o'rinlarini yaratish;
- tovar va xizmatlar bozorida raqobat darajasining oshishi, bu o'z navbatida, bevosita iste'molchilarga foyda keltiradi;
- aholining turmush darajasi uning daromadlari ko'payishi hisobiga oshadi;
- o'z-o'zini ish bilan ta'minlash bevosita ishsizlikka muqobil hisoblanishi tufayli mehnat bozorida vaziyatning yum shashi.

Shuning uchun bandlik siyosatini mustaqil ravishda o'tkazish imkoni yo'q. u iqtisodiy - ijtimoiy siyosat bilan uzviy aloqada va bog'liqlikda bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, bandlik o'zi murakkab ijtimoiy - iqtisodiy hodisani bildirib, jamiyatdagi demografik jarayonlardan boshlab, makroiqtisodiyot va mehnat bozoriga davlatning tartibga soluvchi ta'sirigacha, shuningdek ta'lim va sog'liqni saqlash sohasida davlat siyosati kabi ko'plab omillar va jarayonlar ta'siri ostida o'zining aniq mazmuniga ega bo'ladi.

Ishchining hayoti va rivojlanishi uchun, uning oila a'zolariga etarli

¹ Zinbarov J.B. *Zanitsost i rynek truda v rynnoy ekonomike* // Nauchnye trudy Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. 2006. - №72. - С.141-152.
² Campbell M, Daly M. Self-employment: into the 1990s // Employment gaz. Z., 1992. -Vol. 100, № 6. - P. 269-286.

munosib maosh olish imkoniyatini beradigan, to'lik, umumli va samarali bandlikni ta'minlash, bandlik siyosatining mazmunidir. Bunday bandlikga erishish va uni ushlab turish (qo'llash) bandlik siyosatining maqsadi hisoblanadi. Bandlik siyosati turli toifadagi aholining mehnat qilish imkoniyatini hisobga olgan holda shakllanishi kerak. Bundan tashqari xatar guruhiga, ya'ni ayollar, yoshlar, nogironlar va h.. ularning daromad olishi barqarorligi, bu masalalarda kamsitishlarning mustasno qilinishiga jiddiy e'tiborni qaratish kerak, lekin, bunday siyosatning maqsadi nafaqat to'liq bandlikning umumiy darajasini saqlash, balki iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni echish, avvalo turmush darajasini oshirish, inson rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish, uzluksiz ta'lim tizimini yaratish va takomillashtirishni (*bolalarni va o'smirlarni tayyorlashdan boshlab, ishchilarni qayta tayyorlash, ma'lum vaqt oralig'ida ishchilarning malakasini oshirishgacha*)¹. Ijtimoiy va iqtisodiy siyosat to'liq, umumli va samarali bandlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Bandlik esa iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Bandlik siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda mamlakat ma'lum belgilangan tamoyillarga tayanadi. Bandlik siyosatining asosiy yo'nalishi iqtisodiy maqsadga muvofiq ishchi o'rinlarini yaratish hisoblanadi (1-rasm).

¹ Заставский И. *Труд, занятость, безработица*. - М.: Департамент труда и занятости правительства РФ, 2016. - 158 с.

ijtimoiy-iqtisodiy shakllarda amalga oshiriladi¹:

- o'z ish kuchini ishlab chiqarish vositalari egasiga sotish orqali;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish orqali.

O'zbekistonda ishsizlik darajasi 2019-yil oxiridan buyon rekord darajaga tushib, 9,2 % foizni tashkil qildi. 2022-yil 1-aprel holatiga ko'ra, ishga muhtoj fuqarolar soni 1,4% million kishini tashkil etdi. 16-30 yoshdagi yoshlar o'rtasida ishsizlik darajasi 14,9% foizga, ayollar o'rtasida 12,8 % ga kamaydi.

Bandlikning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqishda, iqtisodiy faollik va aholi bandligida tadbirkorlik rolini ta'kidlash zarur. Bandlikning noan'anviy shakllariga alohida e'tibor qaratish lozim. Davlat kichik tadbirkorlikni faqat soliq solish obyekti sifatida ko'rib chiqadigan sharoitlarda, ayniqsa agar ishsizlik darajasi sezilarli yuqori bo'lsa, bandlikning norasmiy jihati to'xtovsiz o'sib boradi.

O'z-o'zini ish bilan ta'minlashni rivojlantirish uning asosiy funksiyalarini amalga oshirishga olib keladi²:

- ixtiro va yangiliklarni targ'ib qilish, bu innovatsion jarayonni rivojlantirishni tezlatadi;
- yangi ish o'rinlarini yaratish;
- tovar va xizmatlar bozorida raqobat darajasining oshishi, bu o'z navbatida, bevosita iste'molchilarga foyda keltiradi;
- aholining turmush darajasi uning daromadlari ko'payishi hisobiga oshadi;
- o'z-o'zini ish bilan ta'minlash bevosita ishsizlikka muqobil hisoblanishi tufayli mehnat bozorida vaziyatning yumshashi.

Shuning uchun bandlik siyosatini mustaqil ravishda o'tkazish imkoni yo'q, u iqtisodiy - ijtimoiy siyosat bilan uzviy aloqada va bog'liqlikda bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, bandlik o'zi murakkab ijtimoiy - iqtisodiy hodisani bildirib, jamiyatdagi demografik jarayonlardan boshlab, makroiqtisodiyot va mehnat bozoriga davlatning tartibga soluvchi ta'sirigacha, shuningdek ta'lim va sog'liqni saqlash sohasida davlat siyosati kabi ko'plab omillar va jarayonlar ta'siri ostida o'zining aniq mazmuniga ega bo'ladi.

Ishchining hayoti va rivojlanishi uchun, uning oila a'zolariga etarli

¹ Заборов Д.Б. Занятость и рынок труда в рыночной экономике // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2006. - №72. - С.141-152.

² Campbell M, Daly M. Self-employment: into the 1990s // Employment gaz. Z., 1992 /Vol. 100, No 6. - P. 269-286.

munosib maosh olish imkoniyatini beradigan, to'liq, umumli va samarali bandlikni ta'minlash, bandlik siyosatining mazmunidir. Bunday bandlikga erishish va uni ushlab turish (qo'llash) bandlik siyosatining maqsadi hisoblanadi. Bandlik siyosati turli toifadagi aholining mehnat qilish imkoniyatini hisobga olgan holda shakllanishi kerak. Bundan tashqari xatar guruhiga, ya'ni ayollar, yoshlar, nogironlar va h., ularning daromad olishi barqarorligi, bu masalalarda kamsitishlarning mustasno qilinishiga jiddiy e'tiborni qaratish kerak, lekin, bunday siyosatning maqsadi nafaqat to'liq bandlikning umumiy darajasini saqlash, balki iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni echish, avvalo turmush darajasini oshirish, inson rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish, uzluksiz ta'lim tizimini yaratish va takomillashtirishni (bolalarni va o'smirlarni tayyorlashdan boshlab, ishchilarni qayta tayyorlash, ma'lum vaqt oralig'ida ishchilarning malakasini oshirishgacha)¹. Ijtimoiy va iqtisodiy siyosat to'liq, umumli va samarali bandlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Bandlik esa iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Bandlik siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda mamlakat ma'lum belgilangan tamoyillarga tayanadi. Bandlik siyosatining asosiy yo'nalishi iqtisodiy maqsadga muvofiq ishchi o'rinlarini yaratish hisoblanadi (1-rasm).

¹ Зиндлерский Н. Труд, занятость, безработица. - М.: Департамент труда и занятости правительства РФ, 2016. - 158 с.



I-rasm. Davlat bandlik siyosatining yo'nalishlari

Bandlik siyosatining ikkita shartli turi mavjud:

1) passiv bandlik siyosati - ish qidirishda asosiy rolni davlatga ajratiladi. U ishchilarga ularning ish o'rinlari barqarorligini ta'minlaydi, ishsiz fuqarolarga tegishli nafaqalar to'laydi va ishga joylashishda ko'maklashadi, ish beruvchilarga esa o'z maxsulotlarini sotish bozorini kafolatlaydi;

2) aktiv bandlik siyosati - asosiy rolni ishchi o'ynaydi. U o'zining moddiy daromadi va o'z oilasi farovonligi uchun o'zining javobgarligini anglaydi, o'z

ishchi o'rmini saqlashga intiladi, uni yo'qotish holatida esa, yangi ishni mustaqil va faol izlash bilan shug'ullanadi¹.

Davlat uchun aktiv bandlik siyosati ustunroq. Ko'pchilik davlatlarning xukumatlari ishchilarni vijdonan va umumli ishlashiga, bunday ishni faol izlashga rag'batlantiradi. Aktiv bandlik siyosatining asosiy komponentlarini ko'rib chiqamiz. So'rovlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda 1,4 million kishi ish bilan ta'minlanishi kerak. Aholining iqtisodiy faol qatlami orasida ishsizlikning umumiy darajasi 9,4% ni tashkil qiladi.

Kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil qilish. Mazkur komponent bandlikning faol siyosatida eng asosiylaridan hisoblanadi. Bu rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiyalarning va ilmiy-texnik taraqqiyotning doimiy harakati bilan bog'liq. Shu munosabat bilan personalni yangi texnologiyaning (*asbob-uskunalarning*) turlari uchun va yangi mutaxassisliklar (*kasblar*) bo'yicha muntazam o'qitish (qayta o'qitish) zarur. Ishsiz shaxslarni qayta o'qitish maxsus o'quv-kurslari kombinatlari bazasida yoki sanoat korxonalarida amalga oshiriladi. Ishsizlar bepul o'qitiladi. Ta'lim berishni tashkillashtiradigan korxonalar uchun soliq imtiyozlari belgilanadi. O'quv-kurslarida o'qitishda keng ixtisoslikdagi kasblar bo'yicha tayyorlash, korxonalarda o'qitishda mazkur tashkilotning o'ziga xos xususiyatini hisobga olgan holda tayyorlash olib boriladi². Bandlikka ko'maklashish markazlari 2021-yilda 338,2 ming kishini ish bilan ta'minlagan.

Aholining alohida kam himoyalangan qatlamlarini ishga joylashtirishda yordam (*yoshlar, ayollar, nogironlar, nafaqadagilar va boshqalar*). Bu guruhlarining har biri uchun ishga joylashishning individual xususiyatlari mavjud. Yoshlarni ishga joylashtirishda ruhiy-fiziologik omillarni, ularning haqiqatda ish yo'qligiga yuqori ta'sirchanligi hisobga olish muhim. Shuning uchun, qonunchilik bilan yoshlar uchun kasbga o'qitish va keyin ishga joylashtirish masalalari bo'yicha ma'lum imtiyozlar nazarda tutilgan. Ayollarni ishga joylashtirishning xususiyatlari ularning onalik majburiyatlarini bajarishi zarurati bilan bog'liq, buning uchun qonunchilik bilan mazkur toifadagi fuqarolar uchun ma'lum imtiyozlar va kompensatsiyalar taqdim etiladi³.

¹ Экономика труда в схемах и таблицах: Учебно-методическое пособие. Сост. Е.В. Шубенкова, Е.Е. Миргород. М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2015. - С.56.

² Панфилова А.А. Рынок труда, занятость и безработица. - М.: Международные отношения, 2015. - 174 с.

³ Соколов Г.Н. и др. Социальные механизмы регулирования рынка рабочей силы. - Минск: Техноспец, 2012. - 230 с.

Nogironlarni ishga joylashtirishda iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va ma'naviy muammolari hisobga olinishi kerak. Eng ahamiyatlisi, kekxa insonlarni ishga joylashtirish muammosi. Bu erda davlat ko'magisiz bo'lmaydi. Bunday Shaxslar uchun eng erta nafaqaga chiqish rasmiylashtiriladi, shuningdek, kekxa yoshdagi shaxslarni ishga joylaydigan korxonalar uchun subsidiyalar va soliq imtiyozlari taqdim etiladi.

Band bo'lmagan personalni tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga rag'batlantirish. Mazkur tadbirning asosiy maqsadi - inson yakka tadbirkorlik bilan shug'ullanib, o'z-o'ziga ish o'rini yaratishi uchun qulay sharoitlarni yaratish. Tadbirkorlik ishini yuritishga ko'maklashishning maxsus dasturlari, imtiyozli kreditlar, soliq imtiyozlari va h.k. mavjud. Ishga joylashning mazkur turi hozirgi paytda rivojlanishning katta istiqbollarga ega.

Jamiyatga foydali ishlarni tashkil qilish va o'tkazish. Jamiyatga foydali ishlarning vazifalari, bir tomondan ishsizlik muammosini vaqtincha hal qilish, ikkinchi tomondan, aholi punkting infratuzilmasini rivojlantirish bilan bog'liq. Jamiyatga foydali ishlarning kamchiliklariga ishsizlarning kasbiy o'sishi mavjud emasligi kiradi. Chunki mazkur ishlar, odatda, past malakali mehnatni talab qiladi.

Ishga joylashishda umumiy yordam. Ishga joylashishda yordam berish ishsizlarga bo'sh ish o'rinlari borligi haqida axborot (ma'lumotlar bazasini), korxonalar uchun esa - tashkilotni qiziqtiradigan profildagi mutaxassislar to'g'risida axborot taqdim etishdan iborat. Bunday ma'lumotlarni aholi bandligining mahalliy markazlari, shuningdek rasmiy ommaviy axborot vositalari orqali olish mumkin.

Bandlikning asosiy printsiplari jamiyat rivojlanishining u yoki bu aniq tarixiy davrida bandlikning xarakterini ochib beradi. Shuningdek, respublika iqtisodiyotining transformatsiyasi sharoitlarida bunday printsiplarni ishlab chiqish va hisobga olishning zarurati paydo bo'ldi. Ularning ba'zilar davlatning asos bo'ladigan hujjatlaridan kelib chiqadi, avvalo O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Respublikada aholini bandligi to'g'risidagi" qonuni, boshqalari bozor iqtisodiyotining o'zgarishlari tajribasi bilan yo'l ko'rsatib beriladi. Bundan kelib chiqib, quyidagi bandlik tamoyillarini ajratish mumkin:

- mehnatning ixtiyoriyligi, fuqarolar ishlab chiqarish va ijodiy mehnatga o'z qobiliyatlari bilan erkin tasarruf qilishi;

- fuqarolarning mehnat va erkin tanlangan bandlik huquqlari uchun teng boshlang'ich Sharoitlarni yaratishga davlatning javobgarligi;
- uzoq vaqtlik milliy manfaatlarini hisobga olish va ta'minlash;
- milliy, madaniy an'analarni, tarixiy Shakllangan mintaqaviy va tarmoq xususiyatlarini va ish o'rinlariga ehtiyojini hisobga olish;
- ijtimoiy himoyaga alohida muhtoj va ish izlashda qiyinchiliklar kechiradigan fuqarolarni bandlikka ko'maklashishga ustuvor e'tibor;
- davlat organlari, kasaba uyushmalari, barcha darajadagi ish beruvchi birlashmalar kuchini muvofiqlashtirishni, byudjetlar, byudjetdan tashqari fondlar, korxona, jamoat birlashlari va fuqarolarning mablag'lari moliyaviy imkoniyatlaridan foydalanishni o'z ichiga oluvchi bandlik muammolarini echishga kompleksli yondashuv zarurati.

Bandlikning ijtimoiy funksiyasi. Bandlikning ijtimoiy funksiyasi shuni ko'rsatmoqdaki, insonning har tomonlama rivojlanishi uni bandlikning har xil turlarida, avvalo xalq xo'jaligida bandligiga bog'liq. Shu bilan birga, u teskari bog'liqlikni ochib beradi, u bandlikning o'zi nafaqat iqtisodiy va siyosiy masalalarni hal qilishga qaratilgan, balki insonning o'zini yuksak qadriyat, jamiyat hayoti faoliyati maqsadi sifatida rivojlanishiga qaratilgan. Har tomonlama rivojlangan inson ishlab chiqarish va jamiyatni boshqarishda, atrof muhitni muhovazasida, uning hayotiga tegishli qarorlarni qabul qilishda yanada faolroq va unumliroq ishtirok etishi mumkin.

[illegible]

¹ Котляр С. Психотика: ценности юности мультипликация безработицы // Человек и труд. 2000. № 9. С. 33-34.

Shug'ullanish majburiy emas, balki mehnatga hurmat munosabati atmosferasini yaratish, uni munosib mukofotlash bilan ta'minlanishi kerak. O'tish davrida mulkchilik shakllarini o'zgartirish ta'siri ostida bandlik tuzilmasida o'zgarishlar, ular bilan biga esa mehnatning ijtimoiy funksiyasining belgilangan transformatsiyasi ham sodir bo'ladi. Bu haqida ish bilan band aholining iqtisodiyot sektorlari bo'yicha taqsimlanishining dinamikasiga qarab baho berish mumkin.

Shunday qilib, aholi bandligi - bu, shaxsiy va jamiyat ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq, davlat qonunchiligiga qarshi bo'lmagan va odatda ish haqqi, mehnat daromadi (maosh) olib keladigan fuqarolarning faoliyati. Bandlik iqtisodiyotning muhim tavsifi, mamlakat aholisi turmush darajasining parametri hisoblanadi. Bandlik nafaqat iqtisodiy hodisa, balki davlat ijtimoiy siyosatining qismi hamdir.

Bandlik tuzilmasini quyidagi asosiy bo'g'imlar tashkil qiladi: ijtimoiy, davlat-xususiy, hududiy-mintaqaviy, tarmoq, kasbiy-malakaviy, yosh-jins, milliy, oilaviy.

Aholi bandligi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida obyektiv reallikning asosiy xossalari va qonuniyatlarini aks ettiradi hamda o'zida iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning birligi va qarama-qarshiligini ifodalaydi. Aholi bandligini ushbu jihatlarning qaysi birinidir hisobga olmasdan ko'rib chiqish, unga xos bo'lgan uni o'z sha real tarkibidan mahrum qilishni anglatadi.

Mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini toshirish va shu orqali 2026 yil yakuniga qadar kambag'allikni kamida 2 baravarga qisqartirish, sohada ish o'rinlarini 570 ming nafarga etkazish, jumladan amalga oshiriladigan loyihalarning ehtiyojidan kelib chiqib Toshkent to'qimachilik texnoparki va boshqa aloqador Oliy o'quv yurtlarida soha uchun malakali kadrlarni tayyorlash; 3,2 mingta yangi ish o'rinlari yaratish, servis sohasini rivojlantirishning 5 yillik maqsadli ko'rsatkichlaridan kelib chiqib, 2022-yilda xizmatlar hajmini 1,5 baravarga oshirish, 1,5 mln yangi ish o'rinlarini yaratish va 60 mingdan ortiq servis obyektlarini tashkil etish dasturni amalga oshirish maqsad qilingan¹.

Bandlik siyosati davlat tomonidan har yili qabul qilinadigan (tegishli rivojlantiriladigan, to'ldiriladigan va tuzatiladigan) Respublikada aholi

bandligiga ko'maklashish Dasturi asosida amalga oshiriladi. Dastur markazida - ishsizlikdan himoyalash turibdi. U ishlaydigan, lekin bo'shatish havfi ostida bo'lganlar hamda davlat bandlik xizmati organlarida ro'yxatdan o'tgan ishsizlarni qamrab oladi. Bandlikni ta'minlash siyosati va bu sohada huquqiy tartibga solishning bevosita maqsadi inson shaxsining munosib yashashi va har tomonlama rivojlanish imkoniyatini ta'minlaydigan tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish hisoblanadi.

Kadrlar salohiyatini rejalashtirish va boshqarishning asosiy vazifasi - ish kuchi va ish o'rinlari balanslashganligining biri hisoblangan, eng maqbul mehnat proporsiyalarini o'rnatish. Bu disbalansning eng og'ir oqibatlari amaldagi ishchi o'rinlarining to'ldirilmaganligi, katta miqdordagi eskirgan ish o'rinlari mavjudligi, uskunalarni almashtirishning past koeffitsienti, ishsizlik hisoblanadi.

Davlatning bandlik siyosati - aholi bandligini ta'minlash bo'yicha hukumatning harakatlar majmuidir. Bandlik siyosatining ikki turi farqlanadi: faol siyosat - ishsizlikni qisqartirishga, nafaol siyosat - ishsizlarni moddiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Bandlik siyosatining shakllanish jarayoni 5 bosqichdan iborat: modelashtirish (ishlab chiqish), tartibga solish (joriy qilish), diagnostika (monitoring), o'rta va uzoq muddatli prognozlashtirish (istiqbolni aniqlash), moslashuv (tuzatish va o'zgartirish).

Bandlik siyosatini modelashtirish hukumat, joylardagi ho'jalik boshqaruv organlari va ijro hokimiyati darajasida qonunchilik aktlari va strategik dasturiy hujjatlarni qabul qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bir vaqtning o'zida bandlikning miqdoriy o'sishi zarurati, ichki demografik da'vatlarga javob sifatida (mehnatga layoqatli aholining o'sishi va urbanizatsiya jarayonini jadallashishi) va mehnat unumdorligining o'sishi, tashqi iqtisodiy da'vatlarga javob sifatida (raqobatbardoshlikning oshishi) O'zbekiston uchun mehnat sohasida uzoq muddatli davrga rivojlanishning asosiy da'vati bo'ladi. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu da'vat qayta ishlash tarmoqlari va yuqori texnologik xizmat turlarining jadal rivojlanish orqali hal qilinadi.

¹ "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. PF-60 28.01.2022.

Nazorat savollari:

1. Yetakchi ingliz iqtisodchisi Adam Smitning asosiy g'oyasi nimadan iborat edi?
2. Bandlik tushunchasiga qanday izoh berasiz?
3. Bandlikning qanday turlari farqlanadi?
4. Aholi bandligining qanday asosiy vazifalari mavjud?
5. Passiv bandlik siyosati deganda, nimani tushunasiz?
6. Aktiv bandlik siyosatining asosiy komponentlarini sanab bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Alifarieva A.N. Iqtisodiy sotsiologiya // O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2021.-136 b.
2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi // Darslik. - Toshkent: «Fan va texnologiya», 2016. - 388 b.
3. Abduraxmonov Q.X., Xolmo'minov Sh.R. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. - Toshkent, 2015.
4. Заславский И. Труд, занятость, безработица. - М.: Департамент труда и занятости правительства РФ, 2016. - 158 с.
5. Никифорова А.А. Рынок труда, занятость и безработица. - М.: Международные отношения, 2015. - 174 с.

4.8. Etnosotsiologiya

Reja:

1. Etnos va etnik munosabatlar tushunchalari.
2. Etnosotsiologiya fanining vujudga kelishi va rivojlanishi.
3. Etnos, millatlar sotsiologiyada o'rganish obyekti sifatida
4. Zamonaviy etnik va millatlararo munosabatlarning tasnifi
5. Sotsiogenetik etika shakllanishi.

“Etnos” so'zi ilk bora qadimgi grek tilidagi manbalarda uchraydi. Taxminan miloddan avvalgi VI-V asrlarda bu so'z kelib chiqishi grek bo'lmagan urug' va qabilalarga nisbatan qo'llanilgan. Aynan shu ma'noda mazkur ibora rim madaniyati va lotin tilida ishlatilgan.

XVIII asrning oxirlariga qadar etnos tushunchasini hayotda chegaralangan tarzda iste'molda bo'ldi. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu termin ilmiy adabiyotlarda “xalq” “narod” ma'nosida keng qo'llanila boshlagan. Etnos,

millat sotsiologiya o'rganish obyekti sifatida. Zamonaviy dunyoda 200 ta atrofidagi mustaqil davlatlar mavjud hisoblanadi. Ushbu holatda dunyo miqyosida 3000 dan 5000ta gacha xalqlar mavjudligi qayd qilingan. Ushbu holatdan kelib chiqqan tarzda, o'z navbatida zamonaviy davlatlar ko'p millatli davlatlar hisoblanadi. Ushbu nuqtai nazardan MDH ham bu holatdan mustasno emas. Ushbu davlatlarning ko'p millatli xalqlari o'ziga xos rivojlanish bosqichidaligi qayd qilinadi. Ularning hohish - istaklariga bog'liq holatda ular o'zlarining “toza” holatdagi milliy aholi munosabatlari asosidagi o'z davlatlarini tashkil qila olishi yoki ko'p millatli davlat sifatida qolishi amalga oshadi. Har qanday fan o'zining asosiy tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Bu holat etnosotsiologiya fani uchun ham xos xususiyat hisoblanadi. Uning asosiy tushunchalari sifatida -“etnik guruh”, “millat” tushunchalari ko'rsatib o'tiladi.

Oksford lug'atida etnik guruh tushunchasi: - bunday bir odamlar, tili, ijtimoiy-madaniy yoki milliy tajriba sifatida, bir-biriga o'h Shashligi asosida belgilangan odamlar turkumi¹ deb berilgan. Boshqa ijtimoiy guruhlar qaraganda, etnik guruh o'zi yashab turgan jamiyat asoslangan irziy xolat xisoblanadi. Etnik kelib chiqish, odamlar katta guruh bilan aniqlash (identifikatsiya) mumkin tomonidan muxim vositasi xisoblanadi. Antropologlar F.Bart va E. Volf kabi ko'plab sotsiologlar, etnik kimligini universal deb hisoblamidi. Ular etniklikni inson guruhlariga o'ziga xos turbagi muxim sifatida emas, balki jamoa o'zaro ta'sirlarning mahsuloti munosabati deb qaraydi². Bunday jarayonlar etnogenez degan o'zini anglash (identifikatsiya) olib keladi.

Millatning shakllanishi va rivojlanishida asosiy rolni ijtimoiy - iqtisodiy omillar o'ynaydi. Birinchi millatlar feodalizm tuzumining emirilishi va kapitalistik munosabatlar asosidagi davlatlar qaror topishi davrida yuzaga kelgan. Millatlar paydo bo'lishining iqtisodiy asoslari ishlab chiqarish munosabatlarida xususiy mulk, feodal munosabatlarning emirilishi, alohida etnik birliklar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning mustaxkamlanishi, mahalliy bozorlarning birlashtirilishi va umummilliy ruh kasb etishi kabilar bilan bog'liq hisoblanadi.

¹ “Ethnicity: definition of ethnicity” Oxford Dictionaries. Oxford University Press. Retrieved 28 December 2013

² Fredrik Barth, ed. 1969 Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference. Eric Wolf 1982 Europe and the People Without History p. 381

Etnos - bu alohida hududda yashovchi, o'ziga xos madaniyatga, shu jumladan tilga ega bo'lgan, yagona turmush tarzi va etnik o'ziga xoslik bilan birlashgan barqaror odamlar jamoasi hisoblanadi.

Millat - umumiy til, hudud, ruhiy tarkib asosida vujudga kelgan, umumiy madaniyatda namoyon bo'lgan, tarixan shakllangan, barqaror odamlar jamoasidir. Millat - rivojlangan etnos hayotining eng yuqori shakli bo'lib, u rivojlangan o'z-o'zini anglashi, ta'lim tizimi, adabiyot va ommaviy axborot vositalari, kasbiy madaniyat va san'at rivoji, shuningdek, ijtimoiy taraqqiy etish orqali tarqaladigan yagona yagona adabiy tildir. milliy davlat doirasida shakllangan sanoat jamiyatiga xos bo'lgan sinfiy tuzilma.

Tarixan o'zbek xalqining birinchi etnik qatlami: miloddan avvalgi IV - III -ming yilliklarda yashagan saklar, xorazmliklar, so'g'dlar, baqtriyaliklar, shoshlar, farg'onaliklar bo'lgan. I ming yillikdan oldin Turkiy qabilalar zargarlik va qurol-yarog' hunarmandchiligining rivojlanishiga, kulolchilikka, adabiyot, san'at, urf-odat va dinga ulkan hissa qo'shgan. Ana shu asosda ming yillar davomida davom etgan turkiy tilli qabilalarning ko'chishi va O'rta Osiyo aholisining turkiylashuvi natijasida turkiyzabon, so'ngra o'zbek xalqi, keyinchalik o'zbek millati shakllangan. Hozirgi vaqtda turli etnik guruhlar o'z turmush tarzi va xo'jaligi bilan ajralib turadigan borish qiyin bo'lgan tog'li hududlarda istiqomat qiladi.

Etnik munosabatlar masalasi ko'p millatli mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Va shu narsa tushunarliki, birorta tamoyil jihatidan masala yo'qki, aholining milliy tarkibi hisobga olinmasdan turib hal qilinsa. Etnik munosabatlar murakkab sotsiologik kategoriya hisoblanib, umumiy holatda sotsiologik munosabatlarning o'ziga xos spetsifik shakllaridan biri hisoblanadi. Ular alohida holatda, boshqa ijtimoiy masalalardan sof holatda mavjud emas, balki iqtisodiyot, siyosat va ma'naviy hayot bilan birgalikda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy O'zbekiston o'zining mustaqil rivojlanish yo'lini tanlar ekan, bevosita umumjahon sivilizatsiyasiga tegishli jarayonga qo'shilishi amalga oshdi. Mamlakatimizda bir vaqtning o'zida ijtimoiy jihatdan mo'ljal olingan bozor iqtisodiyotiga asoslanilgan demokratik, huquqiy davlat barpo qilindi, bunda millatlararo o'zaro hamjihatlikni ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi Harakatlar strategiyasini asosiy vazifalardan biri: - "xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash. Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritishga yo'naltirilgan davlatimiz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish, mamlakatimizning xalqaro nufuzini mustahkamlash" deb belgilangan¹.

O'zbekistonning ijtimoiy hayotini isloh qilish va yangilash mamlakatimiz uchun butunlay yangi bo'lgan sotsiologiya yo'nalishini - etnik sotsiologiyaning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Yangicha ijtimoiy - madaniy vaziyatda yangicha bilimlar, g'oyalar, o'quv fanlarini shakllantirish, shuningdek adekvat haqiqat tarzidagi dunyoqarashni shakllantirish juda muhim hisoblanadi.

Etnosotsiologiya - bu sotsiologiya fani tarkibida eng yosh va istiqbolli hisoblangan yo'nalishlardan biri bo'lib, u kelajakka xos bo'lgan dunyoqarashlarni tuzib chiqishda o'zining sezilarli hissani qo'shishi ta'kidlangan. Bu holat albatta, o'tmishda etnik masalalar mavjud bo'lmaganligini anglatmaydi. Biroq, oldinlari ko'pgina olimlarning ishlarida bu yo'nalishda ma'lum bir aniq g'oyaviy qaror topishlar o'z aksini topgan, shuningdek millatlararo munosabatlarda qandaydir masalalarning mavjudligini rad etish, jumladan millatlararo ziddiyatlardan ko'z yumish, shunchaki umumiy holatda Sobiq Ittifoq halqlarining o'zaro ahil - inoqligi haqidagi g'oyaviy manzarani aks ettirishga urinilgan. 1980-yillarning o'rtalariga kelib boshlangan etnik o'zaro to'qnashuvlar milliy siyosatdagi alohida xatolar va shuningdek iqtisodiy, demografik sabablarga bog'liq holatda izohlanilgan.

Jamiyat transformatsiyasi jarayonida etnik omillarning rolini mazmun - mohiyatini ilmiy jihatdan asoslab berish 1980-yillarning oxirlari va 1990-yillarning boshlarida boshlangan.

Olimlar - etnologlar, siyosatshunolar, sotsiologlar ushbu davrda yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni izohlashga harakat qilishgan. Ko'p sondagi nazariy, empirik faktlarga asoslanilgan tadqiqot ishlari yuzaga kelgan, ularning mualliflari etnosotsiologik masalalarga turli xil jihatdan yondashilishga harakat qilishgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-moddasi) <http://www.lex.uz>

Mamlakatda amalga oshirila boshlangan demokratik o'zgarishlar umumiy holatda sotsiologik fanlarda ham o'z ta'sirini ko'rsatgan va ularning rivojlanishi qayd qilinadi, ushbu ko'rinishda uning maxsus yo'nalishi - jamoatchilik fikri yuzaga kelgan. Boshlang'ich davrda bu holat asosan marketing yo'nalishidagi tadqiqotlarda foydalanilgan, shuningdek alohida olimlar tomonidan aniq va individual amalga oshiriluvchi dasturlarda qo'llanilgan. 1997-yilda jamoatchilik fikrini o'rganish "Ijtimoiy fikr" Respublika markazi tashkil qilinganidan keyin jamoatchilik fikrini o'rganish tizimli xususiyatga ega bo'lishi kuzatildi.

Ishonchli hisoblangan etnosotsiologik axborotlarning olinishi empirik tadqiqotlarda alohida muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda bu ko'rinishdagi tadqiqotlar bo'yicha etarlicha tajriba to'plangan. Etnik o'zaro munosabatlar darajasi va yo'nalishlari empirik tahlil jarayonida dolzarb predmet sifatida qaror topgan.

Etnosotsiologik tadqiqotlar yo'nalishida O'zbekistonda mavjud bo'lgan tajriba, hozirgi kunda uning xususiyatlari yuzaga chiqishi, polietnik muhit sharoitlarida moslashtirilgan holatdagi uni amalga oshirish usullari, shuningdek yangi yo'nalishlarni o'rganish jamoatchilik munosabatlarida eng dolzarb hisoblangan yangi yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

"Etnosotsiologiya" atamasi birinchi marta XX asrning 30-yillarida nemis olimi Rixard Tumvaldning "Kishilik jamiyati va uning etnosotsiologik asoslari" asarida keltirilgan. Biroq, Tumvaldning o'zi etnosotsiologiya tushunchasining mazmunini etnologik va sotsiologik bilim sifatida tavsiflagan, bunda uning asosida ijtimoiylashish institutlari va primitiv jamiyatlarning integratsiyasi, etnoslar va millatlar birligi funksionalizmi o'rganilishi amalga oshirilishi bo'yicha ushbu tushunchaning empirik tavsiflanishini keltiradi. Hozirgi kunga qadar sotsiologiyaning ushbu yo'nalishi etnosotsiologiya nomi bilan atalib kelinadi¹. Mamlakatimizda etnik sotsiologiya yo'nalishining rivojlanishi etnik o'zaro munosabatlarni o'rganish va etnosotsiologiyaning alohida ilmiy yo'nalish sifatida qaror topishidagi bu munosabatlarning rolini oydinlashtirish, sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya va etnologiya fanlari "kesishish" nuqtasida bu yo'nalishning shakllanishi bilan ifodalanadi.

O'zining ichki tarkibiga, mantiq xususiyatlariga ko'ra, sotsiologik fanlar tushunchalari va kategoriyalari tizimi o'zaro bog'liqlikka ega bo'lib, bunda etnosotsiologiya sotsiologiyaning yo'nalishlaridan biri sifatida, sohaga oid sotsiologik fan hisoblanadi. Etnosotsiologiya fanlararo fan hisoblanib, u turli xildagi etnik muhitlarda va sotsial guruhlarda amalga oshuvchi sotsial jarayonlarni o'rganuvchi etnoslar va milliy - etnik jamiyatlar haqidagi bir nechta fanlar kesishish sohasida shakllanadi.

Etnik sotsiologiyaning predmet sohasi etarlicha keng hisoblanadi. Uning tarkibiga halqlarning sotsial strukturasi, ularning muhiti o'zgarishlari, oila ichki munosabatlaridagi o'zgarishlar spetsifik xususiyatlari, turli xil etnik guruhlarda tillardan foydalanish tendentsiyalari, madaniyatlararo o'zaro aloqalar, milliy o'zlikni anglash, etnoslar o'rtasidagi aloqalar kabilar kiritiladi.

Etnosotsiologiyaning predmetini alohida ahamiyatga ega bo'lgan, ichki milliy jamiyatlar ichidagi va ular o'rtasidagi Chuqur madaniy - psixologik aloqalar sifatida belgilash mumkinligi qayd qilinadi. Bunda milliy jamiyatlar umumiy holatda ijtimoiy tizim tarkibiy masalalari sifatida qarab chiqiladi, uning funksiyasi va roli o'z-o'zini harakatlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish manbai sifatida tavsiflanib, uning faoliyati qonuniyatlari ijtimoiy - subyektiv xosilalar ko'rinishida ifodalanadi. Milliy jamiyatlar tushunchasi orqali ichki va tashqi aloqalari va munosabatlari bilan bir butunlik holida integratsiyalashish ifodalanadi. Ushbu vaziyatda, ichki integral milliy aloqalarning o'rganilishi - ushbu fanning asosiy predmeti zvenosini tashkil qiladi.

Etnosotsiologiyaning *obyekti* halqlar, etnik guruhlar va ularning ijtimoiy differentsiatsiyasi, shuningdek etnik xususiyatlarga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar (masalan, O'zbekistonda istiqomat qiluvchi o'zbeklar, mamlakatda yashovchi o'zbek va rus tadbirkorlari yoki boshqa ijtimoiy guruhlar) hisoblanadi.

Etnosotsiologiyada obyekt ikki xilda o'rganiladi: ya'ni, shaxsiyat orqali - ma'lum bir guruh tarkibiga kiritiluvchi ma'lum bir etnik mansublik orqali va etnik mansublik ta'siri orqali - ya'ni, guruhlarining odam «jamoaviy ongi», uning xulq-atvoriga, faoliyatiga ta'siri orqali ifodalanadi. Etnik guruhlar ijtimoiy jihatdan ifodalanishi - bu jamiyatning bir qismi, segmentlari sifatida umumiy madaniyatning manbalari sifatida qaraladi va shuningdek birdamlik hissiga ega hisoblanadi.

¹ Anatsakanyan M.O. Narus natsionalni qotimsheniya. Sotsiologiya i psixologiya natsionalnoy jizni. - M.: IONITL. 2004. - 108.

Odam hayotida etnik funksiyalarning aniqlanishi va etnik o'xshashlik sezilarli ahamiyatga ega hisoblanadi. Milliy psixologiyani o'rganish davomida jamoaviy psixologiya tashqarida va aniq bir odamga bog'liq bo'lmagan holatda mavjudligini hisobga olgan holatda, bu ko'plab avlodlar tajribasi, ongli va ongsizlik sintezi ko'rinishida ifodalanadi. Shu bilan bir vaqtda ushbu holat har bir xalqda o'zining «jamoaviy» mavjudligi va o'ziga xosliklariga ega bo'lib, turli xil guruhlarning va ularning vakillarining turli xil shakllari va ifodalanishlari kuzatilib, ularning ongi orqali o'tishlar va ularning psixologiyasi struktura bo'yicha o'tishlardagi sinishlar qayd qilinadi.

Ushbu ko'rinishda, etnik sotsiologiya - bu shaxsiyat va etnik guruhlarning rivojlanishi va funksiyasining ijtimoiy jihatlarini, ularning o'xshashligini, manfaatlarini, xulq-atvorini, o'zaro munosabat va aloqalarini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Bu fan sotsiologiyaning sohasi bo'lib, nafaqat sotsiolog olimlar tadqiqotlariga asoslanilishi, balki etnolog, psixolog, tarixchilar, etnograflar ishlariga asoslanishi ham qayd qilinadi.

Etnosotsiologiyaning asosiy yo'nalishlari etnik va milliy o'zlikni anglash bo'yicha tadqiqotlardan tashkil topgan bo'lib, ushbu holatning ma'lum bir aniq tarixiy sharoitlar bilan bog'liq holatda funksiyasini o'rganishga qaratiladi. Ushbu jihatdan olib qaralganda, etnosotsiologiya ijtimoiy ongning holati va dunyoda mavjud bo'lgan asosiy inqlarning xulq-atvori holatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Nisbatan keng tarqalgan holat sifatida milliy o'zlikni anglash va xalqlarning xulq-atvorlarini o'rganish qayd qilinib, bu holatlar o'ziga xos takrorlanmas belgi - xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu jihatdan katta va kichik xalqlar ularning iqtisodiy jihatdan va siyosiy hayoti, madaniyatining rivojlanishi, tili, an'analar va urf - odatlarga amal qilish bo'yicha rivojlanish darajasi bilan o'zaro farqlanib, bu holatlar ularning avtonom tarzda mavjudligini belgilab beradi.

Etnik sotsiologiya va uning vakillari hisoblangan olimlar shuningdek amaliy tadqiqotlar bilan ham shug'ullanishib, bunda asosan etnomadaniy tadqiqotlar alohida o'rin tutishi keltiriladi. Uning predmeti sifatida madaniy ehtiyojlar va an'analarning milliy o'ziga xosligi, xulq-atvorning ijtimoiy stereotiplari va ma'lum bir aniq etnik jamiyatlar vakillarining hayoti, ularning o'zaro munosabatlari va aloqalari, manfaat va ehtiyojlari, qadriyatlarga bo'lgan mo'ljal olishlari qayd qilinadi.

Etnosotsiologiya - bu sotsiologiya fani tarkibida eng yosh va istiqbolli hisoblangan yo'nalishlardan biri bo'lib, u kelajakka xos bo'lgan dunyoqarashlarni tuzib chiqishda o'zining sezilarli hissani qo'shishi ta'kidlangan. Bu holat albatta, o'tmishda etnik masalalar mavjud bo'lmaganligini anglatmaydi. Biroq, oldinlari ko'pgina olimlarning ishlarida bu yo'nalishda ma'lum bir aniq g'oyaviy qaror topishlar o'z aksini topgan, shuningdek millatlararo munosabatlarda qandaydir masalalarning mavjudligini rad etish, jumladan millatlararo ziddiyatlardan ko'z yumish, shunchaki umumiy holatda Sobiq Ittifoq xalqlarining o'zaro ahil - inoqligi haqidagi g'oyaviy manzarani aks ettirishga urinilgan. 1980-yillarning o'rtalariga kelib boshlangan etnik o'zaro to'qnashuvlar milliy siyosatdagi alohida xatolar va shuningdek iqtisodiy, demografik sabablarga bog'liq holatda izohlanilgan.

Jamiyat transformatsiyasi jarayonida etnik omillarning rolini mazmun - mohiyatini ilmiy jihatdan asoslab berish 1980-yillarning oxirlari va 1990-yillarning boshlarida boshlangan. Olimlar - etnologlar, siyosatshunolar, sotsiologlar ushbu davrda yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni izohlashga harakat qilishgan. Ko'p sondagi nazariy, empirik faktlarga asoslanilgan tadqiqot ishlari yuzaga kelgan, ularning mualliflari etnosotsiologik masalalarga turli xil jihatdan yondashilishga harakat qilishgan. Mamlakatda amalga oshirila boshlangan demokratik o'zgarishlar umumiy holatda sotsiologik fanlarda ham o'z ta'sirini ko'rsatgan va ularning rivojlanishi qayd qilinadi. Ishonchli hisoblangan etnosotsiologik axborotlarning olinishi empirik tadqiqotlarda alohida muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda bu ko'rinishdagi tadqiqotlar bo'yicha etarlicha tajriba to'plangan. Etnik o'zaro munosabatlar darajasi va yo'nalishlari empirik tahlil jarayonida dolzarb predmet sifatida qaror topgan. Etnosotsiologik tadqiqotlar yo'nalishida O'zbekistonda mavjud bo'lgan tajriba, hozirgi kunda uning xususiyatlari yuzaga chiqishi, polietnik muhit sharoitlarida moslashtirilgan holatdagi uni amalga oshirish usullari, shuningdek yangi yo'nalishlarni o'rganish jamoatchilik munosabatlarida eng dolzarb hisoblangan yangi yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Etnosotsiologiya nisbatan jamiyat hayotining murakkab sohasi - milliy munosabatlarni o'rganadi. Bu munosabatlar turli xildagi etnik jamoatchilikning hayot faoliyati turli tomonlarini qamrab oladi. Sotsiologik doiralarda millat tushunchasi haqida baxs - munozaralar keng ko'lamda qayd qilinadi. "Millat" atamasini fuqorolik sifatida foydalanish tarafdorlari ham topiladi, biroq bunda

ushbu atamaning oldingi ma'nosi chuqur emotsional va siyosiy huquqiy holatda aks etib, uni qaytadan o'zgartirishlarni butunlay ta'qiqlab qo'yish mumkin emas. Shu sababli, so'nggi vaqtlarda amalga oshirilgan sotsiologik tadqiqot ishlarida ilmiy doiralarda etnomadaniy birliklarni aniqlashda qo'llaniluvchi qabul qilingan "etnik guruhlar" tushunchasi bilan birgalikda "etnomillat" yoki "milliy mansublik", "halq" tushunchalari ham ishlatiladi.

Millatning integral nazariyalari tarafdorlari hisoblashlaricha, barcha tarixiy paydo bo'lgan holatlar va hozirgi kunda mavjud bo'lgan millat nazariyalari barchasi bir tomonlama bo'lib, haqiqiy mavjudlikdan alohidalanib qolgan. Integral nazariya tarafdorlaridan biri hisoblangan M.O.Mnatsakanyan tomonidan bildirilgan fikrlarga ko'ra, ushbu nazariya milliy birliklarning haqiqiy integral tabiati, uning substratga oid asoslari va xususiyatlarini adekvat tarzda aks ettirish sifatida yuzaga kelgan. Integral yondashuv nafaqat milliy hayot fenomenlarining shunchaki barcha xususiyatlarini, ularning bir butunligini qamrab olmasdan, balki bunda eng avvalo ichki integral milliy bog'lanishlar, asosiy xususiyatlar sifatida odamlarni va avlodlarni bir butun jamoaviy birlik ko'rinishida bog'lashni amalga oshiruvchi jihatlarining hozirgi kunga qadar soyada qolib ketishlarni oydinlashtirib berishga harakat qiladi¹.

Deyarli barcha tadqiqotchilar bir ovozdan millat - yangi davr hodisa ekanligini tasdiqlashadi. Biroq, ayrim mualliflar (B.Anderson) hisoblashlaricha, millat XVIII asrning oxirlarida yuzaga kelgan, boshqalar tomonidan esa (E.Gellner) bu tushunchaning burjuaziya rivojlanish davrida shakllanganligi qayd qilib o'tiladi. Marksizm ta'limotida millatning shakllanishi feodalizm tuzumining emirilishi va milliy davlatlarning paydo bo'lishi, o'z navbatida Yevropa aholisi orasida tilga oid chegaralanishlar yuzaga kelishi, burjuaziya harakatlari boshlanishi bilan bog'liqligi ta'kidlaniladi.

Yuqorida keltirilgan yondashuvlardan farq qilib, etnologik yondashuvda asosiy etnik belgilar sifatida - original xulq-atvor stereotiplari, kelib chiqishning o'ziga xosligi, o'zlikni anglash va shu kabi bir qator holatlar ilgari suriladi. Millat tugunchasini tavsiflashning qiyin jihati shu bilan bog'liq hisoblanadiki, u bir qator mavjud va mavjud bo'lmagan xususiyatlarni namoyon qilishi bilan birgalikda ular o'rtasidagi o'zaro farqlanishlar har doim

ham yaqqol qaror topmaganligi kuzatiladi. Ushbu vaziyatdan millatning yuqorida keltirilgan hohlagan aniqlanishlaridagi shartlilik va chegaralanganlik holatlari kelib chiqadi. Shuningdek, tasdiqlash mumkinki, millat - tarixiy hodisa hisoblanib, ma'lum bir aniqlikdagi integrativ omillar tizimi bilan aniqlanuvchi, uning milliy ongi va o'zligini anglanishini shakllantiruvchi omillar bilan belgilanishi qayd qilinadi. Millatni aniqlashda til, hudud, madaniyat, iqtisodiy hayot kabi belgilarning o'zi kamlik qiladi. Bunda odamlarning jamoaviy identiklik xususiyatlari shakllanishi sharoitlari va omillari ham kam ahamiyatga ega emasligi qayd qilinadi. Millat - odamlar birligi bo'lib, ularning o'zligini anglash va psixologik jihatdan o'xshashligini (identifikatsiya) subyektiv tarzda individual his qilishlari asosida yuzaga keladi. Shaxsning milliy identikligining qaror topishida aniqlovchi rolni madaniyat va jamoaviy psixologiya o'ynaydi, bu holatda tarix va tarixiy xotira yig'ilishi amalga oshadi, shuningdek milliy madaniyat, an'analar va urf - odatlar yig'ilishi kuzatiladi. Millatning nisbatan barqaror holatdagi aniqlanishida ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan foydalaniluvchi aniqlanish "Milliy munosabatlar" lug'atida keltirilgan bo'lib, quyidagicha ifodalanadi: "Millat - etnos tipi bo'lib, odamlarning tarixiy tarkib topuvchi ijtimoiy - iqtisodiy va ma'naviy birligi hisoblanadi. Millat hudud umumiyliqi, iqtisodiy aloqalar birligi, psixologik yig'ilmalar, madaniyat va o'zlikni anglash birligi ko'rinishi namoyon bo'ladi"¹.

"Milliy mansublik" tushunchasi ushbu hodisaning keng ma'noda millat va boshqa etnomilliy birliklarni tavsiflashda qo'llanilishini ifodalab beradi, tor ma'noda esa - milliy-o'ziga xoslik (ya'ni, xususiy etnik) xususiyatlarni tavsiflashda foydalaniladi. Milliy mansublik so'zi orqali odamning u yoki bu ijtimoiy - etnik birlikka: millat, halq, milliy yoki etnik guruhga tegishlilik ifodalanadi.

XX asr nafaqat krossmadaniy aloqalar kengayishi va Yevropa birlashuvi bilan namoyon bo'lishi kuzatiladi, balki ko'p millatli davlatlarning parchalanishi, tajovuzkor millatchilik va etnik o'zaro urushlar bilan ham tavsiflanadi, bu holatlar ko'p jihatdan yer kurrasida insoniyatning yagona hamjihatligi haqidagi insonparvarlik xayoliy manzaraning naqadar muhimligini tasdiqladi. Hatto postindustrial jamiyatlarda ham etnik omillar nafaqat o'z ahamiyatini yo'qotishi, balki o'z funksiyasi arealini kengaytirishi

¹ Mnatsakanyan M.O. Nazariy i konatsiionnoy otvosheniye. Sotsiologiya i psixologiya natsionalnoy zhizni. - 2004. - 72 s.

¹ Natsionalnoy otvosheniye. Slovar. - M., 1997. - 91b.

qayd qilinadi. Bu holatga Amerikalik sotsiolog Neyl Smelzer o'z munosabatini bildirar ekan, quyidagi holatlarni qayd qiladi: "G'arb dunyosi sotsiologiyasida F.Tyonnisdan tortib bizning davrimizgacha bo'lgan vaqt davomida murakkab tarzda amalga oshuvchi, ratsional holatda maqsadga yo'naltirilgan tashkillanishlarda azaliy (primordial)¹ kuchlarning pasa'yishi amalga oshishi haqida noto'g'ri fikrlar bildirilgan. Hozirgi kunda aynan ushbu azaliy kuchlar yana qaytadan o'zini namoyon qilishi, hududiy, etnik va tilshunoslik, ijtimoiy harakatlar va bir butun holatdagi dunyo miqyosida kuzatiluvchi siyosiy kurashlarda aks etishi qayd qilinadi."²

XX asming 90-yillaridan etno sotsiologik fikrlar o'z rivojlanishida yangicha impuls olishi kuzatiladi. Ko'p yillardan keyin jamiyatshunoslik fanlaridagi "turg'unlik" holati kuzatilishdan so'ngira bu sohada yangi vaziyatga adekvat tarzda javob reaksiyasi yuzaga kelishi kuzatiladi, mavjud haqiqiy millatlararo munosabatlarda obyektiv manzara qayd qilinadi, millatlararo, hududiy va global miqyosdagi munosabatlar tahlil qilinishida yangicha tendentsiyalar kuzatila boshlangan.

Hozirgi kundagi O'zbekistonda hukm surayotgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatda etnosotsiologik masalalarning o'rganilishi muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan bunda millatlararo munosabatlarning o'rganilishi alohida o'rin tutadi. Bu holat O'zbekiston jamiyatida konsolidatsiya jarayonlarining chuqurlashishi va uning integratsiya yangi bosqichga ko'tarilishi bilan bog'liq hisoblanadi. Ketma-ketlik sifatida, bosqichli tarzda amalga oshiriluvchi vazifalarda etnik jamiyatlar haqidagi va ularning bir butun ijtimoiy struktura ko'rinishida integratsiyasi bo'yicha tegishli bilim darajasida yetishmovchilik mavjudligi kuzatiladi. Milliy o'zlikni anglashning o'ziga xosligi va aniq shakllari haqida, uning strukturasi, holati, dinamikasi, uning rivojlanishini stimullovchi va tormozlovchi omillar haqida to'xtalib o'tamiz.

Sotsiologlar tomonidan O'zbekistonda istiqomat qiluvchi halqlarning milliy o'zligini anglash xususiyatini o'rganish, etnik o'zaro munosabatlar shakllari va usullari, kommunikatsiyalar, ehtimolliigi mavjud bo'lgan etnik ziddiyatlar sabablari va ularning regulyatsiya qilinishi tamoyillarini o'rganish masalalari etarfiha darajada dolzarb hisoblanadi. Etnosotsiologiyaning asosiy tarkibini tashkil qiluvchi ushbu masalalarning o'rganilishi umummilliy,

umumdavlat miqyosida shaxsiyatning ma'naviy va jismoniy rivojlanishi masalalarini hal qilishning amaliy talablari chuqurligi bilan ifodalanadi. O'zbekistonda olib borilayotgan siyosatning maqsadlaridan biri jinsi, irqi, millati va millatidan qat'i nazar, tenglikni ta'minlashdan iborat. Tenglik O'zbekiston qo'shilgan 1947-yildagi Xalqlar huquqlari deklaratsiyasida ko'zda tutilgan, lekin kundalik miqyosda hali ham dunyoning eng reaksion kuchlarining g'arazli maqsadlariga erishish quroliga aylangan millatchilik bilan uchrashadi. Millatchilik - millatlarning aqliy, ijodiy va boshqa sifatlari bo'yicha teng emasligini e'tirof etish, u bir millatni ustun, boshqasini esa past deb ko'rsatishdir. Millatchilikning manbai sotsiologiyadagi irqiy-antropologik maktab g'oyalaridir. Hozirgi vaqtda "millat" va "millatga mansublik" tushunchalari aniqlanishida eng avvalo ikkita ko'rsatkich hisobga olinadi. Birinchidan, ma'lum bir obyektiv bir butunlikni tashkil qiluvchi (*madaniy, hududiy, xo'jalik*) milliy - davlatchilik, madaniy atributlar ko'rsatib o'tiladi. Ikkinchidan, individlarning ijtimoiy identifikatsiyalanishi bo'yicha, ularning qadriyatlarga nisbatan mo'ljall olishlari bo'yicha subyektiv ko'rsatuvchi reaksiyalari hisobga olinadi. Boshqacha aytganda, har bir individ bir tomondan obyektiv holatda va ikkinchi tomondan subyektiv holatda milliy mansublikka egaligi qayd qilinadi, ongli ravishda u o'zini u yoki bu jamiyatning, madaniyatning bir qismi sifatida tan oladi³.

Millatning nisbatan muhim hisoblangan tavsiflari sifatida uning rivojlanish barqarorligi, Chuqur tarixiy ildizlarga egaligi, til va madaniyatga egaligi, ijtimoiy hodisa sifatida takrorlanmas xossalarga egaligi kabilari ko'rsatib o'tiladi. Birorta boshqa ijtimoiy guruh bu ko'rinishdagi odamlarning o'zaro munosabatlarida avlodlar o'rtasidagi qudratli uzatuvchi, g'oyalar, an'analar, xulq-atvor usullari, qadriyatlar tashuvchisi sifatida o'rin tutmaydi. P.A.Sorokin bildirgan fikrga ko'm, millat o'ziga xos xususiyatlari bilan "alohida holatdagi kuchli sabab - mohiyat ko'rinishida ko'plab individlarga ta'siri bilan ajralib turadi, bu holat insoniyatning rivojlanishi va bir butun ijtimoiy - madaniy olam taraqqiyoti davomida amalga oshishi qayd qilinadi". Millatga mansublik fuqoroning pasportida va boshqa xujjatlarida qayd qilinadi. Milliy mansublikning anglanishi shaxsiyatning o'zi ijodiy iqtidorini ochib berishining qo'zg'atuvchisi hisoblanadi, bunda u o'z halqning bir qismini anglashi orqali jamiyatning taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishda g'urur

¹ Primordial - birlanchi, azaliy (mulliflavirib bo'yicha)

² Smelzer N. Sotsiologiya. - M.: Feniks, 1994. 13-b.

³ Kriko V.G. Etnopsiologiya. - M., 2002. - 75-b.

hissini his qiladi, bu holat Shaxsni butun halq manfaatlarini yo'lida mehnat qilishiga chorlaydi. Har bir millat uni tashkil qiluvchi odamlar o'rtasidagi barqaror o'zaro aloqalar va munosabatlar tizimi hisobiga mavjud hisoblanadi. Bu aloqalar va munosabatlar etnik rivojlanish jarayonida shakllanib, ushbu muhitda qabul qilingan an'analar va xulq-atvor me'yorlari bilan nazorat qilinadi va boshlang'ich milliy madaniyat va til qaror topishi va rivojlanishi davomida takomillashib borishi qayd qilinadi.

Millatning mavjudligining asosiy belgilaridan biri - tarixiy xotira hisoblanib, u ajdodlarning madaniy merosi, halq tarixini, ma'naviy birlikni o'zida aks ettiradi. U yoki bu millat vakili sifatida odam faqat o'zining ajdodlari kimligi haqida bilimlarga ega bo'lgan holatdagina o'zligini to'liq anglay oladi. Tarixiy xotira madaniy, diniy, xo'jalik, davlatga oid uzatilishlar va merosda moddiylashadi.

Millatlararo munosabatlar tushunchasi va uning tasnifi.

Birorta bir etnik birlik boshqa halqlardan mutloq alohidalangan holatda mavjud bo'lishi mumkin emas. Amaliy jihatdan har bir etnos u yoki bu darajada o'zaro aloqalar va boshqa etnoslar bilan madaniy yutuqlarni almashinish uchun ochiq hisoblanadi hamda o'zining xususiy madaniy yutuqlari va qadriyatlari bilan bo'lishishga tayyor hisoblanadi. Millatlararo munosabatlar etnoslar o'rtasidagi turli xildagi o'zaro aloqalardan tashkil topgan bo'lib, uning ta'sirida o'zaro ta'sirlashuvchi etnik guruhlar va ularning a'zolarining individual va ijtimoiy tavsiflari o'zgarishga uchraydi.

Ko'p sonli etnomadaniy yo'nalishda amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari guvohlik berishicha, millatlararo aloqalarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan uning ishtirokchilari imkoniyatlariga va bir-birini tushuna olishlari, o'zaro kelishuvga erishishlariga bog'liq hisoblanadi. Turli xildagi etnik birliklar vakillari o'zaro munosabatlarda ta'sirlashishlari davomida bir tomondan o'zlarining xususiy belgilarini va sifatlarini o'zgartirishi va boshqa tomondan - o'zaro birgalikda faoliyat ta'siri ostida ularning har birida oldin mavjud bo'lmagan qandaydir umumiy takrorlanmas xususiyatlar o'zlashtirilishi amalga oshadi.

Ushbu holatdan kelib chiqqan tarzda, *millatlararo munosabatlar* ushbu atamaning keng ma'noda tushunilishini ta'minlaydi, bunda uning mazmun - mohiyati ijtimoiy hayotning turli xil sohalarida, jumladan iqtisodiyot, sa'nat, fan va boshqalarda halqlarning o'zaro aloqalari ko'rinishida tavsiflanadi, tor

ma'noda esa bu tushuncha turli xil etnik mansublikka ega bo'lgan odamlarning turli xil sohalarida, jumladan mehnat, oilaviy - kundalik turmush, shaxsiyatlararo o'zaro munosabatlari, muloqotning norasmiy turlari ko'rinishida belgilanadi.

Etnosotsiologiyada millatlararo munosabatlarni o'rganishda ikkita daraja o'zaro farqlanadi, jumladan institutsional va guruhlar o'rtasidagi, shaxsiyatga oid.¹ Institutsional daraja makromuhit - mamlakatdagi ijtimoiy - siyosiy va iqtisodiy Sharoitlar xususiyatlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Mikromuhit ichidagi o'zaro munosabatlar ikkinchi - Shaxsiyatga oid va guruhlar o'rtasidagi munosabatlar darajasiga tegishli tadqiqot hisoblanadi, bu darajadagi tadqiqotlar bevosita mamlakatdagi mavjud vaziyatni, o'zaro aloqaga kirishuvchi guruhlarining etnomadaniy jihatdan spetsifik o'ziga xosliklarini va ularning o'zaro muloqotlari darajasini aniqlash imkonini beradi.

Millatlararo munosabatlar institutsional darajada funktsiya bajaradi va davlat va jamiyat tashkilotlarining o'zaro aloqalari orqali ro'yobga chiqadi. Guruhlar, turli xil etnik mansublikka tegishli odamlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar vaziyatida gap millatlararo munosabatlar haqida ketadi.

Millatlararo munosabatlar tavsiflariga mamlakatda mavjud bo'lgan umumiy siyosiy vaziyat, hokimiyatning qonuniyligi va barqarorligi, liberalizatsiyaga bo'lgan mo'ljallanishlar - jumladan, turli xil millatlarga mansub bo'lgan ma'lum bir Shaxslararo munosabatlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kundalik turmushda har kuni ishga oid va norasmiy aloqalar qilmasliklari, o'zaro hamkorlik yoki huquqlarning Cheklanishi, bularning barchasi *tolerant* munosabatlarni belgilab beradi.

Millatlararo munosabatlar masalasi so'nggi yillarda ijtimoiy fanlarda eng ommalashgan masalalardan biriga aylanishi kuzatiladi. Olimlar tomonidan tasdiqlangan oldindan bashorat qilishlarga muvofiq, millatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar kuchayishi va globallashtirish tendentsiyalari jadallashishi bilan birgalikda millatlararo farqlanishlar nafaqat saqlanib qolishi, balki ko'pgina mamlakatlarning siyosiy hayotida nisbatan muhimroq rol o'ynashi, davlatlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi.

Hozirgi davrda ko'pgina davlatlar - polietnik davlatlardan tashkil topgan. Bu ko'rinishdagi mamlakatlarda halqlar o'rtasidagi, ozchilik va ko'pchilik

¹ Арутюнян И. В., Дроздовская Е. М., Сысоева И. А. Этносоциология. - М., 1999. - 184 с.

o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalasi siyosiy hayotning muhim momentini yuzaga keltiradi. Uzoq davrlardan tashkil topgan tarixiy rivojlanish davomida bizning mamlakatimiz hududida turli xil millat vakillari tinch - totuvlikda va o'zaro hamjihatlikda istiqomat qilib kelishadi. Hozirgi vaqtda O'zbekiston ko'p millatli davlat sifatida tan olingan. O'zbekistonda aholining 80% oshiq qismini tashkil qiluvchi o'zbek millati vakillaridan tashqari 130 dan ortiq xalqlar vakillari yashashadi. Shunga bog'liq holatda millatlararo munosabatlar masalalarini o'rganish o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

O'zbekiston uchun millatlararo munosabatlarda nizolar yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik maqsadlarida millatlararo munosabatlarni doimiy ravishda o'rganish masalasi dolzarb hisoblanadi. Etnik ozchilikka tegishli masalalarning o'z vaqtida, ularning ijtimoiy - madaniy ehtiyojlarini qondirish yo'li bilan hal qilinishi, demokratik tamoyillar va tenglikning amal qilishi mamlakatda ijtimoiy - siyosiy barqarorlikni mustahkamlash imkonini yaratadi, shuningdek ilmiy asoslanilgan milliy siyosatni ishlab chiqish uchun asos bo'ladi.

Millatlararo munosabatlarda tolerantlik. Bardoshlilik yoki tolerantlik masalasi birinchi marta 1995-yil noyabr oyida YUNESKO da ilgari surilgan. Bu vaqtda 1995-yil 16 noyabr sanasi Halqaro tolerantlik kuni sifatida e'lon qililib, tolerantlik Deklaratsiyasi tamoyillari qabul qilingan.

Tolerantlik nimani anglatadi, uning mazmun - mohiyati shulardan iborat:

"Tolerantlik" atamasining o'zi lotin tilidan "*tolerantia*" so'zidan olingan bo'lib, G'arb adabiyotiga kirib kelgan va Uyg'onish davrida faol tarzda qo'llanila boshlagan, bu vaqtda ushbu atama asosan e'tiqodga nisbatan bardoshlilik ma'nosida qo'llanilgan. Keyinchalik bu tushuncha umuman odamga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish, boshqalar nuqtai nazarlari, begona urf - odatlarga hurmat bajo qilish ma'nosidla qo'llanila boshlangan. Rus tilida lotin tilidan olingan "*tolerantia*" so'zining analogi sifatida "bardosh" (терпение), ingliz tilida unga ekvivalent sifatida - "*tolerance*", "*toleration*" so'zlari va mos ravishda "bardoshlilik" (терпимость) qo'llaniladi. Shunga bog'liq holatda, tolerantlik tushunchasi orqali begonalar nuqtai nazarlariga, e'tiqodi va xulq-atvoriga bardoshlilik, Chidam aks ettiriladi.¹

"Tolerantlik" tushunchasini turli xilda tavsiflash mavjud hisoblanadi. Ko'pincha holatlarda ushbu tushuncha orqali "teng huquqlilik va o'zaro

kelishuv tamoyillariga intilish" tushuniladi¹. "Bardoshlilik" va "bardosh" tushunchalarining ijtimoiy mohiyatini o'zaro farqlay bilish talab qilinadi. Bardosh - shaxsning psixologik his qilish darajasi, pag'onasi hisoblanib, uning uchun yoqimsiz bo'lgan guruhning ijtimoiy, ma'naviy va boshqa turdagi ta'siri ostida u o'zining psixologik va o'zini qo'lga olib tura olish barqarorligini yo'qotadi hamda aytish qiyin bo'lgan hatti - harakatlarga moyil bo'ladi. Bardoshdan farqli ravishda bardoshlilik o'z - o'zini kamsitish belgilariga ega hisoblanmaydi, balki o'ziga yoki boshqalarga nisbatan o'zaro tenglikni his qilish, tan olishni anglatadi, ya'ni tomonlar o'rtasidagi ijobiy o'zaro munosabatlar konstruktiv asoslarda amalga oshiriladi.

Tolerantlik o'z asoslariga ko'ra o'zining ichki chidamsizligini engib o'tishni ifodalab beradi, u o'z navbatida etnik xilma - xillikning mavjudligi asoslarini tashkil qiladi va yuzaga keluvchi millatlararo munosabatlardagi ziddiyatlarni o'zaro muloqot, kompromiss, teng huquqlilik asosida hal qilishga qaratiladi. Tolerantlikning jamiyatdagi roli va ahamiyati uning mazmun - mohiyatidan kelib chiqadi. Asosiy odamlar ommasining turli xil g'oyaviy nazariyalarga, ahloqiy, diniy qarashlarga, madaniy hodisalarga, turli xil millatga mansub odamlarga bo'lgan munosabatlari darajasi va yo'nalishlari sezilarli darajada jamiyatdagi barqarorlikni aniqlab beradi, bu holat ijtimoiy va ma'naviy - ahloqiy taraqqiyotning o'zini almashtirib bo'lmaydigan Sharoitlaridan biri hisoblanadi.

Alohida odamning tolerantlik darajasi ko'p jihatdan uning Shaxsiy sifatlariga, ma'naviy kamol topganligiga va madaniyatiga bog'liq bo'lib, uning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlari bilan belgilanadi. Ko'pgina ijtimoiy va siyosiy nazariyalarda jamiyatning tolerantlik darajasi jamiyatning ma'naviy - ahloqiy, ijtimoiy, davlatga oid bo'lgan taraqqiyotining etakchi va ayrim holatlarda asosiy mezonlaridan birini tashkil qilishi keltiriladi. O'zbekistonda ko'p millatli tarkibga ega aholi qayd qilingan bir Sharoitda ayniqsa tolerantlik muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu holat hozirgi kunda jamiyatda tolerantlikni yuqori darajada shakllantirish yuzasidan ko'plab ijtimoiy va davlat miqyosidagi institutlar ish olib borishayotganligi bilan ham izohlaniladi.

¹ Дроздева Л. М. Тolerantность и рост этнической солидарности. М.: 1997. - с. 63.

Millatlararo munosabatlarda tolerantlikka erishish siyosati oldingi, eskirgan aqidalardan voz kechish va odamlar ongiga milliy mustaqillik, ma'naviy yangilanish tamoyillari va g'oyalarini tadbir etishga yo'naltirilgan. O'zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari ko'rsatishicha, odamlar tolerant hisoblanib, muloqotlarga kirishishga tayyorligi, hamma joyda shunchaki indeferentdan farqli ravishda ko'proq narsaga qodirligi tasdiqlangan. O'zbek millati vakillarining boshqa millatlar vakillariga nisbatan bag'rikenglik, ochiq ko'ngillik bilan munosabatda bo'lishi so'rovlarda ishtirok etgan tatar millatiga mansub respondentlarning 33,4 % qismi tomonidan, shuningdek slavyan millati vakillari tomonidan 33,3 % holatlarda tasdiqlangan. Bunda so'rovlarda ishtirok etganlarning tatar millatiga mansub respondentlarning har uchinchisidan ko'proq qismi (39,4 %) va slavyanlar (31,2 %) o'zbek halqi vakillarining bag'ri kengligi va uning ahloqiy sifatlarini jamiyada millatlararo birdamlik va hamjihatlikni ta'minlashdagi ustuvor omil sifatida ta'kidlashadi. Umuman olganda, Yevropaga oid millat vakillari tomonidan jamiyatimizdagi millatlararo va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro birdamlikning umuminsoniy omillari sifatida o'zbek halqining bag'ri kengligi, uning boshqa millat vakillariga, nisbatan ko'ngli ochiqligi, diniy sabr - bardoshlilikiga alohida e'tibor qaratiladi¹.

Millatlararo tolerantlik hatti - harakatlarda o'zligini namoyon qiladi, biroq ong sferasida shakllanadi va yakuniy holatda etnik identiklik bilan charibarchas bog'liq hisoblanadi. Giperidentiklikning barcha turlari Millatlararo munosabatlarda akstolerantlik darajasini oshirishi qayd qilinadi. Ushbu asosda etnik o'zlikning anglanishi giperbolizatsiyasi tolerantlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi va akstolerant qaror topishlarning nafaqat psixik doiralarda o'sishiga olib keladi, balki uning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayot sferalarida ham namoyon bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Tolerantlik millatlararo, dinlararo o'zaro hamjihatlik hisoblanib, barcha ijtimoiy, milliy guruhlarning manfaatlarini davlat tomonidan himoya qilinishi sifatida aks etadi, asosiy - tub bo'lmagan aholi vakillarining yangicha o'zgaruvchan Sharoitlarga ijtimoiy - psixologik jihatdan moslashishini, ijtimoiy va siyosiy identifikatsiyani ta'minlaydi.

¹ O'zbekistonliklarning ijtimoiy qiyofasi (portret). So'rovdegil tadqiqotlar natijalari. - Toshkent: Ijtimoiy fikr, 2002. 100-bet.

Nazorat savollari

1. Etnosotsiologiya fanining shakllanishida qaysi fanlar tayanch bo'ldi?
2. Etnosotsiologiya fanining obyekti va predmeti nimadan iborat?
3. Etnos va millat tushunchalarini masmun-mohiyatini aytib bering.
4. Etnosotsiologiya tadqiqot obyektlari va ularning tasnifi
5. Millatlararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari nimada?
6. "Tolerantlik" tushunchasi va uning jamiyat barqarorligidagi ahamiyati nimada?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidentining Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modd). <http://www.lex.uz>
2. "Ethnicity: definition of ethnicity". Oxford Dictionaries. Oxford University Press. Retrieved 28 December 2013.
3. Fredrik Barth, ed. 1969 Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference; Eric Wolf 1982 Europe and the People Without History. p. 381.
4. Арутюнян Ю.В., Дробничева Л.М., Сусоколов А. А. Этносоциология. - М., 1999. 184.
5. Ashirov A. Etnologiya. O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2011.
6. Ганнере М.Х. Этносоциология. Учебное пособие. - Ташкент, 2006.
7. Дробничева Л.М. Тolerantность и рост этнического самосознания: пределы совместимости. // Тolerantность и согласие. - М., 1997. - с. 63.

V. BOB. JAMIYAT TIZIMI VA STRUKTURASI

5.1. Jamiyat ijtimoiy-madaniy tizim sifatida

Reja:

1. Jamiyat tizim sifatida. Sivilizatsiyalar va madaniyat.
2. Toynbining jamiyatning notekis sivilizatsiya rivojlanishi haqidagi nazariyasi.
3. XXI asr sivilizatsiyasining umuminsoniy va milliy-madaniy muammolari.
4. Madaniyatlar muloqoti XXI asr jamiyatini modernizatsiya qilish yo'li sifatida.

Jamiyat - bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli xil elementlar va quyi tizimlar, xususiyatlar va munosabatlardan tashkil topgan tizimning ma'lum bir turi. Jamiyatning sifat xususiyatlari quyidagilardir: yaxlitlik, ijtimoiylik, barqarorlik, avtonomiya va o'zini o'zi ta'minlash, o'z-o'zini tartibga solish qobiliyati.

K.Marks ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar haqidagi ta'limotida ijtimoiy tizimlarning tarixiy tiplarini aniqlashda tizimli yondashuvdan foydalanadi. Ta'rifning asosini ishlab chiqaruvchi kuchlar (*to'damlar, mehnat qurollari, xom ashyo*) va ishlab chiqarish munosabatlari (*almashinuv, iste'mol, taqsimlash, mudk*) birikmasi bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli tashkil etdi. Ishlab chiqarish usuli siyosiy ustki tuzilma, ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy ong shakllari (*din, huquq, falsafa, fan, mafkura*) vujudga keladigan asosdir. Shunday qilib, asos va ustki tuzilma o'ziga xos sifat xususiyatlariga va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlariga ega bo'lgan yaxlit ijtimoiy tizimni tashkil qiladi.

Sotsiologiyada tizimli yondashuv 1937-yilda T.Parsons tomonidan ijtimoiy harakat tizimi tushunchasi kiritilishi bilan bog'liq hisoblanadi. T.Parsons ijtimoiy harakatni harakat koordinata tizimi tomonidan mantiqiy ravishda qabul qilingan individual harakatlar va elementar munosabatlar majmui sifatida belgilaydi. U harakatni tashkil etishning 3 ta usuli sifatida 3 turdagi tizimni ajratadi: shaxs, jamiyat, madaniyat. Shaxs tizimi - jismoniy va biologik harakatlardan farqli o'laroq, o'ziga xosligi ramziylikda (*til, qadriyatlar*), me'yoriylikda (*umumiy qabul qilingan me'yorlarga bog'liqlik*), ixtiyoriylikda, ya'ni vaziyatga qarab ma'lum

darajada irratsionallikdir. Moslashuv, ijtimoiylashuv, maqsadlarga erishish, ijtimoiy nazorat funksiyalari tufayli ijtimoiy tizimning yaxlitligi saqlanib qoladi.

Funksiyalar - bu tizim mavjudligining zaruriy sharti sifatida shaxslarning roli. Ijtimoiy tizimlarning tashkiliy darajasi - jamiyatning muayyan sohasi elementlarining umumiylik darajasi.

Ijtimoiy harakat tizimni tashkil etishning 4 darajasiga ega bo'lgan quyi tizimlarning funksiyalari tufayli asosiy element hisoblanadi: birlamchi - texnik, boshqaruv, institutsional, ijtimoiy. Tizim negizida institutsional ravishda tashkil etilgan va boshqariladigan ijtimoiy rollar yotadi. Tashkilotning boshqaruv darajasi vositachilik, pul mablag'larini olish, nazorat va kuzatuv funksiyalarini bajaradi.

Ijtimoiy tizimlarning har xil turlari mavjud:

- 1) sivilizatsiya taraqqiyoti darajasiga ko'ra: an'anaviy; sanoat - zamonaviy; postindustrial (A.Toynbi);
- 2) huquq va erkinliklar darajasiga asoslangan: ochiq - yopiq;
- 3) yuqori texnologiyalarning rivojlanish darajasidan kelib chiqib: axborot va agrar; va boshq.

Ijtimoiy tizimlarning xususiyatlarini o'lchash uchun ko'plab miqdoriy indekslar, koeffitsientlar va ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan. Hozirgi vaqtda ijtimoiy tizimlar turini aniqlashda faoliyat subyektlarining o'zidan qoniqish darajasi, ularning huquqiy himoyasi va demokratiya rivoji kabi insonparvarlik mezonlari eng katta ahamiyatga ega. Ushbu mezonlarga ko'ra, quyidagilar mavjud:

1. Demokratik va totalitar jamiyat;
2. Teng va tengsiz imkoniyatlar jamiyati;
3. Islom va xristian jamiyati;
4. Umumiy iste'mol va cheklangan iste'mol jamiyati.

Zamonaviy jamiyatda, globallashuv sharoitida muvofiqlashtirish, bo'ysunish, kooperatsiya va hamkorlikning ijtimoiy munosabatlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning yordami bilan jamiyat iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot maqsadlariga erishadi. BMTning global xalqaro dasturidan ba'zi maqsadlar quyida keltirilgan:

- bolalar o'limi, qashshoqlik, kasallanish, ishsizlik, jinoyatchilikni minimallashtirish;

- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;

- demokratiyani, ayollarning teng huquqliligini ta'minlash va pirovard natijada insoniyat taraqqiyotining yuqori darajasiga erishish va hokazolar (Millennium Development Ovals). Jamiyat taraqqiyoti muammolarini sotsiologik tadqiq qilishda Tizimning umumiy nazariyasida, bayon etilgan tizim hajmi va siklining davomiyligi, barqarorligi va uning rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikning butun tizimli qonunlariga asoslanadi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy taraqqiyotning "notekkisligi" va plyuralistik tizimning shakllanishi tufayli madaniyat birinchi o'ringa chiqdi.

Har bir madaniyat o'ziga xos tashkiliy jihatdan tizimli aloqalarga va jamiyatni modernizatsiya qilishning o'ziga xos usullariga ega. Taraqqiyotning asl evrotsentrik modeli jamiyatni modernizatsiya qilishning ko'p qirrali usuli bo'lgan politsentrizm bilan almashtirilmoqda.

G'arbning stsiantik (ilmiy) madaniyati ratsionallik muammolarini hal qilishning universal usuli sifatida yuksaltiradi. Biroq, bunday tasavvur jamiyatning ongli rivojlanishining muhim xususiyatlarini aks ettirmaydi, chunki ratsionallik bilan bir qatorda his-tuyg'ular, me'yorlar va qadriyatlar ham kichik ahamiyatga ega emas. Bundan tashqari, ratsionallik har bir madaniyatga qarab o'zgarib turadi, muayyan ijtimoiy tizimlarning ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan "madaniy universallar" deb ataladigan tushunchani shakllantiradi. Ular tizimni ijtimoiy tashkil etishning birlamchi darajasini tashkil etadi. Madaniy universallar - bu o'ziga xos ramziy va qadriyat mazmuniga, ma'lum bir obrazli-semantik qatorga ega bo'lgan, haqiqat, ezigulik va go'zallik haqidagi maxsus tushunchalarda ifodalangan, ma'lum madaniyatga mansub insonlar orasida shakllangan barqaror ruhiy tuzilmadir. Jamiyatning eng muhim quyi tizimi - inson ijtimoiy tizimning transformatsiya subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tizimlar dinamikasi, barqarorlik muammolari muayyan sotsiomadaniy tizimda aholining me'yorlari (normalari), qadriyatlari, ratsionallik turlarini hisobga olgan holda hal qilinishi mumkin.

Zamonaviy jamiyat nafaqat iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan, balki ijtimoiy-madaniy amaliyotlar, ayniqsa, ma'naviy ustuvorliklar sohasidagi raqobat bilan tavsiflanadi. Oxirgisi jamiyatning tizim sifatida tuzilishi va funksiyalariga ta'sir qiladi. Ular uning sifat xususiyatlarini aniqlaydi: yaxlitlik, ijtimoiylik, barqarorlik, avtonomiya va o'zini o'zi ta'minlash,

o'zini o'zi boshqarish qobiliyati. Shuning uchun, jamiyat tuzilishi nafaqat iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, balki sotsiomadaniy tartibga solishni ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy jamiyat turlari: an'anaviy, sanoat, postindustrial hayotning madaniy manbalariga tobora ko'proq murojaat qilmoqda va ustuvorliklar: "badavlat jamiyatlar" va "iste'mol jamiyatlari" tabiat va insonni, uning ma'naviy va jismoniy salomatligini saqlash qadriyatlari bilan almashtirilmoqda. Madaniy o'ziga xoslikni nafaqat ma'naviy sohada, balki iqtisodiyot va ishlab chiqarishda ham asrab-avaylashga harakat qilinmoqda. Ijtimoiy-madaniy jarayonning takror ishlab chiqarilishi konflikt va qarama-qarshiliklarsiz sodir bo'lmaydi, lekin umuman olganda bu butun xilma-xillik yutuqlarini o'z ichiga olgan jahon madaniyati shakllanishining ijobiy jarayonidir.

Endilikda madaniyat evolyutsiyasida: "lokal", "guruh", "subyektiv" madaniyatlar qarama-qarshiligidan ularning dialogiga o'tish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Bu ijtimoiy taraqqiyotni ijtimoiy qadriyatlar, madaniyatlarining ekvivalentligi g'oyalari, yagona rivojlanish modelining yo'qligi, voqelik hodisalari va obyektlari yo'nalishida qaytaradigan XXI asr modernizmining zamonaviy uslubini tavsiflaydi. Madaniyat tushunchasini sivilizatsiyadan farqlash kerak. Agar madaniyat insoniyatning paydo bo'lishida paydo bo'lsa, sivilizatsiyalar keyinroq shakllanadi.

Madaniyat - jamiyat birligi va yaxlitligini saqlashga xizmat qiluvchi insoniyatning moddiy va ma'naviy yutuqlari majmuidir. Sivilizatsiya insonning ijodiy kuchlari va qobiliyatlarining ilmiy va texnologik rivojlanishi bo'lsa-da, har doim ham inson manfaatlarini yo'lida foydalanilmaydi. Zamonaviy sivilizatsiya - bu ko'plab sivilizatsiyalar, ijtimoiy rivojlanish shakllarining xilma-xilligidir. Texnogen sivilizatsiya narsalarga sig'inishni joriy etib, aqliy qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, moddiy narsalarga o'ch bo'lish, ta'lim va faoliyatning oqilona shakllarining o'sishi tug'ilishning pasa'yishiga, inson hayotining qadrsizlanishiga olib keladi. Bu ilm-fan va texnikaning yangi yutuqlari bilan bartaraf etilayotgan ishchi kuchi tanqisligiga olib keladi. Shu munosabat bilan fan, texnika va inson, turli madaniyatlarining axloqiy o'zaro ta'siri muammosi katta ahamiyatga ega. Texnogen sivilizatsiya

dinamikasi sur'ati va miqyosidagi farqlar Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi jamiyatlarining sivilizatsiyaviy qiyofasini yo'qotishiga olib keladi. Shu munosabat bilan ratsional tanlash nazariyasini yaratish, ratsionallikning chegaralanishi va ratsionallikning madaniy xususiyatlari muammolari paydo bo'ladi.

Ratsionallikning instrumental va amaliy turlarini ajratish mumkin. Instrumental ratsionallik mavjud muqobil variantlardan harakatlarning eng yaxshi tanlovidir. Ratsionallik madaniyatga qarab o'zgaradi. Uning shakllanishi XIX asrda, milliy xo'jaliklar jahon tizimiga birlasha boshlagan paytdan boshlandi. XX asrda G'arb sivilizatsiyasi jahon sivilizatsiyasi rolini o'ynay boshladi. Uning asosiy mazmuni texnogenlikdir. Yevropa sivilizatsiyasi sanoat jamiyatidir. Avtomatlashtirish va sanoatlashtirish yangi yashash muhiti - texnosferaning shakllanishiga olib keldi. K.Yaspers "Vaqtning ruhiy holati" kitobida Yevropa sivilizatsiyasining mohiyatini uning inson hayotida qanday namoyon bo'lishiga mos ravishda tushuntiradi. Bu quyidagi tamoyillarga amal qiladi:

1. Ratsionallik - fikrlash uchun emas, balki bilim va aniq hisob-kitoblar asosida harakat qilish. Hissiyotlar emas, balki xolislik;

2. Ikkinchidan, "o'z-o'zini yashash subyektivligi" - o'zi uchun hayot kechirish, boshqalar uchun emas, mustaqillik, erkinlik, muvaffaqiyat, iymonsizlik. Jamiyat ilm-fan va texnologiyani afzal ko'radi. 3. Uchinchidan, sivilizatsiyalangan evropalik kofirdir, garchi nasroniylik rasmiy ravishda hurmat qilinsa-da, u ma'naviy yo'l-yo'riqlar va inson hayotini bog'lashni to'xtatadi. G'arbiy sivilizatsiyaning ushbu sanoat turi inson harakatchanligini, uning doimiy ravishda o'zini yangilash, kasbni o'zgartirish qobiliyatini va universalligini qadrlaydi. Kompyuter, atom energiyasi, kosmik kemalar XXI asrda sivilizatsiya timsollaridir. Sanoat sivilizatsiyasining asosiy mazmuni texnogenlik, asosiy harakatlantiruvchi kuchi esa foyda topishdir.

Hozirgi bosqichda sivilizatsiyaning bu turi tanqid qilinadi. O.Shpengler "Evropaning tanazzulga uchrashi" kitobida Yevropa sivilizatsiyasi tahlilini beradi, bu madaniyatdan chekinish sifatida baholanadi. Uning yozishicha, sivilizatsiya madaniyat, madaniyat esa sivilizatsiya bo'lmay qolgan va bu butun bo'shliq Yevropa sivilizatsiyasining inqiroziga olib kelgan. Insoniyat tarixida hech qachon

bunday harbiy-sanoat majmuasi bo'lmagan, uning mahsuloti umumiy sanoat ishlab chiqarishining 20 foizini tashkil qiladi. Sanoat sivilizatsiyasi harbiy-texnogen sivilizatsiya shaklini oldi. Bu Yevropa jamiyatida tizimli inqirozga olib keldi. Sivilizatsiya inqirozi - bu uning ichida buzg'unchi tendentsiyalarning kuchayishi, o'tmishdagi qadriyatlarning buzilishiga olib keladigan, jamiyatda ma'lum kuchlar qarshiligi va ziddiyatlarni keltirib chiqaradigan holat.

Ilm-fan va texnologiya mehnat unumdorligini oshirish va jismoniy operatsiyalarni engillashtirish uchun juda ko'p ishlarni amalga oshirdi, ammo ular kasalliklarga qarshi immunitetni zaiflashtirdi. Transport va texnologiyaning rivojlanishi ko'plab jarohatlar, nogironlar, o'limlar va atrof-muhitning ifloslanishiga olib keldi. Narsalarga sig'inish - obyektning ko'pligi ehtiyojlarni rivojlantiradi, lekin faol jismoniy faoliyatga, muloqot qilish va oilani yaratishga, nasl-nasabga qiziqishni susa'ytiradi. Bularning barchasi G'arb jamiyatini demografik inqirozga olib keldi. Madaniy imperializm - bu dunyoni ongli ravishda amalga oshirilgan evropalashtirish, fuqarolik va ma'naviy hayotning Yevropa standartlarini joriy etishni anglatuvchi tushuncha. Madaniyatshunos E.Mveng Afrikada G'arb xulq-atvor standartlarini joriy etish natijasida madaniy o'lim xavfini qayd etadi.

Madaniy universallar ijtimoiy tashkilot tizimining birlamchi darajasini tashkil etadi va uning turlarini belgilaydi. Yaxshilik va yomonlik, axloq va axloqsizlik o'rtasidagi yo'nalishni yo'qotish sharoitida ular barqarorlik va faoliyat samaradorligini saqlashga yordam beradi. Ular muloqot tuzilishining xususiyatlarini, uning boshqa odamlarga, maqsad va qadriyatlarga (mehnat, mehribonlik, go'zallik, e'tiqod, burch, adolat, vijdon) munosabatlarini o'z ichiga oladilar. Madaniyatning har bir turi o'ziga xos kategorik ong tuzilishi bilan tavsiflanadi, u inson mavjudligining invariantlarida korrelyativ, tarixiy jihatdan o'zgaruvchan sifatida namoyon bo'ladi. Ular milliy o'zlikni anglashda namoyon bo'ladi. Millatlar o'z-o'zini anglashning ma'lum bir turi bilan tavsiflanadi, bu esa mustahkamlovchi ma'naviy omil rolini o'ynaydigan qadriyatdir. An'ana va odatlarning barqaror xususiyatlari millatning o'ziga xos, qaytarilmas psixologik xususiyatlari - muayyan his-tuyg'ularni, temperamentni, fikrlash tarzini shakllantiradi. Birinchi o'rinda - Vatanga, xalqqa, yurtga

nisbatan burch, vijdon, or-nomus turadi. Bu an'analar yosh avlodni ma'naviyatli qilib tarbiyalash uchun qulay zamin yaratadi.

Madaniy universallar nafaqat millatni mustahkamlaydi, balki jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy sohalarini o'zgartirish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Madaniyat tabiatan refleksivdir, shuning uchun madaniy universallar paydo bo'lgan muammolarni konstruktiv hal qilish uchun potentsial imkoniyat hisoblanadi. O'z vaqtida mentalitet tushunchasini madaniy-antropologik oqim vakili L.Levi-Bryul kiritgan. Tor siyosiy ma'noda, bu ijtimoiy-siyosiy guruh a'zolari uchun umumiy bo'lgan o'ziga xos siyosiy va psixologik kompleks bo'lib, u atrofdagi voqelikni bir xilda idrok etish imkonini beradi.

Ammo keng ma'noda mentalitet - bu odamlarning fikrlash va xatti-harakatlarini belgilaydigan o'ziga xos tashkiliy shakli, o'ziga xos ong xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha. U asl tafakkur va munosabatlarni, ba'zan odamlarning fikrlash qobiliyatini va aql-idrok darajasini ifodalash uchun ishlatiladi. U ham siyosiy, ham mafkuraviy, ham milliy, kasbiy, shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan mazmunni aniqlovchi "yukni" ko'tara oladi. Funktsional ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan qaraganda, mentalitet jamiyatda mavjudlik uzluksizligini va uning a'zolarining xulq-atvori barqarorligini saqlashga xizmat qiluvchi umumiy his qilish, baholash va fikrlash usulidir.

Ijtimoiy-madaniy jarayonning takror ishlab chiqarilishi konflikt va qarama-qarshiliklarsiz sodir bo'lmaydi, lekin umuman olganda, bu jahon madaniyati shakllanishining ijobiy jarayoni bo'lib, uning barcha xilma-xil boyliklarining yutuqlarini o'z ichiga oladi. Endilikda madaniyat evolyutsiyasida shunday tendentsiya kuzatilmoqda: "mahalliy", "guruh", "subyektiv" madaniyatlar qarama-qarshiligidan ularning dialogiga o'tish. Bu ijtimoiy taraqqiyotni ijtimoiy qadriyatlar, madaniyatlarning ekvivalentligi g'oyalari, rivojlanishning yagona modelining yo'qligi, voqelik hodisalari va obyektlari qaytaradigan XXI asr modernizmining zamonaviy uslubini tavsiflaydi.

Madaniy plyuralizm (*multikulturalizm*) - ijtimoiy tizimlarni takomillashtirish maqsadlari, loyihalari va usullari xilma-xilligi tengligini tan olish. Bu jarayonning markazida jamiyatning izchil rivojlanishining yangi qadriyatlari va mezonlari turadi. Identifikatsiyani qiyinlashtiradigan

standartlashtirish jarayonlariga qarshi mentalitet, ijtimoiy-madaniy adolat, vijdon va or-nomus tushunchalarini bilishga asoslangan hayotiy faoliyat tamoyillari turadi. XXI asr sivilizatsiyasi madaniyatining bir qismi bo'lgan haqiqiy plyuralizm insoniyat yutuqlarining barcha boyligini hisobga olish, madaniyatga mos keladigan hayot tamoyillarini ishlab chiqish va ichki-mohiyatni tashqi-funksional o'zaro bog'lash uchun maqbul echimlarni topishdan iborat.

Nazorat savollari:

1. Qanday qilib K.Marks ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar haqidagi ta'limotida ijtimoiy tizimlarning tarixiy tiplarini aniqlashda tizimli yondashuvdan foydalandi?
2. A. Toynbi jamiyatning qanday turlarini ajratdi?
3. Zamonaviy jamiyat qanday raqobatlar bilan tavsiflanadi?
4. Zamonaviy insonparvarlik mezonlarga ko'ra jamiyatni qanday tiplarini ajratadilar?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Пригожин И.В. Системный подход и общественные закономерности. М., 2000.
2. Валлерштайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Университет, 2001.
3. Глухарев Л. И. Европейские сообщества: в поисках новой стратегии. М.: Межд. отн-я, 1990.
4. Ерасов Б.С. Цивилизации. Универсалии и самобытность. М., Наука, 1990.
5. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. Народы Азии и Африки. 1987 №1.

5.2. Stratifikatsiya

Reja:

1. Tengsizlikning kelib chiqishi nazariyalari.
2. Stratifikatsiya jamiyatdagi tengsizlik darajasini aniqlash metodologiyasi sifatida.
3. Stratifikatsiya tizimining turlari.
4. O'zbekiston jamiyatining stratifikatsiya tizimi.

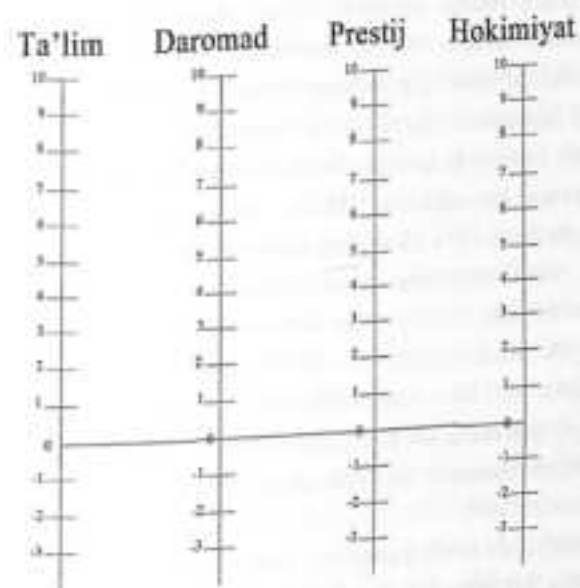
Stratifikatsiya so'zi (lot. *Stratum* "qatlam" *facio* "hajaraman") sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, ijtimoiy tabaqalanish belgilari va mezonlari tizimini, jamiyatdagi mavqecini anglatadi. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va sotsiologiyaning bo'limi hisoblanadi. Stratifikatsiya termini sotsiologiyaga geologiya fanidan o'zlashtirilgan. Sotsial stratifikatsiya turli xil ijtimoiy pozitsiyalarni taxminan bir xil ijtimoiy maqom bilan birlashtirib, jamiyatning maxsus qatlamlarga bo'linishi bo'lib, unda bir yoki bir nechta tabaqalanish mezonlari (*ijtimoiy maqom ko'rsatkichlari*) bo'ylab vertikal (*ijtimoiy ierarxiya*) qurilgan ijtimoiy tengsizlikning mavjud g'oyasini aks ettiradi.

Sotsial stratifikatsiya katta sotsial guruhlarning ierarxik kelishuvi bo'lib, u asosiy resurslarni nazorat qilishga tayanadi. Stratifikatsiya o'zida struktur notenglikni mujassamlashtiradi. Bu holat ushbu guruhlariga a'zolik va notenglikni ifodalovchi mafkura tomonidan qo'llab-quvvatlanish bilan bog'liqdir. Sotsiologiya bu masalada sotsial guruhlarni o'rganadi. Chunki, bu guruhlar yuqoridagi ierarxiyani tashkil etadi va sotsiolog notenglik shakllanganligi va uni doim saqlanib qolishishiga javob izlaydi.

Sotsiologlarning fikricha, badavlat kishilarning hayoti boshqalarniki bilan solishtirganda, ular sifatli ta'lim, xavfsizlik, yuqori sifatli oziq-ovqat va boshqa turdagi mulk hamda xizmat ko'rsatishlarga ega bo'lishning va ma'lum imkoniyatlarga ega ekanliklarini ta'kidlaydilar. Va aksincha, past darajadagi daromad va kunini minimal darajada ta'minlaydigan kishilarda yuqoridagi resurslarga ega bo'lishga imkoniyat cheklangan bo'ladi. Resurs esa pul, mulk, tibbiy xizmat va ta'lim kabi elementlardan iborat tizimdir.¹

Sotsial tengsizlik. Har qanday jamiyatni o'rganmaylik, u ko'pgina asoslar - milliy, ijtimoiy - sinfiy, demografik, hududiy asoslarga qurilgan bo'ladi. Odamlarning u yoki bu ijtimoiy, kasbiy, sotsial demografik, guruhlariga mansubligi yoki tarkiblanishi sotsial tengsizlikni keltirib chiqaradi. Hattoki tabiiy - genetik yoki jismoniy farqlar odamlar orasida tengsizlik munosabatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Biroq jamiyatdagi eng asosiy holat shundan iboratki, jamiyatning o'zida sotsial tengsizlikni keltirib chiqaruvchi obyektiv omillarning mavjudligidir. Tengsizlik har qanday jamiyatning o'tkinchi bo'lmagan omilidir. Ralf Darendorf yozadi: "Hattoki eng gullab yashnayotgan jamiyatda ham eng muhim turg'un

holat sanaladi. Albatta bu farqlar kasta yoki tabaqaviy jamiyat tayangan to'g'ridan - to'g'ri zo'ravonlik va qonunchilik normalariga tayanmay qo'ydi. Shu bilan birga, mulk va daromad hajmiga, obro' va mansabga qarab tabaqalanishdan tashqari jamiyatimizda mansab bilan bog'liq yana ko'pgina farqlanishlar bilan farqlanadi. Ular shunchalik chigal va jamiyat hayotida mustahkam o'rnatilib olganki, tengsizlik yo'qotildi, barcha



barobar deb e'lon qilindi, deyilsa, hamma bu habarga shubha bilan qaraydi". Umuman olib qaraganda, G'arb sotsiologiyasida stratifikatsiya nazariyasi asoschisi M.Veber hisoblanadi.

Tabaqalanishning asoslari jamiyatning ijtimoiy tuzilishini ko'p o'lchovli tizim sifatida ko'rib chiqqan M.Veber tomonidan asos solingan bo'lib, unda sinflar va ularni keltirib chiqaradigan mulk munosabatlari bilan bir qatorda maqom muhim o'rin tutadi. M.Veber mulkka egalikka unchalik ahamiyat bermagan. Mol - mulkka egalik qilmay ham odam yohud jamiyat ma'lum bir mavqega, hokimiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, tashkilotlardagi yuqori malakali menejer. Insonning nufuzi ham sotsial strukturada uning o'mini aniqlab beradi. Masalan, sportchi, aktyor, modelning nufuzini iqtisodiy foydaga almashtirish mumkin. Siyosiy hokimiyat ham iqtisodiy holatga bog'liq bo'lmaydi. U sotsial holat faqat

¹ Diana Kendall, *Sociology in Our Times: The Essentials*, Tenth Edition, R. 201

mol - mulkning holati bilan belgilanmaydi, deb hisoblaydi. Kambag'allashib qolgan bo'lsada katta siyosiy ta'sirga ega aristokratlar, generallar bor. Yoki masalan, Germaniyaning katta tadbirkorlari katta mol - mulkka ega bo'lib turib, millati nemis bo'lmaganligi uchun hech qanday ijtimoiy siyosiy mavqega ega emaslar.

M.Veberning fikricha K.Marksning tabaqalanishga nisbatan yondashuvi juda sodda, shuning uchun stratifikatsiyani uch yo'nalishda aniqlash lozim: mulk, nufuz, hokimiyat, chunki aynan ular istalgan odamning yoki "sotsial" guruhning mavqeini belgilab beradi. Ularga qarab uch guruhni ajratamiz: quyi, o'rta va yuqori. Sotsial struktura moddiy holatga qarab kengayib boradi. Jamiyat stratifikatsiyasining moddiy holat bo'yicha asosiy ko'rsatkichi bo'lib, sotsial ierarxiyaning yuqorisi va quyisida joylashgan 10% aholining moddiy ko'rsatkichi sanaladi. Ularning munosabati ziddiyatlarning aniq darajasini, jamiyatning ziddiyatlilik darajasini ko'rsatishi mumkin. Bu ikki sotsial guruh orasida o'rta sinf ham bo'lishi lozim: ularga o'rta va kichik tadbirkorlar, malakali ishchilar, intelligentsiya davlat mansabdorlari, bank xizmatchilari. O'rta qatlamdagilar qanchalik ko'p bo'lsa, ularning sotsial holati shuncha yaxshi bo'ladi, jamiyat barqaror rivojlanadi, u shunchalik sotsial ziddiyatlardan himoyalangan bo'ladi.

Real jamiyatda turli variantlar mavjud bo'lishi mumkin. Odam boy bo'lishi, biroq ma'lum bir mavqega, oliy ma'lumot, siyosiy ta'sirga ega bo'lmashligi mumkin. G'arb sotsiologiyasida bunday holat "nomuvofiqlik statusi" deb yuritiladi. Nomuvofiqlik maqomini his qiluvchi odamlar norozilik, hafsalasizlik kayfiyatida, ekstremizmga moyil bo'ladilar. Agar insonning bir holatda martabasi ulug' bo'lsa-yu, boshqa holatda martabasi yuqori bo'lmasa, u o'z martabasini ko'z - ko'z qilishga urinadi va odamlar unga baho berayotganlarida avvalo uning quyi martabasinigina ko'radilar. Ziddiyatlarning asosi ham mana shunda.

Masalan, universitet professorlari ularni saviyasi darajasiga, ilmiy yutuqlariga qarab baholanishlarini xohlaydilar. Biroq universitetdan tashqaridagilarning ko'pchiligi ularning talablarni rad etadilar, sababini esa ularning siyosiy ta'siri, boyligi va hokimiyatining yo'qligi bilan izohlaydilar. "Vulgar boyvachcha" iborasi ko'pgina boylarning nomuvofiqlik maqomini ko'rsatib turadi.

Stratifikatsiya nazariyasi P.Sorokin tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u ikkita asosiy o'lehovni aniqladi: gorizontal va vertikal. Uning fikricha, ijtimoiy tabaqalanish tengsizlik mezonlariga ko'ra odamlar guruhining ierarxik bo'ysunuvchi gurug'larga ajratishni anglatadi. Har qanday uyushgan ijtimoiy guruh har doim ijtimoiy tabaqalashtirilgan to'plamdir. Stratifikatsiya sotsiologiyaga jamiyatdagi tengsizlik darajasini aniqlash metodologiyasi sifatida kirdi. Stratifikatsiya jamiyatdagi mavqeini (*maqomini*) mezonlar bo'yicha aniqlash uchun odamlarning nominal (*haqiqiy bo'lmagan birlashmalarini*) aniqlaydi. Ijtimoiy tenglik muammosi ko'plab ijtimoiy olimlar tomonidan hal qilindi: K.Marks, O.Kont, G.Spenser va boshqalar. Nazariyotchilarning har biri jamiyatdagi tenglik muammosini hal qilishni taklif qilishdi. K.Marks faqat sotsialistik muammosini hal qilishni taklif qilishdi. K.Marks faqat sotsialistik jamiyatning yaratilishi odamlarning tengligini ta'minlashi mumkinligiga ishongan, G.Spenser haqli ravishda bunga ishongan tenglik bu ijtimoiy boylarning teng ulushini olish emas, balki barcha odamlar uchun teng boylarning teng ulushini olish, yashash sharoitlari, madaniy sharoitlarni yaratishdir: ta'lim olish, yashash sharoitlari, madaniy qadriyatlardan foydalanish va odamlarning umumiy ishlarga qo'shgan hissasi uchun mehnatni baholash. Tabaqalanishning to'rta haqiqiy tizimi mavjud: qul, kasta, mulk va sinf. Qullik-bu ba'zi odamlar boshqalarning mulki bo'lgan tengsizlikning ekstremal shakli. AQSH, Janubiy Amerika va G'arbiy Hindistonda XI asrda qullar uy xizmatchilari va plantatsiyalarda G'arbiy Hindistonda XI asrda qullar uy xizmatchilari va plantatsiyalarda ishchi sifatida ishlatilgan. Biroq, klassik davrda Afinada qullarni turli sohalarda, ba'zan hatto katta mas'uliyat yuklangan lavozimlarda ham topish mumkin edi. Qullar mehnatiga asoslangan tizimlar beqarorlik, majburiy mehnat bilan ajralib turardi hamda samarasiz edi. Ularni erkinlikka erishish bilan qullik instituti yo'q qilindi. Kastalar - bu hind kelib chiqishi bo'lmagan atama, Varna va jati hind tushunchalari ijtimoiy obro'-e'tibor darajasida farq qiluvchi mulklarni anglatadi. Hindistonda jami 4 ta asosiy kastalar mavjud: braxmanlar (ruhoniylar), kshatriyalar (janchilar), vaishiyalar (savdogarlar), shudralar (ishchilar va dehqonlar) va 5 mingga yaqin asosiy bo'lmagan kastalar va podkast. Ayniqsa, daxisizlar (rad etilganlar) - ular hech qanday kastaga kirmaydi va eng past pozitsiyani egallaydi. Sanoatlashtirish jarayonida kastalar sinflar bilan almashtiriladi. Hindiston shaharlari tobora ko'proq sinfga aylanib bormoqda va aholining 7/10 qismi yashaydigan qishloq kasta bo'lib

qolmoqda. Kasta tizimi juda murakkab, mintaqadan mintaqaga o'zgarib turadi va yagona tizim emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan e'tiqod va urf-odatlar to'plamidir. Ijtimoiy ierarxiyada braxmanlar eng yuqori, daxlsizlar esa eng pastini tashkil qiladi. Sinflardan oldingi tabaqalanish shakli mulkdir. IV-XIV asrlarda Yevropada mavjud bo'lgan feodal jamiyatlarda odamlar mulklarga bo'lingan. *Mulk* - bu odat yoki qonuniy qonun bilan mustahkamlangan va meros qilib olingan huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan ijtimoiy guruh. Bir nechta qatlamlarni o'z ichiga olgan mulk tizimi ularning mavqei va imtiyozlarining tengsizligida ifodalangan ierarxiya bilan tavsiflanadi. Mulk tashkilotining klassik namunasi Yevropa bo'lib, u erda XIV-XV asrlar oxirida jamiyat yuqori sinflarga (*dvoryanlar* va *ruhoniylar*) va imtiyozsiz uchinchi mulkka (*humarmandlar*, *savdogarlar*, *dehqonlar*) bo'lingan. Ular ko'plab an'anaviy sivilizatsiyalarda ham mavjud edi. Kastlardan farqli o'laroq, mulklar kamroq yopiq edi va o'zaro nikohlarga ruxsat berildi. Mulklarning o'ziga xos xususiyati ijtimoiy belgilar va belgilarning mavjudligi: unvonlar, formalar, ordenlar, martabalar.

Zamonaviy G'arb jamiyatida quyidagi asosiy qatlamlar mavjud: yuqori qatlam (*boylar*, *tadbirkorlar*, *sanoatchilar*, *ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi yoki to'g'ridan-to'g'ri nazorat qiluvchi menejerlarning yuqori qatlami*); muhandis-texnik xodimlar va malakali ishchilarni o'z ichiga olgan o'rta qatlam "oq yoqalar" va jismoniy ish bilan shug'ullanadigan ishchilar qatlami "ko'k yoqalar". Ba'zi sanoatlashgan mamlakatlarda, masalan, Frantsiya va Yaponiyada, yaqin vaqtgacha to'rtinchi sinf - dehqonlar, an'anaviy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan odamlar muhim rol o'ynagan. Uchinchi dunyo mamlakatlarida dehqonlar bugungi kungacha eng ko'p sonli sinfni tashkil qilmoqdalar. Marksizm ishchilar va dehqonlar bilan bir qatorda ziyolilarni - aqliy ishchilar: shifokorlar, o'qituvchilar, badiiy ziyolilar, muhandislar, dizaynerlar va boshqalarni ajratib ko'rsatdi. Ular ishchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasida o'rtacha pozitsiyani egallaydilar. Xususiy mulk davlatning paydo bo'lishi davrida vujudga kelganligi sababli, qadimgi Sharqda va qadimgi Yunonistonda ikkita qarama - qarshi sinf-qullar va quldorlar bo'lgan deb ishoniladi. Feodalizm va kapitalizm bundan mustasno emas-va bu erda antagonistik sinflar mavjud edi: ekspluatatorlar

va ekspluatatsiya qilinganlar, feodallar (*yer egalari*) va sherflar. Daromadlar, boylik, ta'lim darajasi, lavozim yoki kasbning obro'si bo'yicha farqlar - ijtimoiy imtiyozlardan foydalanish tengsizligi asosida qurilgan piramida har bir jamiyatda mavjud. Ijtimoiy tabaqalanish - bu aholining ijtimoiy tengsizlik mezonlariga ko'ra ierarxik ravishda joylashtirilgan va qatlamlar deb ataladigan katta ijtimoiy guruhlar to'plamiga nazariy bo'linishi. Ushbu guruhlarda tengsizlik mezonlariga qarab turli qatlamlar, qatlamlar vakillari bo'lishi mumkin. Tengsizlik har qanday turdagi insoniyat jamiyatlarida mavjud. Sorokin tabaqalanishning uchta asosini aniqlaydi: iqtisodiy (*mulk mavjudligi bilan*), siyosiy (*hokimiyat, ta'sir mavjudligi bilan*) va kasbiy (*o'z kasbidagi odamning mavqei bilan, shuningdek jamiyatdagi kasbining holati bilan*). Zamonaviy stratifikatsion ta'limotlarning asosiy tamoyili bo'lib, T.Parsons, K.Devis va G.Murning namoyondalarining funksionalizm nazariyalari sanaladi. Ular sotsial tengsizlikni "jamiyatni saqlab qolishi uchun zarur holat, ularning qismlari o'zaro aloqador va muvozanatda" deb bilganlar. T.Parsons istalgan jamiyatda stratifikatsiyaning maqsadi ma'naviy baho, qadriyatlar tizimi deb qaragan, ularni atamalarda ifodalasak, turli sotsial birliklarga baho berish imkoniga ega bo'lamiz. Amerikalik sotsiolog Elton Jonson o'zining stratifikatsion tadqiqotlarida individlarning sotsial mavqeini uchta o'zining stratifikatsion tadqiqotlarida individlarning sotsial mavqeini uchta asosiy belgi bo'yicha aniqlaydi: mashg'ulot turi, ma'lumoti, va insonning irqiy - etnik guruhi. Ma'lumoti oliy, o'rta va quyi. Yuqori mavqega o'z vaqtida shunchaki universitetni tamomlaganlar emas, obro'li universitetlarni tamomlaganlar kiritilganlar. Irqiy - etnik guruh. AQSHga xos hususiyatlardan kelib chiqib, u kelib chiqishiga ko'ra irlandlar guruhini, ikkinchisiga italyanlar guruhini (*oq tanlilar orasida*), uchinchisiga oq va sariq irq vakillarini kiritgan.

Uch guruh bo'yicha individual mavqelarni birlashtirib, konkret odamlarning muvofiqlik maqomini aniqlash mumkin. Chiqindi tashuvchi yoki taksi haydovchisi, oliy ma'lumotli oq amerikalik - bu bitta mavqe. Qora tanli, ma'lumotsiz shahar meri - bu ikkinchi maqom. Stratifikatsiya tizimda alohida shaxs yoki guruhning ijtimoiy mavqeini bashorat qilish odamning xulqini, uning konkret voqealarga reaksiyasini, ijtimoiy ziddiyatlarga munosabatini va boshqa ko'plab masalalarni prognozlashtirish imkonini beradi. Aniqroq bo'lishi uchun jamiyatning

tabqalanishi iyrarxik tartibda joylashtirilgan, tepada imtiyozli va pastda kam ta'minlanganlar; kambag'alalar, ishsizlar, yashirin guruhlar shaklida ifodalanishi mumkin. Har qanday jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishining mezonlari- daromad, ta'lim, kuch, obro' bilan belgilanadi. Umumiy xususiyga o'tish uchun biz vertikal bo'shliqni to'rtta "o'lchagich" ga ajratamiz: daromad shkalasi (oltin yoki dollar bilan), ta'lim shkalasi (o'qish yillari), kuch shkalasi (bo'ysunuvchilar soni), kasbiy obro'- e'tibor shkalasi (ekspert ballarida). Ushbu mezonda har qanday maqomning o'rnini topish oson va shu bilan tabaqalanish tizimidagi odamlarning umumiy o'rnini aniqlaydi.

Nazorat savollari:

1. Ijtimoiy tengsizlik nima?
2. Ijtimoiy tengsizlikning kelib chiqishi qanday?
3. Zamonaviy olimlar stratifikatsiyaning qanday turlarini ajratib ko'rsatishadi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ильин В.И. Теория социального неравенства. Текст лекций. - М: Центр социологического образования - Ин-т социологии РАН, 2000.
2. Алурич В.Ф. Проблемы эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности // Ж. Социологические исследования. - 1993 - №4.
3. Вебер М. Основные понятия стратификации //Ж. Социологические исследования. - 1994. - № 5. - С. 152.
4. Голенкова З. Т. Основные тенденции трансформации социальных неравенств // Россия: трансформирующееся общество. - М: Изд-во «Канон-Пресс-Ц», 2001.
5. Diana Kendall. *Sociology in Our Times: The Essentials*, Tenth Edition. 2011. - p.694.

5.3. Sotsial kommunikatsiya

Rein:

1. Sotsial kommunikatsiya tushunchalari: umumiylik va xususiylik.
2. Kommunikatsiyaning sotsiologik nazariyasi.

3. Kommunikatsiya shakllari va ularni turkumlash.

4. Ommaviy kommunikatsiyaning ijtimoiy hususiyati.

"Kommunikatsiya" atamasi ko'plab ta'riflariga ega bo'lib, ularni uch asos bo'yicha guruhlashtirish mumkin: birinchidan, kommunikatsiya turli obyektlar o'rtasidagi aloqa, bog'liqlik deb qariladi. Bu toifaga oid bo'lmagan ta'rif kommunikatsiyani asosan kundalik tushunish uchun qo'llaniladi. Ikkinchidan, kommunikatsiya muloqot so'zining ma'nodoshi sifatida tushuniladi. Uchinchidan, kommunikatsiya ta'sir deb ham tushuniladi. Mavjud ta'riflardan ba'zilarini keltiramiz.

“Kommunikatsiya” atamasi (lot. *communicatio*) ilmiy adabiyotlarda XX asr boshlarida paydo boʻldi.

Kommunikatsiya - bu "axborot, g'oyalar, baholar yoki his-tuyg'ulami asosan ramzlar vositasida bir kishidan (yoki guruhdan) boshqasiga (yoki boshqalarga) uzatishdan iborat». «Keng ma'nodagi kommunikatsiya degandaamalg'a oshirilayotgan tizim, o'zaro hamkorlik (ta'sir) jarayonining o'zi hamda turli-tuman axborotni yaratish, uzatish va qabul qilish imkonini beradigan usullar tushuniladi".

Amerika sotsiologiyasi asoschilaridan biri Charlz Kuli "kommunikatsiya deganda uning vositasida inson munosabatlari - aql-idrokning barcha ramzlari, ularni makonda uzatish va zamonda saqlab qolish usullari bilan birga mavjudligi va rivojlanishi mumkin bo'lgan mexanizm tushuniladi" - deb aytgan edi. U o'z ichiga muloqot, imo-ishoralar, ovoz toni, so'zlar, yozuv, noshirlik, temir yo'llar, telegraf, telefon, makon va zamonni egallashga qaratilgan so'nggi yutuqlarni qamrab oladi. "Kommunikatsiya vositalari hamda qolgan tashqi dunyo o'rtasida aniq chegara mavjud emas. Biroq tashqi dunyo paydo bo'lishi bilan faqat fikr uzatish uchun mo'ljallangan standart ramzlar tizimi yuzaga kelib, kommunikatsiyaning an'anaviy rivoji ana shundan boshlanadi".

J.D'Arzi Frantsiyada 1969-yili jamoatchilik e'tirofini kommunikatsiya huquqini e'tirof etish zarurligiga qaratib, bu tushunchaga kommunikatsiyaning ham moddiy, ham ruhiy sharoitlarini ta'minlash imkoniyatini ham kiritadi². Dastlab bu atama ajratish, qo'l bilan uashlab

² Кузи Ч. Обществени организации // Тезиси по истории социологии XIX-XX вевов. Хрестоматия. - М: Наука, 1994. - С. 379.

² Терми В.И. Массарова и Ю.И. Юрченко. - М., 2000. - С. 197.

ko'rish mumkin bo'lgan buyum, narsalarni; oziq-ovqat mahsulotlari, er, tovar va mulkni anglatgan. Bugungi kunda u ko'pincha odamlar yoki kompyuter yordamida ishlov beriladigan bilimga nisbatan qo'llanadi¹. Shunday qilib, biz kommunikatsiyaga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin:

Zamonaviy mualliflar kommunikatsiya deganda verbal dan (gapdan) noverbal ga (gapsiz) va noverbal dan verbal sohaga qayta kodlashtirish jarayonlarini tushunadilar. Tarixiy jihatdan kommunikatsiya deganda aynan shunday bo'lgan; boshqalarni u yoki bu harakatlarni bajarishga majbur qilishdir. Misol uchun, T.Shibutani "kommunikatsiya - bu, birinchi navbatda odamlar faoliyatining o'zaro moslashuvini osonlashtiradigan faoliyat usulidir, bu kopperativ o'zaro yordamni ta'minlab, o'ta murakkab harakatlarning o'zaro muvofiqlashtirish imkoniyatini hosil qiladi" deb hisoblaydi. Keltirilgan ta'riflar "kommunikatsiya" tushunchasi ko'p jihatli ekanligidan dalolat berib, unda shartli ravishda quyidagi ma'nolarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Sotsial kommunikatsiya, "sotsial subyektlarning o'zaro ta'sirlashuvi, sotsiomadaniy me'yorlar va ana shunday ta'sirlashish namunalarini takror ishlab chiqarish va o'zgarib borishiga qaratilgan universal sotsiomadaniy mexanizm sifatida qaraladi"².

Kommunikatsiya individlar, guruhlar, tashkilotlar, madaniyatlar orasida turli belgili tizimlar (tillar) vositasida ro'y beradi (amalga oshadi). Shaxslararo, ommaviy (ommaviy kommunikatsiya vositalari yoki OKV), ilmiy, texnik kommunikatsiyani va shu kabilardir. Shunigdek "kommunikatsiya" atamasi, umumiy, universal ma'nosidan tashqari, unga u yoki bu ilmiy yondashuv doirasida qanday ma'no berilishiga bog'liq ravishda qo'shimcha va aniqlashtiruvchi mazmunga ham ega bo'ladi. 1948-yili amerikalik olim G.Lassuell o'zining kommunikatsiya modelini taklif etdi. Ikkinchi jahon uru Shida qo'shin bo'linmalarida olib borilgan tashviqot tajribasi asosida ishlab chiqilgan bu modelni teng ravishda ommaviy kommunikatsiya va har qanday kommunikativ harakat tahlili maqsadida ham qo'llash mumkin bo'lib, u izchil ravishda quyidagi yuzaga

keladigan savollarga javob berish jarayonida ochilib boradi: Kim? Nimani xabar qildi? Qaysi kanal orqali? Kinga? Samarasi qanday bo'ladi?

I-jadval.

Lassuell formulasi

Kim?	Nimani xabar qildi?	Qaysi kanal bo'ylab?	Kinga?	Qanday samara bilan?
Kommunikator	Xabar	Kanal	Xabar oluvchi	Samara
Boshqaruv tahlili	Mazmun tahlili	Vosita va kanallari tahlili	Auditoriya tahlili	Natijalar tahlili

Lassuellning "kommunikativ formulasi" bir vaqtning o'zida kommunikatsiya jarayonini o'rganish modeli, shu bilan birga kommunikativ keng ko'lamli harakat rejasini ham bo'lib, uning ijobiy jihati ham ana shunda. Kommunikator va retsipient o'rtasidagi teskari bog'liqlik kanalini qo'llash unga qabul qilingan signal to'g'risida ortga qaytarib xabar yo'llash, bildirish imkonini beradi. Zarur hollarda axborot oluvchi o'z tashabbusiga ko'ra xabar uzatib, bu bilan kommunikatsiya obyektidan uning faol subyektiga aylanishi ham mumkin. Bu kabi vaziyatda harakat o'zaro birgalikdagi harakatga aylanib, bunday bir pog'onali kommunikatsiya birgalikdagi faoliyat deb qaraladi. Bu model kommunikatsiyani uning doirasida jo'natuvchi g'oyalari va sezgilarini ma'lum xabar turi sifatida kodlashtiradigan va so'ng uni biron-bir kanal (nutq, xat orqali xabar va sh.k.) yordamida oluvchiga jo'natadigan harakat, deb qaraydi. Agar xabar turli-tuman "shovqin" yoki to'siqlarni engib o'tib, oluvchiga borib etgan bo'lsa, bu holda kommunikatsiya muvaffaqiyatli, deb topiladi.

Ushbu model kommunikatsiya jarayonidagi ba'zi muhim jihatlariga diqqatni tortadi. Bu xabar olingan kanalning xabar oluvchi reaksiyasiga ko'rsatadigan ta'siridir. Misol uchun, yuzma-yuz uchrashib qilingan muhabbat izhori xat orqali o'qilgan yoki telefondan bildirilgan sevgi e'tirofiga nisbatan butunlay boshqacha qabul qilinadi. Ushbu modelning kamchiliklaridan biri shuki, u kommunikatsiyani bir tomonlama yo'llangan

¹Communication Theory Wikibooks.org. 2013. - P. 5

²Джессе Т.М. Социальная коммуникация как текстовая деятельность // Социологический журнал. 1996, №3. - С. 145.

ya'ni, jo'natuvchidan oluvchiga tomon boradigan jarayon deb qaraydi. Shu sababli model yozma kommunikatsiyani bayon etish, xabar oluvchi ta'sir obyekti sifatida ko'riladigan ommaviy axborot vositalari ta'sirini ko'rsatishda ish berishi mumkin. Ommaviy kommunikatsiya vositalarining xabarlari barcha retsipientlar tomonidan bir xil qabul qilinib, ularda zudlik bilan ma'lum, kufilgan reaksiyani keltirib chiqaradi, degan ishonch Lassuel kontsepsiyasini "sehrli o'q nazariyasi" deb nomlanishiga sabab bo'ldi. Chunki, unga ko'ra kommunikatsiya kommunikator miyasidan retsipient miyasiga yo'llaydigan sehrli o'q singari kishining g'oyalari, sezgilari va muhimi keyingi harakatlari uchun asos bo'lib xizmat qiladigan motivatsiyasini tubdan o'zgartirib yuboradi. Ta'sir yo'llangan shaxs kommunikativ aktning passiv va himoyasiz ishtirokchisi bo'lib, uni "elektr chiroq kabi" yoqadilar¹.

Kommunikatsiya ta'rifidan kelib chiqib, kommunikativ harakatning uch xil shakli ajratib ko'rsatiladi:

1. Taqlid qilish - biron nimga yoki biron kimga o'xshatish, sotsiallashtiruvning dastlabki darajasiga xos, masalan maktabgacha yoshdagi bolalarga, shuningdek an'anavar va odallarni avloddan-avlodga uzatish kommunikativ harakatga xos.

2. Dialog -kommunikatsiya teng huquqli subyektlarining o'zaro muloqoti, ta'siri shakli sifatida.

3. Boshqarish -subyektning obyektga ko'rsatadigan ta'sirining shakli sifatida².

Kommunikatsiya oilalar, guruhlar, xalqlar, davlatlar o'zaro hamkorligining zarur elementi, uning jarayonida axborot his-tuyg'ular, baholar, ma'noalar, mohiyatlar, qadriyatlarni uzatish va qaytib uzatish amalga oshiriladigan jarayon sifatida sotsial jarayonlar sohasida etakchi o'rin tutadi. Kommunikatsiyasiz sotsial hieliklar, sotsial tizimlar, institutlar, tashkilotlarni tashkil etish, umuman sotsiallik, sotsium o'z holicha mavjud bo'lishi mumkin emas. Kommunikatsiya jamiyat, sotsial guruhlar va ayrim individlar hayotining barcha taraffarini qamrab oladi. Sotsial hayotning har qanday tadqiqi uning u yoki bu shakllariga oid bo'ladi. Kommunikatsiya - barcha sotsial tizimlar ishlab turishi va

rivojlanishining zarur sharti bo'lib, chunki u odamlar orasida aloqa bog'lab, sotsial tajriba to'plashi va uni uzatish imkonini beradi, muhtal taqsimoti va birgalikdagi faoliyat, boshqarishni, madaniyatning yoyilib borishni ta'minlaydi. Odamlar o'rtasidagi bevosita muloqot jarayonida ularning psixologik o'zaro ta'siri bilan uzviy bog'liq kommunikatsiya, taqat abstraksiyada (mayhum) shaxslararo muloqotning axborot shakli sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Taqdim etilgan ta'riflardan kelib chiqib, aytilish mumkinki, kommunikatsiya hodisa sifatida jamiyatning har bir tashkilotida mavjud bo'lib, uning ichida ham uning qolgan sotsial tarkibiy tashkilotida mavjud bo'lib, hamkorlikni ta'minlash bilan birga o'z bo'linmalari bilan o'zaro ta'sir, hamkorlikni ta'minlash bilan birga o'z xususiyatlari va jihatlari ham egadir. Sotsial kommunikatsiyaning keltirilgan ta'rifidan shunday xulosa qilish mumkin, kommunikatsiya sotsiologiyasining predmeti - turli sotsial guruhlar o'zaro faoliyati jarayonidagi *muammoli va baholashga ddir axborotni uzatish va olish*) muloqotning funksional xususiyatlaridan iborat.

Shunday qilib, kommunikatsiya sotsiologiyaning umumiy sotsial nazariyasi sifatidagi maxsus tarmog'i bo'lib, sotsial tadqiqotlar sohasida o'z o'rniga egadir. Sotsial kommunikatsiyani anglashdan kelib chiqib, kommunikatsiya sotsiologiyasi nazariyasining tarkibiy qismlarini ajratib oladi va sotsiologik tahlildan o'tkazadi, deb xulosa qilishimiz mumkin. Birinchi mavtada sotsial kommunikatsiyaga tegishli atamalarni ko'rib chiqish kerak. Kommunikatsiya sotsiologiyasining o'ziga xosligi nimalardan iborat? Zamonaviy jamiyatda kommunikatsiya muammasini yagona o'zaro bog'liq tizim deb qarash lozim bo'lib, ularning asosiy terminologik komponentlari kommunikatsiya va sotsial kommunikatsiya hisoblanadilar.

"Kommunikatsiya" atamasi, yuqorida aytilgani kabi kamida uch xil izohga ega:

- a) axborot vositasi;
- b) axborot uzatish;
- v) axborot yondanida ta'sir o'tkazish.

Sotsiokommunikatsiya uchun atamaning har uch izohi ham muhim. Birinchisi - muammoli tabarjalashtirish (differentatsiya) va tizimlashtirishga oid tuzilishi, vazifalari va samaradorligiga ko'ra turlicha bo'lgan kommunikativ vositalar bo'lsa; ikkinchisi - shaxslararo

¹ Lassuel R. A. Kommunikativ kommunikatsiya. Yozma - Axborot, XalqTV, 2005 - C. 100

² Kuznetsov B. H. Kommunikativ kommunikatsiya. - M., 1997. - C. 9; Tashkiloti T. Tuzilish va tashkiloti. - M. 2001 - C. 14

kommunikatsiya muammolariga bog'liq; uchirgichi - ommaviy kommunikatsiya muammolaridan kelib chiqadi. Kommunikatsiya individual va ijtimoiy jihatdan anglangan axborot o'rtasida vositachi bo'lib keladi. Uning eng katta muammosi axborot uzatish va idrok etishning individual jarayonini sotsial jihatdan ahamiyatli shaxsiy va ommaviy ta'sir ko'rsatish jarayoniga o'tkazish mexanizmidir. Bu mexanizm odamlarning nutq faoliyatidan joy olgan bo'lib, u o'zqali sotsial shartlashilgan me'yorlar va muloqot qoidalarini amalga oshiriladi. Kommunikatsiya nazariyasining eng muhim funksiyalari qatoriga quyidagilar kiradilar:

Axborot funksiyasi yalpi, ommaviy kutubxon, tinglovchi va tomoshabinga turli-tuman faoliyat sohalari - ishbilamontlik, ilmiy-texnik, siyosiy, yuridik va tibbiyot sohalari bo'yicha katta hajndagi axborot olish, odamlar o'z bilish imkoniyatlarini kengaytirish bilan cheklanmay, balki o'z ijodiy salohiyatlarini ham kuchaytiradilar. Axborotni bilish o'z harakatlarni prognozlash, belgilash imkonini berib, vaqtni tejaydi. Bunda birgalikdagi harakat qilishga bo'lgan intilish (motivatsiya) sezilarli tarzda kuchayadi. Bu ma'noda ushbu funksiya jamiyat va individning foydali faoliyatini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Bilish funksiyasi - tabiat va jamiyatdagi kommunikatsiya jarayonlari va mexanizmlarini ishlab chiqish va izohlashga, shuningdek uning har bir o'ziga xos sohasining kommunikatsion jihatlarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu funksiya quyidagi savollarga javob topadi: Kommunikativ reallikning o'zi nima? U yoki bu kommunikativ hodisalar nima sabablar tufayli ro'y beradi? Nima uchun ularga biror boshqa e'nos, balki aynan shu xususiyatlar kos?

Metodologik funksiya kommunikativ reallikni ilmiy bilish va o'rganishning samarali usullarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu funktsiyani qo'llash tabiat va jamiyatdagi kommunikativ hodisalarning nazariy va empirik tahlili davomida qo'llanadigan umumiy ilmiy va xususiy ilmiy metod va ushblarga tayanadi.

Prognostik funksiya - jamiyada ularning ehtimoliy oqibat va natijalarini aniqlash maqsadida sotsial kommunikatsiyaning rivojlanishi, kommunikativ jarayonlarni modellashtrish istiqbollarini belgilab olinishi, shuningdek ulardan kutilayotgan salakara nuqtai nazaridan joriy

qilinayotgan kommunikatsiyaning texnik tizimlarini ilmiy ekspertiza qilinishini ko'zlaydi.

Amaliy (instrumental) funksiya - kommunikatsiya jarayonini optimallashtirish muammolarini hal qilish, kommunikatsiya jarayonining obyektiv va subyektiv omillarini hisobga olish, sotsial jarayonlarni kommunikatsiya vositasida tashkili qilish va muvofiqlashtirish imkonini yaratadi. Sarab o'tilgan funksiyalar kommunikatsiya nazariyasining ilmiy fan sifatidagi amaliy tusga ega ekanligini aks ettiradi. *Muvofiqlashtiruvchi funksiyada* ommaviy kommunikatsiya guruh va shaxs ijtimoiy shakllanishiga, jumloatchilik ongi va sotsial stereotip, ya'ni o'ziga xos qoliplar yaratilishiga ta'sir ko'rsatadi. Muayyan sharoitlarda bu funksiya amiya (ong) ni tozalashga ham xizmat qiladi. Axborot oluvchi OAV tomonidan ijobiy yoki salbiy baho berib izohlayotgani turli sotsial vaziyatlarini qiyoslash imkoniga ega bo'ladi.

Madaniyat funksiya madaniyat va san'at yutuqlari bilan tanishtirish kabi asosiy vazifasidan tashqari jamiyatning madaniyat izchilligi, madniyat an'analarini saqlab qolish zaruratini anglab eishtuga xizmat qiladi. OAV yordamida odamlar turli xalq madaniyatlari bilan tanishib, bu ularning estetik didini o'stiradi, o'zaro bir-birini tushunishga, sotsial ziddiyatlar darajasini pasaytirishga, oxir-oqibatda jamiyatning o'zaro jipslashuviga yordam beradi. Ushbu funksiya bilan ommaviy madaniyat tushunchasi qabul qilish mumkin. Bir tomondan, keng ommani jaloln san'ati yutuqlari, yangi yo'nalishlar va moyilliklar bilan tanishtirish, so'zsiz, OAV yutuqlaridan biri bo'lib keladi. Boshqa tarafdin, tomoshabop dasturlar badiiy saviyasining pastligi, ularni cheksiz ko'paytirish va tarqatish imkoniyatlari ommaviy madaniyat iste'molchilari didi, umumiy saviyasi pasaytib ketishiga olib keladi.

Ommaviy kommunikatsiyaning tavsiflari va asosiy funksiyalarini hisobga olgan holda uning sotsial mohiyati, jamiyat faoliyatini optimallashtirish, individ, shaxsni sotsiallashtirish va jamiyatga integratsiyalash maqsadida ta'sir ko'rsatuvchi qudratli vosita ekanligidan kelib chiqadi.

Kommunikatsiya ko'rinishlari - bu umumiy ma'noda odamlar orasidagi o'zaro aloqa, hamkorlik jarayonlaridir. Kommunikatsiya

sonli odamlar olgan yoki ishlagan taqdirda ro'y beradi. Ommaviy, qisman guruhli kommunikatsiya darajasida paradoksial, g'ayrioddiy hodisalar ro'y beradi. Jorjatuvchi alohida shaxs, oluvchi bo'lib esa - guruh, jamoa, ommal, partiya, xalq bo'lishi mumkin. Xabar jorjatuvchi ham kollegial (ko'pchilik) bo'ladi: bir kishi bilan firma, partiya, xalq so'zlashadi.

4. *Ochiq* deb shunday kommunikativ ko'rinishlarga aytiladiki, ular hamsuhbat ochiq ko'ngil, xushmuomala, ochiq-oydin so'zlashga harakat qilayotganidan dalolat beradi. Ochiq kommunikativ ko'rinishlar hamkorlar, hamsuhbatlar o'rtasida na jismoniy na ruhiy to'siq hosil qilmaydilar. Samimiy jilmayish, ko'z-ko'zga tu Shishi - bular ochiq mimika namunalari; kaftlari ochiq holda tepaga qaratilgan qo'llar - ochiqlik ishorasi; boshni to'g'ri, ko'targan holda tutish va pastga tu Shigan elkalar ham ochiqlikdan dalolat beradi.

5. *Yopiq* deb hamsuhbatlar o'rtasida jismoniy, ruhiy to'siq hosil qiladigan ko'rinishlarga aytiladi, masalan: chelishtirilgan qo'l yoki oyoqlar, qovog'i soliqlikachinirilgan qoshlar, ko'zni qisib qarash yoki ko'zni olib qochish. To'siqni hayumlar yordamida ham yaratish mumkin: ko'zoynak, barcha tugmalari taqilgan kiyim, galstuk, bo'yinni yopib turgan sviter, shuningdek suhbatdoshlar o'rtasidagi stol, stul, sumka yordamida. Yopiq imo-ishoralar kontakt izdan chiqqanligini anglatadi. Bu hamsuhballardan biri zerikib qolgani, shoshilayotgani yoki boshqasining fikriga qo'shilmagani sababli ro'y berishi mumkin. Boshqa, ya'ni quyidagi kahi sabablar ham bo'lishi mumkin: hamkoriga nisbatan sovuq munosabat, unga bo'lgan ishonchsizlik ruhi, qo'rquv, o'ziga ishonchsizlik, bog'jilik, og'riq, sovuq yoki boshqa noxush sezgilar, shuningdek «qobig'iga qamalib olish» istagi, ya'ni barchadun chetlashib, suhbat mavzusi ustida mulohaza qitish yoki esdaliklar og'ushiga cho'mish. Ko'rib turganingiz kabi, sahahlar bir-biriga zid bo'lib, tashqi axloq, o'zini tutish esa o'xshash bo'lishi mumkin. Shu sababli, boshqalar axloqini izohlashda xato qilmaslik uchun nonverbal vositalarning butun majmuini va ular bir-birining o'rnini egallashini hisobga olish talab etiladi.

Ommaviy va shaxslararo kommunikatsiya tavsiflari¹

Ommaviy kommunikatsiya	Shaxslararo kommunikatsiya
Muloqotning temak vositalar orqali amalga oshishi	Muloqotdagi bevosita aloqa (kontakt)
Katta sotsial guruhlarning muloqoti	Absolot alohida individlarning muloqoti
Muloqotning yorqin ifodalangan sotsial yo'nalish olganligi	Muloqotning har sotsial ham individual-Shaxsaga qaratilganligi
Muloqotning tashkilloshtirilgan, institutsional funksiyati	Muloqotning har uyushtirilgan, ham (ko'p jihattan) o'z holicha, uyushtirilgan ko'rinishga ega bo'lganligi
Kommunikator va auditoriya o'rtasidagi muloqot jarayonida bevosita aloqa yo'qligi	Kommunikativ hodisadan muloqot qilayotganlar o'rtasida bevosita teskari aloqa (bog'liqlik) mavjudligi
Qabul qilingan muloqot me'yorlariga rioya qilishga bo'lgan o'ta kuchli talab	Qabul qilingan muloqot me'yorlariga rioya qilishga nisbatan ancha "erkin" munosabat
Axborotning bir tomondamalligi va kommunikativ rollarning belgilab qo'yilganligi	Axborot yo'nalishi va kommunikativ rollarning o'zaro munosabat o'zgarib turishi
Kommunikatorning «jamoaviy» xarakterl va o'zining ommaviy individualligi	Kommunikatorning individual xarakteri va uning "xususiy" individualligi
Ommaviy, stadiyal, anonim, tarqoq auditoriya	Ratsional alohida olingan muayyan inson
Xabarlar ommaviyligi, sotsial doimiylik va davriyligi	Yegoralligi, xususiylik, universallik, sotsial va individual doimiylik, davriyligi zaruriy ommaviy
Xabarlar ilki pog'onali idrok etilishi ustuvorligi	Xabarlar bevosita idrok etilishi ustuvorligi

¹ Xabarlar ilki pog'onali idrok etilishi ustuvorligi. H.A. Isomov. "Yozma va Axborot". 2013 - C. 34

Xizmat kommunikatsiyasi shakllariga munozara, suhbat, kengash, majlis, muzokara, brifing, matbuot-konferentsiyalari, taqdimotlar, shaxsiy masalalar bo'yicha qabul, telefonda so'zlashuv, xizmat yozishuvlari kabilar kiradi.

Dialog - tor ma'noda odamlar o'rtasidagi ham oshkora, ham matbuot vositalari yordamidagi ikki tomonlama axborot almashinish. Nisbatan kengroq ma'noda esa - axborotni gorizonttal yo'nalishda uzatish bo'lib, buning jarayonida kommunikator va retsipient teng huquqli ishtirok etadilar.

Munozara - so'z musobaqasi, muhohasa ko'rinishidagi bahs. Munozara qilish - bahsli masalani oshkora tarzda muhokama etishni bildiradi. Munozarada qatnashish - biron-bir masalaga bag'ishlangan bahsda, ommaviy muhokamada ishtirok etish. Bahs uyushtirish - biron-bir masala yuzasidan bahs, munozara uyushtirish. Shunday qilib, agar diskussiya - turli fikrlarni taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan haqiqatni aniqlash maqsadidagi oshkora bahslashuv bo'lsa, u holda polemika (masala talashish) - o'z nuqtai nazarini himoya qilish va opponent fikrini rad etishga qaratilgan oshkora bahsdir¹.

Suhbat - turli muammolarni muayyan maqsadda muhokama qilishning savol-javob tarzidagi jamoaviy shakli.

Muzokaralar - tomonlarning nuqtai nazarini bilish va qaror qabul qilish maqsadidagi fikr almashinuvi.

Matbuot-konferentsiya - axborotni uni nashr etish huquqi bilan, manbaini bildirib, yo bildirmagan holda eksklyuziv tarzda bayon etish (yopiq matbuot-konferentsiyasi).

Brifing (briefing ot brief - qisqacha) - rahbar organlar (parlament, hukumat va b.) faoliyati, shuningdek hokimiyat organlari va aholi manfaatlariga oid tegishli hodisalar to'g'risida qisqacha xabar qilish uchun jurnalistlar bilan maxsus uyu shtirilgan uchrashuv.

Taqdimot (taqdim, namoyish etish) - yangi tashkil etilgan korxona, firma, loyiha, mahsulot, tovarni taklif etilgan shaxslarga rasman taqdim etish, tanishtirish.

Telefon orqali so'zlashuvlar, faksimil apparatlari, elektron pochta, Internet va boshqa vositalarini qo'llagan holdagi xizmat yozishuvlari-bularning bari xizmat kommunikatsiyalari vositalari.

Kommunikatsiya sotsiologiyasida, shaxslararo kommunikatsiya bilan birga ommaviy kommunikatsiya ham har tomonlama o'rganilib, unda ommaviy kommunikatsiyaning jamoatchilik fikrini shakllantirishga ko'rsatadigan ta'sirini keltirib chiqaradigan sotsial omillar tadqiq etiladi.

Sotsiologiyada ommaviy kommunikatsiya sotsial shartlar tufayli kelib chiqqan, asosiy funksiyasi uzatilayotgan axborot mazmuni orqali auditoriyaga ta'sir ko'rsatishdan iborat bo'lgan hodisa deb tushuniladi. Kommunikatsiya sotsiologiyasi uchun bu ta'rifning o'zi etarli emas. Chunki unda ommaviy kommunikatsiyaning jarayon sifatidagi jiddiy omillaridan biri - axborotni kommunikativ vositalar yordamidagi dolzarblashtirish mexanizmi hisobga olinmagan. Muloqot turlaridan biri deb qaralayotgan ommaviy kommunikatsiya, sotsial hodisalar sababli kelib chiqqan, asosiy vazifasi ma'noli va baholovchi axborot orqali ta'sir ko'rsatishdan iborat bo'lgan hodisadir. Nutq faoliyatining bir turi deb ko'rib chiqiladigan ommaviy kommunikatsiya sotsial Shartlashilgan jarayon bo'lib, bunda ushbu funktsiya sababli kelib chiqib, turli kommunikativ vositalar va kanallar orqali dolzarblashadi.

Ommaviy kommunikatsiya - sotsial jihatdan ahamiyatli, maqsadga qaratilgan tarzda muvofiqdirlashga moyil bo'lgan va rahbar qatlamlar tomonidan mazkur jamiyatning muayyan ruhiy qadriyatlarini joriy qilish hamda odamlarning bahosi, qarashlari va axloqiga mafkuraviy, siyosiy yoki tashkiliy ta'sir ko'rsatish uchun mo'ljallangan axborotni ochiq, yoki tashkiliy ta'sir ko'rsatish uchun mo'ljallangan axborotni ochiq, tartiblashtirilgan uzatish jarayonlari yig'indisi hisoblanadi. Ommaviy kommunikatsiya alohida texnik kanallar vositasida ishlatilib, ular texnologik jihatdan murakkab, xabarlamni "qabul qiluvchilarga" (auditoriyaga) etkazib beradigan tizimlardan iborat bo'ladilar. Bu kanallar quyidagilardan iborat:

- matbuot (noshirlik matnlarini ko'paytirish va tarqatish tizimi);
- kinematograf (tasvimga tu Shirilgan audiovizual asarlar yaratish va ko'paytirish tizimi, proektion qurilmalar va ommaviy tarqatish va jamoaviy iste'mol uchun mo'ljallangan kinozallar tarmog'i);

- radio va televidenie - audiovizual xabarlarini tarqatish uchun mo'ljallangan tarqatish stantsiyalari va qabul qiluvchi qurilmalar;
- Shaxsiy foydalanishi uchun mo'ljallangan tovush va video yozuvlar sanoati (fizik tashuvchilardagi audiokontentni ishlab chiqarish va tarqatish tizimi (gramplastinkalar, magnit tasmlari/kassetalar, CD-disklar, DVD va sh.k.));
- Internet - butunjahon (global) kompyuter tarmog'i (multimedia).

Xozirga kelib jamiyat rivojlanishini axborot almashinuvisiz tashavvur etib bo'lmay qoldi. Xar qanday shahardagi asosiy e'tibor muayyan yo'nalish bo'yicha zamonaviy va eng yangi ma'lumotga ega bo'lishga qaratilmoqda.

Shu sababli mamlakatimizda texnologiyalarini rivojlantirish borasida olib borilgan ustavor siyosat sohaga zamonaviy ilg'or texnologiyalarni keng joriy etish, bu boradagi ehtiyojni to'liq qondirish maqsadida soha rivojiga qaratilgan mukammal qonunchilik bazasini yaratishdan iborat bo'ldi. Aloqa axborot-kommunikatsiya sohasini tartibga soluvchi bir nechta qonunlar mavjud. Jumladan, "Aloqa to'g'risida"gi, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Telekommunikatsiyalar to'g'risida" gi, "Radiochastota spektri to'g'risida"gi, "Integral mikrosxemalar topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Elektron hisobotlash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi, "Elektron hujjat aytanishi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari bugungi kunda amaliyotga keng tatbiq etilmoqda.

Mustaqillik yillarida ommaviy axborot vositalari faoliyatini tartibga soluvchi quyidagi qonunlar qabul qilinganini ko'rishingiz mumkin: "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonun (2007-yil 15-yanvar); "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi Qonun (1997-yil 24-aprel); "Jumalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun (1997-yil 24-aprel); "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonun (2002-yil 12-dekabr); "Nashrlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun (1996-yil 30-avgust); "Mualliflik huquqi va turlash huquqlar to'g'risida"gi Qonun (2006-yil 20-iyul); "Reklama to'g'risida"gi Qonun (1998-yil 25-dekabr); "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonun (1993-yil 7-may); "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi Qonun (1999-yil 20-avgust).

O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari huquqiy bazasini yaratilishida Respublikamiz Konstitutsiyasiga asosiy manba sifatida tayayilgan. Konstitutsiyamizning 67-moddasida «Ommaviy axborot vositalari erkinidir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo'l qo'yilmaydi» deb belgilub qo'yilgan ommaviy axborot vositalarining mutlaq qonuniy erkinligining kafolati hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Sotsial kommunikasiyaning maznuni nimadan iborat?
2. Kommunikasiya sotsiologiyasining qanday bazariyalari mavjud?
3. Muloqat, kommunikasiya va sahbat tushunchalarining farqini tushuntirib hering?
4. Kommunikasiya sotsiologiyasining fan sifatida shakllanishiga nima asos bo'ldi?
5. Kommunikasiyaning qanday funksiyalari mavjud?
6. Kommunikasiyaning qanday turlari mavjud?
7. Ommaviy kommunikasiya nima?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Терещ В.Р. Массовая коммуникация. - М., 2000. - С. 197.
2. CommunicationTheory.WikiBooks.org, 2013. - P. 5.
3. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации. - М., 2002. - С. 5.
4. Основы теории коммуникации. Учебно-методическое пособие. Ж.В.Николаева. - Улан-Уде: ВСГТУ, 2004.
5. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. - М., 2001. - С. 14.
6. Кожева В.И. Социология коммуникации: Учебник. - М.: Международный университет бизнеса и управления «Братья Карны», 1997. - С. 6-7.
7. Шарков Ф.И. Основы коммуникаций. www.iph.ru.ru - С. 24.
8. Зосименко И.А. Социология массовых коммуникаций: учебник. - Ульяновск: УлГТУ, 2013. - С. 34.
9. Wright Ch. Mass Communication, A Sociological Perspective. N. Y., 1986.

5.4. Ijtimoiy status va rollar

Reja:

1. Sotsial status tushunchasining mazmun mohiyati
2. Sotsial status ijtimoiy kategoriya sifatida
3. Sotsial rollarning sotsiologiyada o'rganilishi
4. Sotsial status va rollarning ijtimoiy voqelik bilan uzviylikda talqini

Maqom - sotsiologiyada keng iste'molda bo'lgan tushuncha bo'lsada uning tabiati, mazmun-mohiyati borasida yaxlit ta'rif ishlab chiqilmagan. XIX asrda ingliz tarixchisi va huquqshunos G.D.S.Meyo ushbu tushunchaga ilk bor sotsiologik mazmunni taqdim etdi. A.Radkliff-Braun o'zining "Primitiv jamiyatning strukturasi va funksiyasi" asarida "maqom"ning etnogenezisini primitiv madaniyatlardagi avlodlararo vorisiylik bilan bog'laydi. Uningcha, "maqom" erkak yoki ayol urug'i ustuvorligi sharoitida individning o'zi mansub bo'lgan jamoa ijtimoiy me'yorlari tomonidan tan olingan huquq va majburiyatlar yig'indisidir. Maqom atamasining etimologiyasiga murojaat etgan Radkliff-Braun fikricha, "status (ingl. maqom), estate (ingl. tabaqa, jamiyatdagi o'rin, maqom) va state (ingl. davlat)" atamalari lotinchadagi estatus (lot. maqom) so'zining shakllari (bu ma'noda sinonimi) dir¹. Ushbu atamalarni muallif Afrika qabilalari ijtimoiy-jinsiy tafovutlarini talqin etishda qo'llaydi.

Maqomning mumtoz ta'rifini 1930-yilda amerikalij antropolog va sotsiolog R.Linton ishlab chiqdi. Linton status deganda kishining sotsial tizimda egallagan pozitsiyasi (o'rnini) angelaydi. Rol esa ushbu pozitsiya bilan uzviy bog'liq hujjat atvor kutilmalaridir. U bu ikki tushunchani bir-biridan aniq-ravshan jaratib oldi. Uningcha maqom bu - strukturaning unsuri sifatida statik holat va kishi ma'lum yachaykali yoki modelidir². Ijtimoiy maqomning sotsiologik tavsifi Linton va Merill tomonidan ishlab chiqilgan. Sotsial maqom shaxsning jamiyatda tutgan o'rnini bo'lib u kishining Yoshi, jinsi, kelib chiqishi, kasbi, oilaviy holati bilan belgilanadi. Linton ijtimoiy maqomning ikkiyoqlamalik xususiyatini ko'rsatadi (ijtimoiy kelib chiqish, millati) ayrim paytlarda ushbu maqomlar

bir-biri bilan ziddiyatga kirishadi. Shunda shaxs oldida bittasini tanlash majburiyati turadi.

Soddalashtirilgan ta'rifga ko'ra "maqom" - shaxsning sotsial stratifikatsiyada egallagan o'rnini, holatidir. Sotsial stratifikatsiyannig shakli sifatida maqomli guruhlar yoki stratalar huquqiy, siyosiy va madaniy mezonlar asosida yaxlit qolipga tushirilgan va tashkillangan. M.Veber individ mavqeini ta'riflashda maqomli o'rin ("status positions") jumlasini qo'llab, uni iqtisodiy va ijtimoiy hayotning "me'yorlashgan qat'iy o'lchovi" sifatida ta'riflaydi. Bu o'rinda "status positions" jumlasini maqomli (yoki nufuzli) mavqe ma'nosida qo'llaniladi. O'zbekiston milliy entsiklopediyasida esa arab tilidan olingan - "maqom" - joy, makon, o'rin degan ma'nolarni anglab, uning yuridik ta'rifiga ko'ra «sa'yab qo'yiladigan shaxslar, fuqarolar, davlat idoralari, tashkilot, muassasa, xalqaro tashkilotlarning normativ akt bilan rasmiylashtirilgan huquqiy holati, ular huquq va majburiyatlarining yig'indisidir³.

Bizningcha jamiyat sotsial strukturasi negizida yotuvchi maqom tushunchasini quyidagicha muhim nazariy xuloslash mumkin: "Mavqe - individning ijtimoiy tuzilma komponenti sifatida jamiyatda rasmiy tan olingan nufuzli o'rnini, maqomidir. Ilmiy-ommabop iste'molda qo'llaniladigan maqom, mavqe, martaba, o'rin, holat, nufuz tushunchalari bir ijtimoiy hodisani izohlovchi sinonim so'zlardir. Odatda insonning kasbiy professionalizmi nuqtai nazaridan Shaxsga nisbat berilishida qo'llaniladigan nufuzli maqomni uning oilasi ijtimoiy mavqeini ham anglatadi. Maqom statik tushunchadir. Demak, uni harakatga keltiruvchi dinamik kategoriya bu - roldir".

Ayrim sotsiologlar uchun maqom bu - belgilab qo'yilgan me'yorlar bo'lsa, ayrimlari uchun - institutsional tizimda madaniy me'yorlar tomonidan belgilangan o'rin, joydir. M.Veber sotsial maqomni nufuz kesimida tahlil qilgan va uni individning jamiyat egallagan yuqori o'rnini sifatida taqin qilgan.

Oksford sotsiologik lug'atida G.Marshall yozishicha sotsiologiyada ushbu tushunchani ta'riflashda ikki yondashuv shakllangan⁴. Keng ma'noda maqom individ tomonidan sotsial strukturada egallangan joy o'rin

¹ «Большой англо-русский - русско-английский словарь» на сайте англо-русский словарь онлайн
² А. Р. Радклифф-Браун Структура и функции в примитивном обществе. Очерки и лекции Пер. с англ. М. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. - С. 50

³ O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Toshkent: davlat ilmiy nashriyoti, 342 b. www.olymp.com.kz
⁴ Oxford Dictionary of Sociology / Ed. by G. Marshall Oxford, N.Y., 1998. P. 638-639.

anglansa, tor ma'noda guruhlar yoki stratalar siyosiy-huquqiy va madaniy mezonlar asosida tartiblangan sotsial stratifikatsiya shakli tushuniladi. Status uni egallab turgan individning turmush tarzi bilan belgilanadi va uni egallash uchun rasmiy tayyngarlik talab etadi. Jamiyatning maqomlar tizimini muqimligini ta'minlashda maxsus mexanizmlar va tajriba talab etiladi. Aynan bir xil maqomli o'rinni egallab turgan kishilar yig'indisi maqomli guruhlarini tashkil etadi. Statusli guruhlar bir-biri bilan monopoliyozlarga egalik qilishda raqobatga kirishadi va hayotiy zahiralarni boshqarishda yetirishlarni ishtirokiga to'sqinlik qiladi. Sotsial strukturada guruhlarining qaysi turi hukmronlik qilishi M.Veber ta'rifiga ko'ra jamiyat ikki turga bo'linadi: statusli va sinfiy. Biroq bunday taqshimot o'rinsiz bo'lib, real guruhlar ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuv va mulkchilik tizimida egallagan o'ini bo'yicha birlashadi. Stratalar esa bu nominal guruhlar bo'lib jamiyatdagi tengsizlik darajisini aniqlash maqsadida ko'rsatiladi. Stratifikatsiya guruhlarining nafuqat moddiy ta'minoti, balki, nufuz, ta'limni boshqarishdagi ishtiroki, ma'lumotlilik darajasi bo'yicha taqsimlanadi. P.Sorokinning stratifikatsiya nazariyasi kishilarning jamiyatdagi maqomini aniq ko'rsatib beradi.

Xo'sh, kishining ijtimoiy mavqei deganda nima anglanadi? Muzkur savolni izohlash jamiyatning chigal ijtimoiy voqealigidan o'rta olgan ijtimoiy maqom, ijtimoiy me'yor, ijtimoiy funksiya, ijtimoiy rollar, xulq-atvor modellari kabi tushunchalarni jinsiy nisbiylikda anglash imkonini beradi. T.Parsonsnning fikricha inson bir vaqtning o'zida bir qator ijtimoiy mavqelarni egallaydi. Ushbu ijtimoiy mavqelarga doir huquq va majburiyatlar yig'indisidan - maqom (*status*) hosil bo'ladi.

N.Smelzer sotsial stratifikatsiyadan kelib chiqib kishilarning egallagan maqomlari turfa xilligini ta'kidlar ekan ularning ichida albatta "bosh" "asosiy maqom" borligi, ushbu maqom o'z o'rni bilan kishi mansub bo'lgan ijtimoiy guruh xususiyatlar muhtarakligidan hosil bo'lishini bildiradi.

Maqom tushunchasi bilan chambarcham bog'liq "rol" T.Parsonsn ta'rificha bu aktorning o'zaro munosabatlar jarayonida ishtirokini tashkilangan holda ta'minlaydi¹. Shu ta'kidlash lozimki, rollar institutsionallashtirgan va ular ma'lum jamiyat, jamoa, guruhda o'rnatilgan

madaniy me'yor, ulaloqiy andaza qoliplariga tam ma'noda mos rishgunda uning aktori ijtimoiy me'yorlarga nisbatan konformlashgan bo'ladi.

V.Kudayev va I. Shkaratanlarning "O'rnatilgan munosabatlar" asarida yozishicha Ijtimoiy rol - bu kishining shaxslararo munosabatlar tizimidagi ijtimoiy mavqei orqali belgilangan xulq-atvor modelidir². Ijtimoiy rollar xulq-atvorining tug'um stereotiplariga muvosiiblikni saqlash maqsadida uzoq vaqt davomida sekinlik bilan ixtiyoriy o'zlashtiriladi yoki ijtimoiy muhit tomonidan majburiy singdiriladi. Bu ma'noda rollar xulq-atvor yaxlitligini hosil etuvchi komponent, tarkibiy elementdir.

Umuman, statuslarni quyidagicha turkumlash mumkin:

- 1) Mas'uliyat.
- 2) Bosh status.
- 3) Shaxsiy status.
- 4) Ijtimoiy status.
- 5) Qayd qilingan status.
- 6) Aralash status.
- 7) Erishilgan status. Statusning elementlari quyidagilardan iborat:

- status roli,
- status huquqlari,
- status diapazoni,
- status ramzlari,
- status burchlari,
- status obrazi (imidi).

Sotsial status bu - huquqlar va majburiyatlar tizimi orqali boshqa pozitsiyalar bilan bog'langan jamiyat yoki guruhning sotsial strukturadagi ma'lum pozitsiyadir. O'qituvchi statusi faqatgina "o'qituvchi" statusiga ma'lum pozitsiyadir. O'qituvchi statusi faqatgina "o'qituvchi" statusiga nisbatan ma'noga ega, lekin yulovchi, injener, soluvchiga nisbatan emas. Ular uchun o'z fauqligini individ. O'qituvchi o'quvchiga ilmiy bilimlarni berishga, ularni tekshirishga va baholashga hukmi nazorat qilishga majbur. U o'qituvchini baholamasdan ikkinchi stiga qoldirish huquqiga ega. O'qituvchi o'quvchiga bu qanday ta'sir ko'rsatishi esa hamnimga ma'lum. O'qituvchi o'quvchi mavishda darslarga qatnashishga majbur. O'qituvchi talablarini bajarishi, uy vazifasini bajarishi lozim, ya'ni o'qituvchi va

¹ Hupkes J. O'qituvchi va o'quvchi munosabatlari. - M.: Adabiyotnashr, 1988. - 195 s.

² Kudayev V.I. Shkaratan I. O'rnatilgan munosabatlar. - M.: Riga, 1988. - S. 1-14.

o'quvchi ikkita katta sotsial guruhning vakili sifatida o'zaro sotsial munosabatlarga kirishadilar.

Quyidagilarni o'zlashtirishlari lozim:

a) sotsial statuslar o'zaro bog'langan, lekin o'zaro ta'sirga ega emas; o'zaro ta'sirga faqatgina subyektlar ya'ni odamlar ega;

b) sotsial munosabatlarga statuslar emas, ularning olib yuruvchilari kirishadi;

c) sotsial munosabatlar o'zaro statuslarni boglaydilar, lekin bu munosabatlar insonlar status egalari orqali amalga oshiriladi.

Bir odam ko'pgina statuslarga ega, chunki ko'pgina guruhlar va tashkilotlarda ishtirok etadi. U erkak, ota, o'g'il, er, o'qituvchi, professor, fan doktori, o'rta yoshli odam va hokazo. Bir odam ikkita qarama-qarshi statusni egallashi mumkin, lekin har xil odamlarga nisbatan: o'z bolalari uchun u ota, o'z onasi uchun o'g'il. Bitta odam egallagan barcha statuslar - statuslar yig'indisi deb ataladi. Bu tushunchani fanga amerikalik sosiolog Robert Merton kiritgan. Statuslar yig'masida albatta asosiysi topiladi. Asosiy status deb aynan shu insonga mos bo'lgan status nomlanadi. Erkaklar uchun ko'pincha asosiy shu joyi bilan bog'langan status hisoblanadi, (*bank direktori, yurist, ishchi*). Ayollar uchun esa joy vazifasi bilan bog'liq (*uy bekasi, lekin boshqa variantlar ham bo'lishi mumkin*). Bu degani asosiy status nisbatan - u jins, millat yoki kasb bilan bog'liq emas. Bu asosiy bo'lib har doim hayot tarzi va stilini aniklaydigan tanishlar doirasini, o'zini tutish, kar'erasini belgilaydigan status hisoblanadi.

Undan tashqari sotsial va shaxsiy statuslarni ajratiladi. Sotsial status - katta sotsial guruhning vakili sifatida tutadigan insonning jamiyatdagi o'rni. Shaxsiy status deb individning shaxsiy hislatlarini kichik guruh vakillari (tanishlar, qarindoshlar) qanday baholashlariga bog'liq bo'lgan individning kichik guruhdagi o'rniga aytiladi. Lider yoki autsa'yder kompaniyaning e'loni yoki bilimdon bo'lish shaxslararo munosabatlar strukturasidagi ma'lum urinni egallash demakdir. Sotsial statuslarning turlari bo'lib, ko'shib yoziladigan va erishiladigan statuslar ham hisoblanadi. Qo'shib yoziladigan status bo'lib, inson tug'ilgan, lekin keyinchalik albatta shunday deb jamiyat yoki guruh tomonidan tan olingan status hisoblanadi. Unga jins, millat kiradi. Tugma status jamiyatning fikriga mos kelishi kerak. Shundagina u bir vaqtning o'zida tug'ma ham

yozdirilgan status bo'lib qoladi. Ilgari ba'zi mansablarni faqatgina erkaklar egallashi mumkin edi. Masalan, polisiyachi, soldat, general. Bular yozdiriladigan statuslar, lekin ayollarga ham polisiya va armiyada xizmat qilishga ruxsat berilganda status erishiladigan bo'lib qoldi. Rim papasi faqatgina erkaklar mansabi qarindoshlik tizimi tug'ma va yozdirilgan statuslarning yig'masini beradi. O'g'il, ona, uka, jiyan, xola, opa, buva ularni qondosh-qarindoshlar, deyish mumkin. Qondosh bo'lmagan qarindoshlar qonundagi qarindoshlar deyiladi. Qaynona bu qonundagi ona, qaynota bu - qonundagi ota. Bular yozdiriladigan lekin, tug'ma statuslar emas. Chunki ularning oila ko'rgandan keyin beriladi. O'gay o'g'il, o'gay qiz statuslari shunday. Yozdirilgan status qo'pol ma'noda bu - o'z xohishi bo'yicha bo'lmagan, olingan status. Uning ustidan individ nazorat qilmaydi. Undan farqli holda erishiladigan status ozod tanlov, shaxsiy harakatlar natijasida egallanadi, u inson nazorati ostida buladi. Bankir, talaba, professor statuslari shunday, er, xotin statuslari - erishiladigan, chunki ular o'z xohishi bilan olinadi. Lekin, ba'zan statusning turini aniqlash qiyin. Bunday sharoitda aralash status haqida gapiriladi. U yozdiriladigan va erishiladigan statuslar elementlaridan iborat, masalan, ishsiz statusi, agar o'z xohishi bilan emas, balki ishlab chiqarishni ommaviy qisqartirish, iqtisodiy krizis natijasida olingan bo'lsa. Shunday qilib aytilganlarni umumlashtiramiz: status bu - guruh yoki jamiyatdagi individning o'rni, shuning uchun shaxsiy va sotsial statuslar mavjud. Ulardan tashqari asosiysi mavjud (*tu bilan siz o'zingizni solishtirasiz*), yozdiriladigan (*sizga nazorat qilinmaydigan sharoitlar bilan berilgan*), erishiladigan (*tanlov asosida*) va aralash. Yakunida asosiy statuslar turini ajratamiz:

- sotsial status - yozdiriladigan status
- shaxsiy status - erishiladigan status
- asosiy status - tug'ma status
- aralash status - status yig'indisi.

Aytib o'tilganlar bilan inson jamiyatdagi statuslar yig'indisi tugamaydi. Yozdiriladigan, erishiladigan, aralash, sotsial, shaxsiy statuslar hamda kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, demografik, diniy va qarindosh statuslari asosiy statuslar turiga kiradi. Ulardan tashqari ko'plab epizodik, asosiy

bo'lmagan statuslar mavjud; yulovchi, o'tib ketayotganlar, kasal, guvoh, demonstratsiya qatnashchisi.

Insonda asosiy (ular hayotida asosiy narsani aniqlaydi) va asosiy bo'lmagan (ular hulk detallariga ta'sir qiladi) statuslar mavjud. Birinchilari ikkinchilaridan farq qiladi. Vaqtning hech qaysi davrida inson status yoki statuslardan tashqari mavjud emas. Agar u bir bo'linni tark etsa, unda albatta boshqasida paydo bo'ladi. Aynan shu vaqtda bir odamda faqat bo'lishi shart emas. Ular juda ko'p. Biz tasavvur qilgandan ko'proq. Har bir status ortida doimiy yoki vaqtinchalik asosiy yoki asosiy emas - katta sotsial guruh yoki sotsial kategoriya turadi. Injenerlar, konservatorlar, erkaklar real guruhlarini tashkil etishadi. Hamma kvartirantlar, yulovchilar, uy-joy olishga navbatda turganlarning barchasi nominal guruhlarini tashkil etadi yoki statistik kategoriyalarini anglatadi. Ular o'zaro hulk-atvorini moslashtirishmaydi va o'zaro ta'sir qilishmaydi. Ular statistikaning obyekt.

Har qanday maqom rollar yig'indisidan iborat. Rollar - huquq va majburiyatlar yig'indisidan hosil bo'lib, jamiyat muayyan maqom atrofida mustahkamlaydi. Rollar tushunchasi ijtimoiy o'zaro aloqalar jarayonida muntazam va uzoq davr maboynida kishilarning hulk-atvorida muayyan stereotiplarni shakllanishi bilan izohlanadi. Aniq olingan invididda qator rollar bo'ladi, shu bois muayyan rollar bu butun hulk atvorning bir qirasi xolos. Rollar tushunchasi kutilma (ekspektatsiya)lar, rolli ziddiyatlar, rolli tanglik, rollar to'plami kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liq. Ushbu tushuncha R. Linton antropologiyasida shakllangan va keyinchalik D. Mid va J. Moreno tomonidan takomillashtirilgan.

Ijtimoiy rollar nazariyasining ishlab chiqilishida T. Parsonsning xizmati katta. Uningcha ijtimoiy olam - o'zaro aloqadorlikdagi maqomlar va rollar tarmog'idir. Ularning doirasida shaxs muayyan rollarni bajaradi, har bir maqom uchun turlicha kutilmalar biriktirilgan. Maqomlar o'zaro munosabatlar nuqtai nazaridan o'zaro tafovutlanadigan ijtimoiy komponentlarni shakllantiradi. Ekspektatsiya me'yorlar, qadriyatlar, tartib-qoidalar tomonidan shakllantiriladi. Ijtimoiy olam tuzilmasi xuddi shunday turli-tuman kutilmalar orqali belgilanadi. Bunda shaxs quyidagi turlicha rollarni bajaradi:

1) Begilab qo'yilgan rollar - bu jamiyat tomonidan ilgari surilgan talablar, me'yorlar, tartib-qoidalaridan iborat.

2) Subyektiv rollar - subyektiv rollar - shaxsiyatga tegishli faoliyat, tafakkur, baholashlarning tavsifi.

3) O'ynaladigan rollar - munosabatga qarab kutilmalar.

T. Parsons funksional yondashuv asosida ijtimoiy rollarni tahlil qiladi, uning fikriga ko'ra shaxsning alohida hatti-harakatlari rollar tufayli yaxlit tizimga kirishib ketadi. Rollar maqomning funktsiyalari sifatida begilanadi. U shaxsni jamiyat tizimosti sifatida ta'rifladi. Uning hatti-harakatlari moslashuvchanlik, ijtimoiylashuv va ijtimoiy nazorat bois yuzaga keladi. Shaxs hatti-harakati tufayli jamiyatda o'zaro munosabatning barqaror modellari bo'lgan institutlar shakllanadi. Samarali o'zaro munosabat etarli miqdorda aktorlarni talab qiladi, ushbu g'oyani rivojlantirgan J. Moreno har bir maqomga biriktirilgan kutilmalar borligi va ular kishining hulk-atvorini belgilashini aytadi. Turli kutilmalar ijtimoiy tuzilmalarni shakllantiradi.

1. munosabatlar, me'yorlar va talablar doirasidagi kutilmalar;

2. imo-ishora, ta'sirlanish, hissiyot, hulk-atvor shaklida ramziy kutilmalar aktorlari, individlari;

3. o'z maqomi va o'rniga ega bo'lgan shaxslardan iborat auditoriyaning kutilmalari.

Ijtimoiy olamning tuzilmasi xuddi shunday turlicha tartiblangan kutilmalardan hosil bo'ladi, ular o'rtasidagi ziddiyatlar rolli konfliktlarni shakllantiradi. Bunda asosiy sabab, kishida bir-birini istisno qiluvchi talablarini bir paytda qo'yilishi sanaladi.

Inson uchun ikki xil qarama-qarshiliklar mavjud:

1. Fikrlarning, so'zlarning va harakatlarning.

2. Ehtiyojlar, qadr-qimmatlar va motivlarning.

Ikkalasi bizning ichki dunyomizga qarashli, biroq qarshi kelishuvlarning boshqa turlari ham mavjud. Ularning bir individning guruh yoki jamiyatdagi tashqi holatini tasvirlab beradi. U statuslarning mos kelmasligi deyiladi. Individ ko'plab statuslarga ega va ko'plab sotsial guruhlariga tegishli. Ularning o'rnini jamiyatda bir xil emas. Tijoratchilar ishchi yoki santexniklardan ko'ra yukoriq belgilanadi; erkaklar ishlab chiqarishda ayollardan ko'ra ko'proq sotsial og'irlikka ega, asosiy millatga

tegishli bo'lish, milliy kamchilikka tegishli bo'lish degani emas. Jamiyatdagi fikr tug'iladi, og'zaki bir-biridan o'tadi, tasdiqlanadi. Lekin hech qanday hujjatlarda statuslar va sotsial guruhlar ierarxiyasi registratsiya qilinmaydi. Bunday ierarxiyadagi o'rta tabaqa (rang) deb ataladi. Yuqori, o'rta va past tabaqa haqida gapiriladi. Ierarxiya bir jamiyatning ramkasida har xil huquqlari orasida bo'lishi mumkin (unda u guruhlararo deyiladi) va bir guruh ramkasida individlar orasida bo'lishi mumkin (unda uni guruh orasidagi deb ataladi). Va bu erda odamning o'zini xuddi o'sha tabaqa termini bilan belgilanadi. Statuslarning mos kelmasligi guruhlararo va guruh orasidagi ierarxiyaning qarama-qarshiligini tasvirlab beradi. Li ikki vaziyatda paydo bo'ladi;

- individ bir guruhda yuqori tabaqani ikkinchisida esa past tabaqani egilganda;

- bir statusning huquq va majburiyatlari ikkinchisining huquq va majburiyatlarining bajarilishiga halatit berganda.

Yuqori to'lanayotgan bankir albatta oilada ham yuqori rang (tabaqa) egasi hisoblanadi. Chunki, bu odam oilaning maddiy to'qligini ta'minlab beradi. Lekin bundan uning boshqa guruhlarda ham, ya'ni do'stlari orasida qarindoshlari birga ishlaydiganlari orasida yoki dam olish kunida birga yuguruvchilari orasidagi tabaqasi ham yuqori bo'lishi kelib chiqmaydi.

Ayol kishining an'anaviy iqtisodiy statusi - uy bekasi bo'lishi statusiga industrial davr yana bir status qo'shadi, ishchi bo'lish. Ammo, eski va yangi statuslar tezda bir-biri bilan qarama-qarshilikka keldi. Axir ikkala rolni bir xilda effektiv va baravar bajarish mumkin emas. Har bir bir necha vaqtni va katta malakani talab qiladi va baribir ularning ikkalasini baravar olib borishga erishildi. Yaxshi ona roli statusi va effektiv ishchi statusini baravar olib borish ancha mushkul, hamda yaxshi xotin va effektiv ishchi statuslarini baravar olib borish mushkul. Ishlab chiqarishga zarur bo'lgan vaqt bolalar turbiyasi uchun ketgan vaqtni olib qo'yadi. Shunday qilib, "Ishchi" yangi statusi uchta eski: uy bekasi, ona, xotin statuslari bilan qarama-qarshilikka uchradi.

Xullas, xulosa qilib aytsek: insonlarning ba'zi statuslari o'zaro mos. boshqalari esa qarama-qarshi. Buni statuslarning mos tushmasligi deyiladi: yuqori tabaqa bir sotsial guruhda, past o'rta - boshqasida.

Statuslar to'g'risidagi - to'g'ri sotsial munosabatlarga kirishmasa ham, faqatgina ularning yurituvchilari orqali kirishsa ham, ular sotsial munosabatlarni xarakteri va mu'nosini asosan aniqlab beradi. Inson olimga qaraydi va hoshqa odamlarga o'z statusiga mos ravishda munosabatlarda bo'ladi. Kambag'allar boylarni ko'ra olmaydilar. Boylar esa kambag'allarni mensimaydi. Professional tergovchi uylamagan holda, insonlarni potensial jinoyatchilar, qonunga bo'ysunadiganlar va guvohlarga bo'ladi. Insonning siyosiy, diniy, demografik, qondosh-qarindosh, iqtisodiy, professional statuslari insonlarning sotsial munosabatlarining intensivligini, doimiylikni, yunalishlarini va mu'nosini aniqlab beradi. Agar siz sizning begona yoki notanish bilan munosabatingiz qanday bo'lishini bilmoqchi bo'lsangiz siz ularning statuslari mazmunini bilishingiz kerak.

Status shu odam aniq yoki noaniq, doimo yoki vaqtinchalik ta'qib qilib, himoya qiladigan qiziqishini aniqlab beradi. Tijoratchi sizni mijoz deb, sotuvchi - sotib olishi mumkin bo'lgan insonga qaragandek munomala qiladi. O'zaro munosabatlarning yashirin motivi shunday. Sizga bo'lgan qiziqish munosabatlaringizning davomiyligi va intensivligi o'sha boshqa insonning siz unga u kutgan narsani bera olmayotganingizni qanchalik tez tushunishi bilan aniqlanadi. Albatta haqiqiy qiziqishni to'g'ridan to'g'ri ifodalamaydi. U uni namunal xulq qoidolari bilan berkitadi.

Shunday kilib aytilganlarni umumlashtiramiz: aynan statuslar insonlarning o'zaro munosabatlarining (*shaxslararo, sotsial*) xarakterini, mazmunini, davomiylikni va intensivligini aniqlab beradi.

Sotsial rol - statusga mo'ljallangan o'zini tutish modeli. Uni hoshqacha aniqlasa bo'ladi. Konkret statusga kiritilgan huquq va majburiyatlarining bajarishga yo'naltirilgan o'zini tutishning shablon ko'rinishi.

Bankirdan ahvoldagilar o'zini tutishining bir ko'rinishini, ishsizdan esa umuman boshqasini kutishadi. Sotsial normalar - o'zini tutishning belgilangan qoidalari statusni emas, aynan rolni aniqlab beradi. Rolni yana statusning dinamik tomoni, deb atashadi.

Nazorat savollari

1. Status deganda nimanı tushunasiz?
2. Sotsial statuslarni fanda o'rganilishi xususiyatlari qanday?

3. Sotsial statuslarning to'kumlanishi qanday?
4. Sotsial rollarning ilmiy talqinlarini keltiring.
5. Sotsial status va rollarni ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishini ko'rsating.
6. Sotsial status va rollar uzviyligi nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Р. Мертон Социальная теория и социальная структура. Журнал Социе 1992 №2
 2. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура. // Социе - 1992. №11.
 3. Кравченко А.И. Социальная структура: статусы и роли. //Социально-политический журнал 1996, №2.
 4. П. Бурдье, Структуры, habitus, практики. //Современная социальная теория.
- Бурдье, Гидденс, Хабермас, Москва, 1995.

5.5. Destrktivlik va deviant (og'ma) xulq-atvor sotsiologiyasi

Reja:

1. Destrktivlik va og'uvchi xulq-atvor tushunchasi
2. Deviant xulq-atvorning sotsiologik nazariyalari.
3. Deviant xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi omillar
4. Deviant xulq-atvor regulatsiyanin psotsial nazorat mexanizmlari

Deviant so'zi - lotincha "deviatio" so'zidan olingan bo'lib, chekinish, buzilish degan ma'noni anglatadi. Deviant xulq-atvor - mavjud jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisadir.

1. Deviant xulq-atvortushunchasi orqali quyidagilarni anglash mumkin:

Insonning mavjud jamiyatdagi rasmiy jihatdan qabul qilingan yoki qaror topgan me'yorlari, ya'ni "ruiiy sog'lomlik, huquqiy, madaniy yoki axloq me'yorlari"ga mos kelmaydigan xatti-harakatlar.

2. Mavjud jamiyatdagi rasmiy jihatdan qabul qilingan yoki qaror topgan me'yorlariga (*standart* va *shablonlar*) mos kelmaydigan inson xatti-harakatlarining ommaviy shaklda ifodalanishi, ijtimoiy hodisa.

3. Deviant xulq-atvor ko'plab salbiy jihatlarni o'z ichiga qamrab olishi bilan tavsiflanib, diniy nuqtai nazardan bu holatlar "yovuzlik" ko'rinishida, tibbiyot nuqtai nazaridan "kasallik" simptomlari sifatida, huquqiy me'yorlar nuqtai nazaridan "jinoyat" ko'rinishida baholash kuzatiladi.

Tarixiy o'zgarish jarayonida jinoyatlar, axloqning buzilishi, zo'ravonlik bilan bog'liq, jamiyatga moddiy va ma'naviy zarar etkazuvchi xatti-harakatlar soni ortib bormoqda. Shu munosabat bilan deviant xulq-atvor sotsiologiyasi sotsiologiyaning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Deviant xulq - atvor jinoyatlar, o'z joniga qasd qilish, alkogolizm, giyohvandlik va jamiyatni beqarorlashtiruvchi, jamiyatga yoki shaxsga moddiy va ma'naviy zarar etkazuvchi boshqa xatti-harakatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Deviant xulq - atvor bu - tartibni, belgilangan me'yor va qoidalam, huquqiy qonunlarni buzuvchi, tartibsizlikka, ijtimoiy tuzilmalarning buzilishiga yoki odamlarning o'liniga va boshqa salbiy oqibatlarga olib keladigan ijtimoiy harakatdir.

Deviant, ya'ni me'yordan og'uvchi xulq-atvor insonning keng ko'lamdagi qilmishlarini o'z ichiga qamrab oladi. Og'ish holati va me'yorning buzilish xususiyatlaridan kelib chiqib uning uchta darajasini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ahloq va odob me'yorlaridan og'ish, xususiy deviant xulq-atvor;

2. Huquqiy me'yorlarning buzilishi, biroq bu holatda xulq-atvorning me'yordan og'ish uchalik sezilarli darajada bo'lmasdan, jinoiy javobgarlikka tortish darajasida bo'lmagan holatda aks etadi, sotsiologiyada bu ko'rinish delikvent (*no'musdat*) xulq-atvor tushunchasi orqali ifodalanadi.

3. Huquqiy me'yorlarning jiddiy tarzda buzilishi jinoyatchilikka oid yoki kriminal xulq-atvor hisoblanadi.

Ushbu ko'rinishda, jamiyatda omma tomonidan me'qullanmaydigan barcha xulq-atvor me'yorlaridan og'ish holatlari deviant xulq-atvor sifatida belgilanadi.

Hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida deviant xulq-atvor masalasiga qiziqishning ortishi kuzatilmoqda. Deviant xulq-atvorning ilmiy jihatdan

o'rganilishi kriminologiya, psixopatologiya, sotsiologiya, ijtimoiy ish, pedagogika sohalarida amalga oshiriladi¹.

Platon o'z davrida insonlarning turli xil xulq-atvorlarini izohlashga harakat qilgan. Og'ma xulq-atvor sifatida yaxshi-yomon, dangasa-mehnatsevar, kambag'al va boylar holati deyarli bir xil darajada qayd qilinadi. Bu ko'rinishdagi xulq-atvorning o'rtacha me'yoriy darajadan og'ishlari ijobiy va salbiy jihatlari bilan jamiyatning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi qayd qilinadi.

Deviant xulq sotsiologiyasining asoschilaridan biri E.Dyurkgeymdir. Uning "O'z joniga qasd qilish" asari bugungi kunda ham o'zining ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan. 19-asrning oxirida Evropada o'z joniga qasd qilishlar soni ko'paydi. 18-asrdan boshlab o'z joniga qasd qilish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda, irsiyat, irq va ruhiy kasalliklar o'z joniga qasd qilish sabablari sifatida o'rganilmoqda. Dyurkgeym o'z joniga qasd qilishni o'rganishda o'zining nazariy va uslubiy g'oyalariidan foydalanadi. Statistik ma'lumotlarni o'rganib chiqib, u o'z joniga qasd qilish individual psixologik motivlarning natijasi emas, balki shaxsdan tashqari ijtimoiy sabablar natijasidir, degan xulosaga keladi. Dyurkgeym o'z joniga qasd qilish bir necha omillarning "o'zgaruvchilar" ta'siri bilan bog'liq degan xulosaga keladi va ular quyidagilardan iborat: diniy, iqtisodiy, oilaviy, siyosiy, ijtimoiy va milliy. Tadqiqotlar natijasidan kelib chiqib E. Dyurkgeym o'z joniga qasd qilishning quyidagi turlarini belgilaydi:

egoistik - jamiyat bilan aloqalarni buzish, o'ta individualizm;

altruistik - g'oya, shaxs yoki jamoaga to'liq integratsiya;

anomitik - ijtimoiy inqirozlar, yoriqlar, moslasha olmaslik, jamiyat bilan aloqani yo'qotish;

fatalistik - guruh tomonidan nazorat qilish, ortiqcha tartibga solish, cheklovlar. Dyurkgeym o'z joniga qasd qilish sabablarini ijtimoiy va tabiiy tengsizlik, kapitalizmning "kasalliklari" (*anomiya*) deb hisoblaydi hamda buning oqibatida bankrotlik, nizolar, ishchi kuchining degradatsiyasi vujudga keladi.

Dyurkgeym tomonidan keltirilgan g'oyalardan yana biri - sezilarli ta'sirga ega deviasiya sotsiologik nazariyasini tuzishda yo'naltirilgan

nuqta vazifasini bajaradi. Bu g'oya - *anomiya* g'oyasi hisoblanadi. Bizga ma'lumki, bu tushuncha bilan "ijtimoiy munosabatlarda boshqaruvdagi me'yorlarning tutgan o'rining pasa'yishi" ko'rinishidagi ijtimoiy vaziyat tavsiflangan. Dyurkgeym ta'kidlanishicha, ko'p holatlarda deviasiyalar (jumladan, uning o'z joniga qasd qilish bilan bog'liq holatlarida) aniq tarzdagi ijtimoiy me'yorlarning mavjud emasligi natijasida yuzaga kelishi kuzatiladi. Ushbu holatda "tartiblarga bo'ysinish talab qilingan holatda, ko'pchilikning bu holatga kam rozilik bildirishi holatlarida qayta tashkillanishning umumiy holati yoki anomiya chuqurlashadi".

Ushbu g'oyaga tayangan holatda Robert Merton tomonidan deviasiyaning anomik kontsepsiyasi ishlab chiqilgan. Uning ta'kidlanishicha, soxlagan turdagi deviasiyaning asosiy sababi institutsional madaniy maqsadlari va ushbu maqsadlarga erishishda ijtimoiy ma'qullangan vositalarga ega bo'lish o'rtasidagi uzilish holatlari yuzaga kelishi bilan bog'liq. R.Mertonning fikriga ko'ra ko'p sondagi ijtimoiy struktura elementlari orasidan eng muhim ikkitasini ajratib ko'rsatadi.

Birinchisi - bu ma'lum bir jamiyatning madaniy maqsad va manfaatlari hisoblanib, bu holat butun jamiyat uchun qabul qilinuvchi yoki uning alohida qatlamlari uchun, ular tomonidan ijtimoiy muvofiq (Shu sababli institutsional deb nomlanuvchi) deb topilgan "qonuniy" maqsadlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi element ijtimoiy muvofiq deb topilgan vositalarni aniqlaydi (maqsadlarga erishish usullari), shuningdek ularning qo'llanilishini nazorat qiladi. "Mening asosiy gipotezam, - deb ta'kidlaydi u, - ayna ushbu holatda o'z aksini topadi, ya'ni og'uvchi xulq-atvor ijtimoiy nuqtai nazardan olib qaralganda simptom singari, madaniy jihatdan kelishilgan tarzdagi yozilgan qaydlar va ularning amalga tadbiq etilishidagi ijtimoiy strukturaga oid vositalar o'rtasidagi mutanosiblik sifatida qaralishi mumkin".

Xorijiy tadqiqotchilar - Klages, Merton, Smelzer, Shibutani, Shuessler va boshqalar tomonidan deviant xulq-atvor ijtimoiy me'yorlar va kutilayotgan holatlar bilan mutanosiblik yoki nomutanosiblik asosida aniqlanishi ta'kidlanadi. O'z navbatida, ushbu jamiyat uchun kutilgan holatni qoniqtirmaydigan xulq-atvor bevosita deviant sifatida baholanadi. R.Merton Dyurkgeymning anomiya haqidagi g'oyalari rivojlantirar ekan, og'ishning sababi "madaniy maqsadlar va ularga erishishning ijtimoiy

¹Литова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения. / Социально-политический журнал. 1993 - № 1.

tomonidan rasdiqlangan vositalari o'rtasidagi tafovutda" deb hisoblaydi. U ijtimoiy tashkilotning roli, insonning o'zini o'zi anglash vositalarini ta'minlamaydigan ijtimoiy munosabatlarni tizimiga e'tibor qaratadi. Keyin ular rad etiladi va shaxsning ijtimoiylashuvi imkonsiz bo'ladi. Frommning fikricha, bunday vaziyatda odam sadoqat va jamiyatga munsublik tuyg'usini yo'qotadi, g'urub bilan, o'zi bilan o'xlikni yo'qotadi, aloqalarni o'rnatish zaruriyatini yo'qotadi, yolg'izlik va hejonatlashish tuyg'usini boshdan kechiradi. Demak, devyatsiya, mohiyatni ma'naviy-axloqiy olamning pastligi, axloq, huquq me'yorlaridan chetga chiqish, jamiyatdagi deformatsiyalangan munosabatlardan kelib chiqadigan qadriyat yo'nalishlarini buzilishining namoyon bo'lishidir. Deviant xulq-atvorni o'rganishga sotsiologik yondashuv insonning ma'naviy dunyosiga chuqurroq kirib borish jarayonlarida qarant-qarshiliklarni izlashdan iborat.

Ijtimoiy tizimlarning vazifasi davomida insonning faoliyati undan ajralmagan holatda qayd qilinib, ijtimoiy o'zgarishlar deviant xulq-atvor shaklida, ya'ni tabiiy ravishda va talab qilingan tarzda xulq-atvor me'yorlaridagi og'ishlar shaklida amalga oshishi mumkin. Bu holatlar individual taqibuning kengayishiga xizmat qilishi bilan bug'liq. Insonlarning ruhiy - jismoniy, ijtimoiy madaniy, ma'naviy - ahloqiy va ularning xulq-atvoridagi holatlar hevosita jamiyatning rivojlanish shartlari, ijtimoiy taraqqiyotning amalga oshirishini belgilab beradi¹.

Deviant xulq-atvorni me'yorlar haqida tushunchaga ega bo'lmasdan turib aniqlash mumkin emas. Tibbiyotda me'yor - bu butunlay sog'lom insonni anglatadi; ijtimoiy hayotda esa - jinoyatchilikning mavjud emasligini ifodalab beradi. Shundaydek funktsional (individual) me'yorlar individning yakkaligiga e'tibor qaratilishi asosida qabul qilinadi, biroq bu holat ko'pchilik insonlarda mavjud bo'lgan qandaydir umumiy xususiyatlarni o'zida aks ettirmaydi².

Ijtimoiy me'yor - bu xulq-atvor bo'lishi shart emas, balki me'yoriy xulq-atvorni aks ettirishi talab qilinadi, ya'ni - bu shunchaki oddiy nisbatan ko'p uchraydigan namunalardan iborat emas. Bu tushuncha asosan ijtimoiy ekspektatsiyaga (kutishlar) tegishli bo'lib, "to'g'ri" yoki

"mutanosiblikdagi" xulq-atvorni belgilab beradi. me'yor tushunchasi orqali qandaydir qonuniyatlarning mavjudligi, o'zida kelishuv va qayd qilishlar belgilarini aks ettirishi, ya'ni qandaydir talablarni bajarish yoki aksincha qandaydir aloqonuniy xatti-harakatlarni ta'qiqlashni ifodalab beradi va "me'yor" quyidagi holatlarni o'z ichiga oladi:

1. O'racha, barqaror va massadan chiqib ketmaslik holati;
2. Atrof - muhitga ko'proq moslashuvchanlik xususiyati.

Ijtimoiy me'yor ma'lum bir aniq jamiyatning tarixiy rivojlanish jarayoni davomida qaror topgan choralar, chegaralar, ruxsat etilish intervali (erkin va majburiy) xulq-atvor asosidagi insonlar va ijtimoiy guruhlar va ijtimoiy tashkilotlarning faoliyatini ifodalab beradi. Biologik va fizik jarayonlarning tabiiy me'yorlari ijtimoiy me'yorlardan farq qilib, jamiyat faoliyati davomida insonlarning obyektiv xatti-harakatlari va bu holatlarning ongda adekvat va siqilgan tarzda aks etishi qonuniyatlari sifatida tarkib topadi.

"Delikvent xulq-atvor" tushunchasi huquqiy va ijtimoiy me'yorlarning claricha darajada buzilishlarini ifodalab beradi. Delikvent xulq-atvor - huquqiy me'yorlarni buzish nuqtai nazaridan jinoyat kodeksi bo'yicha jazoga tortilmaydigan holat bo'lib, kichik bezorilik, magazindan oziq-ovqat mahsulotlarini kam miqdorda o'g'irlash, og'ir tan jarohatlari etkazmagan holatda janjallashish, aldash va hokozolardan tashkil topadi. Kriminologiyada bu holat yoshlar ommasiga tegishli (*o'smirlilik davrida*) huquqbuzarlik sifatida tavsiflanadi, bu holat yoshlar orasida ayniqsa 12 yoshdan 20 yoshgacha oraliqda (*ko'proq erkak jinsida*) yoshlarning qonunbuzarlik darajasi yuqoriligi va sud, ma'muriy jazolashda yuqori darajada o'r'in tutishini belgilab beradi.

Deviant xulq-atvor bo'yicha tadqiqotlarda ko'pgina holatlarida gurtli tarkibiga turli xildagi xulq-atvor shakllari ya'ni - giyohvand moddalarni qabul qilishga nija qo'yishdan, futbol musobaqasida bezorilik qilishgacha hatto sehrgarlik, jodugarlik bilan shug'ullanish kabilar ham kiritilib, bu xulq-atvor shakllariga deviantlik yoki delikventlik yo'lig'i yopishtiriladi. Hozirgi zamon sotsiologiyasida huquqbuzarlik bilan bir qatorda - buzg'unchilik ham qo'llaniladi. Bu o'zini yoki atrof-muhitni, oila, o'qish, ish va boshqalarni yo'q qilishga olib keladigan deviant xatti-harakatlarning turi. So'nggi yillarda O'zbekistonda yet malfura va buzg'unchi xulq-atvor

¹ Mazkur il. ilomlarning muhimlik muhimliklarida : G'urub-hayot muhimliklarida, 1996 - M.2

² Tufayilov A. B. 4 yosh gacha bo'lgan bolalar o'rtasida, M., 1993

standartlariga keng yo'l ochilishi bilan bog'liq katta o'zgarishlar ro'y berdi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qiyodivandlikning sabablari koordinatalarning ichki me'yoriy qiymat tizimining shakllanmaganligi, ma'naviyatning pastligi va bo'shligi, qiymat yo'natishidagi huzilishlarga olib keladi.

Deviant sosiologiyasi xulq-atvorning an'anaviy kriminologiyada qonun yo'li bilan ta'qib qilinishga qaraganda nisbatan keng ko'lamdagi, bir jinsli bo'lmagan kategoriyalarini tadqiqot obyekti sifatida qabul qiladi. Deviant xulq-atvorning turlari, sabablari va ijtimoiy omillari motivlarini, shuningdek deviant xulq-atvorni umumiy o'rganish sohasida ko'plab sosiolog mutaxassislarning jalb qilinish holati ehtimol ijtimoiy tadqiqotlarning boshqa sohasida kuzatilmaydi. Bu ko'rinishdagi qochib bo'lmaz vaziyat sharoitida deviant xulq-atvor bo'yicha kuzatiluvchi buziluvchi ijtimoiy me'yorlar turli xil jamiyatlar tarkibida sezilarli farqlanishlarga ega hisoblanadi va har bir tadqiqotchi o'z jamiyatining a'zosi sifatida faqat o'z jamiyati uchun xos me'yorlarni tasiflaydi. ushbu ko'rinishda ularning fikrlari, qarashlari o'rtasida umumiy bog'liqlikni topish qiyinlashadi.

Zamonaviy kontsepsiyalardan biri - yorliqlarning (tamg'a) yopishtirish nazariyasi hisoblanadi. Sosial strukturalar va sosial nazorat ta'siri natijasi ekanligini anglatadi. Bu nazariya quyidagi ikki holatga asoslanadi. Birinchisi deviant xulq-atvor shunchaki me'yordan chetlashishlarni ifodalab qolmasdan, balki unga deviantlik kategoriyasiga tegishli yorliq osilgan bo'lsa xohlagan haqiqiy xulq-atvorni aks ettirishi ko'rsatib o'tiladi. Deviasiya tarkibi harakatning o'zini emas, bu ta'sirlarning boshqa reaksiyalardagi aks etish darajasini ifodalaydi. Ikkinchi holat tasdiqlashicha, yorliqlarning yopishtirilishi deviasiya hosil bo'lishini yoki tarqalishini keltirib chiqaradi. Deviant xulq-atvor egasining ijtimoiy reaksiyasi rakroriy deviasiyaga sabab bo'ladi, natijada deviant o'z mavqei qabul qilishi yoki o'zining deviant odam sifatidagi rolini aniqlab olishi qayd qilinadi. Yondashuvning o'ziga xosligi shundaki, u jamiyat tomonidan o'z a'zolarining xatti-harakatlarini nazorat qilish ko'rinishida aks etuvchi ijtimoiy ayblovl ko'rinishida deviasiyaga diqqatini jalb qiladi.

Agar o'smir jinoyat qilishda ayblanib hibsga olinsa, bu holat uning kelgusidagi hayotiy faoliyatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin. Buni turli xil yo'l bilan amalga oshirishi mumkin. Bu ko'rinishdagi ta'sirlardan biri - natijaviy tavsifga ega hisoblanadi: oldin o'zini boshqalar singari his qiluvchi kishi endi o'zini boshqalardan farqli xususiyatlarga ega, deb hisoblay boshlaydi. Endi unga jinoyatchi yorlig'i osiladi, yoki unga jinoyatchi - o'smir yorlig'i yopishtiriladi, uytiish mumkinki, yorliq yordamida bu ko'rinishdagi o'smirlar osonlik bilan jinoyatchilik to'ralari to'riga tushib qoladi. Bu yo'lda ular bir qadam his - tuyg'ularni mustahkamlaydi, natijada ular o'zlarini boshqalar singari me'yoriy ehtimolliklarini qabul qila boshlaydi. Ayni holatlarda bu ko'rinishdagi jarayon stigmatizatsiya, deb ham nomlanadi. Bu nazariyaga ko'ra, deviant xulq-atvor uning egasi tomonidan shaxsiy fikriga ko'ra jamiyada ushbu ko'rinishdagi boshqa a'zolar singari xususiyatlarga egaligi ko'rinishida qabul qilinadi. Insonga deviant tamg'asi (*marka*) yopishtirish amalga oshiriladi.

Bunda stigma tanada bo'lishi mumkin (*defekt yoki noqur'atlik*), individual tavsifga ega bo'lishi mumkin (*bevoqolhezlikka moyillik*) va ijtimoiy jamoaviylik asosida amalga oshishi mumkin (*irg yoki urug*). Boshqacha aytganda, deviasiya - bu o'ziga xos tamg'a hisoblanadi, bu tamg'aga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar jamiyada kam himoyalangan guruhlariga o'z ta'sirini ko'rsatishi, hokimiyatga intilishi orqali boshqalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Amerikalik sosiolog R.Kollinz tomonidan "yorliqlarning yopishtirilishi" kuchli ta'siri ostida yuzaga keluvchi ijtimoiy vaziyatlar ifodalab berilgan: Ta'kidlanishicha, jamiyada barcha insonlar qonunlarni buzadi. Biroq, ularning ayrimlari qo'lga tushadi, ayblanadi va ularga tamg'a yopishtiriladi va ular to'laqonli jinoyatkorlarga aylanadi. Agar jinoyatchilar sud orqali yoki qamoqxona orqali o'tkazilsa, u holatda ularning kelgusida bechora, qora kimsalarga aylanishi ehtimolli darajasi ortadi yoki qandaydir boshqacha yo'l bilan kimlarningdir "ijtimoiy noana'gul", "ijtimoiy ta'qiqlangan" hisoblanuvchi g'oyalari ta'siri ostiga tushib qoladi, bu kishilar qamoqqa olingan yoki sudlangan turidagi kimsalarga aylanishi ehtimoli ortadi.

Kollinz jamiyada jinoyatchilikning mavjudligi holati radikal *mutasoihi* holatda izohlanadi. Uning ta'kidlashicha, ko'p holatlarda jinoyatchilarni politsiya xodimlari emas, balki qonunning o'zi ham yaratib qo'yishi mumkin. Misol sifatida muallif tomonidan "qurbondarsiz jinoyatlar" deb nomlanuvchi ayrim turdagi holatlar keltirib o'tiladi. Ko'pgina jinoyatlarda ma'lum bir aniq aks etuvchi qurbonlar, jabrlanuvchilar qayd qilinadi. Biroq, ayrim cheklangan sondagi jinoyatlar ham mavjudki, ularda odatda qurbonlar qayd qilinmaydi, ayrian holatlarda bu turdagi jinoyatlar "xizmat dairesidagi" jinoyatlar deb ham nomlanadi. Ular tarkibiga jumladan, giyohvandlik moddalarini qabul qilish, qimor o'yinlari va foliishaboqlik kabilar kiritiladi. Bu jinoyatlar haqida "jabrlanuvchi" odatda qonunni himoya qiluvchi organlarga hech kimga arz qilmaydi, aksincha jinoyatdan o'z manfaatlarini *qidiradi (yoki boshqacha aytganda bunga harakat qiladi)*, har ikkala tomon foydalanadi: natijada jinoyatchi va jabrlanuvchi o'zlari ochrashishga roziлик bildiradi. Muallif tomonidan etarlicha vaziyatni ochib beruvchi misollar keltiriladi, masalan: shaxslar tomonidan giyohvand moddalarni saqlash va solish ko'rinishida tarqatish tegishli qonunlar bilan ta'qiqlanishiga qadar jinoyat hisoblanmagan. Jamiyat va davlat organlari bu holatlarni tegishli jinoyat sifatida qayd qilgan. Hozirgi kunda paradoksal holatda giyohvand moddalarni solish bilan shug'ullanuvchilar tomonidan ularning saqlash va tarqatish orqali yashirincha daromad ko'riladi, giyohvand moddalarning qonuniy tarzda tarqatilishi esa ularni juda katta daromaddan mahrum qiladi.

Shuningdek, sosiologlar tomonidan radikallik darajasi kam bo'lmagan ko'plab xulosalar keltiriladi. Bu holat Dyunkgeym tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy birdamlik nazariyasiga asoslaniladi. Bu holatda sosiologlar tomonidan ta'kidlanishicha, deviansiya va jinoyatchilik jamiyatda unuman olganda talab qilingan holat hisoblanadi, bu holatlar o'z zinatiga juda muhim hisoblangan funksional yuklamani qabul qiladi, buning natijasida ijtimoiy integratsiya jarayoni obyektiv tarzda kuchaytirilishi amalga oshiriladi.

Bu ko'rinishdagi integratsiya kam yoki ko'p darajada birlikdagi psixologiyadan kelib chiqadi, ya'ni jamiyatning "me'yoriy" qismi tomonidan u yoki bu a'zolaniq umumqabul qilingan me'yornlarni buzishi

asosida deviant xatti-harakatlarining muhokama qilinishi ko'rinishidagi holatdan kelib chiqadi. Umumiy birlik hissi umumqabul qilingan muhokama marosimalari asosida kuchaytiriladi *(aynan ushbu ko'rinishdagi marosimlar xususiyatlari deyarli sohilagan sind majlisi davomida qayd qilinadi)*. Faqat dindorlardan tashkil topgan jamiyada ham boshqa dindorlarga nisbatan xatti-harakatlari bilan me'yoriy holatlardan sezilarli ehtilashuvchi xususiyatlarga ega, ya'ni jinoyatga yo'l qo'yuvchi kishilar topiladi. Boshqacha aytganda, dindorlar ham o'zlarining asosiy hisoblangan, alohida diniy qoidalar va tartiblariga ega hisoblanadi va kimki bu tartiblarga rioya qilmasa, jazoga tortilishga harakat qilinadi vaziyatni dramatik ruhda aks ettirish, shu yo'l bilan tegishli qoida va tartiblarning ahamiyatini, ularga rioya qilish talab darajasi oshiriladi. Jamiyatdan ajratilgan, haqoratlangan yoshlar diniy ekstremizm va terrorizmining manbai bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy xarakatlar davrida va islohotlar amalga oshirilishi davomida bu xulq-atvor turi ommaviy xususiyatga ega hisoblanadi. Biroq, bu uzoq vaqt davom etmaydi, islohotlarning samarali tarzda amalga oshirilishi sharoitida *(bu holat yangi ijtimoiy va madaniy me'yorlar o'rnatilishi, yangi institutlarning qaror topishini anglatadi)* uning tarafdorlari, ya'ni oldin dissidentlar bo'lgan kishilar o'z deviant xulq-atvorini to'xtatadi va "me'yoriy" holatga o'tishi kuzatiladi. Ijtimoiy qayta o'zgartirishning natijalari samarasiz yakunlangan sharoitlarda esa jamiyatning o'zgartirilishi, eski ijtimoiy me'yorlarning tarafdorlari hisoblangan ko'pchilik a'zolari narozilik harakati tarafiga o'tishi, konformistlarga aylanishi amalga oshadi.

Barcha "xatar" guruhlari uchun deviant xulq-atvorning umumiy sabablar quyidagi omillar sanaladi:

1. Ijtimoiy tengsizlik. Zamonaviy sosiologiyada so'zsiz ravishda, YA.I.Gilinskiyning tutgan pozitsiyasi katta qiziqish uyg'otadi, ya'ni u jamiyatda deviansiyaning asosiy sabablaridan biri ijtimoiy tengsizlik mavjudligi, rudi xil ijtimoiy guruhlar ehtiyojlarining qondirilishi o'rnasida yuqori darajadagi farqlanishlar mavjudligi deb hisoblagan. Deviant xulq-atvor shakllanishi sabablari kompleks tarkibini tashkil qiluvchi ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishdagi qarana - qarshiliklar, ziddiyatlar taraxiyasi tarkibida sezilarli darajadagi ziddiyatli holat bir xil darajada o'sib boruvchi

ehtiyojlar va ularning qondirilishi imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik qayd qilinishi, indvidlarning ijtimoiy tutgan o'rniga va ijtimoiy guruhlarning mavqeiga, ularning ijtimoiy struktura tarkibidagi o'rniga bog'liq holatda ularning ehtiyojlari qondirilishidagi farqlanishlar alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Umuman olganda, ijtimoiy hodisa sifatida deviant xulq-atvorning kelib chiqishi jamiyatda ijtimoiy tengsizlik asosida yuzaga keladi¹. Bu holat jamiyatda aholining katta qismini ijtimoiy jihatdan past darajada joylashishi, jumladan birinchi o'rinda yoshlarning jamiyatda tutgan o'rnining pastligi, jamiyatning boylar va kambag'allar qatlamlariga ajratilishi, ishsizlik, inflyatsiya, korruptsiya va boshqa salbiy holatlar rivojlanishi bilan yanada chuqurlashadi.

2. Deviant xulq-atvorning ma'naviy - axloqiy omili jamiyatning ma'naviy - axloqiy jihatdan past darajada rivojlanganligi, jamiyatda shaxsning tabaqalanishi, ruhiy va ma'naviy holatlarning e'tibordan chetda qoldirilish holatlarida namoyon bo'ladi. Deviasiyaning umumiy sabablardan biri sifatida "ijtimoiy rastlanish mavjud emasligi" ko'rsatib o'tiladi, bu holat indvidning obyektiv xususiyatlaridagi nomutanosiblik, uning xususiyatlari va ijtimoiylashish jarayonida ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rnini bilan bog'liq o'rtirilgan xususiyatlarida belgilanadi. Bunda uning tutgan o'rnini "past" yoki o'zining obyektiv imkoniyatlari asosida "yuqori" bo'lishi *(bevosita rahbarlik funksiyaga ega bo'lgan)*, shuningdek indvid jamiyatda rasmiy ijtimoiy strukturalardan tashqaridagi holatda *(sa'yog, tekimga va)* bo'lishi ham mumkin.

3. Ma'naviy axloqiy ma'yorlarning degnratsiyasi ommaviy alkogolizm rivojlanishiga, daydi - sa'yxoqlarning ko'payishi, giyohvandlikning keng yayilishi, "sotib olinuvchi muhabbat" avj olishi, zo'rovonlik va qonunbuzarlik holatlari kuchayishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

4. Atrofilagi muhitning deviant xulq-atvoriga nisbatan e'tiborsiz munosabada bo'lishi. Yosh deviantlar odada ma'naviy farovonlikka ega bo'lmagan oilalardan chiqishi kuzatiladi. Noqulay hayot sharoitlari va oiladagi nomuvofiq tarbiya, bilimlarni o'zlashtirish muammasi, o'qish davomidagi umadsizliklar atruf - muhit bilan munosabatlarga kirishishda

turli xil ziddiyatlarning yuzaga kelishi, salomatlikdagi turli xildagi psixofizik og'ishlar orz navbatida shaxs psixologiyasida inqiruz holatiga olib keladi va uning mavjudligi mazmunini yo'qqa chiqaradi.

Mahalla O'zbekistonda deviant xulq-atvorning oldini olishda ijtimoiy nazoratni amalga oshiruvchi muhim institut hisoblanadi. U kriminal xulq-atvorni tuzatishda muhim vosita sifatida ta'kidlaydi va uning yordamida jinoyatchilarni "ma'yoriy" jamiyat hayotiga qaytarish mumkinligini ta'kidlaydi. Qayd qilib o'tish kerakki, bir qator O'arb sotsiologlari tomonidan ijtimoiy nazorat masalasi deviant xulq-atvor ustida ishlash va uning ayniqsa tajuvuzkor shakllari namoyon bo'lishi sharoitida bu masalani hal qilishga katta o'tibor qaratilgan.

Ijtimoiy nazorat nazariyasining kengaytirilgan shakli Amerikalik sotsiologlar - E.Ross va R.Park tomonidan ishlab chiqilgan. Ross tomonidan bir tomondan ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga erishish usullarini qidirish va o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa u individual erkinlik masalasini ilgari suradi. U eng avvalo ijtimoiy qadriyatlarining internalizatsiyasi sharoitida ichki ma'naviy va ijtimoiy nazorat talab qilinishini ta'kidlaydi. Biroq, bir vaqtning o'zida barcha tashqi siyosiy nazoratning o'rib boruvchi ahamiyatini ham un oladi va maqsadga yo'naltirilgan tarbiya, din, jamoatchilik fikri, ijtimoiy va huquqiy cheklashlar ko'rinishidagi holatlarga tayanishni yoritib beradi. Deviasiyani bartaraf etish ikki tomonlama jarayondir: yuqoridan va pastdan, ya'ni hukumat va oila, yoshlarni o'rab olgan atrof-muhit, tomondan xolatni bartaraf etishga choratadbirlari izlash kerak.

Davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan yosh avlodni jismonan va ma'nan sog'lom etib voyaga etkazish, ularni Vatanga sadoqat ruhida, kelajagimizning munosib vorislari sifatida tarbiyalash, barmisoli yurtim istiqbol, Vatanim faxri, g'ururi, ittixori tuyg'ulari bilan tarbiyalab kamol toptirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu borada yurimizda bir qancha amaliy tadbirlar va muayyan ishlar amalga oshirilmogda.

Bundan tashqari, voyaga etmaganlar jinoyatlarini individual oldini olish faoliyatini huquqiy tarbiyaga soluvchi qonun hujjatlari orasida voyaga etmaganlarning ilk huquqbuzarliklari uchun, farzandlarining tarbiyasiga

¹Qadimov O.C. "Jamiyatning nazariyasi" - Toshkentda 1998 y. - 369.

salbiy ta'sir etayotgan otu-onalar, ularning o'rmini bosuvchi shaxslarning javobgarligini belgilovchi normalar ham tahlil qilingan. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 14-moddasi (voyaga etmaganlar javobgarligi), 30-moddasi (Ma'muriy jazo ko'llarining umumiy qoidalar), 247-moddasi (Voyaga etmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalarning vakolatlariga) ham tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida takliflar ishlab chiqilgan.

Yoshlar va o'smirlar orasida profilaktik chora-tadbirlarni takomillashtirishda tashkiliy tadbirlar, voyaga etmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarlik va jinoyatchilikning kelib chiqish sabablarini o'rganish hamda uning oldini olishga qaratilgan tadbirlar, voyaga etmaganlar ishi bilan shug'ullanuvchi komissiyalar faoliyatini takomillashtirishga doir tadbirlar, diniy ekstremist va terrorchi jinoyi guruhlarni ta'sirga oshirish qolish holatlarining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar belgilash etiborga molik. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 7-fevralda PQ-4166-sonli "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori imzolandi.

Ayni paytda huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha ko'plab jamoat tashkilotlari tashkil etila boshlangan, profilaktika va tarbiyaviy targ'ibat ishlari faol yuritilmoqda. Chunki bugungi globalashuv sharoitida ayrim odamlar jamiyatga zarar etkazadigan har qanday noto'g'ri xatti-harakatlarga ega bo'lib, ba'zi o'rinlarda o'zlari bilimgan holda hatto huquqbuzarlikka yo'l qo'yishadi, bu insonlarning huquqiy bilimsizligi sabab sodir etiladi. O'zbekistonning kelajagi bo'lgan yosh avlodni jismoniy sog'lom, aqliy etuk, axloqiy pok, manaviy boy, insonli, diyonmali qilib tarbiyalash g'oyat murakkab va mas'uliyatli vazifadir. Shu maqsadda respublikamizda jamiyatni sog'lomlashtirish va har bir narsaga yungicha qarashli jarayoni og'ishmay amalga oshirilmoqda. Shu bilan birgalikda yoshlar tarbiyasiga e'tibor kuchaymoqda.

Nazorat savollari

1. Anomiyaning aks etishi nimada namoyon bo'ladi?
2. R.Mertonning anomiya nazariyasi asosiy holatlarini keltiring va uning deviant xulq-atvor umumiy nazariyasini tavsiflang.
3. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy nazoratning asosiy usullari qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Ijtimoiy nazoratni amalga oshirishda qanday sanksiya samaraliroq hisoblanadi?
5. Quyida sanab o'tilgan sanksiyalardan qaysilari salbiy va ijobiyga kiritiladi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. - М., 1991.
2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. - М., 1993.
3. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. - 1992 № 2-3.
4. Социальная энциклопедия / Ред. кол.: Горюхи А. П. и др. - М., 2000.
5. Харчева В. Г. Социология. - М., 2000.
6. Краченко А. И. Социология. - М., 2001.
7. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Под ред. Г. В. Осипова, Д. Н. Москвичев. - М., 1996.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности // Социологические исследования. 1992. №7

5.6. Sotsial mobillik

Reja:

1. Sotsial mobillik tushunchasining mazmoni va ularni turkumlash.
2. Individ sotsial mobilliciga tarkibi bo'luvchi omillar.
3. Migratsiya sotsial mobillicining ommalashtirish turi sifatida.
4. O'zbekistonda migratsiya jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari.

Sotsiologiyada sotsial harakatchanlik ijtimoiy muqorindagi o'zgarishlar yoki ularning yo'qligini asoslab, tushuntirib beradi. Ijtimoiy sint bilan tashkil topgan jamiyatlarda odatda kattaroq sotsial harakatchanlik kuzatiladi. Tabaqalik (kasta) jamiyatida bunday hodisalar bo'lmaydi.

Bunday jamiyatlarda yuksak ijtimoiy maqomga erishishga bo'lgan qobiliyat, layoqat ijtimoiy aloqa, boylik, sa'y-harakat va ta'lim kabi omillarga bog'liq. Merokratyalarda ijtimoiy maqom xizmatlarga bog'liq. Shu bois, sotsial harakatchanlik bu bitta ijtimoiy maqomdan boshqa, odatda yuqori yoki quyi bo'lgan maqomga o'tish holatidir. Masalan, yollanma ishchining farzandi professor bo'lganida, sotsial harakatchanlikning yuksakroq darajasiga erishadi. Gender va irq esa, sotsial harakatchanlikning yuksalishini Cheklashi mumkin va ko'plab sotsiologlar fikricha, sotsial harakatchanlik katta darajada ijtimoiy tuzilmalarga bog'liq, bular qatoriga insonlarni turli guruhlariga taklif qilingan imkoniyatlar kiradi, individual sa'y-harakatlar bularga mansub emas.

Harakatchanlik, mobillik bu o'zgarish harakatini anglatadi. O'zgarish bitta holatdan boshqa holatga o'tishda ham kuzatiladi. O'zgarishni baholash qiyin, ya'ni yaxshimi yoki yomonmi buni aytish qiyin. Qachonki, bu mobillik yoniga ijtimoiy tavsifni bersak, bu "ijtimoiy" holatni egallagan insonlar yoki individ boshqa lavozim yoki maqomga o'tishini anglatadi.

Ijtimoiy pillapoyada bu harakat yuqoriga chiquvchi yoki quyiga tu Shuvchi bo'lishi mumkin, u avlodlararo yoki avlod ichida kuzatiladi. Qisqa qilib aytganda, sotsial harakatchanlik alohida inson yoki guruhni bitta holatdan boshqa holatga o'zgarishini anglatadi.

P.Sorokin o'zining "Ijtimoiy va madaniy mobillik" deb nomlangan kitobida sotsial mobillikni quyidagicha ta'riflaydi: "Yopiq jamiyat yo'q (*Hindistondagi tabaqa tizimi*) hamda to'liq ochiq bo'lgan jamiyat ham yo'qdir (*sinflar tizimi*). Keyinchalik u ikki jamiyatdan biron biri ham imkoniyatli bo'lgan yoki imkoniyatsiz bo'lgan rag'batlantiriladigan yoki rag'batlantirilmaydigan harakatlarning bir xil soni bilan farqlanmaydi. Bundan tashqari, harakat tezligi yoki o'zgarishlar vaqtning bir davridan nisbatan boshqasiga o'zgarishi mumkin. O'zgarish tezligi mazkur jamiyatning modernizatsiyalashuv darajasiga bog'liq".

Sotsial mobillikni zamonda kechayotgan jarayon sifatida tushunish lozim. Bunda individlar ijtimoiy sinfdagi bitta rol va holatdan ijtimoiy o'zaro ta'sirning xilma-xil turlarida ular bilan bo'lgan narsa tufayli o'tadilar. Harakatchanlik ijtimoiy o'zaro hamkorlikda, o'zaro ta'sirda vujudga keladi. Chunki har bir individ ijtimoiy rollarning o'zgarayotgan

ketma-ketligi va izchilligida boshqalarga ta'sir qiladi va o'zi ham ta'sir ostida bo'ladi¹.

Bu borada harakatchanlik "insonga jamiyat yoki iqtisod taklif qiladigandan ko'ra, ko'proq yoki kamroq ustuvorliklar beradi". Rik Shaning o'g'li huquq Shunos, klerkning o'g'li shifokor har bir holatda ota va o'g'il o'rtasidagi rolning o'zgarishi o'g'ilga hayotda ko'proq farovonlik beradi.

Advokat, shifokor va muhandisning roli tashabbus, o'qish va o'zini o'zi qurbon qilishni talab qiladi. Insonlar yangi rollar ustida ishlash uchun omillarning murakkab xilma-xilligiga, ularning yuqoriroq maqomi va kattaroq mukofotlariga muvofiq asoslanadilar. Hayotdagi imtiyozlar Cheklangan va insonlar boshqalar bilan raqobatbardosh bo'lishlari, to'qnashishlari va hamkorlik qilib ularni olishga muvaffaq bo'ladilar.

Bizning fikrimizcha, sotsial harakatchanlik salbiydan ko'ra, ijobiy qadriyatdir. Sotsial harakatchanlik bo'lgan yopiq jamiyat insonni muvaffaqiyatsiz raqobatning mag'lubiyatidan himoyalaydi. Bu jamiyat imkoniyatsiz bo'lgan umidlarni rag'batlantirmaydi, bundan tashqari, u insonni tahqirlanishdan himoyalaydi.

Harakatchan individuum muntazam, doimiy tarzda yangi sinf, yangi me'yor, yangi qadriyatlarning ijtimoiy notanish bo'lgan vaziyatiga moslashishi lozim. Yopiq jamiyat a'zosi o'z hayotini o'ziga tanish bo'lgan muhitida o'tkazadi. Boshqacha so'zlar bilan aytganda, harakatchanlik darajasi yuqori bo'lgan jamiyat bahtni kafolatlab bermaydi².

Boshqa tomondan, harakatchanligi kam bo'lgan yopiq jamiyat jahonda etakchi bo'la olmaydi. Irsiyat qobiliyatli va dono otaning o'g'li ham xuddi shunday bo'lishini kafolatlamaydi. Quyi qatlamga mansub iste'dodli insonlarga yuqori lavozimlarni egallash imkoniyatini bermaydigan jamiyatni umri ham qisqadir.

Harakatchanlik turli ma'nolarda o'rganilishi mumkin, jumladan:

A) Maqomi keyingi o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan kasbning o'zgarishi.

B) Bitta kasbiy guruh doirasida tashviqot.

D) Muayyan kasb doirasida stajni to'planishi.

¹Бойров М.Я. Законы социологии: история и производство жизни социосферы. - М., 2010. - 224 с.

²Кипарова А.В. Методологические проблемы и подходы к анализу социальной мобильности. - Самарканд. Вестник СамГУ, 2008. - №3

2) Mashg'ulotlar turini bitta avloddan boshqaga, ya'ni o'sadigan o'g'ilga o'tish mohiyatida o'zgarishi.

Harakatchanlik turlari:

Individ yoki sotsial guruh ijtimoiy holatining o'zgarishi turli shakllarga egadir. Zamonaning qandaydir davrida harakatchanlikning bir turi bo'lsa, boshqa davrda boshqa turi keng tarqatgan bo'lishi mumkin. Keyingi turlarning har biri istisno emasdir, ammo ular kesishishi mumkin va qulaylik hamda tahlil uchun ularga quyidagi turli belgilar beriladi.

1. Gorizontal mobillik: sotsial harakatchanlikning bunday turida inson o'z mashg'ulotini o'zgartiradi, ammo umumiy ijtimoiy maqomi o'zgarimas bo'lib qoladi. Ba'zi kasblar esa, masalan, shifokor, muhandis va professor bir xil maqomga ega. Ammo muhandis muhandislik kasbini o'qituvchilik kasbiga o'zgartirsa, u bitta toifali kasbdan gorizontal tarzda boshqasiga o'tadi. Ammo ijtimoiy stratifikatsiya tizimida hech qanday o'zgarishlar bo'lmadi.

Boshqacha so'zlar bilan aytganda, gorizontal harakatchanlik alohida ijtimoiy obyektni bitta darajada bo'lgan bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga o'tishdir.

Gorizontal harakatchanlikni tushuntirgan holda biz asosan, insonlarni nufuzi bir xil bo'lgan yoki nufuzi biroz baland yoki past bo'lgan bitta istehkonidan boshqasiga harakatini tushunamiz.

P.Sorokinning ta'kidlashicha, "gorizontal harakatchanlik kishining hududiy, diniy, siyosiy partiyalar, oila, kasbiy va boshqa gorizontal o'zgarishlariga mansub bo'lib, bunday o'zgarish vertikal holatda sezilarli kechadi". O'arb jamiyatlarida XIX asrning 2 yarmidan boshlab, alohida shaxslarning hududiy almashinuvining ko'payishi gorizontal harakatchanlikdan dalolat beradi.

Individuumlar endilikda tug'ilish joyiga mansub emasdir. Individlar bir joydan boshqa joyga nufuzi bir xil bo'lgan ishlarni izlab ko'chishlari mumkin. Ko'chishning zamonaviy vositalari insonlarning hududiy jihatdan ko'chib o'tishini kattaroq miqyosiga olib keldi.

Hududiy harakatchanlikning yana bir boshqa ifodasi sorokinning fikricha, ijtimoiy buyum va qadriyatlarini yanada keng tarqalishidir. Bular gazeta yangiliklari, avtomobil asbob-uskunolari, tug'ilish ustidan nazorat yoki pulga tegishli. Bunda ijtimoiy buyum bitta sinfga mansub bo'lgan

insonlar tomonidan mamlakat yoki hududiy chegaradan qat'iy ravishda qo'llanilsa, bu gorizontal mobillikning ifodasidir.

Bunga qo'shimcha tarzda odamlarni bitta ko'chish joyidan (masalan, zavod yoki fabrika, yoxud kasbidan yoki shunga o'xshash joyga) ko'chishi gorizontal tsirkulyatsiya sanaladi. Ammo bu erda vertikal yo'nalishda sezilarli o'zgarishlari bo'lmastligi lozim. Shunday qilib, bu turdagi kasbiy aylanma ichida bo'ladi yoki ishchi kuchning o'zgarishi nafaqat vertikal, balki kasbiy harakatchanlikning ichidagi gorizontalga mansub.

Bundan tashqari, sorokin zamonaviy G'arb jamiyatining hududiy, oilaviy, ichki kasbiy harakatchanligi intensiv bo'lganligi sabab, u bina davludan boshqa davlatga, bitta diniy guruhdan boshqaga, bitta siyosiy partiyadan boshqa partiyaga va umuman, bitta mafkuraviy guruhdan boshqa mafkuraviy guruhga insonlarni gorizontal ko'chishi bilan kuzatilishi kutilayotganligini ta'kidlab o'tadi.

2. Vertikal harakatchanlik: vertikal harakatchanlik inson yoki ijtimoiy guruhining kasbiy, iqtisodiy yoki siyosiy maqomidagi har qanday o'zgarishlarga mansub bo'lib, ularning holatini o'zgarishiga olib keladi. Sorokin ta'kidlashicha, vertikal sotsial harakatchanlik deganda, individ yoki ijtimoiy obyektni bitta ijtimoiy qatlamdan boshqa qatlamlarga o'tishi tushuniladi.

O'tish yo'nalishiga muvofiq vertikal sotsial harakatchanlikning yuksaluvchi va pastlovchi yoki ijtimoiy yuksalish va ijtimoiy cho'kish turlari mavjud. O'z o'rnida, yuksaluvchi vertikal mobillikning ikki, ya'ni, quyi darajadagi individlarni mavjud bo'lgan yuqori (oliy) jamiyatga kirishi va quyi darajadagi individlar guruhini mazkur qatlamlarning yuqoriroq qatlamiga o'tishi yoki suddi shunday qatlamlarni yaratish turi mavjud.

Soddaroq qilib aytganda, vertikal harakatchanlik sotsial harakatchanlikni ham yuqoriga, ham pastga o'zgarishini belgilaydi, harakatchanlikni yuksaluvchi yoki pasayuvchi turi sifatida belgilashi mumkin. Yirik tadbirkor o'z biznesida porqotishlarga duch kelsa va bankrot deb e'lon qilinsa, u quyi maqomni egallaydi. Boshqa tomondan, agarda yuqori kasbiy ko'nikma mablag'larning katta hajmiga ega bo'lgan mayda tadbirkor sanoatchi bo'lsa va katta tadbirkorga aylansa, u ijtimoiy zinapoyada yuqoriroq o'rnini egallaydi. Demak, uning holati ierarxik tartibda o'zgaradi.

egallaganlarning amaliyotini o'zlashtiradilar. Ikki yoki uch avloddan so'ng ularning ushbu amaliyoti tan olinadi.

Avlodlararo harakatchanlik uchun ahvat-sharoitlar talab etiladi. Surakining ta'kidlashicha, avlodlar o'rtasidagi harakatning tezligiga quyidagilar ta'sir qiladi:

A). Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi tafovut: agar otasi yoki onasi yuqori ishlab chiqarishni talab qilgan muhim o'rinni egallasa-da farzandlari layoqatsiz bo'lsa, ularda harakatchanlik sust bo'lishi aniq. Aksincha, bolalari ona-onasiga nisbatan layoqatli, qobiliyatliroq bo'lsa, ular jadal yuqoriga harakat qiladilar. Harakatchanlikning bu turi aksariyat ochiq jamiyatlarda kuzatiladi.

B) Aholi sonining o'zgarishi: rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar aholi sonini quyi darajada ko'payishi yuqori darajada ko'ra harakatchanlikning oshishiga ko'maklashadi. Aholining umumiy o'sishi yuqori va o'rta darajadagi yangi holatlarni yaratadi.

D) Kasbiy tuzilmadagi o'zgarishlar: vaqt o'tgani sari ko'plab kasblar zamonaviylashtirildi. Chunki ularning ijtimoiy belgilangan xususiyati o'zgardi. O'z vazifalarini bajarishga tayyor va layoqatli hoi'ganlar ish joyining yo'qligi sabab yuqoriga yoki pastroqqa tushdi. Kasbiy tuzilmadagi bunday o'zgarishlar avlodlar o'rtasidagi harakatchanlik darajasiga ta'sir qiladi.

Ichki tur harakatchanligi - harakatchanlikning bu turi bitta hayot o'lmiga ega, buni 2 qismga bo'lish mumkin:

A). Bitta insonni hayoti davomida holatini o'zgarishi.

B). Bitta aka yoki ukaning holatini o'zgarishi, ammo boshqa akaning holati o'zgarmasligi¹.

Inson klerk karyerasini boshlashi mumkin. U shunga munosib kong qamrovi va chuqur ta'lim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Vaqt o'tgani sari u ofitser yoki professor bo'lishi mumkin. Shunday qilib, u yuqoriga ko'tariladi va o'z kareyasini boshlagan maqomdan ko'ra baland ijtimoiy maqomga erishadi.

Athatta, uning akasi ham o'z kareyasini klerk sifatida boshladi. Ammo o'z hayotida yuqori mansablarga erishmadi va dastlabki holatda qoldi.

Demak, bitta avlodda aka yoki ukadan biri maqomini o'zgartirgani, boshqasi esa o'zgartirmaganini ko'ramiz.

Kasbiy harakatchanlik boshqa kasbga o'tishini anglatadi. Bunda ierarxiya turlicha tashkillashtirilgan. Chunki mazkur lavozimlarni egallagan Shaxs turli iqtisodiy mukofotlarga ega bo'lib, turli hokimiyat darajasiga, nufuz va imtiyozlarga ega, bulatning asosi iqtisodiy samaradorlik, obro'-e'tibor va hummidir.

Bu kasblar stratifikatsiyalashgan yoki ierarxik joylashtirilgan. Inson yoki shaxslar guruh quyi nufuzdagi mashg'ulotlardan yuqori darajadagi kasblarga o'tsa, buni yuqorilovchi, yuksaluvchi oliy harakatchanlik deb ataladi. Xuddi shu kabi yuksak nufuzli kasbdagi individ yoki guruhlar quyi nufuzdagi mashg'ulotlarga o'tsalar, bu kasbiy harakatchanlik pastlovchi vertikal harakatchanlik deb ataladi. Qisqacha qilib aytganda, kasbiy harakatchanlik quyi nufuzdagi kasbni yuqoriga o'zgartirishi va aksincha ma'nosi anglatadi.

Harakatchanlikning yuqorida qayd etilgan shakllari yakuniy emas va harakatchanlikning akkretsiya maqom kabi boshqa turlarini o'z ichiga qamrah olmaydi aksincha, tubuqa tizimida maqom harakatchanligi ham buning ichiga kirmaydi. Biroq, yuqorida keltirilgan shakllar harakatchanlikning asosiy intilishlari, ya'ni tepaga yoki pastga, vertikal yoki gorizontal intilishlarni tushuntirib beradi. Harakatchanlikni vaqt kesimida o'rganish lozim.

Quyidagi global jarayonlar sotsial mobillikni avj olishiga turtki bo'ldi:

1. Sanoatlashuv: sanoat inqilobi yangi ijtimoiy tizimni kashf etdi.

Unda insonlar o'z qobiliyati va ma'lumotiga ko'ra maqomga ega bo'ldilar. Kasta, irq, din va etnik mansublik ahamiyatga ega bo'lmay qoldi. Qishloq aholisi sanoat Shaharlariga ko'chib o'tdilar. Ular yangi kasbiy ta'limga ega bo'lib, sanoatda o'z o'rinlarini egalladilar, tajriba o'ttirib ijtimoiy pillapoyadan ko'tarildilar va industrial jamiyatda yuqori maqomga erishdilar.

2. Urbanizatsiya: ratta shaharlarda insonlar bir-birini yaqindan tanimaydi. Shahar markazlari kishilarning anonimligi bilan farqlanadi. Insonlar faqatgina o'z do'stlari va qarindosh urug'lari bilan munosabatlarda bo'ladi. Bunday holatda insonning mavqei uning kelib chiqishiga emas, ko'p jihatdan ma'lumoti, kasbi va daromadiga bog'liq.

¹ Rostokel, J. Chir, nashr etilganligi uchun. Moscow, 2011. Chir, nashr, 1, r. 24-28

Oliy ma'lumotli inson ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar nufuzli lavozimni egallashi va baland ma'ash olishi hisobidan yuqori ijtimoiy maqomga ega bo'ladi. Shu ma'noda urbanizatsiya sotsial harakatchanlikka ko'maklashadi. Bunda sotsial harakatchanlikka to'sqinlik qiluvchi omillar bartaraf etiladi.

3. Qonunchilik: yangi qonunlarning qabul qilinishi ham sotsial harakatchanlikka ko'maklashishi mumkin. Sud tizimi ham ma'lum mulohazalarni ifoda qilgan holda ijtimoiy harakatchanlikka ko'maklashishi mumkin. Hindular nikohi haqidagi qonun ayollarning holatini mustahkamladi, xuddi shu tarzda hindularning meros haqidagi qonuni oila mulkida qizi uchun teng huquqlarni taqdim etadi. AQSHning irqiy diskriminatsiya bilan kurash haqidagi qonuni ham qora irq vakillari, ham ayollarning ijtimoiy harakatchanligiga ko'maklashdi.

4. Siyosatlashuv: ta'lim va ommaviy vositalar bilan kengroq aloqaqot hamda keng aloqalar tufayli insonlar o'z huquqlaridan xabardor bo'ladilar. Siyosiy partiyalar ham insonlarni huquqlaridan xabardor qiladilar. O'z huquqlariga erishish uchun insonlar birlashadilar va hokimiyat va hukumatdan o'z talablarini qabul qilishga erishadilar.

Ovozlariga ega bo'lish uchun siyosiy partiyalar bir qator imtiyoz beradi. Mazkur yangi imtiyoz va holatlar orqali ular o'z ijtimoiy maqomini yaxshilaydilar. Bir necha inson davlatning siyosiy elakchisi, vaziri bo'lib qolishi mumkin.

5. Modernizatsiyalashuv: modernizatsiyalashuv jarayoni bilim va zamonaviy texnologiyalarni qo'llashni nazarda tutadi. Bu ratsionallik va hayotning dunyoviy tarziga ham mansubdir. Shunday qilib, ular o'z holatlarini yuqoriroq holatga o'zgartiradilar. Mamlakatning rivojlanish darajasi ham sotsial harakatchanlikka ko'maklashadi yoki to'sqinlik qiladi.

Rivojlangan zamonaviy jamiyatlarda imkoniyat va raqobatning kengayishiga yo'l ochib beriladi. Faqatgina rivojlangan mamlakatlarda yuqori maqomlarga erishish ehtimoli mavjud. Boshqacha qilib aytganda, modernizatsiyalashuv sotsial harakatchanlikka ko'maklashadi.

Yuqoriga harakatlantirishga bo'lgan intilish turli ruhiy muammolarni ham keltiradi. Insonga har qanday maqomga erisha olishi haqida tushuncha beradi, ammo aslida bunday bo'lmaydi, uning ijtimoiy maqomi, qaysi irqqa mansubligi, etnik mansubligi, uni sotsial harakatchanlikka bo'lgan

imkoniyatlarini osonlashtiradi yoki to'sqinlik qiladi. Xuddi shu tarzda sotsial harakatchanlik uchun imkoniyatlarga ega bo'lgan mamlakatlar turg'unlik va rivojlanish yo'qligidan aziyat chekadi.

Sotsial harakatchanlikka ko'maklashadigan ko'plab omillar mavjud, bu omillar individual motivatsiya va muassasani yaxshilash bo'yicha sa'y-i-harakatlarga mansub bo'lib, bunda yangi mexanizmi ishlab chiqitadi yoki bu sa'y-i-harakatlar umuman olganda, jamiyatdagi baholash tizimidagi radikal o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bu omillarni alohida individual tarzda o'rganib chiqamiz va bunda biz ular sotsial harakatchanlikda qanday vazifani bajarishini aniqlab olamiz.

1. Motivatsiya: har bir inson nafaqat hayotning eng yaxshi darajasiga ega bo'lishni, balki o'z ijtimoiy mavqei, holatini o'zgartirishga intiladi. Ochiq ixtimolda har qanday maqomga erishish mumkin, bu ochiqlik insonlarni mehnat qilib, o'z ko'nikmalarini yaxshilashga undaydi. Bunda ular yuqoriroq ijtimoiy maqomga erishadi. Bunday motivatsiya va sa'y-i-harakatlarsiz individual sotsial harakatchanlik imkoni yo'q.

2. Muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik: bu erda muvaffaqiyat o'ta g'ayrioddiy, kutilmagan ishni ma'nosini anglatadi. Bu ish keng umumani inson qobiliyatiga o'tiborini jalb etadi. Barcha yutuqlar ham sotsial harakatchanlikka olib kelmaydi. Yutuqlar yaxshi bo'lganlarga maqomga o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, kambag'al inson lotoreyada yutuqqa ega bo'lib, boylik ortirsa yoki meros olib boyisa yoxud adabiy mukofotni yutgan yozuvchi o'z maqomini yaxshilaydi. Muvaffaqiyatsizlik va salbiy harakatlar pastlovchi harakatchanlikka ham shu kabi ta'sirni o'tkazadi.

3. Ta'lim: ta'lim insonga nafaqat bilim ega bo'lish, balki nufuzini oshirish, kasbiy hayoti uchun o'ziga xos pasportdir. Minimal rasmiy ta'limga ega bo'lgandan so'ng inson yuqori maqomni egallashga intiladi. Aynan ta'lim tufayli zamonaviy Hindistonda quyri kasta va tabaqa a'zolari nafaqat o'z an'anaviy kasbini almashtiradi, balki ular nufuzli ish o'rinlarni egallaydi.

4. Ko'nikma va ta'lim: har bir jamiyat yosh avlodga ko'nikma va ta'lim berishni ta'minlaydi. Ko'nikmalarga ega bo'lish uchun ko'plab vaqt va pul sarflash lozim. Jamiyat bunday insonlarga imtiyozlar beradi, ular ta'lim olishini tugatgach, yuqori lavozimlarga xos imtiyozlarga ega bo'ladi. Individ ijtimoiy pillapoyadan ko'tarilish unidi bilan ta'lim oladi.

Boshqacha so'zlar bilan aytganda, ko'nikma va ta'lim sotsial harakatchanlikka turtki bo'luvchi ijobiy omillardan biridir.

5. Migratsiya: migratsiya ham sotsial harakatchanlikka ko'maklashadi. Insonlar bir joydan boshqa joyga ko'chib o'tadilar. Sababi, ma'lum joyda ijtimoiy holatini yaxshilash uchun imkoniyat bo'lmasligi mumkin. Odamlar o'z hayotini yaxshilash, daromad topish uchun maqomlarini o'zgartirishga ehtiyoj sezadi va ayrim vaziyatlarda bir joydan boshqa joyga ko'chib o'tishga majbur bo'ladi. Zero, yangi joyda ular uchun yangi imkoniyatlar bo'lishi mumkin.

Migrantlar kim? degan savolga javob bir qarashdan oddiygina tuyulsa-da aslida javob juda murakkab. Birinchidan, «migrant» tushunchasi turli vaziyatlardagi odamlarni nazarda tutadi. Ikkinchidan, migrantlarni sanab chiqish va qancha vaqtdan beri Chetda ekanligini aniqlash qiyin masala. Uchinchidan, kishi qachon migrant bo'lishini aniqlash uning migrant bo'lishdan to'htashini aniqlash singari muhim ahamiyat kasb etadi.

Globalashuv oqibati sifatida, zamonaviy jamiyatlarda o'zgacha xususiyatli migrantlar oqimi shakllanmoqda. Ko'pincha ular transmilliy jamoalar va disporalarning a'zolari sifatida talqin qilinadi.

Bu insonlar mavjud imkoniyatlardan foydalanib, o'z ijtimoiy holatini yaxshilaydi. Misol tariqasida biz Uttar-Pradesh va Bixaradagi quyi tabaqalarga mansub insonlarni olamiz. Ular Panjob va Xaryanga ko'chib, yo'lanma ishchi bo'lib ishlaydilar va o'z hayotini yaxshilash uchun mablag' topadilar.

Immigratsiya va migratsiya kishilarda zamonaviy jamiyat muammolariga nisbatan jiddiy va konkret munosabatni shakllantiradi. Oqibatda sanoatlashgan davlatlarda ularning huquqiy muhofazasi uchun zarur asoslar, shart-sharoitlarni yaratishga sabab bo'ladigan omillar yuzaga keldi. Natijada, ilmiy adabiyotlarda migratsiya va immigratsiyaning jamiyatga ta'siriga borasida o'ziga xos tahliliy axborotlar paydo bo'ldi. Xususan, sotsiologlarning e'tirof etishicha, jamiyatga dogmatik yondashuv haqiqatni to'liq aks ettirmaydi. U vaqt o'tishi bilan bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi mumkin. Masalan, migrantlar mehnat bozorida yangi malaka va tajriba to'plab, kasbiy mahorati oshishi bilan yuqori haq to'lanadigan boshqa sohani tanlaydi. Bu kabi o'zgarishlar tufayli migratsiyaning ijtimoiy hayotga ta'siri alohida omil sifatida ajralib chiqadi.

Xususan, savdoning liberallasuvi yoki ko'chmas mulkni xususiyashtirilishi kabi ommani jalb qiladigan o'ziga xos jarayonlar keyingi bosqichlarda migrantlarning xizmati bo'lishi mumkin.

Hozirgi davrda migratsiyaga bo'lgan ehtiyojning oshishi, ularni qabul qiluvchi davlatlarda migrantning geografik, demografik, etnik xususiyatlarini keyingi o'rinlarga surib qo'yishga olib kelmoqda. Jumladan, sobiq ittifoq davrida (*tasosan, XV asrning 70-80 yillarda*) O'rta Osiyo (*Markaziy Osiyo*) xalqlarini Sibir o'lkasiga ko'chirish haqida takliflar bo'lganda, aholi u joyning iqlimi sovuqligi tufayli borishni rad etdi. Ammo bugungi kunga kelib, insonning yashashi, o'zini namoyon etishi, oilani boqish kabi omillar geografik va psixologik to'siqlarni engib o'tishga turtki bo'lmoqda¹. Dunyoning rivojlangan davlatlari, xususan, AQSH ning nufuzli ekspertlari immigratsiya jamiyat uchun salbiy iqtisodiy ta'sirga ega bo'lishi mumkin, deb ishonitirishga harakat qilmoqdalar. Bunga asosiy sabab qilib immigrantlar orasida ishsizlik darajasi yuqori ekanligi, ijtimoiy-iqtisodiy ta'minoti pastligi, bozorda narx-navolar oshishiga olib kelishi, oilalar tarqoqligi, o'rnatilgan etnik kichik guruhlar bilan raqobatning salbiy ta'siri kabilarni ko'rsatishmoqda. Darhaqiqat, past malakali mehnat resurslari, bir tomondan, sanoatni qayta tuzishga va diversifikatsiyani tashkil etishga to'sqinlik qilishi, ikkinchi tomondan, yangi ish o'rinlarini yaratish va sanoat birlashmalarining shakllangan mehnat standartlarini qo'llashga halal berishi mumkin.

Migratsiya orqali to'plangan pullarni yig'ib ular o'z qishloqlariga qaytadilar va aksariyati er sotib oladilar. Natijada ular o'z eriga va bu erga ishlov berish uchun texnikaga ega bo'ladilar. Demak, ular an'anaviy ishidan boshqa ishga o'tib, o'z maqomini yaxshilaydi va mulk egalariга aylanadilar. Insonlar o'z yashash joyida shunday imkoniyatlarga ega bo'lmaganligi sabab, ular ko'chib o'tadilar va yangi o'rinlar ularni kashf etadi. Bu erda ular yangi ko'nikma va bilimlarga ega bo'lib, yuqori daromadli mavqega ega bo'ladilar.

Xalqaro ekspertlar fikricha ichki migratsion jarayonlar tashqi migratsion jarayonlariga qaraganda muhim ahamiyatga molik. Xalqaro migrantlarning ta'riflar murakkablashib bormokda. Ichki migratsiya bir

¹Ситатини (2014) Социальная мобильность в постсоветской России: новый взгляд на проблему. Социальная мобильность в постсоветской России. Этносоциологический сборник. Т. 2. С. 127-136.

hududda ishsizlikdan qutulish va boshqa hududlarda esa ish o'rinlarini to'ldirishning bir yo'lidir. Ba'zi izlanishlarning ko'rsatishicha, ichki migrantlar uylariga sezilarli darajada pul jo'natmalari ham yuboradilar. Ayrim hisoblarga ko'ra, Xitoyda ichki migrantlar tomonidan yiliga 30 milliard pul Shaharga kelgan ishchilar tomonidan qishloqqa jo'natiladi. Ularning pul jo'natmalari shaharliklar va qishloqliklar daromadidagi tafovutni qiskartirdi. Mulkiy tengsizlikni pasa'yirdi, kambag'allikni kamaytirish, ta'lim va sog'liqni saqlash to'lovlarini to'lash, iste'mol va investitsiyani qullab-quvvatlashga yordam berdi.

Yuqori malakali migratsiya globallashuvning migratsiyaga ta'sirining turli yo'llarini ko'rsatdi. Sababi, global iqtisodiyotdagi tizimga oid tengsizliklar saqlanib yaqin kelajakda migratsiyaga sabab bo'lishda davom etadi. Bunga keyinchalik kommunikatsiya va transport sohasidagi tub o'zgarishlar, migratsiya tarmoqlarining ko'payishi va migratsiya sanoati yordam beradi. Migratsiya va globallashuv bir-biridan ajralmagan holda davom etadi.

Teskari migratsiyaning rivojlanishi kuzatiladi. Bu - intellektual migratsiyaning da'vatlariga qarata uzoq muddatli javobni beradi. Sababi, ko'plab mamlakatlar o'zlarining vaqtinchalik migratsion dasturlarini kiritmoqdalar. Maqsad migrant ishchilarni keyin o'z uylariga qaytish sharti bilan muddatli tarzda ishga qabul qilishdir. Bu ham yuqori ham past malakali ishchilarga birday taalluqli.

Qishloqdan shaharga ko'chib o'tish, shahar markazlarida yuqori maqomli muassasalarda ish topish imkoniyati kengroq. Qishloqdagi odamlar shaharga ta'lim olish va zaruriy ko'nikmaga ega bo'lish maqsadida ko'chib keladilar. So'ngra ular o'zlarining qishloqda qolgan ota-onasi, aka-ukalaridan ko'ra yuqoriroq lavozimlarni egallaydilar.

Respublikamiz viloyatlarining o'ziga xos etnopsixologik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari hamda migratsiyada ishtirok etayotgan erkak va ayollarning miqdor ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili bu borada muayyan tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Buni respublikamiz hududlari bo'yicha migrantlarning faolligini baholovchi quyidagi "migratsiya xaritasi" orqali yaqqol ko'rish mumkin:

Ma'lumki, bugun O'zbekistonda migratsiya geometrik progressiya asosida rivojlanmoqda. Mazkur muammoni ilmiy jihatdan keng qamrovli tadqiq etish katta mablag' va vaqt talab etadi. Shu sababli, muammoni o'rganish uchun sotsiologiyada keng qo'llaniladigan "biografik metod"dan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur usul asosida XX asrning 30 yillarida Amerikadagi polyak muhojirlari hayoti va faoliyatini o'rgangan olim F.Znanetskiy muhojirlar tomonidan yozilgan xat, kundalik daftar, memuarlarni o'rganib chiqqan. Migratsiya jarayonida ishtirok etayotgan har



Migratsiya jarayonlarida O'zbekiston aholisining faolligi xaritasi
Pamirnov F. Ya Migratsiya jarayonlarini bosqichlarida inson omili, Sotsiologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya - Toshkent, 2012.

bir o'zbekistonlikning yaqin qarindosh-urug'lari bor. Demak, ularda bir-biriga yozgan xat (*bu elektron xat ham bo'lishi mumkin*), kundalik daftar, rasmiy hujjat va foto ko'rgazmalari bo'lishi tabiiy. Ularni o'rganish natijasida migrantning ijtimoiy, iqtisodiy ahvoli, emotsional-ruhiy holati haqida muayyan tasavvurlar shakllanadi.

Aholining barqaror rivojlanishida, tug'ilish jarayonlarining u yoki bu darajada tartibga solinishida davlat siyosati hamda mavjud milliy an'analar va diniy qadriyatlar katta ta'sir kuchiga ega. Tabiat qonuniyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, yangi insonning dunyoga kelishida jins omili ulkan ahamiyat kasb etadi. Migratsion jarayonlarda ilk vaqtlarda erkak jinsiga mansub bo'lganlar faol qatnashgan bo'lsalar, keyinchalik ayollarning ham faolligi keskin oshib bormoqda. Bu esa, mamlakatning demografik istiqbolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari

1. Sotsial mobillik tarixi haqidagi muqobil ilmiy nazariyalar.
2. Migratsiya jarayonlarida hududiy-gorizontall mobilligining sotsial ahamiyati.

3. Migrantlarning vertikal sotsial mobilligi va mavqeidagi o'zgarishlari.
4. Sotsial mobillikning obyektiv-retrospektiv asoslari va rivojlanish bosqichlari.
5. Sotsial mobillikning o'ziga xos ko'rinishi hamda yo'nalishlari.
6. Sotsial mobillikni vujudga keltiruvchi obyektiv shart-sharoit va subyektiv omillar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Сорокин. «Человек, цивилизация, общество». (Серия «Мыслители XX века»). - М., 1992. - С. 302-373..
2. Аврамова Йе. М. Общество и реформы. Социальная мобильность в условиях российского кризиса // Общественные науки и современность. 1999. № 3.
3. Алиев С.Б. Трудовая миграция в рамках Евразийского экономического союза // Практика интеграции. ЙеЕИ №4[29] ноябрь 2015.
4. Парманов Ф. ЙА. Миграция жараёнларини бошқаришда исон омилл. Социология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент: 2012.
5. Ситатсион: (2014) Социальная мобильность в российской России: новый взгляд на проблему (с использованием продвинутой методов анализа) [Социал Мобилити ин тхе Пост-Совет Россия: А Ревизион оф Ехистинг Меасуремени бй Дравинг он Адвансел Метходе] Економис Социологй, 2, pp. 127-136 (ин Руссиян)
6. Тхе Демографис Ечо оф Вар анд Социал Мобилити ин Руссия". Гордей Ястребов, Моссow, 2014. Социологй. 3. pp. 34-38.
7. Бобров М.ЙА. Законн социологини и истории в производстве жизни социосфери. - М., 2010. - 224 с.
8. Кинчарова А.В. Методологические проблемы и подходы к анализу социальной мобильности. - Самарканд: Вестник СамГУ, 2008. - №3.
9. Социальная мобильность в усложняющемся обществе: объективные и субъективные аспекты. М.: ФНИС РАН. 2019. с. 22.
10. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред. -сост. А.Ю. Согомонов пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. с. 295-425.

VI. BOB. GLOBALLASHUV VA IJTIMOIIY TARAQQIYOT

6.1. Rivojlanish sotsiologiyasi

Reja:

1. Ijtimoiy rivojlanish nazariyasi. Evolyutsiya va rivojlanish.
2. Rivojlanish manbai, maqsadlari va yo'nalishi.
3. Ijtimoiy rivojlanishning BMT indeksleri.
4. Huquq va erkinlik, kambag'allilik, bandlik, migratsiya va boshqalarning zamonaviy muammolari.

Sotsiologiyada rivojlanish jamiyatda sodir bo'luvchi ahamiyatli, zaruriy o'zgarishlar sifatida tushuniladi. Yo'nalishiga bog'liq ravishda rivojlanish taraqqiyot (*progress*) va inqiroz (*regress*) ga bo'linadi. Taraqqiyot (*progress*) - bu jamiyatning yuqoriga yo'nalgan chiziqli bo'ylab olg'a intiluvchan rivojlanishi. Inqiroz (*regress*) - bu jamiyatning pasa'yib boruvchi chiziqli bo'ylab harakati, o'zini shakl jihatdan tugatish, eskilikka qaytish, to'xtab qolish, tanazzulidir. Keskin o'zgarishlar davri bo'lmish XIX asrning oxiri XX asr boshlarida taraqqiyot muammosi jiddiy tus oldi va ko'plab yirik olimlar bu muammo bilan shug'ullandilar. O.Kont va G.Spenser taraqqiyotni evolyutsiya qonuniga muvofiq insoniy tabiatning har xil tomonlarining doimiy ravishda uyg'unlashgan rivojlanishi deb hisobladilar. Ular taraqqiyot tushunchasiga inson ehtiyoji, qiziqishlari, istagi kabi subyektiv omillarni kiritmadilar. Aksincha, psixologik sotsiologiya vakillaridan bo'lmish L.Uord va boshqalar taraqqiyot insoniy baxtning yuksalishi yoki insoniy tashvishlarning kamayishidan iborat, deb hisoblaydilar¹. Ijtimoiy taraqqiyotga bunday nuqtai nazarga shu davr jamoatchilik fikrining keng oqimini o'zida aks ettiruvchi sotsiologiyaning rossiyalik subyektiv maktabi ham asoslanadi. Bu oqim vakili P.L.Lavrov jamoatchilik rivojlanishini subyektiv maktabi kurash, ideallar, qarashlar, adolat tushunchasi natijasida sodir bo'luvchi hayotiy faoliyatining ma'naviy-axloqiy asoslarini izlash va ishlab chiqish natijasida kelib chiqadigan insoniy rivojlanish sifatida tushungan. Lavrov o'z sotsiologiyasida markazida his qiluvchi, istovchi, biluvchi va harakat qiluvchi inson turgan nazariya va amaliyotni ilmiy tamoyil bilan birlashtirishga intiladi. Subyektiv maktabning maqsadi taraqqiyot formulasini yaratish deb e'lon

¹ Уорд П.Ф. Социальная статистика. - Лондон: P. Colman, 1921.

3. Migrantlarning vertikal sotsial mobilligi va mavqeidagi o'zgarishlari.
4. Sotsial mobillikning obyektiv-retrospektiv asoslari va rivojlanish bosqichlari.
5. Sotsial mobillikning o'ziga xos ko'rinishi hamda yo'nalishlari.
6. Sotsial mobillikni vujudga keltiruvchi obyektiv shart-sharoit va subyektiv omillar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Сорокин. «Человек, цивилизация, общество». (Серия «Мыслители XX века»). - М., 1992. - С. 302-373.
2. Аврамова Йе. М. Общество и реформы. Социальная мобильность в условиях российского кризиса // Общественные науки и современность. 1999. № 3.
3. Алиев С.Б. Трудовая миграция и рамках Евразийского экономического союза // Практика интеграции. №4[29] ноябрь 2015.
4. Парманов Ф. ЙА. Миграция жараёнларини бошқаришда инсон омилли. Социология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент: 2012.
5. Ситатион: (2014) Социальная мобильность в российской России: новый взгляд на проблему (с использованием продвинуток методов анализа) [Социал Мобилити ин тхе Пост-Совет Россия: А Ревизион оф Ехистинг Меасуремени бй Дравинг он Адвансес Метхое] Економис Социологий, 2, pp. 127-136 (ин Россиян)
6. Тхе Демографис Ечо оф Вар анд Социал Мобилити ин Россия", Гордей Ястребов, Моссow, 2014. Социологий. 3, pp. 34-38.
7. Бобров М.ЙА. Закон социологии и истории в производстве жизни социосферы. - М., 2010. - 224 с.
8. Кинчарова А.В. Методологические проблемы и подходы к анализу социальной мобильности. - Самарканд: Вестник СамГУ, 2008. - №3.
9. Социальная мобильность в усложняющемся обществе: объективные и субъективные аспекты. М.: ФНИСРАН. 2019. с. 22.
10. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред. -сост. А.Ю. Согомонов пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. с. 295-425.

VI. BOB. GLOBALLASHUV VA IJTIMOIV TARAQQIYOT

6.1. Rivojlanish sotsiologiyasi

Reja:

1. Ijtimoiy rivojlanish nazariyasi. Evolyutsiya va rivojlanish.
2. Rivojlanish manbai, maqsadlari va yo'nalishi.
3. Ijtimoiy rivojlanishning BMT indeksleri.
4. Huquq va erkinlik, kambag'allilik, bandlik, migratsiya va boshqalarning zamonaviy muammolari.

Sotsiologiyada rivojlanish jamiyatda sodir bo'luvchi ahamiyatli, zaruriy o'zgarishlar sifatida tushuniladi. Yo'nalishiga bog'liq ravishda rivojlanish taraqqiyot (*progress*) va inqiroz (*regress*) ga bo'linadi. Taraqqiyot (*progress*) - bu jamiyatning yuqoriga yo'nalgan chiziqli bo'ylab o'lg'a intiluvchan rivojlanishi. Inqiroz (*regress*) - bu jamiyatning pasa'yib boruvchi chiziqli bo'ylab harakati, o'zini shakl jihatdan tugatish, eskilikka qaytish, to'xtab qolish, tanazzulidir. Keskin o'zgarishlar davri bo'lmish XIX asrning oxiri XX asr boshlarida taraqqiyot muammosi jiddiy tus oldi va ko'plab yirik olimlar bu muammo bilan shug'ullandilar. O.Kont va G.Spenser taraqqiyotni evolyutsiya qonuniga muvofiq insoniy tabiatning har xil tomonlarining doimiy ravishda uyg'unlashgan rivojlanishi deb hisobladilar. Ular taraqqiyot tushunchasiga inson ehtiyoji, qiziqishlari, istagi kabi subyektiv omillarni kiritmadilar. Aksincha, psixologik sotsiologiya vakillaridan bo'lmish L.Uord va boshqalar taraqqiyot insoniy baxtning yuksalishi yoki insoniy tashvishlarning kamayishidan iborat, deb hisoblaydilar¹. Ijtimoiy taraqqiyotga bunday nuqtai nazarga shu davr jamoatchilik fikrining keng oqimini o'zida aks ettiruvchi sotsiologiyaning rossiyalik subyektiv maktabi ham asoslanadi. Bu oqim vakili P.L.Lavrov jamoatchilik rivojlanishini subyektiv maktabining kurash, ideallar, qarashlar, adolat tushunchasi natijasida sodir bo'luvchi hayotiy faoliyatining ma'naviy-axloqiy asoslarini izlash va ishlab chiqish natijasida kelib chiqadigan insoniy rivojlanish sifatida tushungan. Lavrov o'z sotsiologiyasida markazida his qiluvchi, istovchi, biluvchi va harakat qiluvchi inson turgan nazariya va amaliyotni ilmiy tamoyil bilan birlashtirishga intiladi. Subyektiv maktabning maqsadi taraqqiyot formulasini yaratish deb e'lon

¹ Уорд Л.Ф. Социальная статика // Аннотации к Социологии. М.: Мисс, 1921.

3. Migrantlarning vertikal sotsial mobilligi va mavqeidagi o'zgarishlari.
4. Sotsial mobillikning obyektiv-retrospektiv asoslari va rivojlanish bosqichlari.
5. Sotsial mobillikning o'ziga xos ko'rinishi hamda yo'nalishlari.
6. Sotsial mobillikni vujudga keltiruvchi obyektiv shart-sharoit va subyektiv omillar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Сорokin. «Человек, цивилизация, общество». (Серия «Мыслители XX века»). - М., 1992. - С. 302-373..
2. Аврамова Йе. М. Общество и реформа. Социальная мобильность в условиях российского кризиса // Общественные науки и современность. 1999. № 3.
3. Алчев С.Б. Трудовая миграция в рамках Евразийского экономического союза // Практика интеграции. №4(39) ноября 2015.
4. Нарманов Ф. ЙА. Миграция жараёнларинин ёшиқариница инсон омилли. Социология фанлари номзоди илмий даражасини олиши учун ёзилган диссертация. - Тошкент: 2012.
5. Ситатсион: (2014) Социальная мобильность в современной России: новый взгляд на проблему (с использованием процентных методов анализа) [Социал Мобилити ин тхе Пост-Совиет Россия: А Ревизион оф Екзистинг Меасуремени Бй Дравинг он Адвансед Метходс] Экономика Социология, 2, тт. 127-136 (ин Россиян)
6. Тхе Демографис Ено оф Вар анд Социал Мобилити ин Россия". Гордей Ястребов, Moscow, 2014. Социология. 3. тт. 34-38.
7. Бобров М.ЙА. Законы социологии и истории в производстве жизни социосферы. - М., 2010. - 224 с.
8. Кинчарова А.В. Методологические проблемы и подходы к анализу социальной мобильности. - Самарканд: Вестник СамГУ, 2008. - №3.
9. Социальная мобильность в усложняющемся обществе: объективные и субъективные аспекты., М.: ФНИС РАН. 2019. с. 22.
10. Сорokin П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред. -сост. А.Ю. Соломонов пер. с англ. М.: Политиздат. 1992. с. 295-425.

VI. BOB. GLOBALLASHUV VA IJTIMOY TARAQQIYOT

6.1. Rivojlanish sotsiologiyasi

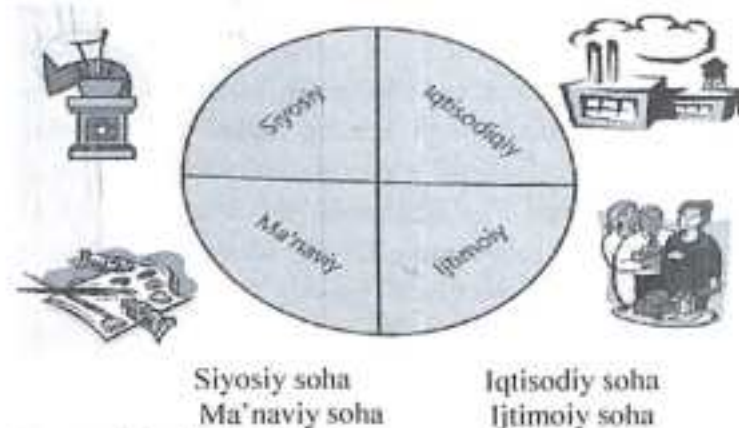
Reja:

1. Ijtimoiy rivojlanish nazariyasi. Evolyutsiya va rivojlanish.
2. Rivojlanish manbai, maqsadlari va yo'nalishi.
3. Ijtimoiy rivojlanishning BMT indekslari.
4. Huquq va erkinlik, kambag'allilik, bandlik, migratsiya va boshqalarning zamonaviy muammolari.

Sotsiologiyada rivojlanish jamiyada sodir bo'luvchi ahamiyatli, zaruriy o'zgarishlar silsila tushuniladi. Yo'nalishiga bog'liq ravishda rivojlanish taraqqiyot (*progress*) va inqiroz (*regress*) ga bo'linadi. Taraqqiyot (*process*) - bu jamiyatning yuqoriga yonalgan chiziqli bo'ylab olg'a intiluvchan rivojlanishi. Inqiroz (*regress*) - bu jamiyatning pasayib boruvchi chiziqli bo'ylab harakati. o'zini shakl jihatdan rugatish, eskilikka qaytish, to'xtab qolish, tanazzulidir. Keskim o'zgarishlar davri bo'lmish XIX asrning oxiri XX asr boshlarida taraqqiyot muammasi jiddiy tus oldi va ko'plab yirik olimlar bu muammo bilan shug'ullandilar. O.Kont va G.Spenser taraqqiyotni evolyutsiya qonuniga muvofiq insoniy tabiatning har xil tomonlarining doimiy ravishda uyg'unlashgan rivojlanishi deb hisobladilar. Ular taraqqiyot tushunchasiga inson ehtiyoji, qiziqishlari, istagi kabi subyektiv omillarni kiritmadilar. Aksincha, psixologik sotsiologiya vakillaridan bo'lmish. Ular va boshqalar taraqqiyot insoniy baxtning yuksalishi yoki insoniy tashvishlarning kamayishidan iborat, deb hisoblaydilar'. Ijtimoiy taraqqiyotga bunday nuqtai nazarga shu davr jamoatchilik fikrining keng oqimini o'zida aks ettiruvchi sotsiologiyaning rossiyalik subyektiv maktabi ham asoslanadi. Bu oqim vakili P.L.Lavrov jamoatchilik rivojlanishini subyektning kurash, ideallar, qarashlar, adolat tushunchasi natijasida sodir bo'luvchi hayotiy faoliyatining ma'naviy-axloqiy asoslarini izlash va ishlab chiqarish natijasida kelib chiqadigan insoniy rivojlanish sifatida tushungan. Lavrov o'z sotsiologiyasida markazida his qiluvchi, istovchi, biluvchi va harakat qiluvchi inson turgan nazariya va amaliyotni ilmiy tamoyil bilan birlashtirishga intiladi. Subyektiv maktabning maqsadi taraqqiyot formulasini yaratish deb e'lon

qilindi. Lavrov bu formulani quyidagicha ta'riflaydi: birdamlikni shartlovchi shakllar jamoatchilik ongining o'sishi va rivojlanishiga imkon beradigan jamiyat taraqqiy etadi, ong esa rivojlangancha jamiyatning birdamligini kuchaytiradi¹. Ijtimoiy taraqqiyot to'g'risidagi bu g'oyalar rivojlanishga ega bo'ldi va bugungi kunda ham aniq ko'rsatkichlar yoki indekslar shaklida ifodalanadi.

Taraqqiyot g'oyasini asoslashda muhim o'rinni unga erishish yo'llari to'g'risidagi masala egallaydi. Sotsiologiyaning ingliz klassigi G. Spenser evolyutsiyaning integratsiya jarayoni ekanligi, soddadan murakkabga, ya'ni noaniq, bog'lanishsiz bir xillikdan differentsiatsiyalangan, barqaror butunlik yuzaga keladigan bog'lanishli aniq turli-tumanlikka o'tishga muvofiq evolyutsiya kontseptsiasini taqdim etdi². K. Marks revolyutsiyani taraqqiyot dvigateli deb hisoblagan, jamiyatning bitta tipini boshqasiga almashinishini esa sinfiy kurashning dinamik mexanizmi sifatida tushuntirgan. Xususiy mulkchilik va ishlab chiqarish tizimida odamlarni antagonistik sinflarga, hayotiy farovonlikning cheklarga miqdoriga raqobatchilarga ajratuvchi teng huquqli bo'lmagan munosabatlar mavjud jamiyat eng nizoli jamiyat hisoblanadi. Biroq tarix ko'rsatdiki, inqiloblar hamisha ham hokimiyatga jamiyatning ilg'or kuchlarini olib kelmaydi, shuning uchun hokimiyatni kuch bilan o'zgartirish oqibatlari salbiy bo'lishi va progressga emas, regressga olib kelishi mumkin.



1-rasm. Jamiyat sohalari

¹Давров П. Л. Развитие политической истории. Собр. соч. - СПб., 1903. УЧХиср. 133-6.
²Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социологических законов, обуславливающих развитие человеческого общества. - СПб., 1906.

Marksizmda jamiyatning iqtisodiy bazasi, moddiy ishlab chiqarish, ishlab chiqarish kuchi va texnik taraqqiyot darajasi jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy sohasini belgilaydi, degan nuqtai nazar ustunlik qiladi. Haqiqatan, davlatning nogironligi bo'lganlar, ishsizlar, nafaqaxo'rilar, madaniyat, ta'lim va ilm-fanni rivojlantirishga yordam berishga qancha mablag'ni yo'naltirishi mumkinligi uning ishlab chiqarish kuchlari (*odamlar, resurslar, predmet va mehnat vositasi*) ning qandayligi, milliy mahsulotning yalpi hajmi qanaqaligi, jamiyat tomonidan qanday boyliklar to'planganligigabog'liq.

Butun jamiyatni ijtimoiy taraqqiyotning asoslarini tushunish uchun to'rtta asosiy - siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ijtimoiy sohaga ajratish mumkin.

Siyosiy soha - bu barchasi davlatni tashkil etadigan prezident va preziden apparati, hukumat va parlament, uning apparati, hukumatning mahalliy organlari (Shahar, viloyat), armiya, politsiya, soliq va bojxona xizmatlari, shuningdek, unga kirmaydigan siyosiy partiyalar. Davlatning asosiy vazifasi - jamiyatda ijtimoiy tartibni ta'minlash, guruhlar, masalan, ishchilar, kasaba uyushmalari va ish beruvchilar o'rtasidagi nizolarni bartaraf etish, yangi qonunlarni ta'sis etish va ularni barcha tuzilmalar tomonidan so'zsiz bajarilishini kuzatib borish, siyosiy keskin burilishlarga yo'l qo'ymaslik, tashqi chegaralar va mamlakat suverenitetini himoyalash, soliqlash yig'ish va ijtimoiy hamda madaniy soha muassasalarini pul mablag'i bilan ta'minlash va h.k. dir. Partiyalar vazifasi - o'rnatilgan qonuniy kanallar orqali aholi turli guruhlarining siyosiy qiziqishlarining turli-tumanligini ifodalashdan iborat.

Iqtisodiy soha o'zida faoliyatning beshta asosiy turlarini o'z ichiga oladi: ishlab chiqarish, taqsimot, almashtirish, iste'mol qilish, mulchilik. Unga iste'mol predmeti ishlab chiqarish tizimidagi odamlar guruhining munosabati va holati, firmalar, korxonalar, zavodlar, banklar, bozorlar, biroq moliyalar, investitsiyalar, kapitallar va boshqalar ham kiradi. Boshqacha aytganda, jamiyat o'zining tasarrufida bo'lgan manbalar (*yer, mehnat, kapital va boshqaruv*) ni ishlab chiqarishga yo'naltirish va odamlarning hayotiy muhim - oziq-ovqat, turar-joy, dam olish va h.k. larga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan tovarlar va xizmatlarning Shunday miqdorini yaratish imkonini beradi.

Ma'naviy soha (madaniyat, fan, din va ta'lim) o'rta asosiy vazifani bajaradi. Fan texnik va gumanitar sohada yangi bilimlarni ochishga, ya'ni ilg'or texnologiyalar, in Shootlar loyihalari, qadimiy matnlarni topib o'qib, anglash, butun dunyo qonunlarini ifodalash va h.k. larga da'vat qilingan. Ta'lim olimlar tomonidan qilingan kashfiyotlarni eng samarali usulda kelgusi avlodga etkazish Chorlangan. Buning uchun maktab va universitetlar, o'qitishning yangi dasturlari va metodikalari yaratiladi, o'qituvchilar malakalari oshiriladi. Madaniyat ilmiy bo'lmagan, aynan badiiy va ijtimoiy qadriyatlarni yaratish, xalqning an'analari, me'yorlari, fikrlash obrazi va harakatini yuzaga chiqarishga safarbar qilinadi. Madaniyatga har qanday jamiyatning ma'naviy madaniyati o'zagi bo'lib yuzaga chiqadigan dinni ham kiritish kerak. *Din* insoniy hayot mazmun beradi va umuminsoniy qadriyatlar va axloqning asosiy me'yorlarini belgilaydi.

Ijtimoiy soha. Jamiyatning ijtimoiy sohasi keng ma'noda - bu aholining farovonligi uchun javob beruvchi tashkilot va muassasalarning majmuidir. U do'konlar, passajirlar transporti, kommunal va maishiy xizmat ko'rsatish, jamoatchilik ovqatlanishi, salomatlikni saqlash, aloqa, shuningdek, dam olish va tomoshalar uyu Shtirishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy soha torma'noda aholining va ularga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning ijtimoiy himoyalangan qatlami, shuningdek, ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minot organlarini (*ijtimoiy sug'urtani ham kiritgan holda*) ko'zda tutadi.

Yuqorida aytilgan sohalar o'zaro zich bog'langan va bir birlariga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, agar mamlakat iqtisodiy o'z vazifalarini bajarmasa, aholini etarlicha iste'mol predmetlari bilan ta'minlamaydi, ishchi o'rinlari miqdorini kengaytirmaydi, bundan aholi, ayniqsa, ijtimoiy jihatdan muhofaza qilinmagan qatlami (*nafaqaxo'rlar, nogironligi bo'lganlar, kam ta'minlanganlar*) hayotining darajasi keskin tarzda pasa'yadi. Boshqacha aytganda, bitta, iqtisodiy soha muvaffaqiyati boshqa, ijtimoiy sohaning farovonligiga, ijtimoiy sohaning muvaffaqiyati siyosiy sohaga ta'sir etadi. Siyosat - bu iqtisodning boyitilgan ifodasi, - deb ta'kidlaydi Marks, Chunki ishlab chiqarish, ehtiyoj, taqsimot va mulkchilik tizimida sinflarning qiziqishlariga bog'liq. Yevropa davlatlari tajribasidan ma'lumki, iqtisod yuksala boshlarkan, aholining ustunlik qiluvchi qismi

tub qarashlardan liberal-demokratik deb nomlanuvchi tomonga chekinishni va xususiy mulki hamda tadbirkorlikning erkinligini himoyalashni boshlaydi.

Har bir soha o'z vazifasiga ega, demak iqtisod aholini iste'mol predmetlari bilan ta'minlaydi; siyosiy soha jamiyatda boshqarish va tartibni ta'minlash vazifasini bajaradi, ijtimoiy soha esa jamiyatning butun tuzilmasi ichiga kirib boradi. Shunday universal yoki hamma ishlarni o'z ichiga olgan xarakter jamiyatning ma'naviy sohasiga, madaniyatga ham taalluqli. Buni grafik jihatdan quyidagicha ifodalash mumkin.

Jamiyat rivojlanishi iqtisodiy fundamentdan boshlab va shu bilan bog'liq ravishda siyosiy, ma'naviy va ijtimoiy sohalar bilan tugagancha har bir sohaning rivojlanishiga bog'liq bo'lgani uchun majmuaviy xarakter kash etadi. Garchi K.Marks iqtisodiy omillarning hal qiluvchi rolini tan olsa-da, bir vaqtning o'zida u madaniyat nisbatan mustaqil soha ekanligi to'g'risida gapiradi. Tarix bir necha bor isbotladiki, ma'naviy va madaniy faoliyatning gullab-yashnashi ko'pincha krizis, siyosiy jihatdan og'ir damlar va moddiy etishmovchilik davriga to'g'ri keladi. Aslida jamiyatda sohalarning o'zaro harakati sodir bo'ladi, natijada o'zining maxsus ijtimoiy-madaniy chiziqlari bo'lgan alohida ijtimoiy tizim yuzaga keladi. Bu esa taraqqiyotga erishish va olg'a intiladigan rivojlanishning o'z yo'lini ishlab chiqishni talab qiladi. M.Veber jamiyat rivojlanishida protestantizm dinining muhim rolini oshkor qildi. Unga xos bo'lgan mehnatga oid etika va axloq kodeksi hal qiluvchi darajada Yevropada vujudga kelgan o'sha "kapitalizm ruhi"ning rivojlanishini shartlaydi. U rivojlanishni sotib oluvchilik uchun almashinish imkoniyatidan foydalanish va erkin mehnatni oqilona uyushtirish bilan bog'ladi¹. Jamiyat rivojlanishiga ma'naviy asos sifatida progressiv rivojlanishning ijtimoiy-madaniy turi belgilaydigan boshqa dinlar ham ko'maklashadi. Madaniy an'analar va diniy qadriyatlarni saqlash arab mamlakatlari, Tayvan, Janubiy Koreya, endi esa Xitoy ham protestantizmning an'anaviy mintaqalari rivojlanishi tezligidan o'zib ketdi.

Rivojlanishning barchaga baravar taalluqli ehtiyoj jamiyatiga yo'naltirilgan sharqiy model o'zining asossizligini ko'rsatdi. Shpengler o'zining "Sivilizatsiya va madaniyat" nomli ishida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarining chegarasini belgilab beradi. U madaniyat -

¹ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. В кн. Избранные произведения. Пер. - М., 1990.

bu inson va jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiluvchi qalb, ma'naviy qadriyatlar, sivilizatsiya esa - bu o'ralangan, moddiy usga keltirilgan madaniy shakldir, deb hisoblaydi. Sivilizatsiya - bu jamiyatning har doim ham insoniyat manfaatlarida qo'llanadigan moddiy va ma'naviy yutuqlari majmuidir. Shpengler o'zining "Yevropa oq Shomi" kitobida rivojlanish to'g'risida bosqichlar: erta, kechki va tanazzulni o'tashning tsiklik jarayoni sifatida gapiradi¹. A.Teynbi ham G'arbiy namuna bo'yicha yagona insoniy sivilizatsiyani yaratish imkoniyatini tanqid qiladi. U yoki bu sivilizatsiyaning gullab-yashnashi, uning fikriga ko'ra, hududiy, imperalistik ekspansiya va umuman militarizm bilan bog'liq emas. Oxirgisi aksincha sivilizatsiyaning sinishi va inqirozidan dalolat beradi². 1992-yilda Rio de Janeyroda rivojlanish bo'yicha BMT ning konferentsiyasida ta'kidlandiki, insoniyat o'z rivojlanishida hal qiluvchi latizani boshdan kechiryapti. "Yoki butun dunyo qutqariladi yoki bu sivilizatsiya halok bo'ladi", - dedi konferentsiyaning bosh sekretari Muris Strong. Konferentsiyada planeta aholisining boy qismi(20%) planetaning 80% resurslari va boyliklariga ega ekani ta'kidlandi. Industralashtrish iqtisodiy krizisga, jamiyat va tabiat o'rtasida muvozanatning buzilishiga olib keldi. Shuning uchun aholining boy qismini qadriyatlar, texnologiyalar va ehtiyojlari kambag'allashgan ko'pchilik maqsadi bo'lishi mumkin emas.

Rivojlanishning yangi modeli planetaning ekologik xavfsizligini ta'minlaydi, jamiyada haqqoniy tarix, umuminsoniy qadriyatlari va qiziqishlarni o'rnatadi. Konferentsiya harqaror rivojlanish tamoyillarini ishlab chiqdi: 1. Inson fiidiyatining barcha sohalarini insonparvarlashtirish. 2. Insonning individual qiziqishlari va millat hamda davlatning rivojlanishiga bo'lan ehtiyojining ustuvorligi. 3. Istisno - har qanday yo'l bilan progress, atrof muhit va insoniyat rivojlanishining muvozanatlashgan tizimiga sekin-astalik bilan o'tish.

Polisentrizm - bu rivojlanishning ko'plab istiqbolli modellarini yuzaga kelishidir. Sharqiy va g'arbiy sivilizatsiya iqtisodiy va madaniy turtmush tarzi, hayot mazmunini, adolat, taqdirlar, mehnat va bordining rolini o'ziga xos tarzda tushunish bilan farqlanadi.

Madaniyat - bu ijodiy kuch va inson qobiliyatlarining rivojlanishi tavsiflanmasi, insonning jamiyat va tabiat bilan o'ziga xos birligini ifodalashdir. Ichki olam, inson hayoti madaniyatda bizning fikrlarimiz, tuyg'u va harakatlarnimizni qo'llab-quvvatlaydigan, baravarlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan asosga uyg'unlashtirilgan. Shuning uchun isloh qilinayotgan jamiyatmadaniyatni o'z ichiga olgan insonning asl mohiyatiga eng yuqori darajada yaqinlashtirilgan.

Globallashtiruv - bu transaksiya uchun institutlar va konventsional, xalqaro reglamentatsiya asosida turli-tumari madaniyatlarni birlashtirishga intilishdir.

Jamiyat taraqqiyoti (progressi) zamonaviy bosqichida tovarlarni mo'l-ko'lligi va iste'molchilikning o'sishi bilan emas, balki jamiyat hayotining barcha sohalarida informatsion texnologiyalarni joriy etish, bilimlar bilan belgilanadi. Web Intelligence Systems, Applications Business Intelligence, Learning, Publishing, science, Intelligent Enterprise Portals, Information Review, Technology - bu intellektual texnologiya bilimlariga asoslangan ma'lumotlarni sug'lash, almashtirish, tahlil qilish va modellashtirish, bilimlarni chiqarish, taqdim etish vaalmashishdir. Web Intelligence ni ishlab chiqish va o'rganish uchun AQSh, Yaponiya, Buyuk Britaniya va boshqa davlatlarda milliy tadqiqotchilik institutlari va xalqaro tadqiqotchilik institutlarini o'z ichiga oluvchi xalqarokonsortium yaratildi.

Haqiqatan, ijtioy g'oyalar, ma'rifat, kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish jamiyat taraqqiyoti (progressi) ga hal qiluvchi tarzda ta'sir ko'rsatadi. Intellektual kapital tushunchasi moliyaviy kapital tushunchasidan ustun keldi. Iqtisod, uning rivojlanish tezligi, innovatsiyalarni uyu shirish, joylashtirish, tatbiq etish g'oyalar, intellektual kapital va uni amaliyotda o'zlashtirishga bog'liq. Empirik ma'lumotlarga ko'ra jamiyat rivojlanishi bilimlarga asoslangan, rivojlangan informatsion jamiyatning yangi, keng va turli-tumari jamiyatlari yomallishlarida sodir bo'ladi.

Hayot sifatining ijtimoiy indikatorlari

Zamonaviy ijtimoiy olamda jamiyat hayotining barcha sohalaridan tub o'zgarishlarni ta'kidlash mumkin. Rivojlanishning turlicha modellari o'zaro bahs olib boradi.

Barcha foyda qiluvchilar, xarajalari oqluvchilar ishlab chiqaruvchi kapitalga aytilish imkoniyatiga ega bo'lishi zarurligi to'g'risidagi g'oyu

¹ O. Iltisenzep, "Zamonaviy Jamiyatning Rivojlanishi", Hayom, 1995
² Teynbi A. "Jahol kuzayishining tashvishi", St. Petersburg, 1991

asosida jamiyat dinamikasi hamda ortda qolish sohasining yo'nalishlarida, turli tizimlarda hayot sifatini baholashda muhim ahamiyat kasb etuvchi har xil ko'rsatkich va indikatorlar ishlab chiqiladi. Ijtimoiy nazorat, ijtimoiy monitoringni uyu Shtirish instrumenti sifatida statistika rivojlanishining yangi bosqichijjtimoiy indikatorlarni ishlab chiqishga bog'liq.

Ijtimoiy indikatorlar BMT va YeXHT kabi xalqaro tashkilotlarning analitik instrumenti sifatida qabul qilingan.1970-yillardan boshlabSocial Indicators Research maxsus jurnali chiqa boshladi. Rivojlanish darajasi va tezligi to'rtta soha: ijtimoiy indikatorlar yordamida ijtimoiy sohada, iqtisodda, ishlab chiqarishda, texnologiyada faoliyatni baholash yo'li bilan belgilanadi. Ijtimoiyindikatorlar - bu bir butun holda jamiyat va sotsiumda u yoki bu sohaning muvaffaqiyati (farovonligi) yoki nochorligi holatini tashhis qilish uchun zaruriy ko'rsatkichlardir¹. Joriy chakana narxlar, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromadning indekslaridan foydalanganicha bugungi kunda farovonlikning reprezentatsiyasi sifatida ko'rib chiqilmaydi, chunki tug'ilish, o'lim, atrof muhit holati to'g'risidagi ko'plab ma'lumotlarnitalab qiluvchihisobni o'z ichiga olmaydi. Bu va boshqa ko'rsatkichlarni mazmuniy izohlash uchun biz ularning ko'plab qiymati bilan ish olib borishimiz zarur. Diqqat markazida farovonlikning ko'plab tavsifnomalari turadi. Farovonlik tavsifnomasining nisbatan shartli ikkita turi ajratiladi: obyektiv va subyektiv. Obyektiv tavsifnomalar qayd qilinishi va instrumentning har qanday holati uchun bir xil va ma'lumlari yordamida o'lchanishi mumkin.Bunday tavsifnomalarga misol qilib, daromadlarning soliqqa solinadigan yig'indisi, atrof muhit holati, ichiladigan suvning mavjudligi, kommunal qulayliklar, transport bilan ta'minlanganlik va h.k. ni keltirish mumkin.

Subyektiv tavsifnomalar tashqi tomondan baholanishi mumkin emas, ular nogironlig bo'lganlarning o'zi, farovonlik subyektlari tomonidan o'lchanadi. Bunday o'zgarishlar namunasi bo'lib, ish joyidan, mehnat xarakteri, o'zining jismoniy va ma'naviy sog'ligidan,kelajakka ishonish, baxt hissiyoti va boshqalardan qoniqish darajasi hisoblanadi. Bitta holatda ijobiy va salbiy tavsifnomalar to'la aniq ajratilgan, boshqa holatlarda esa yo'q.Masalan, nisbatan boy jamiyatda juda boylarning bo'lishi butkul ijobiy ko'rinish, juda kambag'al jamiyatda - salbiy ko'rinishdir. Farovonlik

tarkibiga bir xil bo'lmagan elementlar, baholar ham kiradi. Ijtimoiy indikatorlar yohud qandaydir barchaga baravar taalluqli baho va munosabatlar, yohud hamma tomonidan tan olingan faktlar qayd qilingan bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy ezigulik va ijtimoiy musifatbar bilan etarlicha aniq bog'langan bo'lishi zarur.

Farovonlikni baholash uchun xalqaro tashkilotlar kambag'allikning indikatorlari hisobini ishlab chiqishgan: xotin-qizlar huquqlariga amal qilish; inson rivojlanishi va boshqalar. Kambag'allik ostonasini aholining turli guruhlar va ularning daromadlarini tirikchilikka etadigan minimumi narxiga nisbati asosida hisoblaydilar.Eng kam ish haqining xarid qiluvchi qobiliyati davlat (region) bo'yicha eng kam ish haqi va mamlakatda aniq tovar hamda xizmatlar narxining o'rtacha darajasini nisbati sifatida aniqlanadi. Kambag'allik darajasi (koeffitsienti) aholining umumiy miqdorida kambag'allik ostonasi kattaligidan past yoki teng daromadlar bilan aholining ulu Shi sifatida hisoblanadi.Kambag'allik indeksi kambag'allik ostonasidan past yashovchi shaxslar ulu shining o'rtacha o'lchangan kattaligi o'sishining tezligi sifatida aniqlanadi. Daromad darajasi va tirikchilikka etadigan minimumning o'rtacha kattaligi darajasi bo'yicha aholining umumiy miqdorini taqsimlash asosida kambag'allik chizig'idan tashqarida yashovchi aholi soni baholanadi.

Jamiyat dinamikasini tahlil qilishning bir necha metodologik paradigmasi mavjud. Matematik paradigma doirasida jamiyat dinamikasini tahlil qilish uchun asosni aks ettiruvchi bir necha nazariya mavjud bo'lgan ko'plab nazariyalarni: dinamik tizimlarning geometrik nazariyasi,dinamikaningtopologik nazariyasi va boshqalarni o'z ichiga oladi. Buparadigmalar asosida BMT ning asosiy ijtimoiy indeksleri qiymatining dinamikasi aniqlanadi. BMT ning xalqaro faoliyatida1948 yilda BMT ning Bosh Assmableyasi tomonidan qabul qilingan Inson huquqlarining barchaga barobar taalluqli deklaratsiyasiga asoslangan "Human development" (inson rivojlanishi) kontseptsiyasi fundamental kontseptsiya hisoblanadi. BMT ning amaliy faoliyatida insonning rivojlanishi o'zida har ikki jins hayotining kutilgan o'rtacha davomiyligi, rivojlanishi o'zida har ikki jins hayotining kutilgan o'rtacha davomiyligi, rivojlanishi o'zida har ikki jins hayotining kutilgan o'rtacha davomiyligi, o'rta ma'lumotga ega aholining ulu Shi va aholi jonboshiga AQSH dollarida YaUM (yalpi umumiy mahsulot)ni o'z ichiga olgan. Human development index indeksi yordamida o'lchanadi. HD10-1 oraliqda

¹ Давидов А.А. Системный мониторинг. Введение в анализ динамики общества. - М.: ДИК, 2007. - 91-с.

o'zgaradi. Hayotning o'rtacha kutilgan davomiyligi 85 yosh, o'rtacha ma'lumotga ega aholi ulushi - 100 %, aholi jonboshiga YaUM 40 000\$. Shunday qilib, HDI=1, bu BMT 1992-yilda qo'ygan va kelajakda erishish zarur bo'lgan insoniy rivojlanishning aniq boshqaruv maqsadi.

BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlarining barchaga barobar taalluqlideklaratsiyasida erkaklar va ayollarning tenghuquqligi asos soluvchi huquq, deb e'lon qilingan. Nashr etilgan statistik ma'lumotlar vaqt oqimi bilan dunyoda garchi xotin-qizlarni kamsitish darajasi pasaysa-da, hali-hamon kamsitish ahamiyatli tarzda saqlanib qolmoqda.

Sivilizatsiyaning zamonaviy muammolari. Hozirgi vaqtda globalizatsion va milliy jarayonlarning o'zaro harakati qarama-qarshi tendentsiyalar bilan xarakterlanadi. Yevropa sivilizatsiyasining mohiyati insonning hayotiy faoliyati tamoyillarida namoyon bo'ladi: maqsadga muvofiqlik (ilm va texnika), ya'ni muhokama qilish emas, balki bilim va aniq hisob asosida harakat qilish kerak. Tuyg'ular emas, obyektivlik talab etiladi. Ikkinchidan, o'ziga xoslikning subyektivligi. Bu hayot o'zi uchun: mustaqillik, erkinlik, muvaffaqiyat, egoizm. Jamiyatim va texnikani afzal ko'radi. Uchinchidan, sivilizatsiyalashgan Yevropalik - bu, odatda, dinga ishonmaydigan odam. Garchi xristianlik rasman izzatlansa-da, u inson hayotining ma'naviy yo'nalishi bo'lishdan to'xtaydi. G'arbiy sivilizatsiyaning boshqa belgilariga quyidagilarni kiritish kerak: demokratik institutlar, davlat tashkilotlarining respublika shakli; dunyoqarashli va madaniy plyuralizm, mahalliy ijtimoiy o'z-o'zini boshqarish. Sivilizatsiyaning buindustrial turi insoniy safarbarlikni, uning doimiy ravishda yangilanishga, kasbini o'zgartirishga bo'lgan qobiliyatiniqadrlaydi. Kompyuter, atom energetikasi, kosmik apparatlar - zamonaviy sivilizatsiya ramzlari. Industrial sivilizatsiya yangi harbiy-texnogensivilizatsiya shaklini egalladi. Hozirda shuncha qurol to'planganki, insoniyat qo'rquv, zo'riqishni his qiladi. Evropotsentrizm - rivojlanish namunasi sifatida ijtimoiy tizimlarni takomillashtirish maqsadi, loyihasi va usularining madaniyplyuralizmi bilan almashinadi. Bu jarayon markazida yangi qadriyatlar va jamiyatning olg'a yuradigan harakatlari mezonlari turipti. Texnogen sivilizatsiya buyumlar madaniyatini tasdiqlaydi, aqliy qobiliyatni rivojlantiradi, biroq u madaniyatning rivojlanishi, tabiat va insonga ehtiyotkor munosabat, ma'naviy-axloqiy

qadriyatlarga qarshi turadi. Politsentrizm - bu jamiyat rivojlanishining ko'plab istiqbolli modellari, alternativlari, ijtimoiy barqarorlikka, iqtisodiy o'sishga erishish yo'nalishi va usullari, kelishuv va hamkorlikning yuzaga kelishidir. Sivilizatsiya dunyoviy yoki global tizimlar turiga taalluqli. Ammo dunyoviy tizimlardan farqli ravishda hozirgi vaqtda sivilizatsiya insoniyat rivojining iqtisodiy va siyosiy aspektlarini emas, balki ijtimoiy madaniyatni aks ettiradi.

Globallashuv milliy davlatlarni ularga turli-tuman tobeliklar: bozor munosabatlari, kommunikatsiya tarmoqlari, o'xshamagan fe'l-atvor, odatlar, qadriyatlar, ustuvorliklarni kiritgancha chegaralarni suradi. Texnogenli sivilizatsiya buyumlar madaniyatini tasdiqlaydi, aqliy qobiliyatlarni rivojlantiradi. Shu bilan birgalikda, buyumchilik, ma'lumotning o'sishi, ratsionallashtirish tug'ilishning pasayishiga olib keladi. Bu fan va texnikaning yangi yutuqlari bilan bartaraf etiladigan ishchi kuchini tanqisligiga olib keladi. Fan va texnikaning, Yevropalik va arab-musulmon sivilizatsiyasiningijtimoiy hamda etik jihatdan o'zaro harakati muammolari markaziy o'rinni egallaydi. Birinchisi sakrash tarzida, ijobiy qiymatga ega bo'lgan qadriyatlarni parchalagancha rivojlanadi, avlodlarning hayoti davomida ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik, fuqarolik asosi o'zgaradi. Texnik sivilizatsiyaning tezligi va qamrovidagi tafovutlar an'anaviy sivilizatsiyaning barchaga barobar taalluqli inqiroziga olib keladi. Agressiyatexnogenlisivilizatsiya tajovuzkorligi osiyolik, afrikalik, lotin Amerikasi jamiyatlarining o'z tsivilizatsion tarzini yo'qotishiga olib keladi. Madaniy imperiazizm - G'arb tomonidan fuqarolik, iqtisodiy va ma'naviy turmush standartlarini o'tkazishda ongli olib boriladigan siyosatidir. Bu madaniy o'ziga xoslikni saqlashning, umumiy tsivilizatsion jarayonda o'z o'rini topishning ijtimoiy muammolarini tug'diradi. Yangi sivilizatsiyaning Shakllanishi jarayonida yangi munosabatlarning Shakllanishi nuqtai nazaridan jarayonlarni baholash zarur. Fan va texnika mehnat ishlab chiqarishining o'sishi, jismoniy sarfni engillashtirish uchun ko'p ish qildilar, biroqkasalliklarga immunitetning sustlashuvini paydo qiladi. Texnogenli sivilizatsiyakommunikatsiyani osonlashtiradi, biroq u jarohatlar, majruhlik, o'lim holatlarini katta miqdoriga olib keladi. Buyumlar madaniyati - tovarning mo'lligi talablarni rivojlantiradi, moddiy farovonlik faol jismoniy faoliyat va naslning davom etishiga qiziqishning

susa'yishiga sabab bo'ladi. Barchaga barobar tualluqli iste'mol jamiyati (*consumer society*) o'tinish qadriyatlarini qudratsizlantiradi va hayotning ma'naviy-axloqiy tabiiy asoslariga putur etkazadi. bu esa tuzilmaviy o'zaro harakatlarni (moliyaviy, siyosiy va madaniy) boqarorligiga olib keladi.

Transmilliy korporatsiyalar alohida davlatlar doirasidan chiqadi va mohiyati bo'yicha alohida davlatlarning ijtimoiy institutlari faoliyatini izdan chiqaradi. Bu qachonki yagona davlat hali yuzaga kelmagan sharoitda ushbu davlatlarning dezintegratsiyasiga olib keladi. Bu milliy davlatlar o'z-o'zini saqlab qolish maqsadida o'zining xo'jaligi, dini, huquqi, oilaviy munosabatlari bilan turli sinflar, tabaqalar, diniy va etnik guruhlarga ajraladi hamda umumiy tsivilizatsion jarayonlarga mos kelmaydigan o'zining shaxsiy manfaatini bo'yicha o'zaro harakatlanadi. Shuning uchun jahon hamjamiyati siyosiy asosda emas, madaniy asosda tashkil etiladi.

Korporatsiyalarning globallashuvi -bu madaniyatning bir qismi bo'lishga intilishdir. Bitta namuna bo'yicha bir shaklga keltirilgan korporatsiyalar daromadning yakunini anglatgan bo'lardi. Mahsulotni sotish inqirozi dunyoviy kapitalizمنى muayyan joyda ishlab chiqarish va ishlab chiqarishni takomillashtirishga majburlaydi. Transmilliy davlatlar, davlatlarning mintaqaviy asosda birlashishi paydo bo'ladi. Bu yangi istiqbollarni ochadi, davlatga harakat qilish qobiliyatini qaytaradi. Ikki madaniy alternativa zamonaviy sivilizatsiyaning ziddiyatlari asosiga qo'yilgan.

Krizis texnogeni sivilizatsiyaning inqirozi davlatlarning harbiy va siyosiy qarama-qarshiligida ham ifodalanadi. 1960 yilda Sorokin va Gelbreyt tomonidan aytib o'tilganidek bu tizimlar yaqinlashadi, konvergentsiya sodir bo'ladi. Sorokin fikriga ko'ra har ikki tizim jamiyatning turli madaniyatlarni ijobiy jihatdan birlashtiruvchiyangl. noma'lum, sintetik, analash turiga yaqinlashadi.

O'zbekistonning yangigeopolitik holati barqaror rivojlanish, davlatning xotin ashyoli qo'shimcha qism holatidan chiqishi, ichki manbalarni safarbar qilish, iqtisodni tuzilmaviy qayta tashkillashtirish, oqilona boshqaruv, korruptsiyaga barham berishga yonaltirilgan samarali xalqaro hamkorlikni oldindan ko'zda tutishi zarur. Asosiy orientatsiya - ehtiyojlarni qondirish va tabiiy boyliklarni saqlashdir. Sivilizatsiyaning rivojlanishi shaxs ichki kuchlarining rivojlanishi, xalqning o'z-o'zini

anglash jarayoni, o'zining maxsus yo'lidan borishi bilan belgilanadi, xo'jalik va texnik jihatdan o'sish tsivilizatsiyaning taraqqiyotiga guvohlik bermaydi. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy chegaralanish negizida jahon tizimi integratsiyasining asosini qayta qurilishi sodir bo'ladi. Information giperboqliqning yuzaga kelishi globallashuv xavfining asosiy omillaridan biri bo'ldi.

Yot madaniyatdan iste'mol modellari, axloq standartlari, konsyumerizm qadriyatlarini o'tkazish (barchaga barobar tualluqli iste'mol mafkurasi) atomiyani dunyoga keltiradi. Globallashuv ijtimoiylashuvning milliy tizimini barbad qilish oqibati sifatida faqirlikni, zo'ravonlik, begonalashish va fe'l-atvorning axloqiy buzilishini kuchaytirdi. Shuning uchun boshqaruvning madaniy mexanizmlariga ehtiyoj yuzaga keldi.

O'zbekistonda hozirgi vaqtda davlatning investitsion siyosatini byudjet investitsiyalari ulushini qisqartirish va xususiy sektorni keng qamrovli rag'batlantirish, "iqtisodiyot" bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish, insoniy kapital sifatini oshirish va samarali foydalanishni qayta ko'rib chiqish amalga oshirilmoqda. Jadal o'sish modeli xalqqa xos bo'lgan aqlga muvofiqlik turidan kelib chiqib, quriladi. O'zbekistonda aqlga muvofiqlik turi oppozitsiyalar: kollektivism-avtoritarizm; mehnatsevarlik-vijdensizlik, oilaviy mas'uliyatlilik-iqtisodiy mas'uliyatsizlik, kirishimli-ijtimoiy aloqalarning sustligi, xayriaholik-ritualizm va boshqalar bilan xarakterlanadi. Ajratilgan oppozitsiyalar ijtimoiy aloqalarni ishga oid maqsadga muvofiqlashtirish, majburiyatilarni bajarimaslik xavfining pasayishi, o'zaro harakati takomillashtirish instrumenti hisoblanadi. Bilim va amaliyotning egiluvchan, o'ldiq, yuqori refleksivli tizimi jamiyatning progressiv rivojlanishi maqsadlarini amalga oshirish mexanizmini shakllantirishga yordamlashadi.

Zamonaviy sivilizatsiyaning rivojlanish istiqbollari

1. Evolyutsiya va mavjud sivilizatsiyani zamonaviylashtirish g'oyasi, ularni yangi sifatga ko'tarilishi;

1. Afrika madaniyatining tiklanishi.

2. Musulmon dini bo'lgan regionlar: Xitoy, Yaponiya, Turk olamida islomiy tiklanishi.

Sivilizatsiyaning ushbu sanoat turi insonning harakatchanligini, uning doimiy ravishda o'zini yangilash va kasblarini o'zgartirish qobiliyatini qadrlaydi. Komp'yuter, atom energiyasi, kosmik kemalar zamonaviy sivilizatsiya timsollaridir. Sanoat sivilizatsiyasi harbiy-texnogen sivilizatsiya shaklini oldi. Hozir shunchalik ko'p qurollar to'planganki, insoniyat qo'rquv va taranglikni boshdan kechirmoqda.

Taraqqiyot modeli sifatidagi evrotsentrizm madaniy plyuralizm, maqsadlar, loyihalar va ijtimoiy tizimlarni takomillashtirish bilan almashtiriladi. Bu jarayonning markazida jamiyatning ilg'or harakatining yangi qadriyatlari va mezonlari turadi. Texnogen sivilizatsiya (moddiy) narsalarga sig'inishni afzal ko'rib, aqliy qobiliyatlarni rivojlantiradi, lekin u tabiat va insonga g'amxo'rlik qilish, madaniyatni rivojlantirishning ma'naviy va axloqiy qadriyatlariga qarshi turadi. Rivojlanishning dastlabki evrotsentrik modeli o'rni texnik, iqtisodiy, siyosiy va ekologik muammolarni hal qilishning ko'p qirrali usuli bo'lgan politsentrizm egallaydi. Politsentrizm - jamiyat taraqqiyotining ko'plab istiqbolli modellari, ijtimoiy barqarorlikka, iqtisodiy o'sishga, totuvlik va hamkorlikka erishishning muqobil variantlari, yo'nalishlari va yo'llarining paydo bo'lishidir.

Sivilizatsiyalar dunyo yoki global tizimlar turiga tegishli. Ammo jahon tizimidan farqli ravishda sivilizatsiya insoniyat taraqqiyotining ijtimoiy-madaniy emas, balki ilmiy-texnikaviy jihatlarini aks ettiradi. Sivilizatsiya, avvalgi tushunchalar kabi, ijtimoiy tizimlarning integratsiyasi sodir bo'lgan insoniyat jamiyatining global darajasini aks ettiradi. Olimlar uning mazmuni haqida bahslashishda davom etmoqdalar. Sivilizatsiya ular tomonidan ikki ma'noda tushuniladi. Birinchi holda, sivilizatsiya "varvarlik" o'rni bosgan tarixiy davrni bildiradi, boshqacha aytganda, u insoniyat taraqqiyotining eng yuqori bosqichini belgilaydi. O.Shpenglerning ushbu ta'rifga qo'shiladi: sivilizatsiya madaniyat taraqqiyotining eng yuqori bosqichi bo'lib, uning yakuniy tanazzulga uchrashi sodir bo'ladi. Ikkala yondashuvni o'xshashi sivilizatsiya tarixiy jihatdan - jamiyatning progressiv yoki regressiv harakati bosqichi sifatida ko'rilishidir.

Ikkinchi holda, sivilizatsiya geografik joy bilan bog'liq bo'lib, Sharq va G'arb sivilizatsiyalari kabi mahalliy, mintaqaviy va global

sivilizatsiyalarni anglatadi. Ular iqtisodiy tuzilishi va madaniyati (me'yorlar, urf-odatlar, ramzlar majmui) bilan farqlanadi, ular hayotning ma'nosini, adolatini, taqdirini, mehnat va dam olishning rolini o'ziga xos tushunishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, Sharq va G'arb sivilizatsiyalari aynan ana shu fundamental xususiyatlarda farqlanadi. Ular o'ziga xos qadriyatlar, falsafa, hayot tamoyillari va dunyo qiyofasiga asoslanadi. Va ana shunday global tushunchalar doirasida odamlarning xulq-atvori, kiyinish uslubi, uy-joy turlarida o'ziga xos farqlar shakllanadi.

Bugungi kunda olimlar birinchi va ikkinchi yondashuvlar geografik jihatdan qacda joylashganligidan qat'iy nazar, yuqori darajadagi farqqa ega bo'lgan jamiyatlarga nisbatan qo'llanilishi kerakligini ta'kidlaydilar. Bunda, xususan, hali ham ibtidoiy turmush tarzi mavjud bo'lgan, yozuv, shahar va davlatlar mavjud emas, Polineziya va Okeaniyaning ibtidoiy jamiyatlari sivilizatsiyadan tashqarida kuriladi. Bu qandaydir paradoks bo'lib chiqadi: ularda madaniyat bor, lekin sivilizatsiya yo'q (yozma til bo'lmagan joyda sivilizatsiya ham bo'lmaydi).

Shunday qilib, jamiyat va madaniyat avvalroq, sivilizatsiya esa keyinroq vujudga kelgan. Mavjud bo'lish tarixi davomida insoniyat sivilizatsiya sharoitida 2% dan ko'p bo'lmagan vaqtda yashagan. Joy va vaqtning kombinatsiyasi sivilizatsiyalarning hayratlanarli darajada boy palitrasini beradi. Tarixan, xususan, Yevrosiyo, Sharq, Yevropa, G'arbiy, musulmon, nasroniy, qadimgi, o'rta asrlar, zamonaviy, qadimgi Misr, Xitoy, Sharqiy slavyan va boshqa sivilizatsiyalar ma'lum.

Yuqorida tilga olingan o'sha I.Vallershteyn jahon tizimini uch qismga ajratdi: Yadro - G'arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Yaponiya mamlakatlari - ishlab chiqarish tizimi takomillashtirilgan eng kuchli va eng qudratli davlatlarni o'z ichiga oladi. Ularda eng ko'p kapital, eng sifatli tovarlar, eng ilg'or texnologiyalar va ishlab chiqarish vositalari mavjud. Bu mamlakatlar immat va yuqori texnologiyali mahsulotlarni periferiya va yarim periferiyaga eksport qiladi. Yarim periferiya va periferiya davlatlari "ikkinchi" va "uchinchi" dunyolar deb ataladigan mamlakatlardir. Ular kamroq kuch, boylik va ta'sirga ega. Ular orasida Sovet Ittifoqi, shuningdek Yugoslaviya, Misr, Hindiston, Gana va Indoneziya ham bor edi. 1950-yillarning ikkinchi yarmida bu atama kengroq ma'noga ega bo'ldi. Bu barcha rivojlanmagan mamlakatlarni nazarda tuta boshladi.

Shunday qilib, uning ma'nosi geografik emas, balki iqtisodiy mazmun bilan to'ldirildi. Butun Lotin Amerikasi, butun Afrika (Janubiy Afrikadan tashqari) va butun Osiyo (Yaponiya, Singapur, Gonkong va Isroildan tashqari) kam rivojlangan davlatlar qatoriga kiritila boshlandi. Haddan tashqari qambag'al va qashshoq Afrika Sahroi mamlakatlari, Gaiti va Bangladesh kabi ba'zi davlatlar hatto to'rtinchi dunyo toifasiga kiritilgan. Ular allaqachon iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanlagan uchinchi dunyodan ajralib chiqdi.

Periferiya mamlakatlari Afrika va Lotin Amerikasidagi eng qoloq va qashshoq davlatlardir. Ular yadroning xom ashyo bazasi hisoblanadi. Foydali qazilmalar qazib olinadi, lekin mahalliy sharoitda qayta ishlanmaydi, balki eksport qilinadi. Ortiqcha mahsulotning katta qismi xorijiy kapital tomonidan o'zlashtiriladi. Ularning farovonligi xomashyo eksportiga bog'liq bo'lganligi sababli, texnologiya va kapital faqat tashqaridan keladi, hukumatlar, ko'pincha diktator yoki avtoritar rejimlar mavjud bo'lib, xorijdan investitsiyalar kelsa, mamlakatni ozmi-ko'pmi oqilona boshqarishga qodir bo'ladi. Ammo hatto G'arb yordami ham ko'pincha hukumat amaldorlarining cho'ntagiga yoki ularning xorijiy hisoblariga tushadi.

Bunday hukumatlar beqaror, ular doimiy ravishda xalqaro mojarolar, ichki urushlar va isyonlarni keltirib chiqaradi. Bu Lotin Amerikasi, Eron va Filippinda vaqti-vaqti bilan sodir bo'ladi.

1960-yillardan boshlab uchinchi va to'rtinchi dunyo davlatlari rivojlangan mamlakatlardan bir necha milliard dollar qarz oldi. Kreditlar G'arbning iqtisodiy yuksalishi davrida, shuning uchun past foiz stavkalarida olingan, ammo ular butunlay boshqacha sharoitlarda qaytarilishi kerak. G'arbga umumiy qarz 800 milliard dollardan oshdi, ammo qarz oluvchilar o'z kreditorlarini to'lashning hech qanday imkoniyati yo'q. Eng yirik qarzdorlar Braziliya, Meksika, Argentina, Venesuela, Nigeriya, Peru, Chili va Pol'shadir. Bu mamlakatlar iqtisodini barqaror ushlab turishga urinayotgan G'arb kreditorlari ular tomonidan olingan kreditlarni qayta moliyalashga majbur. Bu xalqaro moliya tizimini buzmoqda.

1998-yilda Rossiya G'arb sarmoyadorlari oldida o'zini kreditlarni to'lash imkoniyati yo'q (defolt) deb e'lon qildi. Janjal boshlandi, keyin esa

Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan beri dunyo bilmagan jahon inqirozi boshlandi. Rossiyada davlat obligatsiyalarini (GKO) sotib olgan ba'zi G'arb banklari bankrot bo'ldi yoki halokat yoqasida edi. Ilgari rivojlangan iqtisodiy kuchlar qatoridan mustahkam o'rin olgan Rossiya, mohiyatan uchinchi dunyo mamlakatlariga tegishli ekanligini ko'rsatdi. Eng yomoni shundaki, tajriba shuni ko'rsatadiki, bunday mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarning ko'p miqdorda kiritilishi inqirozdan chiqish uchun juda kam yordam beradi. Vaziyatni yaxshilash uchun iqtisodiyotni ichki qayta qurish zarur.

Dunyoning yangi turdagi birlashish sari harakati sa'y-yyorani geoiqtisodiy yoki geosiyosiy qayta qurish deb ataladi. Yangi xalqaro makon ikki tendentsiya bilan tavsiflanadi:

a) "Katta ettilik" kabi etakchi kuchlarning kichik guruhida muhim strategik qarorlarning jamlanishi;

b) markazlashgan hududlar va tuzilmalarning ko'plab mustaqil nuqtalarga emirilishi, kichik davlatlarning suverenlashuvi, ularning jahon hamjamiyatidagi rolining oshishi (masalan, Yugoslaviya, Falastin va boshqalardagi voqealar).

Tor doiradagi odamlar tomonidan qabul qilingan muhim siyosiy va iqtisodiy qarorlar er sharining turli burchaklarida jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, ba'zan esa butun mamlakatlar aholisi taqdiriga ta'sir qiladi. Bunga misol qilib Yugoslaviyadagi voqealarga Qo'shma Shtatlarning ta'sirini keltirish mumkin, o'shanda Amerika deyarli barcha Yevropa davlatlarini NATO harbiy blokiga qo'shilishga majbur qilgan, serblarga bosim o'tkazgan. Garchi bu qarorning o'zi AQSH Kongressidagi oz sonli siyosatchilar uchun foydali bo'lsa-da.

Dunyodagi eng qudratli iqtisodiy davlat bo'lgan AQSH o'zini siyosiy monopolist kabi tutadi. Dollar siyosatni "bir dollar - bir ovoq" tamoyili asosida olib boradi. Xavfsizlik Kengashi, XVF, XTTB, JST kabi xalqaro tashkilotlar nomidan qabul qilinayotgan, qaytadan rivojlangan davlatlar tomonidan moliyalashtiriladigan qarorlar orqasida esa etakchi kuchlar doirasi va irodasi yashiringan.

Siyosiy va iqtisodiy chekkaga surilgan Janub mamlakatlari yoki rivojlanayotgan davlatlar o'zlarida mavjud vositalar bilan super kuchlarning gegemonligiga qarshi kurashmoqda. Ba'zilar

sivilizatsiyatlashgan bozorni rivojlantirish modelini tanlaydilar va Chili va Argentina kabi iqtisodiy jihatdan rivojlangan Shimol va G'arbga eta oladilar. Boshqalar esa turli holatlar tufayli hunday imkoniyatdan mahrum bo'lib, "jang yo'liga" kirishadi. Ular butun dunyoga tarqalgan tarvaqaylab ketgan jinoiy-terrorchi tashkilotlar va moliya tuzilmalarini yaratadilar.

Yangi dunyo tartibida hamma narsa hamma narsa bilan bog'liq. Dunyo etakchilari bo'lgan, birinchi navbaida, AQSh, Germaniya, Yaponiya, Angliya qal'asini o'rnatgan jahon valyuta-moliya tizimi endi avvalgidек barqaror emas. Bu tizimning chetidagi moliyaviy inqirozlar, ehtimol, ilgari sezilmagan, hozir butun dunyo tizimini tarvaga keltirmoqda. 1997-1998 yillar Indoneziya va Rossiyadagi inqirozlar butun dunyo moliyaviy bozorlarga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Sanoat gigantlari milliardlab dollar yo'qotishdi. D.Bellning fikricha, zamonaviylik dunyogarash sifatida radikal individualizm bo'lib, muvaffaqiyat sifatida tushuniladi, bu shaxslarning tashqi aloqalardan xalos bo'lishga va o'z rivojlanish yo'lini topishga urinishlariga bog'liq, angliya-amerika jamoalarida - iqtisodiy.

Fundamental rejimlar texnologiyaga qarshi bo'lgani uchun o'tkinchi, doqan g'oya texnologiya va madaniyat o'rtasidagi munosiblik masalasida chalg'itadi. D.Bellning fikricha, zamonaviy G'arb jamiyatida barqaror ijtimoiy tartibni faqat individual va guruh fikrlari xilma-xilligiga va umumiy qoidalarining universalligi katta ahamiyat beradigan, jamiyatni tashkil etuvchi guruhlarning xususiyatini muvozanatlashitgan liberalizm tarmoqili asosida saqlab qolish mumkin. Bu nuqta nazarning G'arbda ham, Sharqda ham tarafdorlari o'rib bormoqda. Lekin u bali xalqaro siyosatda hukmronlik qila boshlagani yo'q, chunki u hamma o'z shartlarini boshqalarga hukm qilish, o'z iqtisodiy manfaatlarini mustaqil davlatlar zimmasiga yuklash isugidan kelib chiqadi. Bu xalqaro xavfsizlikka katta zarar etkazadi, jamiyatning insonparvarlik, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlik sari rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

Nazorat savollari:

1. Sotsiologiyada indikator nima?
2. Qanday indikatorlar hayot sifatini tavsiflaydi?
3. Odamlar farovonligi indeksiga qanday ko'rsatkichlar kiradi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Неэкономная динамика и упрощение. Вып. 1-4, Сб. под ред. Йемел'янова С.В. М., 2001-2004.
2. Бауман Э. Глобализация. Последствия для человека и общества. М., 2004.
3. Вандерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб. Ун-т, 2001.
4. Хасанов У. Узбекистан в фокусе глобальной политики. Гендерные и экономические аспекты // Экономический вестник Узбекистана Ташкент, 2001 №4/5.

6.3. BMT Ijtimoiy indekslari. Huquq va erkinliklar, bandlik, qashshoqlik va boshqa hozirgi zamon muammolari

Reja:

1. Inson taraqqiyoti indekslari.
2. Ayollar teng huquqlilik indekslari.
3. Umr davomiyligi indekslari va gerontologiya.
4. Qashshoqlik va resurslar erishmasligining hozirgi zamon muammolari.
5. Bandlik va migratsiya muammolari.

Rivojlanishning eng dolzarb muammolaridan biri qashshoqlik muammasidir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining xalqaro dasturi 2015 yilga borib kuniga 1 dollardan kam daromadga ega dunyo aholisi ulushini va ochlikdan aziyat chekayotgan aholi ulushini ikki baravar kamaytirishni nazarda tutgan. Ayni paytda, BMT ekspertlarining ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi kunda har beshinchi aholisining daromadi kuniga taxminan 1 sa'y-yorumizning har beshinchi aholisining daromadi kuniga taxminan 1 AQSH dollari, 20 to'ngdan ortiq kishi esa har kuni ochlik, toza suv va tibbiy yordam etishmasligidan, qashshoqlikda vafot etadi.

Qashshoqlik ko'rsatkichlari quyidagicha: dunyoning eng qashshoq mamlakatlari uchun - 1.2 dollar; o'rtacha rivojlanganlar uchun - 4 dollar, sannaat, rivojlangan - kuniga 11-14 dollar. Kambag'allik - bu nafaqat minimal daromad, balki avloddan-avlodga o'tib ketayotgan o'ziga xos turmush tarzi va uslubi, xalq-atvor normolari, idrok va psixologiya stereotiplari.

Shunday qilib, sotsiologlar qashshoqlik haqida alohida submadaniyat sifatida gapirishadi. BMT tomonidan 1948-yilda qabul qilingan Inson

huquqlarining jahon deklaratsiyasida erkaklar va ayollar tengligi asosiy huquq deb e'lon qilingan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ayollarga nisbatan kamsitishlar kamayib borayotgan bo'lsa-da, ko'plab hududlarda ayollar huquqlarining buzilishi, ularga nisbatan zo'ravonlik, kamsitish holatlari saqlanib qolmoqda. Bu sanoatlashtirish, urbanizatsiya, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanish darajasiga bog'liq.

Madaniy an'analar hamda erkaklar va ayollar uchun tarixan shakllangan ijtimoiy rollar tizimi katta ahamiyatga ega. Xotin-qizlar tengligining o'lehoi 2 ta indeksni o'z ichiga oladi:

1. umr ko'rish davomiyligi, ta'lim, daromadlar bo'yicha; va
2. iqtisodiy, siyosiy, professional sohalaridagi maqomiga ko'ra.

Tengsizlik va qashshoqlik ijtimoiy stratifikatsiya bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalardir. Tengsizlik jamiyatning tanqis resurslari - pul, hokimiyat, ta'lim va obro'-e'tiborning aholining turli stratlari yoki qatlamlari o'rtasida teng bo'lmagan taqsimlanishini tavsiflaydi. Tengsizlikning asosiy o'lehoi likvid tovarlar (boyliklar) sonidir. Bu vazifani odatda pul bajaradi (ibtidoiy jamiyatlarda tengsizlik mayda va yirik qoramollar, chig'anoqlar va boshqalar sonida ifodalanagan).

Agar tengsizlik shkala shaklida taqdim etilsa, uning qutblaridan birida eng katta (boy), ikkinchisida esa eng kichik (kambag'al) tovarlarga ega bo'lganlar bo'ladi. Shunday qilib, qashshoqlik - bu minimal miqdordagi likvid qadriyatlarga ega va ijtimoiy imtiyozlardan foydalanish imkoniyati cheklangan odamlarning iqtisodiy va sotsiomadaniy holati.

Tengsizlikni o'lehashning eng keng tarqalgan va oson hisoblangan usuli ma'lum bir mamlakatdagi eng past va eng yuqori daromadlarni solishtirishdir. P.Sorokin shu tariqa turli mamlakatlar va turli tarixiy davrlarni solishtirdi. Bu hodisa tengsizlik shkalasi deb ataladi. Masalan, o'rta asrlarda Germaniyada yuqori va quyi daromadlar nisbati 10000:1, o'rta asrlarda Angliyada esa 600:1 edi. Yana bir usul - oila daromadining oziq-ovqatga sarflangan ulushini tahlil qilish. Ma'lum bo'lishicha, boylar oziq-ovqat uchun atigi 5-7 foiz to'laydi. Shaxs qanchalik kambag'al bo'lsa, u oziq-ovqatga shunchalik ko'p pul sarflaydi va aksincha.

Ijtimoiy tengsizlikning mohiyati aholining turli toifalarining ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ne'matlardan, kam resurslardan va likvid mahsulotlardan tengsiz foydalanishidadir. Iqtisodiy tengsizlikning

mohiyati shundan iboratki, aholining ozchilik qismi doimo milliy boylikning katta qismiga egalik qiladi. Boshqacha qilib aytganda, jamiyatning eng kichik qismi eng yuqori daromad oladi, aholining ko'p qismi esa o'rtacha va eng kichik daromad oladi. Ikkinchisi turli yo'llar bilan taqsimlanishi mumkin. Qo'shma Shtatlarda eng kichik daromadlarni, shuningdek, eng katta daromadni aholining ozchilik qismi, o'rtacha daromadni - ko'pchilik oladi.

Bugungi kunda Rossiyada eng past daromadni ko'pchilik, o'rtacha daromadni nisbatan katta guruh va eng yuqori daromadni aholining ozchilik qismi oladi. Shunga ko'ra, daromadlar piramidas, ularning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishi, boshqacha aytganda, tengsizlik, birinchi holatda romb, ikkinchisida - konus shaklida tasvirlanishi mumkin. Natijada, biz tabaqalanish profilini olamiz.

Agar tengsizlik butun jamiyatga mansub bo'lsa, qashshoqlik aholining faqat bir qismiga tegishli. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori ekanligiga qarab, qashshoqlik aholining ko'p yoki ozchilik qismini qamrab oladi.

Sotsiologlar qashshoqlik ko'lamini rasmiy qashshoqlik chegarasi yoki chegarasi yaqinida yashovchi mamlakat aholisining nisbati (odatda foiz sifatida ifodalanadi) deb atashadi. "Qashshoqlik darajasi", "qashshoqlik chegarasi" va "qashshoqlik koeffitsienti" atamallari ham qashshoqlik ko'lamini ko'rsatish uchun ishlatiladi. Qashshoqlik chegarasi - bu jismoniy shaxs yoki oila oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joy sotib olishi mumkin bo'lgan eng kam daromad sifatida rasman belgilangan pul miqdori (odatda, masalan, dollar, evro yoki rublida ifodalanadi). U "qashshoqlik darajasi" deb ham ataladi. Rossiyada u qo'shimcha nom oldi - yashash narxi. Sotsiologiya mutlaq va nisbiy qashshoqlikni ajratadi.

Mutlaq qashshoqlik deganda, shaxs hatto oziq-ovqat, uy-joy, kiyim-kechak, issiqlikka bo'lgan asosiy ehtiyojlarini ham qondira olmaydigan yoki uning daromadi bo'yicha biologik omon qolishni ta'minlaydigan yoki minimal ehtiyojlarni qondira oladigan holat tushuniladi. Raqamli mezon - qashshoqlik chegarasi (yashash minimumi).

Nisbiy qashshoqlik deganda munosib turmush darajasini yoki ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan turmush darajasini saqlab qola olmaslik tushuniladi. Nisbiy qashshoqlik sizning boshqa odamlarga nisbatan

qanchalik kambag'al ekanligingizni anglatadi. Odatda, nisbiy qashshoqlik ma'lum bir mamlakatdagi uy xo'jaliklarining o'rtacha daromadining yarmidan kamini tashkil qiladi.

Nisbiy qashshoqlik sizning boshqa odamlarga nisbatan qanchalik kambag'al ekanligingizni anglatadi. Bu ikki ma'noda qiyosiy xususiyatdir. Birinchidan, bu sizning kambag'al deb hisoblanmaydigan jamiyatning boshqa a'zolarining ma'l-kotlligi yoki farovonligiga nisbatan kambag'al ekanligingizni ko'rsatadi. Nisbatan qashshoqlikning birinchi ma'nosi bi qatlamni boshqa qatlam yoki qatlamlar bilan solishtirishdir. Ikkinchidan, bu sizning qandaydir turmush darajasi, masalan, munosib yoki munosib hayot darajasiga nisbatan kambag'al ekanligingizni ko'rsatadi.

Dunyoda yuqorida qayd etilgan zamonaviy muammolarni hal qilish uchun bir nechta yondashuvlar ishlab chiqilgan:

1. Mavjud sivilizatsiyalarning evolyutsiyasi va modernizatsiyasi g'oyasi. Ba'zi eski sivilizatsiyalar yangi sifatga kiradi, afrika sivilizatsiyasi - an'anaviy va zamonaviy sintez sifatida qayta tiklanadi;

2. Musulmon diniga ega bo'lgan hududlarning islamiy tiklanishi:
Xitoy, Yaponiya, turkiy dunyoda.

3. Yevro-Amerika sənəət sivilizatsiyası qadriyyətlərini təqatədir: ilmiy-texniki, rəşionallıq, həzər, demokraliya, huquq və ərkinliklər.

4. Biryog'lama ilmiy-texnik ratsionallikdan va harbiy kuchni taqsimotidan tinchlik, zo'ravontiksiz, iqtisodiy, siyosiy va ma'nuviy pluralizm, demokratik jarayonlarni ekrinlashitirish strategiyasiga o'tish.

5. Insonning o'zini tabiatning xo'jayini sifatida emas, balki uning organik tarkibiy qismi sifatida boshqacha tushunish;

2. Jismoniy va ma'naviy salomatlik haqida grammatiklik qilish;

b. İnsan genotipini seçiləş:

e. Katta hajmdagi tizimlashtirilagan ma'lumotlardan, shaxsiy yuklardan himoya qilish;

d. O'zaro tushunish yo'lini oshirish, konsensus yo'li bilan sheriklik, ziddiyatli muammolarni hal qilishda kelishuvga erishish;

c. Feminizatsiya - ayollarning fan, texnologiya, siyosat va madaniyatlardagi rolini oshirish. Ayollik hokimiyat, kuch va jasonat emas, balki o'rchoq-qo'riqchisi sifatida.

6. Sivilizatsiya rivojlanishining sifat jihatidan yangi yo'llarini izlash. Postindustrial sivilizatsiya insonparvar, axborot, ekologik sivilizatsiya sifatida.

Названия товаров:

1. Hozirgi davrda insoniyat oldidu qanday global muammolar mavjud?
2. Ayrim mamlakatlar ahvolidining qashshog'ligining sabablari nima?
3. Zamonaviy muammolarini echish yo'llari qanday?

Təyinat etibarı adabıqollar

1. Валлерштайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества. //Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. М., 1998
2. Давидов А.А. Системная социология. Введение в анализ динамики социума. М., УРСС 2007.
3. Бардухан П. Глобализация и бедность. В мире науки. 2005, № 2.
4. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, протестов и нищеты. М.: АСТ, 2016.

6.4. Ijtimoiy rivojlanishning zamonaviy muammolari

Reims

1. Globallashuv: mahiyati va jarayonlari.
2. Modernizatsiya hayot tamoyillarining o'zgarishi sifatida.
3. Sotsiogenetik aslarning shakllanishi.
4. Nano-tamoyil.

[illegible]

Hozirgi vaqtda axborot jamiyati yangi tipdagi sivilizatsiya sifatida shakllanmoqda. Tofflerga ko'ra modernizatsiya hayot tamoyillarining aksincha o'zgarishi sifatida yuzaga keladi: individuallashtirish o'rniga standartlashtirish; asinxroniya o'rniga mutaxassislik; optimallik o'rniga maksimallashtirish; markazsizlashtirishga markazlashtirish. Mulk va meros huquqiga emas, balki bilim va intellektga asoslangan ijtimoiy stratifikatsiyaning yangi turi shakllanmoqda.

Ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tahdidlar sharoitida ijtimoiy-antropologik tadqiqotlar, genetika, ekologiya, sotsiobiologiya natijalari asosida tabiatshunoslik paradigmasining yo'nalishi sifatida sotsiogenetik etika shakllanmoqda. "Inson genomi" xalqaro dasturi yaratildi, aholining genetik ma'lumotlar banklari paydo bo'ldi. AQSH va Xitoyda turli madaniyatlarga ega bo'lgan jamiyatning turli tizimlari turli axloqiy tamoyillarga asoslanadi.

Sotsiogenetik axloq - fanning amaliy ahamiyatini oshirish, fan yutuqlarining hayot tamoyillariga o'tishi, ijtimoiy munosabatlarning insonparvar tizimini qurish, ilm-fan yutuqlarini jamiyat hayotiga tatbiq etish bilan bog'liq bo'lgan yana bir tendentsiya jahonda nanotexnologiyalarning rivojlanishi hisoblanadi. Hozirda nanotexnologiya markazlari mavjud. Nanotexnologiya - berilgan atom tuzilishiga ega tirik va jonsiz tabiat obyektlarini ishlab chiqarish usullari to'plami. Bir jinsli bo'lmagan o'zaro bog'langan elementlar va quyi tizimlar, xossalar va munosabatlardan tashkil topgan ma'lum turdagi biosotsiotexnik tizim sifatida nanojamiyat shakllanmoqda. Oziq-ovqat ishlab chiqarish, tibbiyot va sanoatda nanotexnologiyalardan foydalanish kengaymoqda. Nanotexnologiya ma'lum xavf va foyda bilan birga keladi. Xatarlar genetik jihatdan o'zgartirilgan iste'mol mahsulotlari bilan bog'liq bo'lib, ularning ta'siri hali to'liq o'rganilmagan. Tibbiyotda nanotexnologiyaning afzalliklari tasdiqlangan haqiqatdir. Nanotexnologiya tufayli shifokorlar dori vositalarini to'g'ridan to'g'ri yuborish, insonning ichki organlariga jarrohliksiz kirib borish va transplantatsiya uchun organlar yaratish imkoniyatiga ega. Nanotexnologiyalar ilm-fan rivojining eng zamonaviy, istiqbolli yo'nalishidir. Ular jamiyatning quyi tizimlari sifatida din, fan va texnologiyaning o'zaro ta'sirini optimallashtiradi. Taraqqiyot qonuniyatlari sifatida ijtimoiy tizimlarning hayot aylanishi nazariyalari asosida

nanotexnologiyalar umr ko'rish davomiyligini oshirishga, tabiiy muhitni yaxshilashga, jamiyat hayotining barcha sohalarida faoliyatni yaxshilashga yordam beradi.

Hozirgi vaqtda ko'plab mamlakatlarda nanotexnologiyalarni rivojlantirish bo'yicha milliy dasturlar amalga oshirilmoqda. Nanotexnologiya - bu atomlar va molekulalarni maqsadli manipulyatsiya qilish orqali ma'lum atom tuzilishiga ega tirik va jonsiz tabiat obyektlarini ishlab chiqarish usullari to'plami. Nanotexnologiyalar iqtisodiyot, mehnat, ta'lim, sog'liqni saqlash, davlat boshqaruvi va milliy xavfsizlik muammolarini hal qiladi.

Nanotexnologiyalardan foydalanish ko'plab axloqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Nanofuturolog E.Drekslarning bashorat qilishicha, nanotexnologiyalar nafaqat jamiyat hayotining barcha sohalarini, balki Homo Sapiensning biologik turlarini ham tubdan o'zgartirib, uni biotexnologik jihatdan o'z-o'zini rivojlantiruvchi Homo Sapiens turi bilan almashtiradi.

Natijada, olimlar bioetika tamoyillarining ustunligini taxmin qilmoqdalar. Turli mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar, sotsiogenetik nuqtai nazardan, nima uchun ba'zi odamlar yuqori lavozimda, boshqalari esa past, nima uchun demokratiya darajasi va YAIM o'rtasida bog'liqlik borligi kabi hodisalarga yangicha qarash imkonini beradi, nima uchun ba'zi mamlakatlarda juda baxtli odamlarning ulushi doimiy ravishda yuqori bo'lsa, boshqalarida esa past.

1997 yilda YUNESKO tomonidan qabul qilingan Inson genomi va huquqlari umumjahon deklaratsiyasi asosida sotsiogenetik etikaning kontseptual modeli ishlab chiqilgan:

- Asosiy qoida: Homo Sapiens turlarining genofondi eng yuqori qiymatga ega.

- Asosiy me'yor: hammasi yaxshiki, nimaki Homo Sapiens genofondining sifatini pasa'yitmasa.

- Xususiy me'yorlar: Homo Sapiens turlarining genofondidagi o'xshashlik va farqlarni hisobga oladigan hamma narsa yaxshi; Vaqt o'tishi bilan Homo Sapiens turlarining genofondidagi o'zgarishlarni hisobga oladigan hamma narsa yaxshi.

Zamonaviy sivilizatsiya - bu ko'plab sivilizatsiyalar. Zimmel, Shpengler, Yaspers Yevropa sivilizatsiyasini madaniyatdan tashqariga chiqish, madaniyat bo'lishni to'xtatgan deb tavsiflaydi. Bu fikrlash emas, balki to'g'ri fikrlash, his-tuyg'ular emas, balki obyektivlik asosida harakat qilish kabi hayot tamoyillarining inqirozida ifodalanadi. O'zi uchun hayot: chegarasiz erkinlik, muvaffaqiyat, foyda, xudbinlik. Uchinchidan, sivilizatsiyalangan evropalik e'tiqodsizdir, din ma'naviy yo'l boshchi bo'lishni to'xtatdi. Sivilizatsiyaning bu sanoat tipi harbiy-texnogen sivilizatsiya shaklini oldi. Shu qadar ko'p qurollar to'plangan, insoniyat qo'rquvni, taranglikni boshdan kechiradi, tabiat va insonga g'amxo'rlik qilish, madaniyatni rivojlantirishning ma'naviy va axloqiy qadriyatlariga qarshi turadi.

Hozirgi vaqtda politsentrizm ko'plab muqobil, istiqbolli rivojlanish modellarining paydo bo'lishi asosida shakllanmoqda. Bir chiziqli rivojlanishning mavjud modellari: an'anaviy, sanoat, postindustrial politsentrizm bilan almashtiriladi. Bir qatorli diagrammaga mos kelmaydigan ko'plab modellar paydo bo'ldi. Ming yillar davomida ko'plab patriarxal, dehqon xo'jaliklari va tizimsiz xayot kechirish mavjud bo'lib, ular yo'q bo'lib ketayotganiga ishonishgan, ammo ular samaraliroq bo'lib chiqdi va kichik xo'jalik shakllariga o'tishning etakchi tendentsiyasini belgilab berdi.

Ikki chiziqli rivojlanish kontseptsiyalarida 2 sivilizatsiya ajralib turadi: Sharq va G'arb. Sharqda quldorlik, G'arb ma'nosida feodalizm bo'lmagan, gibril shakllar mavjud edi. Hatto K.Marks jamiyatning o'ziga xos ijtimoiy tizimi sifatida osiyo ishlab chiqarish usulini ajratib ko'rsatgan bo'lib, unda mulkni tasarruf etish hokimiyat tomonidan tortib olinadi va amaldorlarning vazifasi hisoblanadi. Huquqiy va siyosiy institutlar barcha iqtisodiy manfaatlardan ustun bo'lib, shaxsning byurokratik ierarxiyadagi mavqei uning shaxsiy boyligidan muhimroqdir. Shpengler, Toynbi ijtimoiy taraqqiyotni bir qancha sivilizatsiyalarga ajratadi, ularning har biri ma'lum bir madaniyatning tabiiy va muqarrar tugallanishi hisoblanadi. O.Shpengler madaniyatning tabiiy va muqarrar tugallanishi bo'lgan bir qancha sivilizatsiyalar mavjudligini ta'kidlagan. U madaniyat va sivilizatsiyani ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, sivilizatsiya - madaniyatning moddiylashgan, ekstremal holati, uning o'lik shakllari.

Madaniyat - bu tirik organizmning rivojlanishiga xizmat qiladigan ruh, ma'naviy qadriyatlar.

A.Toynbi ham yagona insoniyat sivilizatsiyasini tanqid qiladi. U 21 sivilizatsiyani aniqlaydi. Sivilizatsiyalar genezisi iqtisodiy, siyosiy, madaniy omillarning kombinatsiyasi bilan izohlanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot insoniyat oldiga qo'yilgan muammo bo'lib, sivilizatsiya yuksalishida mujassamlanadi, keyin esa tanazzulga olib keladi.

Sivilizatsiyaning rivojlanishi shaxsning ichki kuchlarining rivojlanishi, shaxsning o'zini o'zi ajratish jarayoni bilan belgilanadi. Texnik va iqtisodiy taraqqiyot emas, balki o'ziga xos yo'l tutgan shaxsning sotsiomadaniy o'zini o'zi ajratish sivilizatsiyaning o'sishidan dalolat beradi.

Nazorat savollari:

1. Globallashuv nima?
2. Sotsiogenetik etikaning qanday tamoyillari mavjud?
3. Nanotexnologiya nima?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Этика геномики. // Человек 1999, №4-5.
2. Гнатик Е.Н. Некоторые философско-гуманитарные проблемы генетики человека. // Вопросы философии 2004, №7.
3. Население и глобализация. Н.М. Римащевская и др. М.: Наука, 2002.
4. Голицын Г.А., Петров В.М. Социальная и культурная динамика: долговременные тенденции. М.: УРСС, 2005.
5. Мадикова Н.Р. Социальное измерение глобализации. М., 2013.
6. Рибалкина М.А. Нанотехнологии для всех. М.: URSS, 2005.43.
7. Уэбстер Ф. Теория информационного общества. М.: Аспект Press, 2004.
8. Червоная Л. Г. Плюрализм в социально-гуманитарном познании. Общественные науки и современность. 2002, №2.
9. Батигин Г. С. Социология интернет. Вестник RUDN 2001, №1.
10. Сорокин, П.А. Социология вчера, сегодня и завтра. // sos. Issled. 1999, №7.

10. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии. // Теория и история экономических и социальных институтов и систем. Алма-ата-М: 1993.

Социология сегодня: проблемы и перспективы. -М: ИНТЕЛЛЕКТ. 1998.

6.5. Axborot jamiyati shakllanishi

Reja:

1. "Axborot" va "axborot jamiyati" tushunchalari.
2. Ijtimoiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan axborot inqiloblari.
3. Axborot jamiyati xususiyatlari.
4. Axborot jamiyati va raqamli iqtisodiyot omili.
5. Axborot jamiyati va axborot tengsizligi.
6. O'zbekistonda axborot jamiyati shakllanishi istiqbollari.

O'zbekiston global axborot jamiyatini shakllantirishda tobora faol ishtirok etmoqda. Mamlakatni uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi ham axborot jamiyatiga o'tish, uni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish va amalga oshirishga qaratilgan. Bunday strategiya O'zbekistonga jahon ijtimoiy-iqtisodiy makoniga teng huquqli sherik sifatida integratsiyalashishi imkonini beradi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, maqsadlari aniq belgilangan suveren davlat sifatida jahon maydoniga ishonch bilan chiqdi, o'zining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanish yo'lini qat'iy belgilab oldi, jahonda ro'y berayotgan global o'zgarishlarga o'zining strategik vazifalariga asoslangan siyosatni faol amalga oshirdi.

Axilda, informatsiya kibernetika fanining asosiy tushunchasi sifatida ko'rsatkichlar, ma'lumotlar, xabarlarining majmui va hokazolarni bildiradi. Fan olumida informatsiya so'zi o'z ma'nosi chegarasini bir kengaytirib, bir tonaytirib evolyusion rivojlandi. Birinchi navbatda "informatsiya" - "tasavvur", "tushuncha", keyinchalik esa "xabar", "xabarni etkazish" degan ma'noni anglatadi. Axborot - ma'lumotlar so'z, tushunchalar, rasmlar, turli xil moddiy buyumlar va hokazolarda ifodalangan bo'lishi mumkin. Shunday qilib, informatsiya yoki axborot - u ifodalanadigan shakllaridan qat'i nazar, shaxslar, voqealar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlardir. Inson va jamiyat hayoti boshqarilishining asosiy

omillaridan biri - uzluksiz axborot jarayonidir. Axborot jarayonlari - turli ko'rinish va shakllardagi axborotni yig'ish, qayta ishlash, saqlash, izlash, tarqatishdan va hokazolardan iborat faoliyatlardir. Muayyan tarzda (shu jumladan, *texnologiyalar* va aloqa vositalari yordamida ham) tartibga solingan axborot jarayonlari axborot tizimi deb ataladi. Jamiyadagi axborot jarayoni o'z ichiga axborot resurslari va axborotlashtirishni qamrab oladi. Axborot resurslari - axborot manbalarida (*kitobxonalar, arxivlar, fondlar, ma'lumotlar banklarida va hokazolarda*)dagi alohida ma'lumotlar (*hujjatlar*) majmuidir. Axborot resurslari davlatga tegishli bo'lishi hamda nodavlat, ya'ni davlatga tegishli bo'lmisligi mumkin va mulkning tarkibiy elementi sifatida fuqarolar, davlat hokimiyati organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari, tashkilotlar va ijtimoiy uyushmalar ixtiyorida ham bo'lishi mumkin. Axborotlashtirish - axborot resurslarini shakllantirish va qo'llash asosida fuqarolar, davlat hokimiyati organlari, o'z-o'zini boshqarish organlari, tashkilotlar, ijtimoiy uyushmalarning axborot ehtiyojlarini qondirish va huquqlarini amalga oshirishning optimal shart-sharoitlarini yaratuvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy tashkiliy jarayon. Jamiyatning ilgari kelgan taraqqiyoti hamma vaqt ham axborot rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Shuni e'tiborga olish kerakki, birinchidan, axborot jamiyati deganda ilmiy, texnikaviy va boshqa axborotlarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili deb hisoblaydigan sotsiologik konsepsiya tushuniladi. Ikkinchidan, axborot jamiyati deganda bilimni - ko'pchilik ishchilar axborotni, ayniqsa uning eng yuqori shakli - bilimni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish bilan shug'ullanadigan hozirgi zamon jamiyati tushuniladi. Jamiyat va iqtisodiyot rivojlanishining ushbu bosqichi quyidagilar bilan tavsiflanadi: jamiyat hayotida axborot, bilim va axborot texnologiyalarining rolini oshirish; axborot texnologiyalari, aloqa va axborot mahsulotlari va xizmatlarini ishlab chiqarishda band bo'lganlar sonining ko'payishi, ularning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini oshirish; telefon, radio, televidenie, internet, shuningdek, an'anaviy va elektron ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda jamiyatni axborotlashtirishni oshirish; global axborot makoni yaratilishi va undagi odamlarning samarali axborot o'zaro ta'siri; jahon axborot resurslaridan foydalanish imkoniyati; axborot mahsulotlari

va xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish: elektron demokratiya, axborot iqtisodiyoti, elektron davlat, elektron hukumat, raqamli bozorlar, elektron ijtimoiy va iqtisodiy tarmoqlarni rivojlantirish.

Axborot jamiyati g'oyasi birinchi marotaba XX asrning 60- yillar oxiri- 70- yillarining boshida ancha yaqqol ifodalangan edi. Tokio texnologiya institutining professori Yu.Xayashini "axborot jamiyati" iborasining kashfiyotchisi deb hisoblashadi¹. Axborot jamiyati konsepsiyasi D.Bell, Z.Bjezinskiy, O.Tofflerlar ishlab chiqqan postindustrial jamiyat nazariyasining bir ko'rinishidir. Biroq, hozirgi kunga qadar "axborot jamiyati" atamasi keng qo'llanilishiga qaramay, olimlar va mutaxassislar uning asosiy mazmuni to'g'risida hali umumiy tushunchaga kelishmagan. Shunga qaramay, umuman olganda, aksariyat tadqiqotchilar "axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) yangi davrning shakllanishini anglatadi" va "bu yangi texnikaviy-iqtisodiy paradigma "XXI asr boshlariga to'g'ri keladigan axborot asri" ni ifodalaydi deb hisoblaydilar. Jamiyatning zamonaviy tarzda axborotlashganini hozirgi ijtimoiy taraqqiyotning sifatii ko'rsatkichi deb atash mumkin bo'lsada, axborot jamiyati rivojlanishi bilan bog'liq muammolar ham mavjud. 2000-yil iyul oyida Okinavada Katta Sakkizlik (hozir Yettilik deb ataladi) ishtirokchilari davlatlar va mamlakatlarning bunday jamiyatga kirishining asosiy tamoyillarini belgilovchi to'rt qismdan iborat Global axborot jamiyati xartiyasini qabul qildilar: raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish; raqamli tafovutni bartaraf etish; umuminsoniy ishtirokni rag'batlantirish; jarayonni yanada rivojlantirish. Bizning mamlakatimiz ham axborot jamiyati tomon harakatlarni amalga oshirmoqda. To'g'ri, O'zbekistonda axborot jamiyatini shakllantirish hamon birlamchi bosqichda. Shunga qaramay, so'nggi yillarda qator tashkiliy choralar amalga oshirilmoqda, tarmoq aloqalarida ham muayyan o'sish kuzatilmoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda ularni rivojlantirishning eng muhim huquqiy va tashkiliy va iqtisodiy asoslarini belgilab beruvchi qonunchilik bazasi, ta'sirchan va ko'p jihatdan modernizatsiya qilingan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) infratuzilmasi mavjud. Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining turli jabhalarida AKT ni joriy etish va ulardan foydalanish darajasi O'zbekistonning yanada rivojlanishi uchun

hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mamlakatimizda axborot-kommunikatsiya tizimi sohasida ilmiy texnikaviy salohiyatni shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarini quyidagi 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1. Shakllanish davri - bu davr mustaqilligimizning dastlabki 1991 - 2000 yillarni o'z ichiga olib, unda milliy axborot-kommunikatsiya sohasini shakllanishi, davlat axborot resurslari salohiyatini shakllantirish, milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarini yaratish hamda rivojlantirish, axborotlashtirish va telekommunikatsiya sohasida qonunchilik bazasini dastlabki asoslarini yaratish, sohani texnik-texnologik jihatdan ta'minlash davrlarini o'z ichiga oladi.

2. Rivojlanish davri - bu milliy aloqa va axborotlashtirish sohasining rivojlanishining dastlabki davri bo'lib (2000-2005-yillar), unda respublikani axborot-kommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish, xalqaro axborot tarmoqlari va internet xizmatlaridan keng foydalanishni yo'lga qo'yish, telekommunikatsiya xizmatlari bozorini shakllanishi, jahon axborot tarmog'idan erkin foydalanishni yo'lga qo'yish uchun sharoit yaratish, milliy ma'lumotlar uzatish tarmog'ini shakllantirish va rivojlantirish, uyali aloqa xizmatlarini keng tarqalishi va rivojlanishi, iqtisodiyot tarmoqlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llash va sohaga xorijiy investitsiyalarni va zamonaviy innovatsion texnologiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish jarayonlari bilan tavsiflanadi.

3. Globallashuv davri - bu davr hozirgi vaqtda jamiyatni axborotlashtirish davrini o'z ichiga olib, u jamiyatning, birinchi navbatda iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga axborot-kommunikatsiyaning keng kirib borishi, internet tarmog'ining globallashuvi va axborot texnologiyalari tizimining integratsiyalashuvi bilan tavsiflanadi. Respublikamiz milliy iqtisodiyoti tarmoq va sohalariga axborot-kommunikatsiya tizimlarini joriy etish borasida amaliy ishlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida olib borilmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda aloqa va axborot-kommunikatsiya tizimi sohasini innovatsion yo'nalish bo'yicha istiqbolli

rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshmoqda: telekommunikatsiyalar infratuzilmasi; statsionar va uyali aloqa; uyali aloqa bozori; internet tarmog'i; axborot va ma'lumotlardan foydalanish uz domen zonasi; axborot resurslari; salohiyat yaratish milliy siyosati; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida savodxonlik; xalqaro va regional hamkorlik; axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda ishonch va xavfsizlikni mustahkamlash; huquqiy-me'yoriy bazaning rivojlanishi; elektron hukumat, AKT dan davlat boshqaruvida foydalanish; interaktiv davlat xizmatlarini ko'rsatish; davlat axborot resurslari va tizimlari; elektron tijorat; elektron ta'lim; elektron sog'liqni saqlash; elektron bandlik; elektron atrof muhitni muhofaza qilish; ommaviy axborot vositalari; axborot jamiyatining etikaviy (axloqqa oid) jihatlari; xalqaro va regional hamkorlik va boshqalar. Mamlakatimizda axborot - kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish sohasidagi davlat siyosati axborot resurslari, axborot texnologiyalarini rivojlantirish hamda takomillashtirishning zamonaviy jahon tamoyillarini hisobga olgan holda milliy axborot tizimini yaratishga qaratilgan. Muxtasar qilib aytganda, jamiyatimizning barcha jabhalarida axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash iqtisodiy o'sishni, mehnat unumdorligini yanada yuksaltirishni va aholi bandligini ta'minlash imkoniyatlarini yaratadi. Shuningdek, mamlakatni axborotlashtirish darajasi uning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardoshligining o'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Insoniyat jamiyatining rivojlanishi istiqboli ong, bilim va tafakkurning ahamiyati isbot talab qilmaydi. Bularning barchasini boshqacha so'z bilan axborot dunyosi deb ham atashimiz mumkin. Jamiyat hayotining qaysi sohasi bo'lmasin, kim axborotga ega bo'lsa, u o'zaro munosabatlarda ustunlikka ega bo'ladi. Buni aksioma deb atashimiz mumkin. Aytaylik, jangovar harbiy operatsiya samaradorligi aniq razvedka ma'lumotlariga ko'p jihatdan bog'liqdir. Axborotga ega bo'lish ustunlikka ega bo'lish demakdir. Ko'proq va aniqroq ma'lumotga ega bo'lgan odamni qurollangan, axborotsiz, hech narsadan xabari bo'lmagan odamni esa qurolsiz odamga o'xshatish mumkin. Qurollangan va qurollanmagan odamlar kurashida kim g'olib chiqishi oldindan ayondir. Nemis olimlarining "Muhim axborotga ega bo'lish - hokimiyatga ega bo'lish; muhim axborotni nomuhimidan ajrata bilish yanada ko'proq hokimiyatga

ega bo'lish; muhim axborotni o'ziga ma'qul bo'lgan ruhda tarqata olish imkoniyatiga ega bo'lish yoki u haqida ko'pchilikka hech narsa ma'lum bo'lmashligiga erishish ikki karra hokimiyatga ega bo'lishni anglatadi", - degan fikrlari diqqatga sazovordir.¹ Biroq yuqoridalar axborot sohasining muhim tushunchalari bo'lsada, ular axborot jamiyatini ta'riflash uchun etarli emas. Zero, axborot omili hamma vaqt, hamma jamiyatlarda muhim bo'lgan. Jamiyat va axborot tarixi aslida ajralmas jarayon. Uningsiz ijtimoiy hayotning barqarorligi va rivojlanishining o'zi sodir bo'lishi mumkin emas. Hozirgacha mavjud bo'lgan sivilizatsiyalar borlig'i hamma vaqt muayyan axborot tizimini ko'zda tutgan. Axborot jamiyatining vujudga kelishi esa sotsiumda axborotning, ilgari voqelikda bo'lmagan sifat jihatidan alohida, misli ko'rilmagan, mubolag'asiz hal qiluvchi omilga aylanishi bilan bog'liqdir. Axborotning jamiyatdagi bunday omilga aylanishi birdaniga ro'y bergani yo'q. Bunga ijtimoiy taraqqiyotda bo'lib o'tgan axborot inqiloblari guvohlik beradi.

Insoniyat taraqqiyotida o'zgarishlarga sabab bo'lgan axborot inqiloblari deb ataluvchi to'rt bosqichni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqich yozuv ixtirosi bilan bog'liq. Bu jamiyat taraqqiyotida ulkan sifatiy va miqdoriy sakrashga olib keldi. Bilimlarni to'plash va uni keyingi avlodlarga etkazish mumkin bo'ldi, ya'ni ma'lumot to'plash vositalari va usullari paydo bo'ldi. Ba'zi manbalarda birinchi axborot inqilobining mazmuni tilning vujudga kelishi va uning inson faoliyati va ongiga kiritilishi deb ham qaraladi. Ikkinchi bosqich - matbaa ixtirosi. Bu insoniyatga ma'lumotni saqlashning yangi usulini berdi, shuningdek madaniy qadriyatlar iste'molini yanada qulayroq qildi. Uchinchi bosqich - madaniy qadriyatlar iste'molini yanada qulayroq qildi. Uchinchi bosqich - elektr energiyasini ixtiro qilish. Telegraf, telefon va radio paydo bo'ldi, bu odamlarga har qanday hajmda ma'lumotlarni tezda uzatish va to'plash imkonini beradi. Axborot kommunikatsiya vositalari paydo bo'ldi. To'rtinchi bosqich inqilobi - mikroprotessor texnologiyasi va shaxsiy kompyuterlarning ixtiro qilinishi. XX asrning 40-yillari o'rtalarida kompyuterni yaratilishi ushbu inqilobga turtki bergan edi. Ushbu so'nggi inqilob insoniyat sivilizatsiyasiga sanoatdan axborot jamiyatiga - ishchilarning aksariyati axborotni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash

¹ Карне: Оппенгейм А. Глобализация и информационный капитал. Т., 2000. С.22.

va amalga oshirish, ayniqsa uning eng yuqori shakli - bilim bilan shug'ullanadigan jamiyatga o'tish uchun turki berdi. Axborotni qayta ishlash va uzatishning zamonaviy vositalarini inson faoliyatining turli sohalariga joriy etish buning boshlanishi edi - bu jarayon axborotlashtirish deb ataladi. Axborot jamiyatining ba'zi xarakterli xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: bunday jamiyatda axborot hajmi oshadi va inson uni qayta ishlash va saqlash uchun maxsus texnik vositalarni jalb qiladi; aksariyat shohi uchun kompyuterlardan foydalanish muqarrar bo'lib qoladi; jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi axborot mahsulotini ishlab chiqarish bo'ladi; aqliy mehnat ulushi ortadi, chunki bilim va intellekt axborot jamiyatida ishlab chiqarish mahsulotiga aylanadi; qadriyatlarni qayta baholash bo'ladi, turmush tarzi va madaniy dam olish o'zgaradi; kompyuter texnikasi, kompyuter tarmoqlari va axborot texnologiyalari rivojlanmoqda; odamlarning uylarida har xil turdagi elektron qurilmalar va kompyuterlashirilgan qurilmalar hozir energiya va moddiy mahsulotlar ishlab chiqarish bilan mashinalar shug'ullanadi va odamlar ususan axborotni qayta ishlaydi; ta'lim sohasida uzluksiz ta'lim tizimi yaratiladi; bolalar va kattalar uy sharoitida kompyuter dasturlari va telekommunikatsiyalar yordamida o'qish imkoniyatiga ega bo'ladilar; axborot xizmatlari hozir paydo bo'ladi va rivojlanadi. Axborot kommunikatsion texnologiya faoliyati rivojlangan jamiyatlarda kundalik hayotning ajralmas komponenti bo'lib qoladi. Axborotni olish, o'zgartirish, to'plash va uzatish jarayonlari bilan bog'liq inson faoliyati AKT faoliyati deb ataladi. Hozirgi vaqtda kompyuterlar nafaqat raqamlarni, balki boshqa turdagi ma'lumotlarni ham qayta ishlash uchun ishlatiladi. Shu tufayli kompyuterlar zamonaviy inson hayotiga mustahkam kirib keldi, ishlab chiqarish, dizayn ishlari, biznes, ijtimoiy hayotning turli jabhalarini sotsiologik o'rganishda va boshqa ko'plab sohalarda keng qo'llanilmoqda. Ammo axborot bilan ishlashning zamonaviy texnik vositalariga nafaqat kompyuterlar, balki uni uzatish, qayta ishlash va xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi boshqa qurilmalar ham kiradi. Ular quyidagilardan iborat: ulanmoq uskunalari: modemlar, kabellar, ulanmoq adapterlari; analog-raqamli va raqamli-analogli konvertor (o'zgartkichlar)lar: raqamli foto va video kameralar, raqamli ovoz yozish; yozib olish qurilmalari (CD-R, CD-RW, DVD-RW va boshqalar); poligrafiya-cho'p etish uskunalari; raqamli

musiqqa studiyalari; ultratovushli tashxis va tomografiya uchun tibbiy uskunalari; arxivlar, kutubxonalar, do'konlar, imtihon joylari va saylov uchastkalarida skanerlar; televideniye signallarini kompyuterga oziqlantirish uchun televizor tyunerlari; plotterlar va turli printerlar; multimedia proyektorlari; pler va fotoapparatlarda qo'llanadigan flesh-xotiralar; mobil telefonlar. Shaxsiy kompyuterlardan boshqari, murakkab ilmiy, texnik va ma'olofqa vazifalarini hal qilish, ulkan ma'lumotlar bazalarini qayta ishlash va telekommunikatsiya tarmoqlarini boshqarish uchun kuchli hisoblash tizimlari mavjud: ma'lumotlarni parallel qayta ishlashning ko'p protsessori tizimlari (murakkab texnologik jarayonlarni boshqarish); islati boshqaradigan va katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlaydigan global kompyuter tarmog'idagi serverlar; loyiha-konstruktorlik, dizayn ishlari uchun maxsus kompyuterlar. XX asrning ikkinchi yarmida kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi, ushbu texnologiyalarning odamlar hayotining turli sohalariga bosqichma-bosqich kirib borishi ijtimoiy rivojlanish sur'ati va mazmuniga ta'sir qildi, bu borada "axborot texnologiyalari - jamiyat" munosabatlari muammolari turli xil ilmiy tadqiqotlar paydo bo'lishini rag'batlantirdi. Tabiiy ravishda jamiyatning o'zgarishi va rivojlanishi istiqbollari, undagi axborot texnologiyalarining roli haqida ilmiy va ommabop munozaralar avj ola boshladi.

K. Webster qayd qilganidek, "1991-yilda, asosan, texnologik o'zgarishlar tufayli munozara yangi kuch bilan avj oldi. 1980-yillarda e'lon qilingan "mikroelektron inqilob" axborot texnologiyalari (AT) harqamiz uchun muvaffaqiyatli anglatishi haqida bir qator mulohazalarga sabab bo'ldi: mehmonning tugashi "bekorohilik" davrining kelishi, ishlab chiqarishning to'liq avtomatlashtirilishi va hokazo. Texnologiya bilan bog'liq o'zgarishlar haqidagi hayajon susaymaydi. Endi kun tartibida Internet, axborot "supernavigatsiya" va kibernetika, elektron demokratiya, texnologiyalari tomonidan yaratilgan masulalar: elektron demokratiya, kibernetika va onlayn jamoalar muvaffaqiyatining asosiy mavzulariga aylandi. Shunga qaramay, bu'zi sohalarida texnologiyadan axborotning boshqa mazmunli tarkibiy qismlariga o'la qiziqquncha burilish yuz berdi. Yulduzli siyosatchilar va ziyolilar orasida axborot jarayoniga, moslashuvchilik va doimiy o'zgarishlar davriy odatiy me'yori bo'lgan kelajakka o'z ortidan

hammani olib borishga nisbatan tayyor bo'lgan ramziy tahlilchilarga qiziqish ortib bormoqda. Bu odamlar axborot jamiyatining asosiy ishtirokchilari bo'lib, ular birinchi darajali ta'lim olish baxtiga muvaffaq bo'lishgan, bu ularga yangi globallashtirilgan iqtisodiyotda omon qolishlariga imkon beradigan axborot imkoniyatlarini taqdim etdi. Bugungi kunda vositachi (*to'rtada turuvchilar*)lar, menejerlar, dasturchilar, ommaviy axborot vositalarining ijodiy xodimlari va ijodiy sohalarda ishlaydiganlar axborot jamiyati dunyosiga o'tkazuvchilar sifatida qaralmoqda¹. Industrializatsiyagacha va industrializatsiya davridagi axborot muhim bo'lsa-da, lekin hal qiluvchi rol o'ynamagan. Chunki, bu bosqichda ishlab chiqaruvchi kuchlarning asosini tabiat, "tabiiy vujudga kelgan", keyinroq esa "sun'iy yaratilgan" moddiy - ashyoviy elementlar tashkil etgan. XX asrning oxirgi choragida insoniyat jamiyati hayotida axborot hal qiluvchi rol o'ynay boshladi. Undan tashqari, AKT turli mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi disparitet (tafovut)ni tushuntiradigan omil hamdir. Masalan, Janubiy Koreya 1960-yilda ancha qoloq mamlakat edi va Filippin bilan deyarli bir xil rivojlanish bosqichida bo'lgan. Hozirgi paytda Janubiy Koreya eng ildam rivojlanayotgan mamlakatlardan biri. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) ma'lumotlariga ko'ra, Janubiy Koreya 1990-2000 yillarda yillik iqtisodiy o'sishning eng yuqori sur'atlariga erishgan - 6,1 %, 1998-1999 yy. - hatto 10,7% bo'lgan.

Axborot jamiyati tushunchasi odatda insoniyat sivilizatsiyasi evolyusiyasining yangi bosqichi, iqtisodiyotning axborot sektori ham jahon hamjamiyati, ham alohida mamlakatlar rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy rivojlanishning yangi bosqichi sifatida qaraladi². Shaxsiy kompyuterlar bizning ish uslubimizni allaqachon o'zgartirgan, ammo hozirgacha ular asosiy hayot tarzimizni juda ham o'zgartirgani yo'q. Biroq, asosiy o'zgarishlar hali oldinda ekanligiga shubha qiladiganlar kam. Zamonaviy axborot inqilobi bizning madaniyatimizni Gutenbergning bosmaxonasi o'rta asr madaniyatini o'zgartirgani kabi tubdan o'zgartirmoqda. Axborot jamiyati axborot inqilobining natijasidir va garchi u ijtimoiy falokat bo'lmasa-da, uning oqibatlari ertami-kechmi sa'y-yoramizning har qanday fuqarosi tomonidan seziladi. "Axborot

magistrali" konsepsiyasining eng ko'zga ko'ringan mafkurachilaridan biri B. Geytsning fikricha, jahon axborot bozori tovar, xizmat va g'oyalar almashinuvinining barcha yo'llarini birlashtiradi. Amalda, bu ko'p narsalarni tanlash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi, shu jumladan siz qanday qilib pul topishingiz va qaerga pul sarflashingiz, nimani sotib olishingiz va buning uchun qancha pul to'lashingiz, do'stlaringiz kimligi va bo'sh vaqtingizni qanday o'tkazishingiz, qaerda va siz va oilangiz qanchalik xavfsiz yashaysiz, hammasiga ta'sir qiladi. Ish joyi va "o'qimishli" bo'lish nimani anglatishini anglash g'oyasi o'zgartirilmoqda. O'zingizni anglashingiz, ya'ni, O'zingizni shaxs sifatida his qilishingiz, Kimligingiz va ildizlaringiz qaerda ekanligi, uning fikriga ko'ra, tubdan o'zgarishi mumkin. Qisqasi, deyarli hamma narsa boshqacha bo'ladi.

1990-yillarda va 2000-yillarning boshlarida internetning jadal rivojlanishi va "yangi iqtisodiyot" deb atalmish hodisaning paydo bo'lishi ta'siri ostida ko'plab asarlar paydo bo'ldi, unda postindustrializm g'oyalari texnologik yoki axborot-kommunikatsiya tarkibiy qismlariga yo'naltirilgan holda ishlab chiqilgan ijtimoiy rivojlanish (masalan, texnotron jamiyat) yoki yangi ijtimoiy tizimning keng qamrovli nazariy modelini yaratishga harakat qilindi. Shu bilan birga, turli xil nomlar qo'llanildi: axborot jamiyati, tarmoq jamiyati, bilimga asoslangan jamiyat - informatsionizm va boshqalar.³ Qolaversa, ba'zi rivojlangan mamlakatlar axborot jamiyati asosan qurilganligini ham e'tirof qilishimiz mumkin. Zero, axborot jamiyatining "AQSh modeli" ("Kremniy vodiysi"), "yevropa modeli", "fin jamiyatining "AQSh modeli" ("Kremniy vodiysi"), "yevropa modeli", "fin jamiyatining "AQSh modeli", "singapur modeli" muvaffaqiyatli amalga oshirilgan loyihalar sifatida qabul qilinmoqda.

O'zbekiston ham "axborot jamiyati" tizimini shakllantirar ekan, miqallashtirish va virtuallashtirish jarayonini chetlab o'ta olmaydi va birinchi navbatda buning natijasi o'laroq raqamli iqtisodiyotni barpo etish orqali kelajakda jamiyatning boshqa sohalariga tomon yo'l oladi. Raqamli iqtisodiyot axborot jamiyatining muhim o'zagi vazifasini bajaradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079 farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal

¹ Уэбстер Ф. Теория информационного общества. М.: Аспект-Пресс, 2004 с. 6.

² Мейстерс П. Г. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М., 1999. С. 8-11.

³ Окунов А. С. Развитие информационного общества: теория, концепции и программы. Учебное пособие. СПб.: Ф-т философии и искусств СПбГУ, 2007. С. 3.

hammani olib borishga nisbatan tayyor bo'lgan ramziy tahlilchilarga qiziqish ortib bormoqda. Bu odamlar axborot jamiyatining asosiy ishtirokchilari bo'lib, ular birinchi darajali ta'lim olish baxtiga muyassar bo'lishgan, bu ularga yangi globallashtirilgan iqtisodiyotda omon qolishlariga imkon beradigan axborot imkoniyatlarini taqdim etdi. Bugungi kunda vositachi (*fo'rada turuvchilar*)lar, menejerlar, dasturchilar, ommaviy axborot vositalarining ijodiy xodimlari va ijodiy sohalarida ishlaydiganlar axborot jamiyati dunyosiga o'tkazuvchilar sifatida qaralmogda¹. Industrializatsiyagacha va industrializatsiya davridagi axborot muhim bo'lsa-da, lekin hal qiluvchi rol o'ynamagan. Chunki, bu bosqichda ishlab chiqaruvchi kuchlarning asosini tabiat, "tabiiy vujudga kelgan", keyinroq esa "sun'iy yaratilgan" moddiy - ashyoviy elementlar tashkil etgan. XX asrning oxirgi choragida insoniyat jamiyati hayotida axborot hal qiluvchi rol o'ynay boshladi. Undan tashqari, AKT turli mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi disparitet (tafovut)ni tushuntiradigan omil hamdir. Masalan, Janubiy Koreya 1960-yilda ancha qoloq mamlakat edi va Filippin bilan deyarli bir xil rivojlanish bosqichida bo'lgan. Hozirgi paytda Janubiy Koreya eng ildam rivojlanayotgan mamlakatlardan biri. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) ma'lumotlariga ko'ra, Janubiy Koreya 1990-2000 yillarda yillik iqtisodiy o'sishning eng yuqori sur'atlariga erishgan - 6,1 %, 1998-1999 yy. - hatto 10,7% bo'lgan.

Axborot jamiyati tushunchasi odatda insoniyat sivilizatsiyasi evolyusiyasining yangi bosqichi, iqtisodiyotning axborot sektori ham jahon hamjamiyati, ham alohida mamlakatlar rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy rivojlanishning yangi bosqichi sifatida qaratiladi². Shaxsiy kompyuterlar bizning ish uslubimizni allaqachon o'zgartirgan, ammo hozirgacha ular asosiy hayot tarzimizni juda ham o'zgartirgani yo'q. Biroq, asosiy o'zgarishlar hali oldinda ekanligiga shubha qiladiganlar kam. Zamonaviy axborot inqilobi bizning madaniyatimizni Gutenbergning bosmaxonasi o'rta asr madaniyatini o'zgartirgani kabi tubdan o'zgartirmogda. Axborot jamiyati axborot inqilobining natijasidir va garchi u ijtimoiy falokat bo'lmasa-da, uning oqibatlarini ertami-kechmi sa'y-yoramizning har qanday fuqarosi tomonidan seziladi. "Axborot

magistrali" konsepsiyasining eng ko'zga ko'ringan mafkurachilaridan biri B. Geytsning fikricha, jahon axborot bozori tovar, xizmat va g'oyalar almashinuvining barcha yo'llarini birlashtiradi. Amalda, bu ko'p narsalarni tanlash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi, shu jumladan siz qanday qilib pul topishingiz va qaerga pul sarflashingiz, nimani sotib olishingiz va buning uchun qancha pul to'lashingiz, do'stlaringiz kimligi va bo'sh vaqtingizni qanday o'tkazishingiz, qaerda va siz va oilangiz qanchalik xavfsiz yashaysiz, hammasiga ta'sir qiladi. Ish joyi va "o'qimishli" bo'lish nimani anglatishini anglash g'oyasi o'zgartirilmoqda. O'zingizni anglashingiz, ya'ni, O'zingizni shaxs sifatida his qilishingiz, Kimligingiz va ildizlaringiz qaerda ekanligi, uning fikriga ko'ra, tubdan o'zgarishi mumkin. Qisqasi, deyarli hamma narsa boshqacha bo'ladi.

1990-yillarda va 2000-yillarning boshlarida internetning jadal rivojlanishi va "yangi iqtisodiyot" deb atalmish hodisaning paydo bo'lishi ta'siri ostida ko'plab asarlar paydo bo'ldi, unda postindustrializm g'oyalari texnologik yoki axborot-kommunikatsiya tarkibiy qismlariga yo'naltirilgan holda ishlab chiqilgan ijtimoiy rivojlanish (masalan, texnotron jamiyat) yoki yangi ijtimoiy tizimning keng qamrovli nazariy modelini yaratishga harakat qilindi. Shu bilan birga, turli xil nomlar qo'llanildi: axborot jamiyati, tarmoq jamiyati, bilimga asoslangan jamiyat - informatsionizm va boshqalar.³ Qolaversa, ba'zi rivojlangan mamlakatlar axborot jamiyati asosan qurilganligini ham e'tirof qilishimiz mumkin. Zero, axborot jamiyatining "AQSh modeli" ("Kremniy vodiysi"), "yevropa modeli", "fin modeli", "yapon modeli", "singapur modeli" muvaffaqiyatli amalga oshirilgan loyihalar sifatida qabul qilinmogda.

O'zbekiston ham "axborot jamiyati" tizimini shakllantirar ekan, raqamlashtirish va virtuallashtirish jarayonini chetlab o'ta olmaydi va birinchi navbatda buning natijasi o'laroq raqamli iqtisodiyotni barpo etish orqali kelajakda jamiyatning boshqa sohalariga tomon yo'l oladi. Raqamli iqtisodiyot axborot jamiyatining muhim o'zagi vazifasini bajaradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079 farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal

¹ Уайтсбер Ф. Теория информационного общества. М.: Аспект-Пресс, 2004. с.6.

² Мейман Н.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М., 1999. с. 8-11.

³ Чулунов А.С. Развитие информационного общества: теория, концепции и программы. Учебное пособие. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2007. с.3.

raqamli rivojlanishini ta'minlash, shu jumladan elektron davlat xizmatlarini ko'rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan. Yangi O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida raqamli iqtisodiyotni iqtisodiy rivojlanishning asosiy "drayveri"ga aylantirish va uning hajmini kamida 2,5 baravar oshirish rejalashtirilgan. Dasturiy ta'minot ishlab chiqarish hajmini 5 barobar, ularning eksportini 10 barobar 500 million dollarga etkazish lozim. Ta'kidlash joizki, raqamlashtirishda faol qatnashuvchi subyektlarning maxsus bilimlari yuqoriligi mazkur raqamli iqtisodiyotni yaratish jarayonini tezlashtiradi.

Raqamlashtirish katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash va ishlav berish imkoniyatlarini yaratib, ishni osonlashtiradi. Mantiqan O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi munosib o'rin egallashi uning axborotlashgan jamiyat bosqichiga muvaffaqiyatli transformatsiya qilinishiga bog'liq deb aytish mumkin.

Dunyoda hozirgi paytda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi jahon hamjamiyati hayotining muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Ularning keng tarqalishi zamonaviy voqelikni o'zgartirmoqda, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida sezilarli o'zgarishlarga - "axborot jamiyati" shakllanishiga olib kelmoqda. AKT siyosiy kommunikatsiya xarakteriga, davlatning tavsifiga katta ta'sir ko'rsatib, davlat institutlari va fuqarolik jamiyati o'rtasida o'zaro munosabatlarni sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Global axborotlash-tirishning yangi sharoitlarida siyosiy-davlat boshqaruvi rivojlanishining muhim tendensiyasi sifatida "elektron hukumat" tizimining yaratilishini ko'rsatish mumkin. "Elektron hukumat" tizimi yaratilgan va shiddat bilan rivojlanayotgan davlatda barcha munosabatlar va ularni kuzatib boradigan unsurlar raqamlashtiriladi va virtual ko'rinishga kiradi. Barcha bu jarayonlar zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida bajariladi va o'z o'zidan jarayonni raqamlashtirish va virtualashtirishga katta ehtiyoj tug'iladi. Ammo, bu harakatlar avvalambor davlatda ushbu sohada katta islohotlarni, yaxshigina xarajatlarni hamda axborot texnologiyalar sohasida kadrlar tayyorlashni talab qiladi va ko'pgina davlatlarga ushbu talablar qiyinchilik tug'dirib qo'yadi.

Axborot jamiyati sifatli ma'lumotlarning ko'pligi va uni tarqatish

vositalari bilan ajralib turadi. Uning shakllanishi va rivojlanishi mehnat unumdorligi va ishlab chikarish jarayonining samaradorligini oshirish uchun ishlab chiqarish sohasiga axborot texnologiyalarini joriy etish jarayoni bilan bog'liq. Axborot jamiyati, asosan, an'anaviy sanoat tuzilishidan farq qiladigan yangi ijtimoiy tuzilma sifatida ta'riflanadi. Muammoning ushbu ko'rinishi uning tarafdorlari va muxoliflariga ega, ular zamonaviy jamiyatda axborotning ahamiyati aniq oshganligini tan olsalar ham, axborotni yangi turdagi jamiyatni tashkil etish vositasi deb bilishmaydi. Ularning fikriga ko'ra, axborot jarayonlari fakat mavjud bo'lgan tizimni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida birlashtirish va mustahkamlashga olib keladi. Jamiyatning hozirgi holati, M.Kastelsning so'zlariga ko'ra, o'tish davri. U axborot asriga yoki tarmoqli jamiyat davriga kirmoqda, uning o'ziga xos xususiyati davlatlarni, ijtimoiy institutlarni va shaxslarni bir-biriga bog'laydigan axborot tarmoqlari batamom shakllanishida bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, hamma olimlar ham yangi ijtimoiy tuzilma sifatida ko'rgan jamiyat rivojlanishining axborot modeliga o'tish g'oyasini qo'llab-quvvatlamaydilar. Ularning fikricha, jamiyatda ro'y berayotgan barcha o'zgarishlar shunchaki jamiyatda qadimdan qaror topgan munosabatlarni kompyuterlashtirish va axborotlashtirishdir¹.

Dunyoda hozirgi paytda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi jahon hamjamiyati hayotining muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Ularning keng tarqalishi zamonaviy voqelikni o'zgartirmoqda, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida sezilarli o'zgarishlarga - "axborot jamiyati" shakllanishiga olib kelmoqda. AKT siyosiy kommunikatsiya xarakteriga, davlatning tavsifiga katta ta'sir ko'rsatib, davlat institutlari va fuqarolik jamiyati o'rtasida o'zaro munosabatlarni sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Global axborotlash-tirishning yangi sharoitlarida siyosiy - davlat boshqaruvi rivojlanishining muhim tendensiyasi sifatida "elektron hukumat" tizimining yaratilishini ko'rsatish mumkin. "Elektron hukumat" tizimi yaratilgan va shiddat bilan rivojlanayotgan davlatda barcha munosabatlar va ularni kuzatib boradigan unsurlar raqamlashtiriladi va virtual ko'rinishga kiradi. Barcha bu jarayonlar

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Пер. с исп. под общ. ред. О.И. Шкаратына. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.

zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida bajariladi va o'z o'zidan jarayonni raqamlashtirish va virtuallashtirishga katta ehtiyoj tug'iladi. Ammo, bu harakatlar avvalambor davlatda ushbu sohada katta islohotlarni, yaxshigina xarajatlarni hamda axborot texnologiyalar sohasida kadrlar tayyorlashni talab qiladi va ko'pgina davlatlarga ushbu talablar qiyinchilik tug'dirib qo'yadi. Hozirgi kunda axborot jamiyati yangi sivilizatsiya turi sifatida shakllanmoqda. Mulk va meros huquqlariga emas, balki bilim va aqlga asoslangan ijtimoiy stratifikatsiya (tabaqalanish)ning yangi turi shakllanmoqda. Ular WI Systems and Applications Business Intelligence (WI-FI Biznes-analitika tizim va ilovalari, Learning (ta'lim), Publishing Science (ilmiy nashriyotchilik), Intelligent Enterprise Portals (Intellectual Korporativ portallar, Management knowledge (boshqaruvga oid bilimlar) va boshqalarni ishlab chiqdilar. Eng zamonaviy tizim bu Grid Intelligence - ma'lumotlarni saqlash, almashish, tahlil qilish va modelashtirish, bilimlarni olish, taqdim etish va almashish uchun aqlli texnologiyalar hisoblanadi. Bular rivojlangan axborot jamiyatining yangi, keng va xilma-xil jarayonlaridir. Ushbu bilimlarga ko'ra, jamiyat rivojlanishi ma'lum bir yo'nalishda amalga oshirilishi kerak.

Shaxsiy kompyuterlar axborot resurslarini nafaqat yirik hisoblash markazlarida, balki birinchi navbatda ish joylarida jamlashga imkon beradi. Shaxsiy elektron mashinalarning turli tarmoqlar (mahalliy, mintaqaviy, xalqaro) ga integratsiyasi biznes, tadqiqot va hokazolarga katta miqdordagi ma'lumotlar va bilimlarni jalb qilish imkonini beradi. Axborot texnologiyalari bazasi (shaxsiy kompyuterlar, aloqa vositalari, dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazalari va bilimlar, integratsiyalashgan tarmoqlar) asosida axborot jamiyati shakllanadi, uning asosiy xususiyati har bir insonning muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan har qanday ma'lumotni olish qobiliyatidir. Kasbiy, ilmiy-tadqiqot va boshqa muammolarni hal qilish uchun axborot texnologiyalarining eng mos turi bu inson ishtirokida bir qator vazifalarni hal qilishga qodir bo'lgan, shu jumladan kompyuter texnologiyalari asosida amalga oshiriladigan va xususan professional faoliyat operatsiyalarini bajarishga qodir dasturiy ta'minot to'plamini o'z ichiga oladiga yakka tartibdagi mutaxassisning avtomatlashtirilgan ish joylarini yaratishdir. Ma'lumotlarga to'g'ridan-to'g'ri kirish, simulyatsiya tajribalari yordamida katta miqdordagi

ma'lumotlarni tezkor tekshirish va yangi o'zgaruvchilarni kiritish kasbiy faoliyatning ichki tuzilishini sezilarli darajada o'zgartiradi. Sun'iy intellekt elementlaridan foydalanish-mantiqiy xulosani avtomatlashtirish (masalan, statistik xulosani shakllantirish), ekspert baholari - professional, ta'lim, boshqaruv, tashkiliy va boshqalar faoliyati sifatini yanada yaxshilaydi.

Yangi aqlli axborot texnologiyalari (*Grid Intelligence*) ishbilamonlik faoliyati sohasida yashirin konseptual bilimlarni obyektivlashtirish, vizuallashtirish, amaliyotga joriy qilish imkoniyatini beradi. Shu asosda aniqlik, analitik va konstruktivlik bilan tavsiflanadigan biznesning yangi turi, amaliy fikrlash shakllanadi. Rivojlanishning yangi axborot bosqichiga o'tish iqtisodiyot, siyosat va ta'limdagi keng ko'lamli o'zgarishlar bilan birga keladi. G'arb olimlari M.Kastels, E.Giddens, Ye.To'fflerlarning fikricha, yangi sivilizatsiyaga o'tishning asosi an'anaviy sanoat texnologiyalarini axborot texnologiyalari bilan almashtirishdir. Ijtimoiy ustuvorliklar o'zgarib bormoqda. Moddiy ishlab chiqarish narsalarni ishlab chiqarish sifatida avvalgi ahamiyatini yo'qotmoqda, u tobora o'z o'mini axborot, ramzlar va axborot xizmatlarini ishlab chiqarishga bo'shatib bermoqda.

1960-1980-yillarda kompyuter texnologiyalari butun dunyoda keng tarqaldi, faoliyatning ko'plab sohalarida mutaxassislarga xizmat ko'rsatadigan kompyuter markazlari paydo bo'ldi. Ularda dasturiy ta'minot ko'rsatadigan kompyuter markazlari paydo bo'ldi. Ularda dasturiy ta'minot jamlandi, amaliy dasturlar paketlari ishlab chiqildi. Dasturlash talablarining qat'iyligi va faqat mashinabop yo'naltirilgan ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyati, bilimlarni matematik apparatga moslashtira olmagan inson faoliyati sohalarini kompyuterlashtirishni cheklab qo'ydi. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun yangi axborot texnologiyalarini ishlab chiqish kerak edi. Shaxsiy kompyuterlar axborot resurslarini nafaqat yirik hisoblash markazlarida, balki birinchi navbatda foydalanuvchilarning yirik hisoblash markazlarida, balki birinchi navbatda foydalanuvchilarning yirik ish joylarida jamlashga imkon beradi. Shaxsiy mashinalarning turli tarmoqlarga (*mahalliy, mintaqaviy, xalqaro*) integratsiyasi katta hajmdagi ma'lumotlar va bilimlarni faollashtirish va muomalaga jalb qilish imkonini beradi. Zamonaviy axborot texnologiyalari ijtimoiy, shu jumladan ilmiy aloqalarning yangi turini yaratadi.

Tegishli axborot texnologiyalari bazasida (*shaxsiy kompyuterlar, aloqa vositalari, dasturiy paketlar, ma'lumotlar bazalari va bilimlar,*

integratsiyalashgan tarmoqlar) axborot jamiyati shakllanmoqda. Axborot jamiyatining asosiy xususiyati har bir mutaxassisning istalgan vaqtda muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan har qanday ma'lumotni olish qobiliyatidir.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayonlari ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi, ijtimoiylashuv jarayonlari tezlashadi, yangi qadriyatlar paydo bo'ladi, unga ko'ra har kimning muvaffaqiyati uning faqat o'zini o'zi rivojlantirish natijasi bo'ladi. Mulkka emas, balki bilim va aqlga asoslangan ijtimoiy tabaqalanish (stratifikatsiya)ning yangi varianti paydo bo'lmoqda. Ko'pgina tadqiqotchilar yangi sivilizatsiyaga o'tishning asosini sanoat texnologiyalarini axborot texnologiyalar bilan almashtirish tashkil etadi, deb hisoblashadi. Rivojlangan mamlakatlarda - o'z ichiga World Wide Web(butun dunyo kompyuter tarmog'i), internet i Artificial Intelligence (sun'iy intellekt)ni qamrab oladigan web intelligence (dunyo bo'ylab internet orqali kengayib borayotgan yangi mahsulotlar, xizmatlar va ramkalar uchun rollarni o'rganadigan va sun'iy intellekt va axborot texnologiyalaridan foydalanadigan tadqiqot va rivojlanish sohasi) rivojlanmoqda. Knowledge Grid Grid Intelligence (tarmoq intellekti) taqsimlangan saqlash, almashish, ma'lumotlarni tahlil qilish va modellashirish, qazib olish, taqdim etish va bilim almashish uchun eng zamonaviy aqlli texnologiyalardir. Mamlakatimizda ham axborotlashtirish jarayonlari tobora keng tarqalmoqda, axborot texnologiyalariga asoslangan biznes va shaxslararo aloqalarning keng tarmoqlari paydo bo'lmoqda. Lekin, bu borada jamiyatimiz hali orqada qolmoqda. Vazifalarning bosqichlarini hisobga olgan holda qog'ozsiz ishlash muammolarini hal qilish uchun axborot texnologiyalarining eng maqbul turi - bu mutaxassisning individual avtomatlashtirilgan ish joylari texnologiyasidir. Avtomatlashtirilgan ish joylari axborotni kiritish - chiqarish protseduralari, ko'rsatish, tuzatish, qayta ishlash va tahlil qilishni ta'minlaydi. Avtomatlashtirilgan ish joylari - bu professional, ilmiy, ijtimoiy va boshqa vazifalarni yuqori professional darajada va qisqa vaqt ichida hal qilishga imkon beradigan shaxsiy laboratoriyadir. Shaxsiy kompyuterlar axborot resurslarini nafaqat yirik hisoblash markazlarida, balki birinchi navbatda foydalanuvchilarning ish joylarida jamlashga imkon beradi. Asosiy holat

shundaki, tadqiqotchi va kompyuter o'rtasida oraliq (vositachi) mutaxassislar yo'q. Bu mutaxassislar va ularni universitetlarda tayyorlashga yangi talablarni qo'yadi. Axborot texnologiyalarini qo'llashning yana bir muhim sohasi - bu o'ziga xos kompyuter texnikasi, standartlashtirilgan shakllar, anketalarni yaratishdir. Sotsiologik tadqiqot e'tiboriga molik jihat axborot texnologiyalaridan foydalanishning asosiy zamonaviy tendensiyasi og'irlik markazini kasbiy faoliyatning muntazam tarkibiy qismlarini avtomatlashtirishdan uning moddiy jihatlarini kompyuterlashtirishga o'tkazishdir. Biz obyektlarni o'rganishning mantiqiy-lingvistik modellaridan foydalangan holda rasmiy matematik modellar o'rniga yangi axborot texnologiyalari haqida so'z yuritamiz. Sun'iy intellekt tizimlari (*ekspert tizimlari, bilim bazalari*) qurilmoqda, bu ish siklining barcha elementlarida keskin o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Yangi aqlli axborot texnologiyalari obyektivlashtirish, o'rganilayotgan obyektlar to'g'risida aniq konseptual bilimlarni yaqqolashtirish(vizualizatsiya) qilish imkoniyatini beradi. Shu asosda fikrlashning yangi turi shakllanadi, bu aniqlik, tahliliylik va ijodkorlikning oshishi bilan tavsiflanadi.

"Axborot tengsizligi" atamasi bizning ilmiy leksikonimizda nisbatan yaqinda paydo bo'lgan, ammo uning atrofida munozaralar allaqachon boshlangan. Ushbu jonli munozara muammoning murakkabligi va noaniqligini aniq ko'rsatib beradi. "Axborot tengsizligi" tushunchasini so'zning keng va tor ma'nosida ko'rib chiqish mumkin. So'zning keng ma'nosida axborot tengsizligi axborotga, jamiyatda to'plangan bilimlarga kirishdagi (*undun bahramand bo'lishdagi*) farqni (*tengsizlikni*) anglatadi. Bilim olishdagi bu farq uzoq o'tmishga borib taqaladi, yozuvning dastlabki shakllari (*piktografik, ideografik yozuv*) paydo bo'lishi bilan odamlar o'z bilimlarini asta-sekin begonalashtira boshladilar, uni moddiy muhitga o'tkaza boshladilar. Aynan o'sha paytda ma'lumotni saqlash va to'plash uchun haqiqiy asos paydo bo'ldi. O'sha vaqtdan boshlab har qanday savodli odam to'plangan va yozma hujjatlarda saqlanadigan bilimlarga ega bo'lishi mumkin edi. Keyinchalik maxsus ijtimoiy rol yilnomachilar va mirzalarga tegishli bo'ldi. Boshqacha qilib aytganda, yozma (*matnli*) ma'lumotlarning mavjudligi aholining turli qatlamlari uchun ta'limning mavjudligi bilan bevosita bog'liq edi. So'zning tor ma'nosidagi "axborot

tengsizligi". "tushunchasi", raqamli "tengsizlik", "raqamli bo'linish" tushunchasi bilan aniqlanishi kerak. "Raqamli tengsizlik" ning ko'plab ta'riflari mavjud. Ularning barchasi, qoida tariqasida, ushbu konsepsiyaning u yoki bu tomonini aks ettiradi, ko'pincha muammoning umumiy g'oyasini shakllantirmaydi. Odatda raqamli tengsizlik "eng yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning turli xil imkoniyatlaridan kelib chiqadigan yangi ijtimoiy (*idifferentsiatsiya-tabaqalanish*) farqlanish turi" deb tushuniladi. Raqamli tengsizlikning uchta shakli ajratiladi: kirishda; foydalanishda; internetning aholining xulq-atvori va munosabatlariga ta'sirda. Raqamli tengsizlik shakllarini tahlil qilish mezonlari quyidagilardan iborat: texnik vositalar va ulanishlarning mavjudligi; kirishning avtonomligi; axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalari; axborot texnologiyalarini ni rivojlantirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mavjudligi; axborot texnologiyalaridan foydalanish maqsadlari; raqamli tengsizlik darajalari. "Raqamli tengsizlik" atamasi dunyo mintaqalari, mamlakatlar, tashkilotlar, fuqarolar o'rtasidagi farqlarni baholashda qo'llaniladi; rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi jahon Internet tarmog'iga kirishdagi raqamli bo'shliq. Raqamli tengsizlik iqtisodiy va ijtimoiy

tengsizlikni yanada chuqurlashtirishga olib keladi va natijada dunyoda beqarorlikning o'sishini oshiradi deb taxmin qilinmoqda. 1997-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining taraqqiyot dasturi iqtisodiy rivojlanish bo'yicha yillik hisobotida birinchi marta "raqamli tengsizlik" atamasini kiritdi, ya'ni ushbu konsepsiya bilan "axborot qashshoqligi" va "axborot boyligi" o'rtasidagi tafovutni tushunildi. Axborot tengsizligi sotsiologiyada - bu zamonaviy aloqa vositalaridan foydalanish imkoniyati yo'qligi sababli ijtimoiy guruh imkoniyatlarining cheklanishi deb ta'riflanadi.

Raqamli infratuzilmani yanada rivojlantirish orqali barcha aholi maskanlarini va ijtimoiy obyektlarni hamda magistral avtomobil yo'llarini keng polosali ulanish tarmoqlari bilan qamrab olish. Iqtisodiyotning real sektorida hamda moliya va bank sohalarida ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish darajasini 2026-yil yakuniga qadar 70 foizgacha oshirish. Dasturiy mahsulotlar industriyasi hajmini 5 baravar, ularning eksportini esa 10 baravar oshirib, 500 million AQSh dollariga

etkazish" vazifalari belgilangan. Raqamli iqtisodiyotga o'tish kelgusida eng ustuvor maqsadimiz bo'lishi haqidagi ta'kid esa, bevosita ilmiy-ma'rifatni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Binobarin, bugungi shiddatli zamonda jahon bo'ylab globallashuv jarayonlari tobora chuqurlashib borayotgan sharoitda raqamli iqtisodiyot ilg'or davlatlar iqtisodiyotining barcha tarmoqlarida keng joriy etilmoqda. Hattoki, ayrim mamlakatlar ushbu sohaning eng yuqori cho'qqisi hisoblangan sun'iy intellektidan faol foydalanishga o'tganiga guvoh bo'lyapmiz. Nufuzli xalqaro tashkilotlar olib borgan tahlillar natijalariga ko'ra, raqamli iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotni kamida 30 foizga o'stirish, shuning barobarida, xufyona iqtisodiyotga barham berish va korrupsiyani keskin kamaytirish imkonini berar ekan. Ko'rinib turibdiki, mazkur soha yurtimizda barcha soha va tarmoqlarning yuksak rivojiga jiddiy turtki bo'ladi.

Xalqaro amaliyotga yuzlanadigan bo'lsak, hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot elektron tijorat va xizmatlar sohasi bilan cheklanib qolmay, balki hayotning har bir jabhasiga, xususan, sog'liqni saqlash, fan-ta'lim, qurilish, energetika, qishloq va suv xo'jaligi, transport, geologiya, kadastr, arxiv, internet-banking va boshqa sohalarga jadal kirib bormoqda va ularning har birida o'zining yuqori samaralarini bermoqda. Fuqarolarning davlat organlari bilan aloqasini elektron platforma orqali aloqaga o'tkazish, ya'ni davlat o'z fuqarolari uchun elektron xizmatlar ko'rsatishi va elektron mahsulotlarni taklif etishi - bu raqamli iqtisodiyotning asosiy qismi hisoblanadi. Mamlakatimizda ushbu sohani keng rivojlantirish Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bizdagi eng asosiy og'riqli muammolardan biri - korrupsiya illatiga barham beradi. Shu bois ham ko'pgina davlatlar hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot sohasiga jiddiy e'tibor qaratmoqda. Masalan, Rossiya Federatsiyasi hukumati Raqamli iqtisodiyot dasturini qabul qilgan. Estoniya, Belarus Respublikasi raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirmoqda. O'z navbatida, ayrim davlatlarda aynan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun zaruriy infrastrukturani yaratishga harakat qilinmoqda. Jumladan, Avstraliya hukumati fuqarolarga yuqori tezlikdagi raqamli aloqani taqdim etish choralarini ko'rmoqda, ya'ni, Avstraliyadagi milliy keng polosali tarmoq (National Broadband Network) Avstraliya aholisining 93 foizini 1 Gbit/s tezlikdagi internet bilan

ta'minlash majburiyatini olgan. Hozircha O'zbekistonning milliy inson kapitali dunyoning etakchi davlatlari va raqobatchilaridan uning qiymati va sifati o'sishida orqada qolmoqda. O'zbekistonda ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatga to'sqinlik qilishning asosiy sabablari inson kapitali sifatining pastligi va yangilik uchun noqulay muhitdir. Axborot kommunikatsiya texnologiyasining barcha tarkibiy qismlari ta'lim, fan, elita, mutaxassislar, hayot darajasi sifati pasa'ygan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020-yildagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoniga ko'ra mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shunday ekan, O'zbekistonda "Raqamli O'zbekiston-2030" dasturini hayotga tatbiq etishda, eng avvalo, puxta va mukammal tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni shakllantirish, qolaversa, innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va ishlanmalarni joriy etish bo'yicha davlat organlari va tadbirkorlik subyektlarining uzviy hamkorligini ta'minlash, barcha soha va tarmoqlarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni raqamli texnologiyalar bilan qamrab olish, bu borada zamonaviy bilimlarni chuqur egallagan, intellektual salohiyatli kadrlarni etishtirish, muxtasar aytganda, mamlakatda "axborot jamiyati" muhitini yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Jumladan, raqamli iqtisodiyot strategiyasiga ko'ra, 2020-2022-yillarda hudud va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish doirasida: aholi punktlarini Internet tarmog'iga ulash darajasi, shu jumladan keng polosali ulanish portlarini 2,5 milliongacha ko'paytirish, 20 ming kilometr optik-tolali aloqa liniyalarini qurish va mobil aloqa tarmoqlarini rivojlantirish orqali 78 foizdan 95 foizga etkaziladi; hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etiladi; 587 ming nafar kishini, shu jumladan "Bir million dasturchi" loyihasi doirasida 500 ming nafar yoshlarni qamrab olish orqali kompyuter dasturlash asoslariga o'qitish tashkillashtiriladi; iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va

logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etiladi; hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini va malakasini oshirish, ularni axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitish uchun tegishli oliy ta'lim muassasalari birlashtiriladi hamda ularning 12 ming nafar xodimi axborot texnologiyalari sohasida o'qitiladi.

Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari axborotlashgan jamiyatda yoki unga o'tish davrida yashamoqda. Mamlakatimizda axborotlashgan jamiyatga to'liq o'tish hamda institutsionallashuv jarayoni va uning tarkibiy tuzilmalari ma'lum darajada past samarada ishlayotganligi namoyon bo'ladi, bu o'z navbatida innovatsion rivojlanishga to'sik bo'lib qolyapti. Institutsionallashuv jarayonlaridagi islohotlar va o'zgarishlarning murakkab kechayotganligi islohotlardagi manfaatlar uyg'unligining hozircha to'la-to'kis ta'minlanmaganligi hamda zamon talablariga javob tarzida ularning amalga tatbik etilmaganligidan kelib chikmokda. Bu muxim jabxada sezilarli o'zgarishlar sodir bulishining ahamiyati shundaki, u ijtimoiy jabxaning barcha yunalishlariga borib taqaladi. Odatda mehnatga bo'lgan qiziqish uning aniq natijalari bilan baholanadi, undagi disproporsiya haq to'lashda yaqqol ko'rinadi. Dunyodagi ilg'or davlatlar allaqachon elektron hukumat maqomini joriy qilishgan yoki uni shakllantirish bosqichidadir. Zotan global axborot jamiyati ushbu tuzilmani hayotiy zaruriyat sifatida qabul qildirmoqda. Inson kapitali - rivojlanishning navbatdagi eng yuqori bosqichi hisoblanadigan innovatsion iqtisodiyot va bilimlar iqtisodiyotini shakllantirish va rivojlantirishning asosiy omili sifatida qaraladi. Shuning uchun axborot jamiyati va innovatsion iqtisodiyot chambarchas bog'langan bo'ladi. Xuddi shu fikrni jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sohasiga ham daxldorligi shubhasizdir. Axborot inqilobidan, axborot jamiyatidan kelib chiqadigan o'zgarishlar iqtisodiy soha bilan cheklanib qolmaydi, balki ijtimoiy-siyosiy jaayonlarga ham ta'sir qiladi deb taxmin qilish uchun barcha asoslar mavjud. Elektron demokratiya nima va uni qo'llash imkoniyatlari qanday? Ijtimoiy-siyosiy jarayonda kompyuter texnologiya-laridan foydalanadiganlar tomonidan elektron demokratiya iborasi qo'llanilmoqda. Biroq, "elektron" sifati (iborasi) to'liq aniq emas. Chunki, u elektron mikrofon yoki televizordan foydalanishni nazarda tutishi

mumkin. Ba'zi hollarda "raqamli demokratiya" atamasibalkim aniqroq bo'lar edi. Boshqa atamalar ham mumkin: "kiberdemokratiya", "virtual demokratiya" yoki "axborot texnologiyalari asri demokratiyasi". Biroq, bugungi kunda "elektron" atamasi tez-tez ishlatiladi, bu "interaktiv texnologiyalardan foydalanish" ni anglatadi. Rossiyalik olim M.S.Vershinning fikricha, elektron demokratiya tushunchasi, kompyuterlar va/yoki kompyuter tarmoqlarini demokratik siyosiy tizim ishidagi eng muhim vosita deb hisoblaydigan nazariyalarga ishora qiladi. "Elektron demokratiya" - bu axborot tarqatish, fuqarolar manfaatlarini birlashtirish va qaror qabul qilish (uchrashuvlar va ovoz berish orqali) kabi demokratik jarayonning eng muhim funksiyalarini bajarish uchun kommunikatsiyalar, kompyuterlar va kompyuter tarmoqlari ishlatiladigan har qanday demokratik siyosiy tizim. Bu tushunchalar demokratik boshqaruv tartibi (bevosita yoki vakillik shaklidan foydalangan holda) va fuqarolarning davlatdagi faolligi darajasi bilan farqlanadi. Ushbu tushunchalarning umumiyliigi shundaki, interaktivlik, axborotni uzatishning tezkor usullari, ko'plab foydalanuvchilarni bir-biri bilan bog'lash imkoniyati, ma'lumotlarning ko'pligi kabi yangi aloqa vositalarining demokratik siyosiy tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ishonch bildirishdir. Ko'pgina G'arb tadqiqotlarida elektron demokratiyaning asosiy maqsadi siyosiy ishtirok darajasini oshirish deb xulosa qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, ommaviy siyosiy ishtirok etish siyosatning internet orqali amalga oshiradigan ko'plab asosiy funktsiyalaridan biridir. Vakillik demokratiyasi institutlarini kuchaytirishi mumkin bo'lgan tarmoqning bir xil muhim funktsiyalari quyidagilardir: partiyalar va nomzodlarning raqobati uchun sharoit yaratish, fuqarolik jamiyatini faollashtirish va jalb qilish, qarorlarni qabul qilish jarayonida shaffoflikni ta'minlash va javobgarlikni oshirish, shuningdek ularning davlat tuzilmalaridan fuqarolarga samarali yetkazilishi. Demokratiya uchun axborot texnologiyalarining rolini baholashdagi asosiy masala hukumatlar va fuqarolik jamiyati fuqarolar va davlatni birlashtiradigan asosiy vakillik institutlarini targ'ib qilish va mustahkamlash uchun yangi axborot-kommunikatsiya kanallari imkoniyatlaridan qay darajada foydalanishni o'rganishdir. Ushbu muammoni hal qilish uchun yangi texnologiya tomonidan yaratilgan imkoniyatlar juda katta. Internet, hech

kinga o'xshamagan holda, milliy va xalqaro darajadagi hokimiyat organlari faoliyatining oshkoraligini, ochiqqligini oshirib, axborot ishlab chiqarishga qodir. Shuningdek, fuqarolar va hukumat va jamiyat o'rtasidagi vositachilik institutlari o'rtasidagi interaktiv aloqa kanallarini kuchaytirish. Jumladan internet quyidagi imkoniyatlarga ega: an'anaviy ommaviy axborot vositalari (gazetalar, radio, televidenie) ga qaraganda ozchilik partiyalarning siyosiy kampaniyalarda o'zaro aloqada bo'lishlari uchun ko'proq mos vositalarni taqdim etish; jurnalistlar uchun rasmiy hujjatlar va amaldagi qonunchilik tashabbuslari va takliflari uchun bir martalik ma'lumotlardan kengroq foydalanishni ta'minlash; partiyalarning ichki tashkilotini va partiya a'zolarining o'zaro munosabatlarini mustahkamlashga hissa qo'shish va boshqalar. Shu bilan birga, elektron demokratiyaning ijobiy jihatlari qoyil qolish bilan bir qatorda, uning "tuzoqlari"ni ham unutmaslik kerak. Jumladan: ma'lumotlarning etarli darajada himoyalanganligi sababli ovoz berish va sa'ylov ma'lumotlarini manipulyatsiya qilish xavfi; jamiyatni axborotga ega bo'lganlarga va bo'lmaganlarga ajratish xavfi va natijada tanlov demokratiyasi tamoyilini buzish; jinoiy va ekstremistik guruhlar tomonidan targ'ibot qilish xavfi va ularning ayniqsa yosh avlodga ta'siri (raqamli tengsizlik).

Axborot jamiyatida har qanday shaxs de facto axborot jamiyatining texnologik asosi bo'lgan Internet-texnologiyalardan foydalangan holda, maqom tuzilmalaridan ruxsat so'ramasdan va "odatiy rollardan" mustaqil ravishda xususiy tashkiliy va boshqaruv siyosatini qurish imkoniyatiga ega. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, axborot jamiyatida hali maqomga ega bo'lmagan demokratiya - "nanodemokratiya" nafaqat muhim, balki hal qiluvchi rol o'ynay boshlaydi: tashkilotlarning an'anaviy demokratiyasi emas, balki alohida shaxslar demokratiyasi shakllanadi¹. V.I.Sarafanov fikricha, "nanodemokratiya" qaror topishidan oldin jamiyatning barcha maqomli tashkiliy shakllari va birinchi navbatda davlat boshqaruvining maqomli tuzilmalari "nanodemokratiya" ni boshqarish uchun samarali PR - tashkiliy tuzilmalari "nanodemokratiya" ni boshqarish uchun samarali PR - subyektiga aylanishi kerak, aks holda dunyo davlat va huquq fenomenining

¹Сарафанов В. И. ИТ как информационно-технологическое обеспечение современных организационно-управленческих систем // Организационно-управленческие системы информационного общества: теоретические и методологические проблемы: сб. докладов и рефератов / отв. ред. Д. М. Кузнецов. М., 2007. С. 145.

o'zini yo'q qilish istiqboliga duch keladi. (*PR, ot ingl. public relations - "jamoatchilik bilan aloqa"*) - kompaniyaning barcha tashqi kommunikatsiyalarda boshqaradigan yo'nalishidir. PRning maqsadi jamoatchilik, potensial mijozlar va boshqa manfaatdor tomonlar (*hamkorlar, investorlar va raqobatchilar*) ko'z o'ngida ijobiy brend imijini yaratish va qo'llab-quvvatlashdir). Shu tariqa elektron hukumat vazifasi kelib chiqdi. U endilikda axborotlashgan jamiyatning asosiy atributlaridan biri sifatida qaralmoqda. Axborotlashgan jamiyat fuqarolik jamiyati bilan rivojlanishi zaruriyat. Chunki, axborot jamiyati berayotgan imkoniyatlar (*kriptovalyutalar, bitkoin, mayning fermalar*)ni muayyan huquqiy tartibotni talab qiladi.

Axborot jamiyati va nogironlar, pensionerlar va bolali ayollarni ish bilan ta'minlash imkoniyatlarini oshirishi mumkin. Statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida 780 mingdan ortiq nogironlar istiqomat qiladi. Ulardan 1 guruh nogironlari 8,5% ni, 2 guruh - 71% ni va 3 guruh - 20,5% ni tashkil qiladi. Nogironlar orasida 16 yoshgacha bo'lgan bolalar 97 ming kishini tashkil qiladi. Sotsiologik tadqiqotlar ko'ra, ularning harakati cheklangan, lekin uyda o'tirib ishlashlari mumkin. Buning uchun zamonaviy axborot texnologiyalari yaxshi imkoniyatlar yaratmoqda, ulardan hali juda kam foydalanilmoqda. Internetga ulangan shaxsiy kompyuter, lazerli printerva, ehtimol, skaner - bu bir necha yuz ming nogironlarimizga ish beradigan kompyuter vositalarining minimal to'plami. Ularning aksariyati uchun bu jamiyat uchun o'zini foydali his qilish va zarur mablag'larni topish uchun yagona imkoniyatdir. Afsuski, bizning ijtimoiy xizmatlarimiz ushbu imkoniyatni ko'rmaydilar va undan amaliy foydalanish uchun hech qanday choralar ko'rmaydilar. Va bu erda biz yana ongimiz hali ham o'tgan asr darajasida bo'lgan amaldorlarimizning mentaliteti muammosiga duch kelmoqdamiz. "Axborot kasanachilik" tizimining rivojlanishi nafaqat nogironlarga, balki o'z imkoniyatlari darajasida ish faoliyatida ishtirok eta oladigan pensionerlarga ham ish berishi mumkin edi. Ularning aksariyati uchun bu nafaqat qo'shimcha daromad, balki juda muhim axloqiy va psixologik omil hamdir. Axir, ko'plab nafaqaxo'rlar katta sanoat, ilmiy va pedagogik tajribaga ega bo'lib, ular yosh avlodga o'tishi va shu bilan O'zbekiston jamiyatining intellektual darajasini oshirishi mumkin edi. Axborot sohasida

uyda ishlash homiladorlik yoki uyda yosh bolalarni tarbiyalash zarurati tufayli o'z ishlarini to'xtatishga majbur bo'lgan ayollar uchun istiqbolli kasbdir. Ularning malakasi, bilimi va tajribasidan ham bugungi holatdagiga nisbatan samaraliroq foydalanish mumkin edi.

Agar 80-yillarda hammasini sifat, 90-yillarda reinjining hal qilgan bo'lsa, endilikda, eng avvalo, Bill Geyts fikricha, bu omil - "tezlikdir". (Reinjining-bu zamonaviy biznes uchun asosiy ko'rsatkichlarning sezilarli yaxshilanishiga erishish uchun biznes jarayonlarini tubdan qayta ko'rib chiqish va tubdan qayta ishlash. Hammer va Champi "Korporativ reinjining" kitobida birinchi marta ushbu ta'rifni kiritganlar). Tobora kengayib borayotgan axborotlar ta'siri ostida iste'molchilar turmush tarzi va ularning ehtiyojlarining o'zgarish darajasi yuqori bo'lmoqda. Buning uchun mahsulot sifati o'zgarishi tezligini oshirish, biznes jarayonlarini takomillashtirish va ularni samarali boshqarish talab etiladi. Ushbu ko'rsatkichlarning ma'lum bir qiymati o'zgarishi bilan biznesning tabiati o'zgaradi. Bill Geytsning so'zlariga ko'ra, kelgusi o'n yil ichida biznes avvalgi ellik yilga qaraganda ko'proq o'zgaradi va "elektron infratuzilma va ta'limga investitsiyalar har bir mamlakat iqtisodiyotining kelajakdagi raqobatbardoshligini ta'minlashning kalitidir".

Yangi siyosiy va axborot dunyoqarashini shakllantirish muvaffaqiyati ko'p jihatdan shaxsning shaxsiy motivatsiyasi bilan belgilanadi. Bu erda shuni ta'kidlash kerakki, chorak asr oldin kasbiy ta'lim jarayonida olingan ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalari insonning deyarli butun ongli hayoti uchun "ishlagan". Endi vaziyat tubdan o'zgardi. Gap nafaqat axborot muhiti va axborot bilan o'zaro ta'sir qilish vositalarining o'zgarganligida emas: ularning ta'siri ostida siyosiy mavjudlikning yangi shartlari va yangi siyosiy qadriyatlar shakllandi. Bu boradagi yangi siyosiy-axborot madaniyati ularning ongliligi va rivojlanishining faqat qat'iy shartidir, bu shaxsning siyosiy xavfsizligini kafolatlamaydi va uni "bir marta va uzil-kesil" ta'minlay olmaydi - zero aqliy va kasbiy mahoratning doimiy ravishda o'zini-o'zi takomillashtirishi talab etiladi. Buning eng muhim asoslaridan biri ta'limdir. Ilmiy-o'quv jarayoni mavjud sharoitlarni shunchaki aks ettirish bilan cheklanmaydi - u kelajakni ilgarilama in'ikos qilishi (*demak bashorat qila olishi*) lozim - bu yangi

sivilizatsiya strategiyasini amalga oshirishi mumkin va zarur. Ko'pgina ekspertlarning fikricha, axborot asri yangi axborot voqeligini idrok etishga tayyor bo'lmagan butun dunyodagi ta'lim tizimini g'afolatda qoldirdi. Hozirgi kunda an'anaviy ta'lim tizimi tanqidga uchramoqda. Uning asosiy kamchiligi, ilgari konservativ tizimga bog'lanib qolganligidir. Shuning uchun ham u shakllanayotgan axborotlashgan jamiyat olib kelayotgan yangiliklarni amalda inkor qilmoqda. Ushbu sohada mahalliy mutaxassislar orasida hozirgi ta'lim tizimi nafaqat umidsiz ravishda eskirgan, balki shaxsning axborot asri sharoitlariga moslashishga imkon bermasligi haqida ovozlari tobora ko'proq eshitilmoqda. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, zamonaviy ta'limning konservativ komponenti kelajakdagi jamiyatda to'laqonli faoliyat ko'rsatishga qodir bo'lmagan "odatdagi sanoat odamini" qayta ishlab chiqaradi va uning boloniyasiga o'xshab olib borilishi (bakalavr, magistr, kredit-modul tizimi) shaklida takomillashuvi muammoning faqat kichik bir qismini hal qiladi. Va bu o'rinda E.Tofflarning fikriga qo'shilmay bo'lmaydi, uning fikricha, "Kelajak zarbasidan qochish uchun biz hozir superindustrial ta'lim tizimini shakllantirishimiz kerak; va buning uchun biz o'z maqsad va uslublarimizni o'tmishdan emas, balki kelajakda izlashimiz kerak". Shundaygina shaxs va jamiyat uchun axborot, kasbiy, siyosiy va boshqa turdagi xavfsizlikni ta'minlovchi yangi axborot madaniyatini shakllantirish haqida gapirish mumkin bo'ladi. Axborot madaniyati (uning zaruriy talab darajasi) ham ilmiy bilimlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib, u o'z navbatida barcha ilmiy ma'lumotlarni "hazm qilishga" ulgurmaydi. Xuddi shu E.Toffler to'g'ri ta'kidlaganidek, "rivojlanishning yanada jadallashishi munosabati bilan bilim tobora "tez buziladigan" mahsulotga aylanib bormoqda. Bugungi "fakt" ertangi "dezinformatsiya"ga aylanadi". Xo'sh, bu muammoni qanday hal qilish mumkin? Ko'rinishidan, bu jarayonda o'z-o'zini tarbiyalash uchun motivatsiya juda muhim rol o'ynaydi. Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim tizimimiz ikkita illatdan aziyat chekmoqda: birinchidan, bilimlarni ishlab chiqish va foydalanish metodikasini o'rgatish o'rniga uni o'qituvchidan talaba (*o'quvchi*) ga o'tkazish istagi; ikkinchidan, talabalarning jamiyat siyosiy hayotidan uzoqlashishi (*begonalashishi*). Bular oqibatda, siyosiy madaniyatning nihoyatda pastlashuviga olib keladi va kelajakda shaxsning siyosiy

xavfsizligiga salbiy ta'sir qiladi. Har qanday ta'lim tizimida asosiy narsa iloji boricha ko'proq bilimlarni uzatish istagi emas (zamonaviy axborot jamiyati sharoitida bu utopiya), balki uni mustaqil ravishda qanday qilib o'zlashtirishni va undan professional sharoitlarga muvofiq foydalanishni o'rganishdir. "Bilim o'lchovi" "insoniylashganlik" kabi qadriyat - sifat xususiyatiga aylanadi.

Shunga ko'ra, axborot ta'limining asosi sifatida (bu bugungi kunda axborot madaniyati elementlaridan faqat biri bo'lgan boshlang'ich kompyuter savodxonligini shakllantirish bilan cheklanadi) quyidagi tamoyilni belgilash kerak: shakllantirish emas, balki har bir shaxsda o'zini o'zi anglash va o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmlarini topish, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, faqat bu orqali inson zamonaviy axborot jamiyatida hayotga tayyorlanishi va shaxsiy xavfsizlikning barcha turlarini ta'minlashi mumkin.

Agar bugungi kunda O'zbekiston siyosiy va axborot ta'sirining obyekti bo'lsa, demak, bunday ta'sir birinchi navbatda jamiyatning barcha a'zolariga mafkuraviy munosabatini o'zgartirish uchun taalluqlidir. Ijtimoiy fikrga shunday ta'sir ko'rsatish kerakki, ko'zlangan maqsad har bir inson ongida qo'llab-quvvatlansin. Siyosiy qarama-qarshilik doimo odamlar ongiga ommaviy axborot va tashviqot siyosiy-psixologik ta'sir ko'rsatishi bilan birga bo'lishi bejiz emas.

Bularning barchasi odamlar ongida har qanday konflikti-muammoli tahdidlarga immunitetni ta'minlovchi ruhiy va qadriyatli-mafkuraviy asoslar qanchalik mustahkam ekanligiga, turli axborot omillarining mamlakatimizda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'sir qilish imkoniyatlari qandayligiga bog'liq. Shaxsning siyosiy manfaatlari davlat siyosati bilan, jamoat dunyoqarashini o'zgartirish - shaxsiy o'zini o'zi belgilash paradigmatlari bilan qanchalik uyg'unligini hisobga olish ham muhimdir, shunda jamiyatning umumiy siyosiy manfaatlarida hech qanday bo'linish va tabaqalanish bo'lmaydi. Xavfsizlik muammolarini hal qilishda shaxsiy, jamoat va davlat sa'y-harakatlari natijalarini jamlaydigan shaxsning axborot madaniyati bunda juda muhim rol o'ynashi kerak. Bu fikrni aniqlashtiramiz. Axborot jamiyati turli ijtimoiy guruhlar uchun obyektiv ravishda qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ularning axborot madaniyati turli sharoitlarda shakllanadi: kimdir uchun bu jarayon

sivilizatsiya strategiyasini amalga oshirishi mumkin va zarur. Ko'pgina ekspertlarning fikricha, axborot asri yangi axborot voqeligini idrok etishga tayyor bo'lmagan butun dunyodagi ta'lim tizimini g'aflatda qoldirdi. Hozirgi kunda an'anaviy ta'lim tizimi tanqidga uchramoqda. Uning asosiy kamchiligi, ilgari konservativ tizimga bog'lanib qolganligidir. Shuning uchun ham u shakllanayotgan axborotlashgan jamiyat olib kelayotgan yangiliklarni amalda inkor qilmoqda. Ushbu sohadagi mahalliy mutaxassislar orasida hozirgi ta'lim tizimi nafaqat umidsiz ravishda eskirgan, balki shaxsning axborot asri sharoitlariga moslashishga imkon bermasligi haqida ovozlari tobora ko'proq eshitilmoqda. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, zamonaviy ta'limning konservativ komponenti kelajakdagi jamiyatda to'laqonli faoliyat ko'rsatishga qodir bo'lmagan "odatdagi sanoat odamini" qayta ishlab chiqaradi va uning bolonya tizimiga o'xshab olib borilishi (bakalavr, magistr, kredit-modul tizimi) shaklida takomillashuvi muammoning faqat kichik bir qismini hal qiladi. Va bu o'rinda E.To'fflarning fikriga qo'shilmay bo'lmaydi, uning fikricha, "Kelajak zarbasidan qochish uchun biz hozir superindustrial ta'lim tizimini shakllantirishimiz kerak; va buning uchun biz o'z maqsad va uslublarimizni o'tmishdan emas, balki kelajakda izlashimiz kerak". Shundagina shaxs va jamiyat uchun axborot, kasbiy, siyosiy va boshqa turdagi xavfsizlikni ta'minlovchi yangi axborot madaniyatini shakllantirish haqida gapirish mumkin bo'ladi. Axborot madaniyati (uning zaruriy talab darajasi) ham ilmiy bilimlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib, u o'z navbatida barcha ilmiy ma'lumotlarni "hazm qilishga" ulgurmaydi. Xuddi shu E.To'ffler to'g'ri ta'kidlaganidek, "rivojlanishning yanada jadallashishi munosabati bilan bilim tobora "tez buziladigan" mahsulotga aylanib bormoqda. Bugungi "fakt" ertangi "dezinformatsiya"ga aylanadi". Xo'sh, bu muammoni qanday hal qilish mumkin? Ko'rinishidan, bu jarayonda o'z-o'zini tarbiyalash uchun motivatsiya juda muhim rol o'ynaydi. Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim tizimimiz ikkita illatdan aziyat chekmoqda: birinchidan, bilimlarni ishlab chiqish va foydalanish metodikasini o'rgatish o'miga uni o'qituvchidan talaba (*o'quvchi*) ga o'tkazish istagi; ikkinchidan, talabalarning jamiyat siyosiy hayotidan uzoqlashishi (*hegonalashishi*). Bular oqibatda, siyosiy madaniyatning nihoyatda pastlashuviga olib keladi va kelajakda shaxsning siyosiy

xavfsizligiga salbiy ta'sir qiladi. Har qanday ta'lim tizimida asosiy narsa iloji boricha ko'proq bilimlarni uzatish istagi emas (zamonaviy axborot jamiyati sharoitida bu utopiya), balki uni mustaqil ravishda qanday qilib o'zlashtirishni va undan professional sharoitlarga muvofiq foydalanishni o'rganishdir. "Bilim o'lochi" "insoniylashganlik" kabi qadriyat - sifat xususiyatiga aylanadi.

Shunga ko'ra, axborot ta'limining asosi sifatida (bu bugungi kunda axborot madaniyati elementlaridan faqat biri bo'lgan boshlang'ich kompyuter savodxonligini shakllantirish bilan cheklanadi) quyidagi tamoyilni belgilash kerak: shakllantirish emas, balki har bir shaxsda o'zini o'zi anglash va o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmlarini topish, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, faqat bu orqali inson zamonaviy axborot jamiyatida hayotga tayyorlanishi va shaxsiy xavfsizlikning barcha turlarini ta'minlashi mumkin.

Agar bugungi kunda O'zbekiston siyosiy va axborot ta'sirining obyekti bo'lsa, demak, bunday ta'sir birinchi navbatda jamiyatning barcha a'zolariga mafkuraviy munosabatini o'zgartirish uchun taalluqlidir. Ijtimoiy fikrga shunday ta'sir ko'rsatish kerakki, ko'zlangan maqsad har bir inson ongida qo'llab-quvvatlansin. Siyosiy qarama-qarshilik doimo odamlar ongiga ommaviy axborot va tashviqot siyosiy-psixologik ta'sir ko'rsatishi bilan birga bo'lishi bejiz emas.

Bularning barchasi odamlar ongida har qanday konflikt-muammoli tahdidlarga immunitetni ta'minlovchi ruhiy va qadriyatli-mafkuraviy asoslar qanchalik mustahkam ekanligiga, turli axborot omillarining mamlakatimizda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'sir qilish imkoniyatlari qandayligiga bog'liq. Shaxsning siyosiy manfaatlari davlat siyosati bilan, jamoat dunyoqarashini o'zgartirish - shaxsiy o'zini o'zi belgilash paradigmalarini bilan qanchalik uyg'unligini hisobga olish ham muhimdir, shunda jamiyatning umumiy siyosiy manfaatlari haqida qanday bo'linish va tabaqalanish bo'lmaydi. Xavfsizlik muammolarini hal qilishda shaxsiy, jamoat va davlat sa'y-harakatlari natijalarini jamlaydigan fikrni aniqlashtiramiz. Axborot jamiyati turli ijtimoiy guruhlar uchun obyektiv ravishda qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ularning axborot madaniyati turli sharoitlarda shakllanadi: kimdir uchun bu jarayon

yangi axborot va telekommunikatsiy texnologiyalarining bevosita ta'siri ostida, boshqalar uchun esa bunday imkoniyatlar cheklangan va ularning axborot madaniyati an'anaviy aloqa vositalari oldindan belgilangan. Shu o'rinda bir muhim faktga e'tibor qaratish lozim: o'z-o'zini rivojlantirish, albatta, axborot madaniyatini shakllantirishning zaruriy elementidir, lekin bu jarayon axborot madaniyati doirasidagina shaxsda "bir o'lehovlilik" (G.Markuze) va oqilona fikrlash va hatti-harakatni rag'batlantirish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Akademik V.A. Lektorskiyning ta'kidlashicha, "keng ma'noda texnik ratsionallikning rivojlanishi (shu jumladan iqtisodiy, ma'muriy, siyosiy va boshqa ishlarni yuritish texnikasi) nafaqat inson erkinligining o'sishiga olib kelmadi, balki, aksincha, o'ziga xos mantiqiy faoliyat ko'rsatishga ega bo'lgan, insondan begonalashtirilgan va unga va uning erkinligiga qarshi turadigan mexanizmlar tizimi" yaratilishda ifodalangan.¹ Ong va faoliyatdagi ratsionallashuv odam o'zini asosan axborot maydoni bilan bog'lashiga olib keladi, bu esa individuallikni yo'qotilishi va umumiy madaniy rivojlanish darajasini pasa'ytirish xavfini tug'diradi, bu uning siyosiy xavfsizligini ta'minlash uchun juda istalmagan holdir. Axborot jamiyati insonni u tomonidan sun'iy ravishda yaratilgan axborot muhitiga ko'chiradi, u unga hayotning barcha sohalarida, shu jumladan, siyosiy munosabatlar sohasida o'z talablarini qo'ya boshlaydi. Bunday sharoitda shaxsning axborot madaniyatini shakllantirish muammosi to'liq o'sishda yuzaga keladi, bu yaqin kelajakda umumiy madaniyat tarkibida ustunlik qilishi mumkin. Uning roli bugungi kunda gumanitar sohada, birinchi navbatda, shaxsning siyosiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq, chunki axborot va bilim umumiy xavfsizlik darajasini oldindan belgilab beradi. Axborot jamiyatida axborot o'zaro ta'sirining ko'p bosqichli tizimi sifatida axborot madaniyatining o'zagi inson faoliyatining har bir sohasi uchun singdirilgan yangi axborot dunyoqarashidir. Shaxsga tushadigan cheksiz siyosiy axborot oqimi uning siyosiy xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan "ortiqcha axborot-siyosiy yuk" ta'sirini keltirib chiqaradi: "axborotni filtrlash" va uning zarur himoyasini ta'minlash uchun etarli darajada axborot madaniyati zarur. Axborot madaniyati shaxsning axborot jamiyatidagi siyosiy hayot sharoitlariga umumiy moslashuvining zaruriy tarkibiy qismidir. Uning

siyosiy ijtimoiylashuv jarayonini siyosiy xavfsizlikni ta'minlash bilan birlikda ko'rib chiqish kerak, chunki zamonaviy ommaviy axborot vositalari va kommunikatsiyalar, global Internet siyosiy voqelikka o'zlarining "oldindan tayyorlangan" baholarini taqdim etadilar, ular har bir shaxsning va umuman jamiyatning har doim ham siyosiy manfaatlar, dunyoqarash pozitsiyalari va qadriyatlariga mos kelmaydi. Axborot jamiyatida shaxsning siyosiy xavfsizligini ta'minlashning strategik resursi sifatida axborot madaniyatini shakllantirishda insonning uzluksiz va umrbod ta'lim olish motivatsiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ta'limning yangi sifatini ta'minlashda ham axborot texnologiyalari muhim o'rin tutadi. Oliy ta'limda "Bolonya jarayoni"ga bosqichma-bosqich kirib borish sharoitida O'zbekistonda oliy kasbiy ta'limni modernizatsiya qilish ushbu jarayonni tekshirish (*monitoring qilish*) uchun ilg'or axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari va vositalarini ishlab chiqish va qo'llashni talab etadi. XXI asrda dunyoda mutaxassislar tayyorlash tizimi yuqori texnologiyalar, axborotlashtirish va baynalminallashtirishning rivojlanishi bilan belgilanadi. Masofaviy ta'lim XX asrda paydo bo'lgan va XXI asrga mutaxassislar tayyorlashning eng samarali va istiqbolli tizimlaridan biri sifatida baholanmoqda. Mamlakatimizda ushbu tizim bir qator sabablarga ko'ra, asosan kompyuter asosidagi aloqa vositalarining etarli darajada rivojlanmaganligi sababli hali keng miqyosda qo'llanilmayapti. Hozirgi vaqtda ta'lim tizimida masofaviy ta'limdan keng foydalanish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, masofaviy ta'lim g'oyalarini amalga oshirishning o'zi zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlangan imkoniyatlardan ortda qolayotganligi qayd qilindi. Masofaviy o'qitish tizimlarining keng joriy etilishi masofaviy o'qitishni tashkil etishning etarlicha rivojlangan usullari, shu jumladan tarkibiy, uslubiy va tashkiliy echimlarning etishmasligi sabab bo'lmoqda. Masofaviy o'qitish tizimi- dasturiy ta'minot va uslubiy vositalarning murakkab to'plami, shu jumladan kuchli serverlar va ish stansiyalari, shaxsiy kompyuterlar, aloqa vositalari, tegishli tizim va tarmoq dasturiy ta'minotiga ega audio-video uskunalar, mahalliy va markazlashtirilgan ma'lumotlar va bilimlar banklari uchun boshqaruv tizimlari, o'quv dasturlari, monitoring va baholash vositalaridan iborat majmuadir. Masofaviy ta'lim tizimlarini rivojlantirish zarurati ko'plab

kompaniyalar xodimlarini maxsus kurslarda qayta tayyorlash va malakasini oshirishning an'anaviy usullari bugungi kun talablariga javob bermasligi bilan bog'liq. Masofaviy ta'limdan o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi zamonaviy aloqa texnologiyalari sifatida foydalanish kasbiy bilimlarni o'zlashtirish jarayonlariga kengroq ma'lumot kiritish, nazorat va baholash vositalari orqali ta'lim sifatini yaxshilaydi va ma'lumot to'plash, tizimlashtirish, tahlil qilish va saqlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shunday qilib, birinchidan, axborot jamiyati bu sa'y-yoramizning rivojlangan mamlakatlarida deyarli shakllanib bo'lgan, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa vujudga kelayotgan yangi jamiyat bosqichi, ma'lum ma'noda yangi sivilizatsiyadir. Tabiiyki, axborotlashtirish barcha zamonaviy davlatlarning kun tartibida dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Axborot jamiyati yutuqlarini ijodiy o'zlashtirgan va uni qo'llay bilgan millatlar va xalqlar globallashuv davrida muvaffaqiyatga erishuvlari kafolatlangan bo'ladi. Bu esa inson salohiyatini rivojlantirishga mablag'larni investitsiya qilishni talab etadi, bu alohida mavzuda ko'rib chiqiladi. Demak, axborot jamiyati - bu ish bilan band bo'lganlarning aksariyati axborotni, ayniqsa uning eng yuqori shakli-bilimlarni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va realizatsiya qilish bilan shug'ullanadigan jamiyatdir. Uning ba'zi muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: axborot hajmi oshadi va inson uni qayta ishlash va saqlash uchun maxsus texnik vositalarni jalb qiladi; kompyuterlardan foydalanish muqarrar bo'ladi; axborot mahsulotini ishlab chiqarish jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi bo'ladi; aqliy mehnat ulushi ortadi, chunki bilim va aql axborot jamiyatida ishlab chiqarish mahsulotiga aylanadi; qadriyatlarni qayta baholash sodir bo'ladi, turmush tarzi va madaniy hordiq mazmuni o'zgaradi; kompyuter texnikasi, kompyuter tarmoqlari va axborot texnologiyalari borgan sari rivojlanadi; odamlarning uylarida elektron qurilmalar va kompyuterlashtirilgan uskunalarining barcha turlari joy oladi; mashinalar energiya va moddiy mahsulotlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi va odamlar esa asosan axborotni qayta ishlash bilan shug'ullanadilar; ta'lim sohasida uzluksiz ta'lim tizimi yaratiladi; bolalar va kattalar uyda kompyuter dasturlari va telekommunikatsiyalar yordamida o'qish imkoniyatiga ega bo'ladilar; axborot xizmatlari bozori paydo bo'ladi va rivojlanadi. Bundan shunday

xulosa qilish mumkinki, bizning mamlakatimizda ham axborot jamiyatining muayyan elementlari shakllanib bo'lgan.

Nazorat savollari

1. Axborot nima? Axborot jamiyati qanday ta'riflanadi?
2. Axborot inqiloblarini izohlab bering.
3. Zamonaviy axborot jamiyatni tavsiflang.
4. F.Uebsterning "Axborot jamiyati nazariyalari" kitobida qaysi mualliflarning qarashlari tahlil qilingan?
5. O'zbekistonda masofaviy ta'lim tizimini samarali joriy etishga qanday omillar to'sqinlik qiladi?
6. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida axborot texnologiyalarining ahamiyati nimada?
7. "Elektron davlat", "elektron hukumat" deganda nimani tushunasiz?
8. "Raqamli iqtisodiyot" va "raqamli jamiyat" tushunchalarini izohlang.
9. Global axborot jamiyati xavfsizligi muammolarini tavsiflang.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Воронина Т.П. Информационное общество: сущность, черты, проблемы. М., 1995.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., 2000.
3. Медвухин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М., 1999.
4. Муминов А. Аxborotlashtirgan jamiyat sarfi. — Т.: Turon zamin, 2013.
5. Муксимова Х. Некоторые аспекты формирования информационного общества в Узбекистане. Журнальный клуб «Интелпрос» Credo New» №4, 2011// http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo-new-2011-4/12039-nekotorye-aspekty-formirovaniya-informacionnogo-obschestva-v-uzbekistane.html
6. Нечаев В.Я. Параметры глобализации и факторы Болонского процесса//Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. 2004, №4.

7. Очидиёв А. Глобаллашун ва мафжуравий жараёнлар. Т.: Мухаррир, 2009.
8. Сарафанов В. И. PR как информационно-технологическое обеспечение современных организационно-управленческих систем // Организационно-управленческие системы информационного общества: теоретические и методологические проблемы: сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Л. М. Кулькин. М., 2003. С. 145.
9. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М.: Алгоритм, 2001.
10. Узбестер Ф. Теории информационного общества. М.: Аспект-Пресс, 2004.
11. Чугунов А.С. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы: Учебное пособие. - СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007.

Qaydlar uchun

SOTSIOLOGIYA

DARSLIK

Muharrir: G.Berdaliyeva

Musahhib: G.Azimboyeva

Bosishga ruxsat etildi 31.05.2023y. Bichimi 60X84 1/16. Bosma
tabog'i 29,75. Shartli bosma tabog'i 29,75. Adadi 22 nusxa.
Buyurtma №123. Bahosi kelishilgan narxda.

«VNESHINVESTPROM» mas'uliyati cheklangan jamiyati.
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30.
Tel./faks: (+99871) 244-75-75

O'zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Talabalar shaharchasi, O'zMU

